

[3] లక్ష్మీప్తి రింప్రతిపర్యనువా! లక్ష్మీ విష్ణువుయొక్క భాగము. లక్ష్మీ రూపమగుభాగమునకు హరికినిగల స్వస్వామిభావసంబంధము ప్రత్యాదిద్యోత్యము. ఈమూడుచోటులందునంజు కర్మప్రవచనీయముక మువంబు[వృత్తదులకు]ద్వితీ యాశ్రవృత్తి ఫలము. [4] పృక్షంపృక్షంప్రతిపర్యనువాసిచ్చతి. ఇచట వృక్షశబ్ద మునకు నిత్యవీప్యయో- [4-1-4] అను సూ. చే వీప్యయందు ద్విత్యము విధింప బడెను. కాన ద్విత్యచనముచేతనే యిచట వీప్య ద్యోత్యమగును. కావుననే లక్షణాదులు విషయముగునపుడు కర్మప్రవచనీయసంజు విధింపబడెను. ఇతరముచే ద్యోత్యములగునని కర్మప్రవచనీయసంజు మిత్తములగును. వృక్షములన్నిటిని తరువుచున్నాడని యర్థము. వృక్షము సేవనమందు కర్మయగుటచే కర్మజిహ్వితియా [540] సూ. చేతనే ద్వితీయ వచ్చును. అందుచేనిచట కర్మప్రవచనీయ సంజుకు వసనసంజ్ఞాదాహమే ఫలము ప్రతిసిచ్చతి అనుచోట ప్రతి అనునది యుపసర్గము గాబోవుటవలన "ఉపసర్గాప్యనోతి [8-3-37] అనుసూ. చే విధింపబడుట త్వము సిచ్చతి అనుదానిలోని సకారమునకు నివృత్తమగును. ఈయర్థము "అత్యో పసర్గత్వాఽభావాన్మృషత్వమ్" అనువాక్యముచేమూలముగ్రహరింపబడెను. పై నా యగ్రములందే ప్రత్యాదులకు సంజు విధింపబడుటచే పరిషిచ్చతి అనుచోట పరి అనుదానికి కర్మప్రవచనీయసంజు వారింపబడును. పరిషిచ్చతి అనుచోట పరి అనుదానికి అంతట [సర్వతః] యనియర్థము. ఇది పైయర్థములలో జేరలేదు. ఎరి అనునది యుపసర్గమగుటచే పైజూపబడిన "ఉపసర్గాప్యనోతి [8-3-37] అను సూ.చే సకారమునకు షత్వమగును.

555. అధిరథాగే. 1-4-91. అధిః, అథాగే [లక్షణే .. .. వీప్యాను]

భాగవద్దే లక్షణాదావధియక్త సంజుః స్యాత్. హరిమధి
వర్తతే. భక్తో హరిమధి. దేవందేవమధిసిచ్చతి. అథాగే
కిమ్. యదత్ర మమాచిప్యాత్తద్దీయతామ్॥

555. భాగరూపార్థమును విడిచి మిగిలినయర్థములు [లక్షణము ఇత్తం
భూతాభ్యానము వీప్య] విషయములగునపుడు అధి అనునది కర్మప్రవచనీయ
మగును. లక్షణమందుదాహరణము:—హరిమధివర్తతే [దేవదత్తః.] ఇచట అధి
అనునది వృక్షం ప్రతివిద్యోతతే విద్యుత్ అనుప్రయోగమందు ప్రతిశబ్దమువలె
లక్ష్యలక్షణభావసంబంధద్యోతకమగును. ఇత్తంభూతాభ్యానమందుదాహరణము :—
భక్తోహరిమధి. ఇచట భక్తోవిష్ణుఃప్రతి అను ప్రయోగమువలె నిత్తంభూతాభ్యాన
మధిద్యోత్యమగును. వీప్యయందుదా:—దేవందేవమధిసిచ్చతి. ఇచట కర్మప్రవ
చనీయసంజుకు పృక్షంపృక్షంప్రతిసిచ్చతి అనుప్రయోగమునందువలె షత్వవివృ
త్తియే ఫలము. స్వస్వామిభావద్యోతకమగునపుడు అధి అనుదానికి కర్మప్రవచనీ
యసంజ్ఞావ్యాప్యత్తికై సూత్రమున అథాగే అనుపదమావశ్యకము. ఫలముచూప
బడుచున్నది:—యదత్ర మమాచిప్యాత్తద్దీయతామ్. ఇందు నాకుగలభాగము నాకియ

బదుగాక అనియ్యము. ఇచట అభి అనుదానికుపసర్గసంజయందుటచే “స్యాత్” అనుచోట సకారమునకు “ఉపసర్గప్రాచుర్యాన్వేషిత్వే” [8-9-87] అను సూ. చే విహితమగు షత్వము వచ్చును. స్పృత్తమనది సత్కారముగు అనిదాటవు నకు విధ్యర్థకలిజ్ ప్రభుమైకవచనము.

557. అధిపరీ అనర్థౌ. 1-4-93. అధిపరీ, అనర్థౌ.

ఉత్తసంజ్ఞాస్తఃకుతోఽధ్యాగచ్ఛతి. కుతః పర్యాగచ్ఛతి.
గతిసంజ్ఞాబాధాద్గతిర్గతావతి నిఘాతో న॥

557. అర్థహన్యములగు అధి పరి అనునీరెండును కర్మప్రవచనీయము లగును. కుతోఽధ్యాగచ్ఛతి. కుతః పర్యాగచ్ఛతి. ఇచటసప్తమలకుగతిసంజ్ఞలేక పోవుటవలన అధ్యాగచ్ఛతి అనుతిప్రమునకు “గతిర్థౌ” [8-1-70] అను సూ. చే విధింపబడుననుదాత్తము నివృత్తమగును.

వివ :— అధి పరి అనునవి ధాత్వర్థమాత్రద్యోతకములగుటచేసి క్రియామోగముందుటవలన గతిసంజ్ఞగలవగును. పృక్షంప్రతివిద్యోతతే విద్యుత్ ఇత్యాదులందు ప్రతి మొదలగురానివలెనివి క్రియానిశేషద్యోతకములు గాకుండుట వలనననర్థకములగుచున్నవని తెలియదగును.

558. సుః పూజాయామ్. 1-4-94. సుః, పూజాయామ్.

సుసిక్తమ్. సుస్తుతమ్. అనుపసర్గత్వాన్నషః. పూజా
యాం కిమ్. సుషిక్తం కిం తవాఽత్ర. జేపోఽయమ్॥

558. పూజ్యతాద్యోతకమగు సు అనునది కర్మప్రవచనీయమగును. సుసిక్తమ్. సుస్తుతమ్. ఇచట క్రియలందు (సేచనము స్తుతి) గలపూజ్యతను సు అను నది ద్యోతనముజేయును. క్రియాపూజ్యతచే క్రియాకర్తకు పూజ్యత గమ్యమానమగునపుడేయాపంజ్ఞమగును. ఇచట సు అనునది యుపసర్గముగాకపోవుటవలన ఉపసర్గానునోతి (8-9-85) సూ. చే సిక్తస్తుత శబ్దములొని సకారమునకు షత్వము ప్రవర్తించదు. సూత్రమున “పూజాయామ్” అనుదానికి ఫలమిది :— సుషిక్తంకింతవాఽత్ర. సేకక్రియాకర్తకు (తదుపువానికి) పూజ్యత గమ్యమానము గాకపోవుటచే కర్మ ప్రవచనీయసంజ్ఞలేనందున పూర్వసూత్రముచే (ఉపసర్గానునోతి) షత్వము ప్రవర్తించును. ఇది సేకకర్తకు నిష్పన్న ప్రతిపాదించువాక్యము.

559. అతిరత్తిక్రమణే చ. 1-4-95. అతిః, అతిక్రమణే, చ
(పూజాయామ్.)

అతిక్రమణే పూజాయాం చాఽతిః కర్మప్రవచనీయ
సంజ్ఞః స్యాత్. అతిదేవాన్ కృష్ణః.

559. అతిక్రమణము (చేయుటకు చితముగు దానికంటె నధికమును జేయుట) పూజ అనునీయర్థములను ద్యోతనజేయు అతి అనునది కర్మప్రవచనీయ మగును. అర్హద్యయమందునొకే యుదాహరణము. అతిదేవాన్కృష్టః. కృష్ణుడు దేవ తలకంటెనధికుడు లేక దేవపూజ్యుడని యర్థము. దేవశబ్దమునకు ద్వితీయవచ్చుట సంజ్ఞాఫలము.

వివ:—అతిసిక్తమ్. అతిస్తుతమ్. అనికొందరుదాహరించిరి. మొదటిది యతిక్రమణమునకుదాహరణము. అధికముగ తడువబడినదని యర్థము. రెండ వది పూజకుదాహరణము. దాగుగస్తుతింపబడినదనియ్యము. ఇచట సంజ్ఞకు, దాతు సకారమునకు షత్సవివృత్తి ఫలమనిపీరియాశయము.

560. అపి: పదార్థసంభావనాన్వయసర్గగర్భానముచ్చయే షు. 1-4-86. అపి: పదార్థ.....యేషు।

ఏషు ద్యోత్యేష్యవిరుక్తసంజ్ఞః స్యాత్. సర్విషోఽపి స్యాత్. అనుపసర్గత్వాన్వయః। సంభావనాయాం లిజ్. తస్యా ఏవవిషయభూతే భవనే కర్మదౌర్లభ్యప్రయుక్తం దౌర్లభ్యం ద్యోతయన్వివిశబ్దః స్యాదిత్యనేన సంబద్ధ్యతే। సర్విష ఇతి షష్ఠీ తు అపిశబ్దబలేన గమ్యమానస్య చిన్తోర వయవావయవిభావసంబంధే। ఇయమేవ హ్యపిశబ్దస్య పదార్థ ద్యోతకకతా నామ। ద్వితీయా తు నేహ ప్రవర్తతే। సర్విషో విస్తానా యోగో న త్వపినేతుక్తత్వాత్. అపిస్తుయాద్యి ఛ్టుమ్। సంభావనం శక్తుత్కర్షమావిష్కర్తృమత్కుక్తిః। అపి స్తుహి। అన్వయసర్గః కామదారానుజ్ఞా। ధిగేవదత్తమ పిస్తుయా ద్యవలమ్। గర్భా! అపిసిజ్ఞా! అపిస్తుహి! సముచ్చయే॥

560. 1 పదార్థము 2 సంభావన 3 అన్వయసర్గము 4 గర్భ 5 సముచ్చయము యివి ద్యోత్యములగునపుడు అపి అనునది కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞ గలద గును క్రమముగనుదాహరణములు:—(1) సర్విషోఽపిస్యాత్. ఇచట అపి అనుదానికుపసర్గత్వము లేకుండుటచే స్వాత్మనుచోట సకారమునకు “ఉపసర్గ....” (8-3-87) సూ, చే ప్రాప్తమగు షత్వము నివృత్తమగును. అపి అనునది పదార్థ ద్యోతకము. పదార్థశబ్దమునకు అప్రయోజ్యమానమగు (ప్రయోగింపబడని) పదాన్తరముయొక్క అర్థమని యర్థము. ఇచట పదార్థమన బిందువు. “స్వాత్మను నది లిజ్ప్రథమైకవచనము. లిజ్ప్రము సంభావన. “సంభావనాయాం లిజ్” అను గ్రన్థమునకు “ఉపసంవాదాశక్తియోశ్చ (3-4-8) అనుసూత్రభాష్యమందు పఠింపబడిన “ఉపసంవాదాశక్తియోరిజ్” అనువారి కముచే లిజ్ని యర్థము. ఆశక్తియన సంభావన. (ఉత్పేక్ష.) “తస్మాదేవ .....” ఇత్యాదిగ్రన్థముచే అపి

ద్యోత్యమగు సంబంధమును ప్రదర్శించుచున్నాడు:—సంభావనావిషయము దాత్వర్థ భవనము. (నత్.) భవనక్రియాసంభావనయందు భవనము విషయమగునని యాశయము. ఇందుచే భవనక్రియాదౌర్భ్యమర్థమగును. క్రియా దౌర్భ్యమెపు డును కర్తృదౌర్భ్యప్రయుక్తమే యగును. కావున కర్తయగు బిందువుయొక్క దౌర్భ్యమువలన క్రియ దౌర్భ్యముగలదగును. బిందుదౌర్భ్యప్రయుక్తమగు దౌర్భ్యమును దాత్వర్థమగు భవనమందు బ్రకాశింపజేయు అపిశబ్దము స్వాత్మను దానితో నన్వయించును. అపిద్యోత్యమగు బిందువు కర్తయై దౌర్భ్యప్రయుక్త సం బంధముచే స్వాత్మదవాచ్యమగు క్రియయందన్వయించునని భావము. సర్విషః అను చోట షష్ఠిఅపిశబ్దబలముచే గమ్యమానమగు బిందువునకు (అవయవము) సర్విస్సు (నెయ్యి - అవయవి.) నకును గలయవయవావయవిభావసంబంధమున వచ్చి నది. నేతీచుక్క (కర్త) దుర్లభమగుటచే బిందువుకర్తగాగల సంభావనావిషయమగు సత్త (భవనము) దుర్లభమైనదని, సర్విషోఽపిస్వాత్మను వాక్యమునకర్తము. (సర్వి రవయవబిందుదౌర్భ్యప్రయుక్త దౌర్భ్యవత్తి తత్కర్తృకాసంభావనావిషయాసత్తా అని కాబిబోధము.) అపిశబ్దమునకు పధారద్యోతకత్వమన బిందుదౌర్భ్యప్రయుక్త దౌర్భ్యద్యోతకత్వమే. ఇట్లు కర్మప్రవచనీయ ద్యోత్యమగునర్థమందు సర్విస్సునకు సంబంధముండుటచే సర్విషవదము కర్మప్రవచనీయయుక్త మగును గాన సర్విశబ్దము కంటె ద్వితీయ యేలరాదను శంకకు సమాధానమును చెప్పచున్నాడు:—“ద్వితీ యాకు.....త్వాత్”. సర్విశబ్దముకంటె ద్వితీయ రాదు. సర్విస్సునకు బిందు వుతో సంబంధముగలదు గాని అపిశబ్దద్యోత్యమగు సంబంధముతో (దౌర్భ్యప్రయు క్త దౌర్భ్యము) నన్వయములేదు. “కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయ” అను సూత్రమున, కర్మప్రవచనీయయుక్తత్వమన కర్మప్రవచనీయద్యోత్యమగు సంబంధమందు ప్రతియోగి (ఆదేయము) యగుట. ప్రకృతమున అపిద్యోత్యసంబంధము నకు బిందువుప్రతియోగి కాని సర్విస్సు ప్రతియోగికాదు. ఈవిషయము పూర్వ గ్రంథముచేనుక్తప్రాయమే. మూలమున ఉక్తత్వాత్తనుదానికి ఉక్తప్రాయమగుట వలన అనియర్థము.” అపిశబ్దఃస్వాదిత్యనేనసంబద్ధ్యతే” అనుగ్రంథముచేపై విషయ మర్థసిద్ధమగునని యాశయము. స్పష్టప్రతిపత్తికొరకుబిందుపదప్రయోగముచేసినపు డును బిందుశబ్దముకంటె “ఉపపదవిభిక్తేః” అనున్యాయముచే ప్రథమయే యగు నని గ్రహించునది.

(2) అపిస్తుయాద్విష్టుమ్. ఇచటసంజ్ఞకు షత్సనివృత్తియే ఫలము. స్తుయా త్తనుచోట పూర్వముజూపబడిన “ఉపసంవాదాఽశక్యయోగిజ్” అను వారి కముచే సంభావనయందు లిజ్జ వచ్చును. అపిశబ్దము సంభావనాద్యోతకము. అపిద్యోత్యసం భావనయన సామర్థ్యాతిశయమును వెల్లడించుటకై నయధికోక్తి. అసంభావ్యమగు నిర్థముయొక్క సంభావన యధికోక్తి యగును. అవాఙ్మాననగోచరదగు విఘ్నపును గూడ స్తోత్రముచేయుటయందు సామర్థ్యముగలవాడనియర్థము. ఇట్టివానికితరులను స్తోత్రముచేయుటయందలి సామర్థ్యము చెప్పవలసినదేమిగలదని ఫలితార్థము.

అపిశబ్దమివట సంభావనాద్యోతకము. పూర్వోదాహరణమందు సంభావనావిషయ ద్వారభ్యద్యోతకమునగుటచే రెండిటికి పితృవభేదముగలదనియూహించునది.

(3) అపిస్తుహి. ఉపనలాత్ ..... (8-31-05) సూ. చే ప్రాప్తమగు షత్సముయొక్క నివృత్తియే సంజ్ఞకు ఫలము. అపిశబ్దమన్వపసర్గద్యోతకము. అన్వపసర్గమన కామచాలానుజ్ఞ. స్తోత్రముచేయుము లేదా మానుము నీకుతోచిన రీతిని చేయుమనియర్థము.

(4) దిగ్దేవదత్తపపిస్తుయాద్యుపలమ్. ఇచటగూడ షత్సనివృత్తియే సంజ్ఞకు ఫలము. క్రియాగతదుగునింద అపిద్యోతకము. పృషలపదసాన్నిధ్యము చేసిన స్తుతికర్తకు నింద ఫలితమగును. ఈయర్థము దిగ్దేవదత్తమనుదానిచేసను పదించబడెను. పృషలశబ్దమునకు శూద్రుడనియర్థము.

(5) అపిసింభు. అపిస్తుహి. పీనికి క్రమముగ తడుపుము స్తుతింపుమని యర్థము. ఇచట మితమగునపిశబ్దద్వారముచే సముచ్చయముద్యోతకమగుటవలన నపిశబ్దములకు ప్రత్యేకముగ సంజ్ఞ యుండును. కాన రెండుచోట్లందును షత్సాభావమే సంజ్ఞకు ఫలము.

561. కాలాధ్వనోరత్యస్తసంయోగే. 2-31-5 కాలాధ్వనోః, అత్యస్త సంయోగే, (ద్వితీయా.)

ఇహ ద్వితీయా స్యాత్. మాసం కల్యాణీ. మాసమధీతే. మాసం గుడధానాః. క్రోశం కుటిలా నదీ. క్రోశమధీతే. క్రోశం గిరిః. అత్యస్తసంయోగే కిమ్. మాసస్య ద్వీరధీతే. క్రోశస్త్వైకదేశే వర్వతః॥

561. అత్యస్తసంయోగమన నిరస్తరసంబంధము. (అస్తం విరామమతి క్రానోఽత్యస్తః సహసౌసంయోగశ్చ=అత్యస్తసంయోగః.) గుణక్రియాద్రవ్య ముంతోను ఆభావముతో నట్టిసంబంధముండునని యెరుంగునది. గుణాదులతో కాలము అధ్వ (మార్గము) పీనికి నిరస్తరసంబంధమున్నపుడు కాలాధ్వవాచకముల కంటె ద్వితీయవచ్చునని సూత్రార్థము. గుణముతో నిరస్తరసంబంధమున్నపుడు దాహరణము :— మాసం కల్యాణీ. బుద్ధిస్థములగు యావదవయవములతో (ముప్పదిదినములతో) సంబంధరూపమగు వ్యాప్తి ద్వితీయార్థము. మాసముతో వ్యాప్తిగల కల్యాణగుణము గలదని యర్థము. క్రియతో నిరస్తరసంబంధమున్న పుడుదాహరణము :— మాసమధీతే. అధ్యయనరూపమగు క్రియ ముప్పదిదిన ములలో వ్యాప్తిగలదని యర్థము. ద్రవ్యముతో సంబంధమున్నపుడు :— మాసం గుడధానాః. బెల్లముచే గలసినఆకులు మాసముచే వ్యాప్తములైనవని యర్థము. అధ్వవాచకముకంటె ద్వితీయకుదాహరణములు :— (1) క్రోశం కుటిలా నదీ. క్రోశశబ్దమునకు క్రోశపరిమితమగు (ఒకక్రోసు) మార్గమర్థము. (2) క్రోశమధీతే

(8) క్రోశం గిరిః. వీనికి పూర్వవాక్యములకువలెనర్థమునూహించునది. అత్యస్త సంయోగే, అనిలేకున్నచో మాసన్యర్థరదీతే. క్రోశన్యైకదేశే పర్వతః అనుచోటులందు మాసక్రోశశబ్దములకు ద్వితీయప్రసక్తమగును. నెలకు రెండుమారులు చదువుచున్నాడనియు క్రోసుదూరముగల క్రోవలోగొంతవరకే పర్వతమున్నదనియును, క్రమముగ బై వాక్యములకర్థము. ఇచట కాలమునకధ్యయనక్రియతోను, అధ్యకు పర్వతరూపద్రవ్యముతోను నిరస్తరసంబంధములేమింజేసి ద్వితీయ వారిక మగును.

ఇది ద్వితీయావిభక్తి.

582. స్వతస్త్వః కర్తా. 1-4-54. స్వతస్త్వః, కర్తా (కారకమ్.)

క్రియాయాం స్వాతస్త్వేణ వివక్షితోఽర్థః కర్తా స్యాత్॥

582. కారణాధికారమువలన "క్రియాయామ్" అనునది లభించును. క్రియాయందు స్వతస్త్వముగ వివక్షింపబడునది కారకసంజ్ఞకమై కర్తయనబడును. కర్తృప్రత్యయసమభివ్యాహరమున ప్రధానీభూతధాత్యర్థాశ్రయత్వము స్వాతస్త్వమునాబడును. "దేవదత్తుడు గ్రామమున గురించి వెళ్లుచున్నాడు." (దేవదత్తో గ్రామంగచ్ఛతి.) "గచ్ఛతి" అనుచోట తి అనునది కర్తృర్థకప్రత్యయము. (కర్తృప్రత్యయము.) ఇచట ప్రధానమగు ధాత్యర్థము (గమ్ ధాత్యర్థము.) దేవదత్తుని యందుండు వ్యాపారము. (గమనము) దీనిశాశ్రయుడు దేవదత్తుడు. కాన సతడు కర్తృసంజ్ఞగలవాడగును. ధాతువునకు వ్యాపారము ఫలమునరములు. ఈరెండింటిలో పై జెప్పిన కర్తృప్రత్యయసమభివ్యాహరమున వ్యాపారమే ప్రధానము. గమనరూపక్రియా జననమందు దేవదత్తునికే స్వాతస్త్వము గలదు. స్వతస్త్వముగ వివక్షింపబడునది కర్తయనుటచే పాకక్రియాయందు స్థాలియు (గిన్నె) కాష్టములను (కట్టలు) వాస్తవముగ స్వతస్త్వములు గాకున్నను వానికిగూడ కర్తృసంజ్ఞ సిద్ధించును.

583. సాధకతమం కరణమ్. 1-4-42 సాధకతమమ్, కరణమ్.

క్రియాఫిద్ధౌ ప్రకృష్టోపకారకం కరణసంజ్ఞం స్యాత్॥
తమప్రహణం కిమ్! గజ్జాయాం ఘోషః॥

583. సాధకశబ్దము సాధకుతి=క్రియాంజనయతి (క్రియను పుట్టించునది.) అనునర్థముగలది గావున కారకపర్యాయము. సాధకశబ్దముకంటె సతిశయోరమందు (ప్రకరము) తమప్రత్యయము విధింపబడెను. దేనియొక్క-వ్యాపారము ప్రవృత్తమైనవెంటనే కార్యముత్పన్నమగునో యయ్యదిప్రకృష్టమగును. కారణాది కారమువలన క్రియాఫిద్ధౌ అనునది లభించును. క్రియావిప్రుత్తియందితరకారకములకంటె (సంప్రధానము, అపాధానము మొదలగునవి యితరములు.) ప్రకృష్టముగ వివక్షింపబడునది కారకమై కరణసంజ్ఞకమగునని సూత్రార్థము. తమప్రహణం

అంకిమ్. సాధకపర్యాయమగు కారకపదమదికృతమగుటవలన (కారకాదికారము వలన) కరణమునుమహాసంజచేతను (క్రియతేజనేన = కరణమ్. కృ + ల్యట్ అనాదేశము.) సాధకపదములేకున్నను సాధకత్వము (ఉపకారకత్వము) లభింపగుచుండ తిరుగ సూత్రమున గ్రహింపబడిన సాధకపదమే సాధకతమారకమగును. (తమవప్రత్యయార్థమగు ప్రకర్షము సిద్ధమగును.) ఇట్లు తమవగ్రహణము లేకున్ననుతదథమగు ప్రకర్షము సిద్ధమగుటచే తమవగ్రహణమునకేమి ఫలమని ప్రశ్నాశయము.

గజ్జాయం ఘోషః. ఆధారోఽధికరణమ్ (685) అనుసూత్రమున అధికరణల్యట్ ప్రత్యయార్థమగు అధికరణమును మహాసంజచేతనే (అదిక్రియతేజస్వీన్ = అధికరణమ్. = కృ + ల్యట్ - అనాదేశము.) ఆధారమనునర్థము లభింపగుచుండ సాధకమగు ఆధారపదగ్రహణసామర్థ్యమువలన ముఖ్యాధారమునకు (సర్వావయవములు కర్తృకర్మలకాదారమగునపుడే) అధికరణసంజ యగుననునర్థము గలుగును. అట్లయిన నాసూత్రము తిలేపుతైలమ్ మొదలగు చోటులందు ముఖ్యాధారమునకే అధికరణసంజను విధించును. తైలమునకు తిలలియొక్క యవయవములన్నియునాధారమేగును. గజ్జాయంఘోషః మొదలగు స్థలములందు (గౌజాధారమునకు) గజ్జాదులకు అధికరణసంజ రాకపోవును. సప్తమియ సాధునగును. గజ్జాశబ్దమునకు లక్ష్యార్థము గాంగతీరము. ఘోషము (పల్లె) తీరముయొక్క యేకదేశముననున్నది గావితీరమంతటనులేదు. కావున సీతమవగ్రహణము కారకప్రకరణమందు శబ్దసామర్థ్యమువలన గమ్యమానమగు ప్రకర్షమాశ్రయింపబడదనుటతో జ్ఞాపకమగును. ఇట్టిజ్ఞాపకమువలన ఆధారోధికరణమ్ (685) అనుసూత్రమునపూర్వోక్తకీర్తిని శబ్దసామర్థ్యమువలనగమ్యమానమగు ప్రకర్షమాశ్రయింపబడనందున నా సూత్రముచే ముఖ్యాధారమునకువలె గౌజాధారమునకు సాధికరణసంజ సిద్ధమగును. ప్రకృతసూత్రమున తమవగ్రహణము లేనియెడల కౌంకమాత్రమునకు (క్రియాజననమందుపకారకమాత్రమునకు) కరణసంజ ప్రసక్తమగును. తద్వారణార్థము తమవగ్రహణమాశ్మకమని సమాధానాశయము.

వివ :— కర్తృకరణాదికారకములు వివక్షింపదీనములు. (వక్తయొక్కయచ్చకదీనములు) వ్యాపారాశ్రయములుగ వివక్షితములగునపుడు స్థాల్పాదులకు కర్తృసంజ వచ్చును. (స్థాల్పిడనంపచతిః కాష్టాల్పిడనంపచన్తి.) ఇట్లేక్రియాజననమందు ప్రకృష్టోపకారకముగ వివక్షింపబడునది కరణసంజకమగును. కావున స్థాల్పాదులు కరణములు నగును. (స్థాల్పాల్పిడనంపచతిదేవదత్తః.) అనగా కర్తయొల్లప్పుడు కర్తయే గాదు. కరణమెల్లప్పుడు కరణమేగాదని భావము. ఇట్లేయితరకారకములునవిగ్రహించునది. ఒకప్పుడు కర్తయగునది మరియొకప్పుడు కరణమగును. ఒకప్పుడు కరణమగునది మరియొకప్పుడు కర్తయగును. కారకములు వస్తువిశేషములందు స్థిరములైనవి గావచ్చి, తెలియునది.

564. కర్తృకరణయోస్తూతీయా. 2-3-18. కర్తృకరణయోః, తృతీయా (అనభిహితే)

అనభిహితే కర్తరి కరణే చ తృతీయా స్యాత్. రామేణ బాణేన హతో వాలీ. (వా) ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యా నమ్. ప్రకృత్యా చారుః. ప్రాయేణ యాజ్ఞికః. గోత్రేణ గార్గ్యః. సమేనైతి. విషమేనైతి. ద్విద్రోజేన దాన్యం క్రీణాతి. సుఖేన దుఃఖేన వా యాతిత్యాది॥

564. తిజామలచేననుక్త మగు కర్తృనుగాని, కరణమును గాని బోధించెడి ప్రాతిపదికము (కర్తృవాచకము, కరణవాచకము) కంటె తృతీయానిభక్తి వచ్చును. రామేణ బాణేన హతో వాలీ. వాలిని చంపుటలో రాముడు కర్తృగను (ప్రాణని యోగానుకూలవ్యాపారాశ్రయము) బాణము కరణముగను (ప్రకృష్టోపకారకము) వివక్షింపబడుటచే రామబాణశబ్దములకంటె తృతీయవచ్చెను. వాక్యమువలన గల్గెడి బోధప్రకారమిది :— రామనిష్ఠో యో వ్యాపారః ధనురాకర్షణాదీః, తద్విషయా ఖూతో యో బాణవ్యాపారః శరీరభేదనాదీః, తత్సాధ్యప్రాణనియోగాశ్రయో వాలీ, అని.

(వా) ప్రకృతి ప్రాయ గోత్ర మొదలగు శబ్దములకంటె తృతీయ వచ్చు నని చెప్పవలయును. ఇతరవిభులకన్నిటికియథాయోగముగ నీతృతీయ యవసాదము. (1) “ప్రకృత్యా చారుః”. (ప్రకృతిసంబంధీ చారుః) (స్వభావముచేతనే సుందరుడై చేయబడినవాడు) ఇచట క్రియాపదశ్రవణము లేకపోవుటచే ప్రకృతి కర్తృగాని కరణముగాని గానందున ప్రకృతి శబ్దముకంటె షష్ఠి ప్రాప్తమగుచున్నది. (2) “ప్రాయేణ యాజ్ఞికః”. (అచారబాహుళ్యముచే యాజ్ఞికుడు) పూర్వోదాహరణమందువలె విచటను షష్ఠిప్రాప్తమగుచున్నది. (3) గోత్రేణ గార్గ్యః. (ఇతనికి గార్గ్యుడు గోత్రము.) ఇచట గోత్రశబ్దముకంటె ప్రథమానిభక్తి ప్రాప్తమగుచున్నది. (4) సమేనైతి. (సమమార్గమునొందుచున్నాడు.) సమ మార్గము ఇచ్ఛాధాత్వంపరాశ్రయమగుటచే కర్మయైనందునసమశబ్దముకంటె ద్వితీయ ప్రాప్తమగుచున్నది. (5) విషమేనైతి. (విషమమార్గమునొందుచున్నాడు.) పూర్వోదాహరణమందువలె ద్వితీయ ప్రాప్తమగుచున్నది. (6) ద్విద్రోజేన దాన్యం క్రీణాతి (ద్విద్రోణశబ్దము సమాహారద్వన్వము. ద్రోణద్వయ (రెండు కుంచములు) సంబంధియగు దాన్యమునుగొనుచున్నాడు.) ద్విద్రోణశబ్దముకంటె షష్ఠి ప్రాప్తమగుచున్నది. (7-8). సుఖేన దుఃఖేన వా యాతి. (సఖసంబంధిగాని, దుఃఖసంబంధిగాని యగు యానముగలవాడు) ఇచటను షష్ఠి ప్రాప్తమగుచున్నది.

వివః— ప్రకృత్యాదులాకృతిగణము. కావున నామ్నా సుతీక్ష్ణకృతీన చాన్తః ఇద్యాదులందు నామ మొదలగు శబ్దములకు తృతీయ నిర్ధించును. ప్రకృత్యాదులు గమ్యమానక్రియలో కరణములగుటచే వీనికంటె కర్తృకరణయోః (564) సూ. చేతనే తృతీయ నిర్ణయమగును. (1) ప్రకృత్యా చారుః. ఇచట కృతః అనునది

గమ్యమానము. స్వభావముచే నుండరుడై చేయబడెను. (2) ప్రాయేణ యాజకః. ఇచట జ్ఞానక్రియగమ్యమానము. అపాంబాహాశ్యముచే యాజ్ఞీకుడని జనుంచే తెలియబడుచున్నాడు. (3) గోత్రేణ గార్హ్యః. ఇచటను జ్ఞానక్రియ గమ్యమానము. గోత్రముచే గార్హ్యుడని నేను తెలిసికొనుచున్నాను. ఇట్లే వార్త కమునుకొందరు ప్రత్యాఖ్యానముచేసిరి.

565. దివః కర్మ చ. 1-4-43. దివః, కర్మ, చ (సాధకతమమ్, కరణమ్.)

దివః సాధకతమం కారకం కర్మ సంజ్ఞం స్యాత్, చాత్మరణసంజ్ఞమ్. అత్తై రజ్ఞన్వా దీవ్యతి॥

565. దివు [క్రీడాయామ్] అనుదాతువుయొక్క ముష్టముగు క్రీడుతో సాధకతమగునది [ప్రకృష్టోపకారకము] కారకమై కర్మసంజ్ఞకము కరణసంజ్ఞకమునగును. అత్తై రజ్ఞన్వాదీవ్యతి. అక్షములు [పాచికలు] దేవనమందు [క్రీడయందు] సాధకతములుగుటచే కరణము, కర్మయునగును. అక్షశబ్దముకంటె ద్వితీయతృతీయలు వచ్చినవి.

వివ :-కరణశబ్దమవృత్తిచేగాని “పరిక్రయణే సంప్రదానమన్యతరస్యామ్” [583] అనుమత్తరమాత్రమునుండి అన్యతరస్యామనుదానినపకరముచేయుటచే గాని కర్మకరణసంజ్ఞలకు పరాయత్వము సిద్ధింపుచుండ మాత్రముతోని చకారము కర్మకరణసంజ్ఞలకొకచోట నమావేశమును బోధించును. కావున మనసాదేవః అనుచోట మనస్సు కర్మయగుటచే కర్మణ్యత్ (3-2-1) అనుమాత్రమువలన దిద్దాతువుకంటె నణ ప్రత్యయమగును కరణమగుటచే మనశ్శబ్దముకంటెతృతీయమువచ్చును. మనసాదేవః అనునది తృతీయాతత్పురుషము మనసస్సంజ్ఞాయామ్ (586) అను సూ. చే తృతీయకు లుగభావము వచ్చెను.

586. అపవర్గే తృతీయా. 2-3-8 అపవర్గే, తృతీయా (కాలాధ్వనో రత్యస్తనయోగే.)

అపవర్గః ఫలప్రాప్తిస్తస్యాం ద్యోత్యాయాం కాలాధ్వనో రత్యస్తనయోగే తృతీయా స్యాత్. అహ్ని క్రోశేన వాఽనువాకోఽధీతః. అపవర్గే కిమ్. మానమధీతో నాఽయాతః॥

586. అపవర్గమన ఫలప్రాప్తి. (ఫలమునొందుట) ఇది ద్యోత్యమగుచుండ గుణాదులతోనత్యస్తనయోగమందు కాలాధ్వవాచకములకుతృతీయవచ్చును. ఇది ద్వితీయావిధక్తికి బాధకము. అహ్ని క్రోశేన వాఽను వాకోఽధీతః. వేదముతోని కొంతభాగమునకనుభవముని వ్యవహారము, వగలంతయుననుభవము చదువ

బడెను. అయినవాకము బాగుగనధ్యేతకు స్వాధీనమయ్యెననునర్థమిచట వ్యజ్యము. క్రోశపరిమితమార్గమందంతటననువాకము చదువబడెను అదియధ్యేతకు స్వాధీనమయ్యెననునర్థమిచటవ్యజ్యము. అపవర్గే అనునది లేనిచో యాసమప్రీతో నాయాతః, అనుచోట మాసశబ్దమునకు తృతీయ ప్రసక్తమగును. మాసమునవొకదివసమైనను విడువకయనువాకము చదువబడెను గాని యది యధ్యేతకు స్వాధీనముగానందున ఫలప్రాప్తిలేదు. ఫలాప్రాప్తి, నాప్రయాతః అనువాక్యశేషముచే స్ఫుటముగ జెప్పబడెను.

667. సహాయుక్తేప్రధానే. 2-3-19 సహాయుక్తే, అప్రధానే (తృతీయా.)

సహౌర్ధేన యుక్తే అప్రధానే తృతీయాస్కాత్ 1 పుత్రేణ సహగతః పితా వీచం సాకంసార్థంసమంయోగేఽపి. వివాహి తద్యోగం తృతీయా. వృద్ధోయానేత్యాదినిర్దేశాత్ ॥

667. పృథగ్వివాహానిః (606) అనునూత్రమందు యుక్తగ్రహణములేకున్నను పృథగాదులతోయుక్తమగునపుడవి యర్థమగుచున్నది. అట్లేనూత్రమందును యుక్తగ్రహణములేకున్నను (సహౌర్ధేన) సహశబ్దముతోగూడునపుడనునర్థము సిద్ధమగును కాన నూత్రమైన నతిరిక్తమైన యుక్తగ్రహణము శబ్దవిశేషములతో బనిలేదనియు సహౌర్ధముతో యోగమున్నపుడు తృతీయవచ్చుననియును బోధించును. ఇటు సిద్ధమైనదే పృథ్విలోని సహౌర్ధేన యుక్తే అనునర్థము. సహౌర్ధముతో (సాహిత్యముతో) యోగమున్నపుడ ప్రధానవాచకముకంటె తృతీయవచ్చునని నూత్రము. పుత్రేణసహగతః పితా. (పుత్రునితో గలిసి తండ్రి వచ్చెను.) గుణక్రియాద్రవ్యములందన్వయము లేకపోవుట యచటనప్రధాన్యము. ఆగమనక్రియయందాపితకు (తండ్రికి) సంబంధము (కాబట్టి) గాని పుత్రునికి లేనందున పుత్రుడప్రధానము, పుత్రునికి ఆగమనక్రియయందన్వయమర్హసిద్ధమగును. సహౌర్ధముతో యోగమున్నపుడు తృతీయ వచ్చుననుటచే సహౌర్ధబోధకములగు సహ సాకం సార్థం సమం అనుపీనితో యోగమున్నపుడు తృతీయ వచ్చును. (పుత్రేణసాకం స్థూలఃపితా) శబ్దవిశేషములతో (సహౌర్ధలతో) బనిలేకుండ సహౌర్ధముతోయోగమున్నపుడనుటచే సహౌర్ధముతో (సాహిత్యము) యోగముగది సహాదిశబ్దములులేకున్నను తృతీయ వచ్చును. ఈ యర్థమీరితిని న్యాయసిద్ధము. ఇందుమానమునుగూడ జూపుచున్నాడు:—వృద్ధో.....నిర్దేశాత్. “వృద్ధోయానాతల్లక్షణశ్చేదేవవిశేషః” (936) అనునూత్రమున యానా అనుదానికి యానానహ అని యర్థము. సహాది శబ్దములయోగములేకున్నను యానా అనుకృతీయత్వమును పాణిని ప్రయోగించుటచేనిది పై జెప్పిన యర్థమున జ్ఞాపకమగును.

వివ:—స్వసమవివ్యాహృతములగు గుణము క్రియ ద్రవ్యమువీనితోసమ కాలికములగు గుణాదులను గల్గియుండుట సాహిత్యమునాబడు. పుత్రేణ సహగతః పితా. ఇచట స్వసమవివ్యాహృతమగు క్రియ యాగమః ము. దీనితోసమకాలికమగు నాగమనమును పుత్రుడు గల్గియుండుట సాహిత్యమగును. పుత్రేణ సహగతః అను చోట నాగమనమందు పుత్రుడు కర్తయగుటచే పుత్రశబ్దముకంటె “కర్తృకరణయో స్తుతీయా” (564) సూ. చేతనే తృతీయ సిద్ధమగును గాని పుత్రేణ సహస్థూలః ఇత్యాదులందు క్రియావాచకశబ్దములేనందున నిట్టిచోటులందు తృతీయకౌఠికిసూత్ర మావశ్యకమని యెఱుంగునది.

568. యేనాజ్ఞవికారః. 2-3-20. యేన, అజ్ఞవికారః (తృతీయా.)

యేనాజ్ఞేన వికృతేనాజ్ఞో వికారో లక్షణే తతస్తృతి యా స్మాత్. అజ్ఞాకాణః క్షిప్తసంబిన్ధితాశ్చత్వవిధృష్యశత్యమ్. అజ్ఞవికారః కిమ్. అక్షి కాణమస్య॥

568. సూత్రమున అజ్ఞశబ్దమర్థఅద్యజ్ఞము. (అజ్ఞమస్మాప్తి.) కావున గజ్ఞము (అవయవము) గలదని యర్థము. (అవయవి) అజ్ఞశబ్దమిటవయవిబోధక మగుటచే దీనిసాన్నిధ్యమువలన యచ్చబ్దముజ్ఞమును (అవయవమును) బోధించును. అవికృతమగు [వికారమునుపొందని] అవయవమువలననవయవికి [శరీరమునకు] వికారము సంభవించదు గాన యచ్చబ్దార్థమగునవయవము వికృతమైనదే గావల యును. వికారముగల యేయవయవముచే శరీరమునకు వికారము తెలియబడునో అట్టి యవయవవాచకముకంటె తృతీయయగునని సూత్రార్థముఫలితమగును. అజ్ఞా కాణః. అక్షిసంబిన్ధముగల కాణత్వము [గ్రుడ్డితనము] గలవాడు. కంటియందుగల గ్రుడ్డితనమును [అవయవధర్మమును] సముదాయమందు [అవయవియందు] ఆరో పముచేసిట్టి ప్రయోగము చేయబడెను. ఈతృతీయ షష్టికవవాదము. అజ్ఞవికారః కిమ్ : సూత్రముననజ్ఞగ్రహణమునకేమి ప్రయోజనమని ప్రశ్నాశయము. అక్షి కాణమస్య. [వీనియొక్క కన్ను గ్రుడ్డిది.] ఇచటనవయవికివికారముగాక యవ యవమునకు వికారమలక్ష్యమాణమగుచున్నది. అజ్ఞగ్రహణములేనిచో నక్షిశబ్దము కంటె ప్రథమము బాధించి తృతీయ ప్రసక్తమగునని సమాధానాశయము.

వివ :— దర్శనసామర్థ్యమిండుతె నను లేకపోవుటయే కాణశబ్దము. కాణ శబ్దముక్షిగతమగు వికారమునే బోధించునదగుటచే అజ్ఞ అనునది పునరుక్తమగును గాని “ద్వైవిప్రౌ” అనుచోట ద్వై అనుదానికివలె దీనికిని సాధుత్వమిష్టము.

569. ఇత్తంభూతలక్షణే. 2-3-21. [తృతీయా.]

కంచిత్ప్రకారం ప్రాప్తస్య లక్షణే. తృతీయా స్మాత్. జటాభిస్తాపనః. జటాజ్ఞాప్యతాపనత్వవిశిష్టఇత్కరః॥

569. ఇత్తం అనుశబ్దము ప్రకారమాత్రబోధకము. దీనికి భూతశబ్దముతో సమానము. లక్షణశబ్దము కరణల్యుడనైతము. [లక్ష్మితేననేన.] దీనితోకర్మవస్థ్య న్ననుగునిత్యంభూతశబ్దమునకు సమానము. [ఇత్తంభూతస్యలక్షణమ్.] ఒకానొక ధర్మమునొందినవాడు దేనిచే జ్ఞాప్యడగునో యద్దానిని బోధించుప్రాతిపదికముకంటె తృతీయ వచ్చునని సూత్రార్థము. జటాభిస్తావనః. జటలచే జ్ఞాప్యమగు తాపనత్వము గలవాడని యర్థము. తాపనత్వమనుధర్మమునొందినవాడు జటచే జ్ఞాప్యడగుటచే జటాశబ్దమునకు తృతీయ వచ్చెను. సూత్రమున లక్షణశబ్దము లక్ష్మ్యలక్షణభావమును బోధించును. లక్షణముజటలు. తాపనత్వము లక్ష్మ్యము.

వివ:—జటాభిస్తావనోజ్ఞాతః అనుచోట జ్ఞానక్రియయందు జటలు కరణ మగుటచే “కర్తృకరణయోః” [564] నూ. చేతనే తృతీయ సిద్ధమగును గాని జటలు కరణములనుపివక్షలేక లక్ష్మ్యలక్షణభావముమాత్రము వివక్షింపబడునపుడును తృతీయ సిద్ధించుటకొఱకీసూత్రమని తెలియనగును.

570. సంజోఽన్యతరస్యాం కర్మణి. 2-3-22. సంజ్ఞః, అన్యతరస్యామ్, కర్మణి [తృతీయా.]

సంపూర్వస్య జ్ఞానతేః కర్మణి తృతీయా వా స్యాత్.
పిత్రా పితరం వా సంజానీతే॥

570. సమ్ అనునువసర్గముపూర్వమందుగల జ్ఞా [అవబోధనే క్ర్యాది గణము.] దాతువుయొక్క కర్మను [ధాత్వర్థఫలాశ్రయమును] బోధించుప్రాతిపదిక మునకు తృతీయ వికల్పముగనగును. పిత్రా పితరం వా సంజానీతే. తృతీయాఽ భావపక్షమున కర్మణిద్వితీయా [510] నూ. చే ద్వితీయ వచ్చును.

571. హేతౌ. 2-3-23. [తృతీయా.]

హేత్వర్థే తృతీయా స్యాత్. ద్రవ్యాదిసాధారణం నిర్వాప్త పారసాధారణం చ హేతుత్వమ్. కరణత్వం తు క్రియా మాశ్రవవిషయం వ్యాపారవియతం చ. దణ్డేన ఘటః పుణ్యేన దృష్టో హరిః. ఫలమపీహ హేతుః. అధ్యయనేన వసతి. గమ్యమానాఽపి క్రియా కారకవిభక్తౌ ప్రయోజికా. ఆలం శ్రమేణ. శ్రమేణ సాధ్యం నా నీత్యర్థః. ఇహ సాధనక్రి యాంప్రతి శ్రమః కరణమ్. శతేన శతేన వత్సాన్మాయయతి పయః. శతేన వరిచ్చిద్యేత్యర్థః. [వా] అఃష్టవ్యవహారే దాణః ప్రయోగే చతుర్థ్యర్థే తృతీయా. దాప్యా సంయచ్ఛతే కాముకః. ధర్మే తు భార్యయై సంయచ్ఛతి॥

571. ఇచట హేతువసలోకసిద్ధమగు కారణముగాని శాస్త్రీయముగాదు. కారణవాచకముకంటె తృతీయ యగును. భౌతికహేతువుగూడ కరణమగును గాన

నీసూత్రము కరణత్వతీయచే గతార్థమగుననుశంకను నివర్తింపజేయుటకై హేతు కరణములకు భేదమును జూపుచున్నాడు :— “ద్రవ్యాది..... నియతంచ”. ద్రవ్యాది అనుచోటనాదిశబ్దముచే గుణక్రియలకు గ్రహణము. ద్రవ్యగుణక్రియలకు మూడింటికి జనకము హేతువనబడును. క్రియాజనకమే కరణమనబడును. వైషమ్యాస్తరము జూపబడుచున్నది :— వ్యాపారముగలదియు వ్యాపారముగలదిగాని దియగూడహేతువగును. వ్యాపారముగలదే కరణమగును. కాన నిట్లు హేతుకరణ లకు భేదముండుటవలన నొకదానిచే మరియొకటి గతార్థముగాదని గ్రహించునది. ఈసూత్రముచే వచ్చెడితృతీయకు హేతుహేతుమద్భావమర్థము. దణ్ణేనఘటః. ద్రవ్యజనకము హేతువనుటకిది యుదాహరణము. దణ్ణముహేతువు. ఘటము [ద్రవ్యము] హేతుమత్తు. అనగా ఘటజనకముదండము. [దణ్ణహేతుకోఘటః.] ఇచట దండము వ్యాపారము [చక్రభ్రమణమునుగలుగజేయునది] గలదైనను క్రియాన్వయము లేనిదగుటచే కరణము గాదు. పుణ్యేన దృష్టి హరిః. క్రియాజన కము హేతువనుటకిది యుదాహరణము. పుణ్యము [స్వర్గహేతువగు యాగాది జన్యధర్మవిశేషము] హేతువు. హరితర్మకదర్శనము [క్రియ] హేతుమత్తు. [పుణ్యహేతుకంహరితర్మకదర్శనమ్] అనిబోధగలుగును. [హరినిజాచుటయందు పుణ్యము గారణము] దర్శనరూపయాన్వయముగలదైనను పుణ్యము వ్యాపారము గలది గానందున కరణముగాదు.

“ఫలమపిహహేతుః” ఏతత్సూత్రోదాహరణము విషయమై ఫలముగూడ హేతువుగ వివక్షింపబడును. అధ్యయనేన వసతి. [అధ్యయనముకొఱకునివసించు చున్నాడు.] నివాసమునకధ్యయోగము ఫలము. అలం శ్రమేణ మొదలగు చోటు లందు క్రియావాచకపదము లేనందున క్రియావ్రతీతిలేదు గానశ్రమాదులు కరణము లేకగుననిశంకించి యుపాయమును [అట్లచోటులందుకరణత్వమునిద్దించుటకు]జూపు చున్నాడు:— “గమ్యమానఽపి.....ప్రయోజికా”. గమ్యమానమన ప్రతీయ మానము. [శ్రమేణ మొదలగు పదములవలన గణబోధయందు విషయమైనది] అపి శబ్దముచే శ్రూయమాణముగూడ గ్రహింపబడును. ఈరెండువిధములగుక్రియలు కారకవిభ క్తి కారణములని యర్థము. అలంశ్రమేణ. [శ్రమేణ సాధ్యం నాపి= శ్రమచేసాధించదగినదిలేదు.] అలం శబ్దము విషేధార్థకము. శ్రమపదమువలన శ్రమేణసాధ్యం అనుబోధగల్గును. శ్రమవిధార్థమగు సాధనక్రియయందు శ్రమ కరణ మగునని భావము. ఉదాహరణాస్తరము:— “శతేన శతేన వత్సాన్ పాయయతి పయః”. [లేగలను నూలుచే విభజించి నీరును ద్రావించుచున్నాడు.] ఇచట ప్రతీయ మానమగు పరిచ్ఛేదనక్రియలో శతము కరణము. [వా] “అశిష్ట..... తృతీయా”. అశిష్టులన సంకీర్ణాచారములు [అధర్మఫలకములు] గలవారు. వీరి యొక్క వ్యవహారమున క్రియ. అశిష్టులక్రియను [దానమును] బోధించుదాణ్ [దానే] రాకుమ్యయొక్క ప్రయోగమందు చతుర్థివిభ క్త్యర్థమున తృతీయ వచ్చును. ప్రత్యాష్టత్తి [సాన్నిధ్యము] చేసెననిసంబంధమువలన వ్యవహారము సంకీర్ణాచార

మగునో అట్టివానిని బోధించుప్రాతిపదికముకంటె తృతీయశగునవి గ్రహించునది. దాస్యా సంయచ్ఛతే కాముకః. [రతిఫలకము దాసినిదేశించి చేయబడిన దానము.] కాముకుడు దాసికొఱకు దానమును చేయుచున్నాడని యర్థము. సంయచ్ఛతే అనునది దాణ్ దాతువునకు లబ్ధిప్రథమైకవచనము. దాసిసంబంధమువలన దానము సంకీర్ణాచారమగుటచే దాసిశబ్దమునకు తృతీయ వచ్చెను. “భార్యాయై సంయచ్ఛతి”. [భార్యకొఱకువధోగార్థము దానము చేయుచున్నాడు.] భార్యకొఱకు దానము సంకీర్ణాచారము [ఆధర్మము] గానందున భార్యశబ్దమునకు తృతీయావిభక్తిరారు.

ఇది తృతీయావిభక్తి.

572. కర్మణా యమభిప్రేతి స సంప్రదానమ్. 1-1-32.

కర్మణా. యమ్, అభిప్రేతి, సః. సంప్రదానమ్.

దానస్య కర్మణా యమభిప్రేతి స సంప్రదానసంజ్ఞః
స్యాత్ ॥

573. పృథిలోని దానస్య అనువానికి దాణ్ దాత్వర్థమునకిని యర్థము. ఇది క్రియామాత్రమునకు ఫలక్షణము. “సంబంధమ్” అనుపదమునకధ్యాహరణము. ఏక్రియాయందైనను కర్మయగుదానితో [దాత్వర్థవలాశ్రయముతో] సంబంధమును గలుగజేయుటకు దేనివిచ్చయించునో యది [ఉద్దేశ్యము] సంప్రదానసంజ్ఞకమగును. కర్మతో సంబంధము స్వత్వము మొదలగునది.

వివః—దానస్య అనునది క్రియామాత్రమునకు ఫలక్షణమనుటచే విప్రాయ గాం దదాతి మొదలగుచోటులందు విప్రాయులకే గాక పుత్రాయపిత్రం ప్రేష్యయతి ఇత్యాదులందు పుత్రాయలకును సంప్రదానసంజ్ఞ నిర్దమగునవి భాష్యమతము. ఈ సూత్రమునకు కాశికాపృథి కారుడిట్లువ్యాఖ్యానముచేసెను:— సంప్రదానసంజ్ఞ యన్వర్థము. [మషాసంజ్ఞ. సంప్రదీయతేఽస్మై] అన్వర్థసంజ్ఞవలననే మూలమున దానస్య అనునది నిర్దమయ్యెను. దాణ్ దాత్వర్థము [దానము] యొక్క కర్మతో సంబంధముకలుగజేయనుద్దేశింపబడుదానికే సంప్రదానసంజ్ఞయని యర్థము. ఒకవస్తువుయందు తనకుగల హక్కును విడుచుకొనుచునావస్తువునందితరునికి హక్కును గలుగజేయుట దానమనబడును. విప్రాయ గాం దదాతి మొదలగునవి యుదాహరణములు. గ్రామమణాం వయతి ఇత్యాదులందు దాణ్ దాతుప్రయోగము లేనందున గ్రామాదులకు సంప్రదానసంజ్ఞలేదు. రణకప్య వస్తుం దదాతి [చాకలి వానికి శుభ్రముచేయుటకొఱకు బట్టనిచ్చుచున్నాడు.] ఇత్యాదులందు దాణ్ దాత్వర్థ మధీనముజేయుటగాని దానముగానందున రణకునికి సంప్రదానసంజ్ఞ రాదని. ఇచట మూలము కాశికాకారునిమతముననుసరించి వ్రాయబడినవి గ్రహించువది.

573. చతుర్థి సంప్రదానే. 2-3-13. చతుర్థి, సంప్రదానే [అన
భిహితే].

విప్రాయ గాందదాతి. అనభిహితకత్వేన. దానీయో
విప్రః. [వా] క్రియయా యమభిప్రేతి సోఽపి సంప్రదా
నమ్. పత్యే శేతే. [వా] యజ్ఞే కర్మణః కరణసంజ్ఞా
సంప్రదానస్య చ కర్మసంజ్ఞా. పశునా రుద్రం యజ్ఞతే
పశుం రుద్రాయ దదాతిత్వం॥

573. తిజాయలచేనుక్తముగానట్టి సంప్రదానమును బోధించు ప్రాతిపదికము
కంటె చతుర్థివిభక్తి వచ్చును. విప్రాయ గాం దదాతి. దాదాత్వర్థము యొక్క కర్మ
గోవు. దీనితో సంజ్ఞము [స్వస్వామిభావము] గలుగజేయుటకీచ్చయింపబడువాడు
విప్రుడు గాన విప్రుడు సంప్రదానమగును. అందుచే విప్రశబ్దమునకు చతుర్థి
వచ్చెను. బ్రాహ్మణునుద్దేశించి గోవును [తనకుగలహక్కును నిడుచుకొని] యిచ్చు
చున్నాడని యర్థము. అభిహితే అనునదధికృతమగుటచే “దానీయోవిప్రః” అను
చోట విప్రశబ్దమునకు చతుర్థిరాదు. దాజ్ఞేధాతువుకంటె తవ్యత్వవ్యాసీయిరః
[91-98] అను సూ. చే సంప్రదానార్థమందు అనీ [౯] ప్రత్యయముజేసిన
దానీయః అనురూపమగును. అనీయర్ ప్రత్యయముచే నివట సంప్రదానముకు మే
సందున చతుర్థిరాఘోవుటచే ప్రథమ వచ్చెను. [వా] క్రియయా.....నమ్. కర్మ
రహితమగు క్రియతో [ధాత్వర్థముతో] సంబంధముగలుగజేయనెవనివిచ్చయించునో
వాడును సంప్రదానమగును. సూత్రమున కర్మజ్ఞా అని ముందుటవలన సకర్మక
క్రియోద్దేశ్యమునకు సూత్రమువలన సంజ్ఞ సిద్ధముగానందుననీవార్తికము జెప్పబడి
యెను. పత్యే శేతే. [పతినుద్దేశించి నిద్రించుచున్నది.] భార్యయనిశేషము. శయన
క్రియయందు పతి యుద్దేశ్యమగుటవలన సంప్రదానమాయెను. [వా] మజ్ఞేః .....
సంజ్ఞా. యజ్ఞ [దేవపూజాయాం] ధాతువు యొక్క కర్మకు కరణసంజ్ఞను, సంప్ర
దానమునకు కర్మసంజ్ఞను జెప్పవలయును. పశునా రుద్రం యజ్ఞతే [రుద్రునికొఱకు
పశువునిచ్చుచున్నాడు] యజ్ఞ [దానార్థకము] ధాత్వర్థమున పశువు కర్మ, రుద్రుడు
సంప్రదానము.

574. రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణః. 1-4-33. రుచ్యర్థానామ్, ప్రీయ
మాణః [సంప్రదానమ్.]

రుచ్యర్థానాం ధాతునాం ప్రయోగే ప్రీయమాణోర్థః సం
ప్రదానం స్యాత్. హరయే రోచతే భక్తిః. అన్యకర్తృ
కోఽభిలాషో రుచిః. హరివిష్టప్రీతేర్భక్తిః కర్త్రి. ప్రీయ
మాణః కిమ్. దేవదత్తాయ రోచతే మోదకః పథి॥

574. రుచిరర్థోయేషాంతే—రుచ్యర్థాః. రుచి [ప్రీతి] అర్థముగం ధాతు
వులప్రయోగమందు ప్రీతివిషయమగు పస్తువు సంప్రదానమగును. హరయే రోచతే
భక్తిః. భక్తి [పూజ్యులందఱురాగము] విష్టువును సంతసించజేయుచున్నదని
యర్థము. హరి, ప్రీతివిషయదగుటచే నావికీర్కసంజ్ఞ ప్రాప్త మగుచుందనీసంజ్ఞ

విధింపబడెను. హరిర్పక్తి మధిలవ్యతి. ఇచట నభిపూర్వకముగు లక్షధాతుప్రయోగ మందు సంప్రదానసంజను వాచిమటకై సూత్రముగ రుచిపదముచేరినక్షితముగు నర్థమును తిదర్శింపుచున్నాడు: — “అన్య ... కర్త్రీ” అభిలషధాతువుల యొక్క కర్తృకంఠనికరముగునది మధిలషధాతువుయొక్క కర్తృయగును. ఈకర్తృకర గాలది రుచి చుగును. ఇట్లు అభిలషధాతువు దుర్వర్తకము గానందున నభిలషధాతు ప్రయోగమందు [హరిర్పక్తి మధిలవ్యతి.] హరికి సంప్రదానసంజ రాయు. సూత్రమున ప్రియమాణః అనుపక్షణము లేనిచో. దేవదత్తాయ రోచతే మోదకః పథి, అనుచోట పన్థకు [మాన్యునకు] అధికరణసంజను బాధించి సంప్రదానసంజ ప్రసక్తమగును. పై పక్షణము లేనపుడు రుచ్యర్థధాతుయోగమందు కారకమునకు సంప్రదానసంజయని యర్థమగును. ప్రితివిషయముగాకుండ కారక మగు మాన్యునకును [దేవదత్తునికివలె] సంజ ప్రసక్తమగునని భావము.

575. శ్లాగుహ్నుజ్ శ్లాపాం జీవ్యమానః. 1-4-34. శ్లాగు.....
శ్లాపాం, జీవ్యమానః [సంప్రదానమ్.]

విషాం ప్రయోగే బోధయతుమిష్టః సంప్రదానం స్మృ త్. గోపి న్యరాత్ కృష్ణాయ శ్లామతే హ్నుతే తిష్ఠతే శవతే వా. జీవ్యమానః కిమ్. దేవదత్తాయ శ్లామతే పథి॥

575. శ్లాగు [కత్తనే] హ్నుజ్ [అపనయనే] శ్లా [గతినివృత్తా] శవ [ఉపాలమే] అనునీనాధాతువులప్రయోగమందు బోధింపనిష్టమైనది సంప్రదాన మగును. బోధయతుమిష్టః అనునది సూత్రముకొని జీవ్యమాన పదమునకర్తము. గోపి న్యరాత్ కృష్ణాయ శ్లామతే హ్నుతే తిష్ఠతే శవతే. ఇచట శ్లామాదిధాతువు లకు స్తుత్యాదులచే బోధనయర్థము. న్యరాత్తనుచోట పశ్యమి హేత్వర్థకము. గోపిక కృష్ణనియొక్క స్తుతిచే తనయనురాగమును కృష్ణునికి దెలుపుచున్నదని యర్థము. “కృష్ణాయ హ్నుతే”. నవతులవలన కృష్ణుని బాచుచు కృష్ణునికి స్వానురాగమును దెలుపుచున్నదని యర్థము. తిష్ఠతే శవతే అనుచోటులందును క్రమముగస్థితిచేతను శవభముచేతను స్వానురాగమును దెలుపుచున్నదని యర్థము. అన్నిస్థలములందును బోధనమునకిష్టము [ఉద్దేశ్యము] కృష్ణుడగుటచేనతనికి సంప్రదానసంజ పచ్చెను. సూత్రమున జీవ్యమానః అనునది లేనియెడల శ్లామాదిధాతువులప్రయోగమందు కారకమునకు సంప్రదానసంజ యగునని యర్థమగును. అట్లయిన, దేవదత్తాయ శ్లామతేపథి, అనుచోట మాన్యునకును అధికరణసంజను బాధించి సంప్రదాన సంజ ప్రసక్తమగును.

576. ధారేయత్తమర్ఘః. 1-4-35. ధారేః ఉత్తమర్ఘః

ధారయతేః ప్రయోగే ఉత్తమర్ఘ ఉత్తసంజః స్మృతే. ధర్తాయ ధారయతి మోక్షం హరిః. ఉత్తమర్ఘః కిమ్. దేవ దత్తాయ శవం ధారయతి గ్రామే॥

576. దారి అనునది ధృక్ (అవస్థానే) ధాతువునకు హేతుమణ్ణిజస్తము. ఉత్తమర్థదన ముజమునిచ్చువాడు. జ్యస్తమగు ధృక్ ధాతువు యొక్క ప్రయోగమందు ముజమునిచ్చువాడు సంప్రదానసంజ్ఞగలవాడగును. భక్తాయ దారయతి మోక్షం హరిః. స్వరూపముచే సిద్ధమగు మోక్షమును గుఱించి విష్ణువు భక్తుని ప్రేరేపించుచున్నాడు. (విష్ణుభక్తునికి మోక్షమునిచ్చుచున్నాడని ఫలితము.) భక్తుడు తమర్థుడు. ముజమన తప్పకనివ్వదగినది. (అవశ్యదేయము.) భక్తునికి మోక్షమునిచ్చి తీరవలయును గాన మోక్షముగూడ ముజమగును. సూత్రమున ఉత్తమరః అనునది లేనియెడల కారకమునకు సంజ్ఞమని యర్థమగును. అట్లైన దేవదత్తాయ శతంధారయతి గ్రామే అనుచోట, కారకమగు గ్రామమునకును సంజ్ఞ ప్రసక్తమగును.

వివ :—ఉత్తమర్థవాచకముకంటె షష్ఠీవిభక్తి ప్రాప్తమగుచుండ తద్వారా ముజమే సూత్రమారంభింపబడినది.

577. స్పృహ రీపితః. 1-4-37. స్పృహః, ఈప్వితః।

స్పృహయతేః ప్రయోగే ఇష్టః సంప్రదానం స్పృహత్।
పుష్పేభ్యః స్పృహయతి. ఈప్వితః కిమ్। పుష్పేభ్యోవనే
స్పృహయతి. ఈప్వితమాత్రే ఇయం సంజ్ఞా। ప్రకర్షవివక్ష
యాం తు పర్వత్వాత్కర్మసంజ్ఞా। పుష్పాణి స్పృహయతి॥

577. స్పృహ అనునది స్పృహ [ఈప్సాయాం] ధాతువునకు స్పృహణిజస్తము. జ్యస్తమగు స్పృహ ధాతువు యొక్క ప్రయోగమందిచ్చనిష సము సంప్రదానసంజ్ఞకమగును. పుష్పేభ్యః స్పృహయతి [పుష్పములిచ్చావిషయములు. పుష్ప సంప్రదానకమగునిచ్చ.] ఈప్వితపదములేనిచో స్పృహ ప్రయోగమందు కారకమునకు సంప్రదానసంజ్ఞయగునని యర్థమగును. అపుడు పుష్పేభ్యో వనే స్పృహయతి, అనుచోట వనమునకును సంప్రదానసంజ్ఞ ప్రసక్తమగును. ఈసంజ్ఞ యీప్వితమాత్రమందు ప్రవర్తించును. ఈప్వితముగగాక ఈప్వితతమముగ [ఫలాశ్రయముగ] వివక్షితమగునపుడు పరమగు “కర్తురీప్వితతమంకర్మ” [538] సూ. చే విరహితమగు కర్మసంజ్ఞయే వచ్చును. పుష్పాణి స్పృహయతి. ఇచ్చోట పుష్పములిప్పితతమములు. [ఇచ్చాజన్యఫలాశ్రయములు].

వివ :—స్పృహ ధాతువిచ్చామాత్రవాచకము, ఫలవిశ్లేషాద్ధాతువాచకమునగును. మొదటియర్థమందు సంప్రదానసంజ్ఞ, రెండవయర్థమందు కర్మసంజ్ఞయని యాశయము.

578. క్రుధద్రుహేర్హ్యునూయాద్ధానాం యం ప్రతికోపః.

1-4-37. క్రుధః, హేర్హ్యునామ్, యమ్, ప్రతి, కోపః॥

ప్రభాద్యర్థానాం ప్రయోగే యం ప్రతికోపః స ఉక్త
సంజ్ఞః స్యాత్. హుయే ప్రధ్యతి ద్రుహ్యతి, ఈర్ష్యతి,
అసూయతి, యం ప్రతికోపః కమ్. భార్యామీర్ష్యతి మైనా
మన్యోఽద్రాక్షీదితి. క్రోధోఽమరః. ద్రోహోఽపకారః.
ఈర్ష్యాఽక్షమా. అసూయా గుణేషు దోషాఽవిష్కరణమ్.
ద్రుహదయోఽపి కోపప్రభవా ఏవ గృహ్యంతే. అతో విశే
షణం సామాన్యేన యంప్రతికోప ఇతి॥

578. క్రుధ [క్రోధే] ద్రుహ [జిహంసాయామ్] ఈర్ష్య [ఈర్ష్యాయాం]
అసూ [ఉపతాపే-కష్టాదీః.] అనుసీచతువులయర్థములతో [క్రోధాదు] నదృశ
ములగునర్థములుగలచాతువులప్రయోగమందెవనిగుఱించి కోపమో వానికి సంప్ర
దానసంజ్ఞయగును. హుయేఃప్రధ్యతి [హరివిగుఱించికోపగించుచున్నాడు.] సూత్ర
మందు యంప్రతికోపః అనునది లేనిచో క్రుధాద్యర్థకథాతుప్రయోగమందు కార
లమునకు సంప్రదానసంజ్ఞయని యర్థమగును. అట్లైన, భార్యామీర్ష్యతే [మైనా
మన్యోఽద్రాక్షీదితి. “పరులచేజూడబడుభార్యను నహింపకున్నాడు.”] అనుచోట
భార్యకు సంప్రదానసంజ్ఞ ప్రసక్తమగును. ఇవట భార్యపై కోపజన్యమగునీర్ష్య
లేదు. అన్యపురుషదర్శనమువలన గల్గెడి యీర్ష్యగలదు. [తనభార్యనితరపురుషులు
జూడగూడదని.] క్రోధము=అమర్షము. [వాక్కు కండ్లుమొదలగువానియొక్క
వికారముచే తెలియదగిన. యధికకోపము.] ద్రోహము=అపకారము. [అపకారము
జేయువలయుననునిచ్చ.] ఈర్ష్య = అసహనము. [ఇతరులయొక్కర్థముజూచి
యోర్పలేకుండుట.] అసూయ=గుణములను దోషములుగప్రకటించుట. క్రుధ
ద్రుహఛాతువులకర్మకములగుటచే తద్యోగమున షష్ఠి ప్రాప్తమగుచున్నది. ఇతర
ముల్లు నకర్మకథాతువులగుటచే తద్యోగమున ద్వితీయ ప్రాప్తమగుచున్నది.
ఈరెండిరిసినచర్మి యవవాదము. ద్రుహదలివట కోపజన్యములగుననే గ్రహింప
బడును. అందుచేతనే యంప్రతికోపః అను సామాన్యమగు విశేషణము సార్థక
మగును.

579. క్రుధద్రుహోరుపసృష్టయోః కర్మ. 1-438. క్రుధ
ద్రుహోః, ఉపసృష్టయోః, కర్మ [యం, ప్రతి, కోపః.]
సోపసగ్గయోరనయోర్యం ప్రతికోపస్తత్కారకం కర్మ
సంజ్ఞం స్యాత్. క్రూరమభిక్రుద్యతి. అభిద్రుహ్యతి॥

579. ఉపసృష్టములనుపసగ్గముతో గూడినవి యర్థము. ఉపసరము
లతోగూడిన, క్రుధ ద్రుహ ఛాతువులప్రయోగమందెవనిగుఱించి కోపమో

వానికి కర్మసంజ్ఞ యగును. పూర్వసూత్రమునకిది యవవాదము. క్రూరమఖి క్రుద్యతి అఖిద్రుహ్యతి.

580. రాధీక్ష్యోర్యవ్య విప్రశ్నః. 1-4-39. రాధీక్ష్యోః, యస్య, విప్రశ్నః [సంప్రదానమ్.]

ఏతయోః కారకం సంప్రదానంస్యాత్, యదీయోవివిధః ప్రశ్నః క్రియతే. కృష్ణాయ రాధ్యతి ఈక్షతే వా. పృష్టో గర్గః శుభాశుభం పర్యాయోచయతిత్యర్థః॥

580. రాధ [సంప్రదానమ్] ఈక్ష [దర్శనే] అనునీరెండుదాతువులకు ప్రశ్న విషయకమగు శుభాశుభపర్యాయోచయము. ఈరెండుదాతువులకారకమునకవగా సంప్రదానము. శుభాశుభములనుగుఱించిన వివిధప్రశ్నముచేయబడునో వానికి సంప్రదానసంజ్ఞ వచ్చును. కృష్ణాయ రాధ్యతి ఈక్షతే వా. గోవులచేనడుగుబడిన గర్లముదాముని పృష్ఠసంబంధములగు శుభాశుభములనాలోచించుచున్నాడని యర్థము. శుభాశుభములు కృష్ణునివగుటచే కృష్ణునికి సంప్రదానసంజ్ఞ వచ్చెను. వృద్ధివిభక్తికిది యవవాదము.

581. ప్రత్యాజ్ఞా భ్యాం క్రువఃపూర్వస్య కర్తా. 1-4-40. ప్రత్యాజ్ఞాభ్యామ్, క్రువః, పూర్వస్య, కర్తా.

అభ్యాం పరస్య శృణోతేర్లోకే పూర్వస్య ప్రవర్తన రూపవ్యాపారస్య కర్తా సంప్రదానం స్యాత్. విప్రాయ గాం ప్రతిశృణోతి అశృణోతి వా. విప్రేణ మహ్యం దేహీతి ప్రవర్తతః ప్రతిజానీత ఇత్యర్థః॥

581. ప్రతిపూర్వకము అజ్ఞాపూర్వకమునగుక్ర [ప్రవర్తే] దాతువునకు ఇతరులచేనేదె ననిమ్మనమవికారబడినవిదపనిచ్చెదననియంగీకరించుట (ప్రవర్తనా పూర్వకాభ్యుపగమము) యర్థము. అట్టి క్రుదాతుప్రయోగమందేదె న వస్తువు నిమ్మనమని యడిగినవానికి సంప్రదానసంజ్ఞ వచ్చును. “విప్రాయగాం ప్రతి శృణోతి అశృణోతి వా”. “విప్రునిచే తనకు గోవునీయమని యడుగుబడినవాడగుచు గోవునిచ్చెదనని ప్రతిజ్ఞజేయుచున్నాడు” (ప్రభువు) అని యర్థము. గోవునడిగిన వాడు విప్రుడుగాన పీనికి సంప్రదానసంజ్ఞ వచ్చెను.

582. అనుప్రతిగృణశ్చ. 1-4-41. అనుప్రతి, గృణః, చ, (పూర్వస్య, కర్తా)

అభ్యాం గృణాతేః కారకం పూర్వవ్యాపారస్య కర్తృ భూతము కసంజ్ఞం స్యాత్. హోత్రేననుగృణాతి. ప్రతిగృణాతి. హోత్రా ప్రథమం కంపతి తమధ్వర్యుః బ్రోతాహ యతిత్యర్థః॥

582. అనుప్రతి అనునది అప్రపజ్ఞమ్యన్తమగుచిన్నపదము. అను అనుదావికంఠెగావిప్రతి అనుదావికంఠెగావి పరమగుగృధాతువునకు శంసనమును జేయువానిని ప్రోత్సహించుట యర్థము. అట్టి గృధాతువుయొక్క కారకమునకనగా శంసనముజేయువానికి సంప్రదానసంజ్ఞ వచ్చును. హోత్రేఽనుగృణాతి ప్రతి గృణాతి. హోత్ర మొదట శంసనమునుజేయుచున్నాడు. ఇట్టి హోత్రనధ్వర్యుడు, ఓదామ మొదలగు శబ్దము లజే శంసనమునుజేయ త్రోత్సహించుచున్నాడు. హోత్ర శంసనకర్త గానసంప్రదానమాయెను. హోత్ర అధ్వర్యుడు ఆనువారు యాగమును జేయించుప్రధానులగు ఋత్విక్కులునల్లరిలోవిారు. ఇంద్రాదులందరి గుణము లను జెప్పుట శంసనమనబడును.

583. పరిక్రయణే సంప్రదానమన్యతరస్యామ్. 1-4-44. పరిక్రయణే, సంప్రదానమ్, అన్యతరస్యామ్ (సాధకతమమ్).

వియతకాలం భృత్యా స్వీకరణం పరిక్రయణం తస్మిన్ సాధకతమం కారకం సంప్రదానసంజం వా స్యాత్. శతేన శతాయ వా పరిక్రీతః (హ) తాదర్శ్యే చతురీ వాచ్యా. ముక్తయే హరిం భజతి. (వా) కుపి సంపద్యమానే చ। ముక్తిరీరానాయ కల్పితే, సంపద్యతే, జాయతే, ఇత్యాది. (వా) ఉత్పాతేన జాపితే చ। వాతాయ కపిలా విద్యుత్. (వా) హితయోగే చ। బ్రాహ్మణాయ హితమ్॥

583. ధనమునిచ్చి వస్తువులను పూరిగ స్వీకరించుట క్రయమగును. శీతమునిచ్చి కొంతకాలమువరకు మనుష్యుని స్వీకరించుట పరిక్రయణమగును. పరిక్రయణమందు ప్రకృష్టోపకారకమునకు సంప్రదానసంజ్ఞ వికల్పముగనగును. శతేన శతాయ వా పరిక్రీతః. (కర్మకరఃపురుషః.) నూణుఁడౌపాయాలనిచ్చి కిర్యకరుని గొంతకాలమువరకు స్వీకరించెను. పరిక్రయణమందు శతము సాధకతమము.

(వా) తాదర్శ్యే.....వాచ్యా. తస్మై కార్యాయ ఇదం = తథర్థమ్. (కారణమ్). తస్య భావః = తాదర్శ్యమ్ = ఉపకార్యోపకారకభావభూతమగు సంజ్ఞిత పుర్ణము. ఇది యనేకవిధములు. కార్యకారణభావము ప్రకృతివికృతిభావము సంస్కార్యసంసారకభావము మొదలగునవి. ముక్తయేహరిం భజతి. హరివిభజించుట ముక్త్యర్థము. ముక్తి (మోక్షము) కార్యము. హరిపేత కారణము. "యూపాయ దారు". ఇదట యూపదారువులకు ప్రకృతి వికృతిభావము. (వా) కుపి.....చ. కుపి అనునది కుప్ శబ్దమునకు వస్తమ్యన్తము. దీనిచే కుప్త్య రకధాతువులకు గ్రహణము. సంపత్తియన ముక్త్యర్థము. కుప్త్యర్థకధాతుయోగమందు తృప్త్యమాఖర్థమును బోధించుప్రాతిపదికము (వికృతివాచకము) కంటె చతుర్థి వచ్చును. ప్రకృతివికృతులకు భేదము వివక్షితభూగనవుడు వికృతివాచకముకలది

చతుర్థి వచ్చునని ఫలితార్థము. భక్తిరానాయకల్పితే. (కక్తి జ్ఞానమనువికారము నొందుచున్నది.) కుపి అనునది తదర్థములకు గ్రహణమని సూచించుటకై సంపద్యతే జాయతే అని చెప్పబడెను.

(వా) "ఉత్పా.....చ". ప్రాణులయొక్క శుభాశుభములకు సూచకమగు వృథివ్యాధిభూతములవికారముత్పాతమనబడును. దీనిచే జ్ఞాపితమగు నర్థమును బోధించుప్రాతిపదికనుకంటె చతుర్థి వచ్చును. వాతాయ కపిలా విద్యుత్. కపిల వర్ణమగుమెఱపు (జ్యోతిర్వికారము) పెనుగాలికి జ్ఞాపకము. (సూచకము.) విద్యుత్తుచే వాతము జ్ఞాపితమగుటచే వాతశబ్దముకంటె చతుర్థి వచ్చెను.

(వా) "హిత. ....చ". చకారము సుఖశబ్దమునకు గ్రాహకము. హిత సుఖ శబ్దములయొగమందు చతుర్థివచ్చును. బ్రాహ్మణాయ హితమ్. గపేసుఖమ్.

వివ = హితయోగేచ ఆనువచనము జ్ఞాపకసిద్ధము. చతుర్థితదర్థార్థబలిహిత సుఖరక్షితైః (702) అను సూ. చే చతుర్థ్యస్తమనకు హిత సుఖ శబ్దములతో నమానవిధానము హిత సుఖ శబ్దములయొగమన చతుర్థి వచ్చుననుటలో జ్ఞాపక మగును.

584. క్రియార్థోపపదస్యచకర్మణిస్థానినః. 2-3-14. క్రియార్థోప పదస్య, చ, కర్మణి స్థానినః (చతుర్థి.)

క్రియార్థా క్రియా ఉపపదం యస్య తస్య స్థానినోఽప్రయుజ్యమానస్య తుమునః కర్మణి చతుర్థి స్థానిత్. పరే భ్యోయాతి. ఫలాన్యాహర్తుం యాతీత్యర్థః. నమస్కర్మో నృసింహాయ. నృసింహమనుకూలయితమిత్యర్థః. ఏవం స్వయంభువే నమస్కృత్యేత్యాదావపి॥

584. క్రియార్థోపపదస్య = క్రియా అర్థః (ఫలిం) యస్యాస్థాని = క్రియార్థా. క్రియాఫలకమని యర్థము. క్రియ ఫలముగగలదిప్రత్యానత్తి చే క్రియయే యగును. క్రియార్థా (క్రియా) ఉపపదమ్ యస్య అని బహువ్రీహి గర్భమగు బహువ్రీహి. క్రియ యుపపదమగుట యసంభవము గాన క్రియాపదము లక్షణచే క్రియావాచకమును (ధాతువును) బోధించును. స్థానిపదమునకప్రయుజ్యమానమను నర్థము వైయాకరణ వ్యవహారసిద్ధము. క్రియాథాక్రియోపపదత్వము తుమున్ ష్వార్ మొదలగువానికే సంభవించునని గ్రహించునది. ఇట్లులభించినదేములమున "తుమునః" అగునది. తుమున్ అనునది ప్రత్యయమగుటచే తదన్తమును బోధించును. క్రియయే ఫలముగగల క్రియ (క్రియావాచకము) యుపపదముగగల్గి (ప్రకృతికము) అప్రయుజ్యమానమగు తుమున్నన్తముయొక్క కర్మను బోధించెడి ప్రాతిపదికనుకంటె చతుర్థి వచ్చునని సూత్రార్థము. పరేభ్యో యాతి. పంధను

దెచ్చుటకై వెళ్లుచున్నాడని యర్థము. ఆహరణము (క్రియ) ఫలముగ గలది యానము. (క్రియ) ఈక్రియను బోధించునది యాధాతువు. ధాతువుపపద మెన్నడు గాదు గానవిచటియుపపదశబ్దము తాదృశక్రియాలక ప్రకృతికమగు పదమును బోధించును. యాధాతుప్రకృతికము యాతి అను జీజనము. (ఉప పదము) ఆహర్తుమ్ అనునది యిట్టియుపపదముగతి యప్రయుజ్యమానమగు తుమ్మున్నను. దీనికి కర్మ ఫలములు. ఫలశబ్దముకంటె చతుర్థి వచ్చెను. నమస్కర్మో న్యసింహాయ. నరసింహమూర్తి ననుకూలువిగజేసికొనుటకై నమస్కరించుచున్నామని యర్థము. స్వయంభువే నమస్కృత్య. బ్రహ్మననుకూలువిగ జేయుటకై నమస్కరించి అవి యర్థము. “ఉపపదపథతైః కారకవిభక్తిర్బలీయసీ” అనున్యాయముచే చతుర్థిని బాదించి కర్మజీడితీయ (540) సూ. చే ద్వితీయ ప్రసక్తమగును గాన విచట (స్వయంభువే) నమఃస్వస్తిస్వాహా (586) అను సూ. చేతనేచతుర్థి సిద్ధించుననుటకు వలెనుపడదు.

585. తుమర్థాచ్చభావవచనాత్. 2-3-15. తుమర్థాత్, చ. భావవచనాత్ (చతుర్థి.)

భావవచనాశ్చేతిసూత్రేణ యో విహితస్తదంతాచ్చతుర్థి
స్యాత్. యాగాయ యాతి. యప్థం యాతీత్యర్థః॥

585. తుమర్థాత్ = తుమున్ పదము లక్షణచే తదర్థబోధకము. తుమున్ ర్థోఽర్థో యస్య అని హాప్రిహి. తుమున్ ప్రత్యయార్థమర్థముగాగలది అనియర్థము. భావవచనపదము భావార్థకమనునర్థమును బోధింపదు. అట్లైన తుమున్ ప్రత్యయము భావార్థమందే విహితమగుటచే తుమర్థాత్తనుదానిచేతనే గతార్థమగును గాన భావవచనాత్తునది వ్యర్థము గావలయును. కావుననది సూత్రవిశేషమునుగ్రహింప జేయును. అట్టిసూత్రము భావవచనాశ్చ (3-3-11) అనునది. (భావే అనునధికారమున విధింపబోవు ఘజ్ మొదలగుప్రత్యయములు క్రియాఫలకమగుక్రియ యుప పదముగనున్నపుడు భవిష్యత్కాలమున వచ్చునని యాసూత్రార్థము.) భావవచనాశ్చ అనుసూత్రముచే విధింపబడి తుమున్ ప్రత్యయార్థమర్థముగగల ప్రత్యయ మంతమందు గలదానికంటె చతుర్థి వచ్చునని సూత్రార్థము. యాగాయ యాతి. యాగ శబ్దము తుమున్నర్థకమగు “భావవచనాశ్చ” సూత్రవిహితఘజ్ ప్రత్యయ మస్తమునగలది. కాన యాగశబ్దముకంటె చతుర్థి వచ్చెను. యాగమును జేయుటకై వెళ్లుచున్నాడనియర్థము. యాగఫలకం యానం అనియర్థము.

586. నమఃస్వస్తిస్వాహాస్వధాలంపషడోగాచ్చ. 2-3-16. నమః
.....యోగాత్, చ (చతుర్థి)

విభిర్యోగే చతుర్థి స్యాత్. హరమే నమః. ఉపపదవి
భక్తైః కారకవిభక్తిర్బలీయసీ. నమస్కర్మోతి దేవాన్ ప్రణా

భ్యః స్వస్తి = గుప్తయే స్వాహా. పితృభ్యః స్వదా. అల
మితి వర్ణావ్యర్థగ్రహణమ్. తేన దైత్యేభ్యో హరిరలం
ప్రదుః సమః శక్త ఇత్యాది. ప్రవాదియోగే షష్ఠ్యపి
సాదుః. తస్మై ప్రభవతి స ఏషాం గ్రామణీరితి విరేకాత్.
తేన ప్రభుర్భూషుర్భువనత్రయస్యేతి సిద్ధమ్. పషడిన్ద్రా
య. చక్రాః పునర్విధానార్థః. తేనాశీర్వివక్షయాం పరామపి
చతుర్దశిషీతిషష్ఠీ బాధిత్యా చతుర్థేవ భవతి. స్వస్తి
గోభ్యో భూయాత్ ||

585. నమః స్వస్తి స్వాహా స్వదా అలమ్ పషట్ అనువీనితో యోగ
మున్నపుడు చతుర్థి వచ్చును. హరయే నమః. సమస్కరోతి దేవాన్ అనుచోట
నమఃపదయోగముగల దేవశబ్దముకంటె చతుర్థి రాకుండుటకు గారణమును జూపు
చున్నాడు:— ఉపపద.... బలీయసీ. కారకే అను సధికారమున విధింపబడిన
కర్త, కర్మ, కరిణము సంప్రదానము, అపాదానము, ఆదికరిణము, అనునీయర్థ
ములను బోధించు ప్రాతిపదికములకంటె విధింపబడు తృతీయాదివిభక్తులు
ప్రథమావిభక్తి యు కారకవిభక్తు లనబడును. వీనికంటె భిన్నములగునవి యుపపద
విభక్తు లగును. ఉపపదవిభక్తి కంటె కారకవిభక్తి ప్రబలమగునవి యర్థము. దేవులు
కృత్వాదాతువుయొక్క కర్మ యగుటచే దేవశబ్దముకంటె కర్మణీర్విత్తియా (540)
సూ. చే ద్వితీయ, ఉపపదవిభక్తి యగునీచతుర్థిని బాధించి వచ్చును. స్వస్త్వాది
యోగముననుదాహరణములు :—ప్రజాభ్యః స్వస్తి. అగ్నయే స్వాహా. పితృభ్యః
స్వదా. అలం శబ్దమునకు భూషణము వర్ణాప్తి (సామర్థ్యము) వారణము అనుసర్థ
ములు గలవు. ఇవట వర్ణావ్యర్థములకే గ్రహణము. దైత్యేభ్యో హరిరలమ్.
ప్రభుసమర్థాపిపదములు వర్ణావ్యర్థములు. వర్ణావ్యర్థమునకే గ్రహణమును
టలో వ్యాఖ్యానమేమానము. ఈ విషయమును సౌత్రప్రయోగముచేతనుభిధా
పించుచున్నాడు. “తస్మై ప్రభవతి సంతాపాదిభ్యః” (5-1-101) అనుసూత్ర
మున వర్ణావ్యర్థకమగు ప్రభవతి శబ్దయోగమందు చతుర్థీప్రయోగము సైత్యర్థ
మును బోధించును. వర్ణావ్యర్థకప్రవాదిశబ్దములయోగమందుషష్ఠీవిభక్తి యనుసౌఖ్య
వగుననుటలో “స ఏషాం గ్రామణీః” (5-2-78) అనుసూత్రమున ప్రభవత్కమును
గ్రామణీశబ్దయోగమందు ఏషామ్ అను షష్ఠ్యనన్విరేకము ప్రమాణమగును. ఇట్లు
చెప్పుటచే “ప్రభుర్భూషుర్భువనత్రయస్య” అను మాఘప్రయోగమందలి షష్ఠి
సాధువగును. పషడ్గోగమున చతుర్థికుదాహరణము :— పషడిన్ద్రాయ. స్వస్తి
గోభ్యో భూయాత్. ఇవట ఆశీర్వాదము వివక్షితమగునపుడు పరమగు “చతుర్థి
చాశీష్టాయుష్య” (584) అను సూ. చే గోశబ్దమునకు ప్రాప్తమగు షష్ఠిని
బాధించి చతుర్థి వచ్చుటకుపాయమునుజూపుచున్నాడు. — “చక్రాః ... ర్భ్యః
నమః స్వస్తి” అను సూత్రమందలి చక్రారమును విభజించి. నమః స్వస్త్వాదియోగ
మందు తమః స్వస్త్వాదివాక్యముచే చతుర్థి విసౌజ్ఞమయియుండినను తిరుగువిభక్త మగు

పీఠకారముచే చతుర్విధానమును చేయవలయును. ఈవిధానమాశీర్వాదము వివక్షితమైనను నమలదియొగమందు షష్ఠిని బాధించి చతుర్థియే వచ్చుననుటను బోధించును.

వివ :—భూషణార్థకము వారణార్థకమునగు అలమ్ శబ్దమునకు క్రియావాచకదాతుననుభివ్యాహరమందే ప్రయోగము (కన్యామలంకరోతి హరిదినే భోజనమలంకరోతి) గాన్పించుటచేతను అచట ప్రబలమగు కారకవిభక్తియే ప్రవర్తించుటచేతను భూషణవాంఠార్థకాలంశబయోగమందీసూత్రము ప్రవర్తించదు. కాన పర్యావృత్త్యర్థకయోగమందే యీసూత్రము ప్రవర్తించునని నిర్దమగును. ఇట్టి వ్యాఖ్యానము పర్యావృత్త్యర్థకమగు అలంశబ్దమునకే గ్రహణమచుటలో మానమగును.

587. మన్యకర్మణ్యనాదరే విభాషాప్రాణిషు 2-3-17.

మన్యకర్మణ, అనాదరే, విభాషా, అప్రాణిషు (చతుర్థి)

ప్రాణిషర్థే మన్యతేః కర్మణి చతుర్థి వా స్వాత్త్విరస్కారే. న త్వాం తృణం మన్యే తృణాయ వా. శ్వనా నిర్దేశాత్తనాదికయోగే న. న త్వాం తృణం మన్యే (వా) అప్రాణిష్యిత్యవసీయ నౌకాకాన్నకుశ్యగౌలవర్జ్యేతి వాచ్యమ్. తేన న త్వాం నావమన్నం వా మన్యే ఇత్యప్రాప్రాణి త్యేపి చతుర్థి న. న త్వాం కునే మన్యే ఇత్యత్ర ప్రాణి తేపి భవత్యేవ॥

587. అనాదరశబ్దమునకు తిరస్కారమని యర్థము. ఇది మనదాచుచు యొక్క కర్మకు విశేషణము. దైవాదికముగు మనదాచు మొక- రిర్మప్రాణి భిన్నమై తిరస్కారద్యోతకమగునపుడు తద్వాచకప్రాతిపదికముకలచే చతుర్థి వికల్పముగ వచ్చును న త్వాం తృణం మన్యే తృణాయ వా. (నిన్ను తృణముతో నమానునిగగూడ దలంచను.) ఇవట మన్యకర్మ తృణము ఇది ప్రాణిభిన్నము దిరస్కారద్యోతకమునగును. మన (జ్ఞానే) ధాతువు దివాయులలో నున్నది. తనాదులతో మను (అవదోదనే) ధాతువున్నది. సూత్రమున మన్య అనుశ్యన్ ప్రత్యయముతోగూడినదానిని నిర్దేశించుటచే (శ్యన్ ప్రత్యయము దివాదిగణావతితములగు ధాతువుకంటె విధింపబడినది) దైవాదికమునే గ్రహింపవలయును. ఇట్లు చెప్పుటచే తనాదులలోని మనుధాతుయోగమందీసూత్రము ప్రవర్తించదు. న త్వాం తృణం మన్యే. కర్మవాచకమగు తృణశబ్దమునకు చతుర్థి రాదు. (వా) సూత్రమున అప్రాణిషు అను కర్మవిశేషణమును దీనిపేసి దానిస్థానమున నౌ కాక అన్న కుశ్యగౌల అను వీనికింటె భిన్నమగు కర్మయని చెప్పవలయును. ఇందువలన, న త్వాం నావమన్నం వా మన్యే అనుచోటనావయు నన్నమును (మన్యకర్మణ) ప్రాణిభిన్నములై నను వీనికింటె చతుర్థి రాదు. న త్వాం కునే త్వాం వా మన్యే

అనుచోట శ్వన్ పదార్థము (మన్యకర్మ) ప్రాణియైనను శ్వన్ శబ్దముకంటె చతుర్థి పచ్చును. కర్మ ప్రాణిభిన్నమే గావలయునన్నచో నిచ్చుటలందుదోషమువ్రసక మగును.

వివ:—అనాదరే అనునది కర్మకు విశేషణమనుటచే, న త్వాం తృణం మన్యే తృణాయ వా, అనుచోట తృణమే తిరస్కారద్యోతకము గాన తృణశబ్దము కంటె చతుర్థి పచ్చును. యుష్మదర్థము తిరస్కారద్యోతకము గానందున యుష్మ చ్చబ్దముకంటె రాదు.

శ్వన్ ప్రత్యయముతో గూడిన నిర్దేశము దైవాదికథాతువును గ్రహింపవలయు ననియే బోధించును గాని శ్వన్ ప్రత్యయముతో నవశ్యము గూడుకొని యుండవలయు నని బోధింపదు. కాన శ్వన్ ప్రత్యయరహితమగు విదాదిప్రయోగమందును చతుర్థి ప్పించును. న త్వాం తృణాయ మేనే. అసత్తునిగుఱించి కామాదిక్యముగల స్త్రీ వాక్యమిది.

588. గత్యర్థకర్మణి ద్విత్వీయాచతుర్థ్యా చేష్టాయామనధ్వని.
2-9-12. గత్యర్థకర్మణి, ద్విత్వీయాచతుర్థ్యా, చేష్టాయామ్,
అనధ్వని.

అధ్వనిన్నే గత్యర్థానాం కర్మణి ఏతేన శ్చేష్టాయామ్।
గ్రామం గ్రామాయ వా గచ్ఛతి। చేష్టాయాం కిమ్! మనసా హరిం వ్రజతి। అనధ్వనీతి కిమ్! పశ్చానం గచ్ఛతి। గత్రై రిషితే లధ్వనే వా లయం నిషేధః। యదాతూత్పథాత్పదా ఏవా క్షమితుమిష్యతే తదా చతుర్థీ భవత్సేవ! ఉత ఘ్నెన పథే గచ్ఛతి।

588. అధ్వశబ్దార్థము (మాగము, వస్త్రముదలగునవి) కంటెభిన్నమై నట్టి గమనార్థకథాతువులకర్మను బోధించు గ్రాతిపదకములకంటె చేష్టగమ్యమాన మగునపుడు ద్విత్వీయాచతుర్థులు పచ్చును. గ్రామం గ్రామాయ వా గచ్ఛతి. గమ్ ధాతువుయొక్క కర్మ గ్రామము. గమనము శరీరవ్యాపారమే గావుననిచట చేష్ట గమ్యమానమగును. చేష్టాయాంకిమ్! చేష్టయన క్రియగదా! ధాత్వర్థము క్రియరూప మేయగును గాన తిరుగనివిశేషణమునకేమిప్రయోజనమని శబ్దార్థకము. మనసా హరిం వ్రజతి. (మనసుచే విఘ్నపును పొందుచున్నాడు.) చేష్టాశబ్దముచే శరీరవ్యాపారమునే గ్రహించవలయును గాని క్రియామాత్రమును గ్రహింపవలయు నదదు. కావున శరీరవ్యాపారములేనట్టి పై యదాహరణమున చతుర్థీవారణము చేష్టాయామ్ అనుదానికి ఫలమని యుక్తరాజయము. పశ్చానం గచ్ఛతి. ఇచట గమ్ ధాతుకర్మపథిన శబ్దార్థము. (పన్థ:) పథిన శబ్దమునకు చతుర్థిని వారించుటకై అనధ్వని. అనునిషేధమావశ్యకము. స్వాత్రమున అధ్వశబ్దము తదర్థపరము.

“అధ్వన్యప్రగహంకరవ్యమే” అనువార్తిమిందుమానము. కావునేపనానంగవృత్తి అను ప్రత్యుదాహరణమీయదెను “అనధ్వని” (అధ్వన్యప్రగహంకరము) అనువిషేధము, గమనకర్తచే (వెల్లువనిచే) నాక్రమింపబడిన (అధ్వన్యమైన) అధ్వన్యదర్శమునకే వర్తించును. ఇందు “అస్థితప్రతిషేధో వక్తవ్యః” (ప్రాప్తమగు అధ్వన్యే చతుర్విషేధమును చెప్పవలయును) అనువార్తికము మానము. ఇట్లుచెప్పబడే సుత్పథమునగా నెత్తెనమార్గమును విడిచి సమమార్గమాక్రమింపనిద్యవిషయమగుచున్నదనునర్థముగల ఉత్పత్తినే వచే గవృత్తి (ఎత్తగు మార్గముచే వెల్లుబకకకుడె సమమార్గమునాక్రమింప నిచ్చయించుచున్నాడు.) అనుచోట మార్గమార్త్రముగావించున విషేధము ప్రవర్తించదుగానవిచటపడిన శబ్దమునకు చతురి తవ్యకవచ్చును. మూలమున ఉత్పత్తనుచోట ల్యబ్ధిలోపమున పంచమి. ఉత్పత్తమును విడిచి (ఉత్పత్తి) అని యర్థము. ఉత్పత్తేన అనుచోట తృతీయ కరణార్థకము, ఉత్పత్తియచే వెల్లుబకకకుడె అని యర్థము. “గన్తుమకత్తః” అని యధ్యాహరణము.

ఇది చతుర్విభక్తి.

589. ద్రువమపాయేఽపాదానమ్. 1-4-24. ద్రువమ్, అపాయే, అపాదానమ్ (కారకమ్).

అపాయోవిశ్లేషనస్మిన్ సాధ్యే ద్రువమవధిమాతం కా
రకపాదానం స్యాత్॥

589. ప్రకృతధాత్వర్థవ్యాపారమునకనాశ్రయమై తాదృశవ్యాపారజన్యమగు విభాగమునకాశ్రయమగునది ద్రువమవధిమాతం. అట్టిది అవధిమైదుగును. అపాయమున విశ్లేషము. (విభాగమునుగలుగజేయువ్యాపారము) అపాయము సాధింపదగినదె యుండ ద్రువము స్థిరమైనను, చలమైనను ప్రకృతధాత్వర్థజన్య విభాగాశ్రయముగ (అవధిమాతముగ) వివక్షితమగునపుడు కారకసంజ్ఞగలదై యపాదానసంజ్ఞగలదగును. మూలమున అవధిమాతమనునది ద్రువమపాదానికి వివరణమనియెప్పుగునది.

590. అపాదానే వశ్యమి. 2-8-28. అపాదానే. వశ్యమి.

గ్రామాదాయాతి. దావకోఽశ్వాత్పతతి. కారకంకిమ్.
వృక్షన్య పర్థం పతతి. (వా) జాగుస్సవిహమప్రమాదాద్ధా
నామునసంఖ్యానమ్॥ పాపాజ్ఞగుప్సతే, విరమతి. భూత్ప్ర
మాద్యతి॥

590. అపాదానవాచకముకంటె వశ్యమివిభక్తి వచ్చును. గ్రామాదాయాతి. ప్రకృతధాత్వర్థమగు. కాగమనమునకనాశ్రయమై దీనివలనగల్గెడి విభాగము (అగమన కర్తకుగ్రామమునగుచున్నది.) వకాశ్రయము (విభాగావధి) గ్రామము గానది

యపాదానమగును. అపాదానవాచకమగు గ్రామశబ్దముకంటె వజ్రమి వచ్చెను. దావతోఽశ్వాత్పతతి (వరుగిడుచున్న గుత్తమునుండి వడుచున్నాడు.) ఇచట నశ్వము పరుగెత్తుచున్నదె నను (చలమైనను) పతనాత్వమగుపతనమువలన గల్గెడి విభాగమునకాశ్రమమగుటచేనపాదానమగును. ద్రువశబ్దమునకు సీరమవి యర్థముజెప్పిన విచ్ఛేదములందశ్వాదులకపాదానసంజ్ఞ సిద్ధింపకుండునని తెలియు నది. వృక్షస్యవర్ణం పతతి. ఇచట వృక్షమునకు వర్ణమందన్వయము గాని పతన క్రియయందన్వయములేమింజేసివృక్షము కారకముగాదు. వృక్షమునకపాదాన సం జ్ఞనువారింపకారకాధికారమిచటనావశ్యకము. (వా) జగు.....నమ్. జగుస్సయన సింద. విరామమనవిరమణము. ప్రమాదమన ననవదానక. (హేచ్చరికకప్పట.) ఈయర్థములుగల రాతువులయొక్క కారకమపాదానసంజ్ఞకమగునని చెప్పవల యును. సంయోగపూర్వకమగు విశేషము విభాగమనబడును. పాపాజగుప్పితే ఇత్తాడులందు పాపాదులకు సిందాదులకును సంయోగమేలేనందున విభాగములేదు. పాపాదులు విభాగాశ్రయములు కానేరవు. కావుననిట్టిచోటులందు సూత్రముచే నపాదానసంజ్ఞ యప్రాప్తమగుచుండనీవారి కముజెప్పబడియెను. పాపాజగుప్పితే, పాపాద్విరమతి, ధర్మాత్ప్రమాద్యతి, క్రమముగనివి యుదాహరణములు.

వివ:— విభాగము వాస్తవమగు సంయోగసరిత్యపూర్వకమై వాస్తవమగు నదే గానక్కరలేదు. బుద్ధిపరికల్పితసంయోగపూర్వకమై బుద్ధి పరికల్పితమైనది గూడ గ్రహింపదగును. ఇట్లు చెప్పుటకు “మధురా పాటలిపుత్రకేద్యులధ్యతరాః” (మధురానగరవాస్తవ్యులు పాటలిపుత్రవత్తనవాసులకంటె ధనికులు.) ఇత్తాడు లంధు మాధురులకు పాటలిపుత్రకులకునిట్టి బౌద్ధమగు విభాగమునాశ్రయించి “అపా దానేవజ్ఞమీ” అనునీసూత్రముచే వజ్రమిని సాధించుభాష్యమే మానము. బుద్ధి పరికల్పితమగునపాదానము నాశ్రయించియే “జగుస్సవిరామ” అనువాక్తి కమును, “భీత్రాణానాం భయహేతుః” మొదలగు వక్ష్యమాణసూత్రములను భాష్యకాడు ప్రత్యాఖ్యానము జేసెనని గ్రహించునది.

591. భీత్రాణానాం భయహేతుః, 1-4-55. భీత్రాణానామ్, భయ హేతుః (అపాదానమ్.)

భయరానాం త్రాణానాంవప్రయోగే భయహేతురపా దానస్యాత్ చోరాద్భీతిః చోరాత్తాయతే. భయహేతుః కిమ్. అరణ్యే భీతే త్రాయతే వా॥

591. భీః=భయము. త్రాః=రక్షణము. భయము రక్షణము అర్థముగల రాతువులప్రయోగమందు భయకారణమపాదానసంజ్ఞకమగును. ఇది హేతుత్వతీయ కవవాదము. చోరాద్భీతిః. చోరాత్తాయతే. భయమందు రక్షణమందును చోరులు కారణముగాననకపాదానసంజ్ఞకలవాడగును. తద్వాదకమగు చోరశబ్దముకంటె వజ్రమి వచ్చెను. భయహేతుః-అనునది తేనిచో భయాద్యర్థకరాతుప్రయోగమందు

కారకమపాదానమగునని యర్థమగును. అజైననీసంజ యన్నిసంజలకవపదము గావలనివచ్చును. అరణ్యేభిజ్ఞేతి (త్రాయతేన్) అనుచోట అరణ్యమునకిష్టమగు నధికతణసంజ నీసంజ బాధించును. భయహేతువదమున్నపుడరణ్యము భయకారణముగానందుననీసంజ ప్రస క్తముగాదు.

వివ :— భయహేతుః, అనుచోట భయపదము రక్షణమునకువలక్షణము. రక్షణహేతువనునర్థమునుగూడ బోధించును. “కన్య బిభృతి దేవాశ్చజాతరోషన్య సంయుగే” అను రామాయణోక్తమందు భీధాతుప్రయోగమున కస్మాద్బిభృతి అని యుండవలసియుండ “కన్య బిభృతి” అవి షష్ట్యంత ప్రయోగమెట్లు సాధువగు ననిన కన్య సంయుగే అనియచటనన్వయముజేసి నచోకింకజ్ఞాతమునకు భీధాత్వర్థ యోగముండదు గాననపాదానసంజ ప్రవ రింపకపోవుటచే షష్ఠి సాధువగునని గ్రహించునది. పరమగునధికరణసంజచేనీసంజ బాధింపబడినది గానసంయుగమున కపాదానసంజను శంకింపవలనుపడదు.

581. పరాజేరసోధః. 1-4-26. పరాజేః, ఆసోధః (అపాదానమ్).

పరాజేః ప్రయోగేఽసహ్యోఽర్థోఽపాదానం స్యాత్.
అధ్యయనాత్పరాజయతే. గ్లాఱతీత్యర్థః. ఆసోధఃకిమ్.
శత్రూన్ పరాజయతే. అభిభవతీత్యర్థః॥

582. పరా అనునుపసర్గము పూర్వమందుగల జి (జయే) ధాతుప్రయోగ మందు అనహ్యోర్థము “గ్లానివిషయము” అదానసంజకమగును. గ్లానియననహ నము. గ్లానివిషయమధ్యయనాదులగును. పరిపూర్వకజిధాతువునకు కొన్నిచోట్ల లందు (శత్రూన్ పరాజయతే) తిరస్కారమర్థము. ఇచట నసోధగ్రహణముండుట వలన పరాజిధాతువునకు న్యూనీభావమర్థమవలయును. న్యూనీభావమన శక్తి నె కల్పాదిరూపము. పరాజిధాతువకర్మకమగునపుడే యీనూత్రము. ప్రవ రించునని ఫలికార్థము. అధ్యయనాత్పరాజయతే. (అధ్యయనమువలన శక్తిఘోష్యుడగు చున్నాడు) శత్రూన్ పరాజయతే. (శత్రువులదిరస్కరించుచున్నాడు) అభిభవార్థక మగునపుడిధాతువునకర్మకమగును. ఇచట శత్రువులకపాదానసంజను వారించుటకై ఆసోధగ్రహణమావశ్యకము. ఈనూత్రము షష్ఠికవపదము

583. వారణార్థానామీప్సితః. 4-4-27. వారణార్థానామ్, ఈప్సితః (అపాదానమ్.)

ప్రవృత్తివిఘాతో వారణమ్. వారణార్థానాం ధాతునాం ప్రయోగే ఈప్సితోఽర్థోఽపాదానం స్యాత్. యవేభ్యో గాం వారయతి. ఈప్సితః కిమ్. యవేభ్యో గాం, వారయతి క్షేత్రే॥

593. వారణమన ప్రవృత్తివిమాతము. (యవభక్షణాదులనుండి మరలింప జేయుట.) వారణార్థముఁగు ధాతువులప్రయోగమందీప్రకము (వారణదత్వర్థ పలాశ్రయము) అపాదానసంజకమగును. యశేభ్యో గాం వారయతి. దత్వర్థపలము భక్షణసంయోగము. తదాశ్రయములు యవలుగావుననపాదానసంజ పచ్చెను. ఈప్రకరగ్రహణము లేనియెడల వారణార్థక ధాతుప్రయోగమున క్షారకమునకపా దానసంజయని యర్థమగును. అయిన యశేభ్యో గాం వారయతి క్షేత్రే, అనుచోట క్షేత్రమునకపాదానసంజ ప్రసక్తమగును.

594. అస్తర్థా యేనాదర్శనమిచ్చతి. 1-4-28. అస్తర్థా, యేన, అదర్శనమ్, ఇచ్చతి (అపాదానమ్)

వ్యవధానేనతి యత్కర్తృకస్యాఽక్యనో దర్శనస్యాఽభావమిచ్చతి తదపాదానం స్యాత్. మాతుర్నిరీయతే కృష్ణః। అస్తర్థా కిమ్। చోరాన్విదికృతతే। ఇచ్చతిగ్రహణం కిమ్। అదర్శనేచ్ఛాయాఽ సత్యాం సత్యపి దర్శనే యథా స్యాత్॥

594. అ సరిశబ్దమునకవవారణమర్థము. అనగానితరులు తనను చూడ కుండునట్లు చాటున (అడ్డుగలప్రదేశమందు) నుండుట. యేన అనునది కర్తృక తృణీయాత్మము. అత్యక్షః అనునది సాన్నిధ్యలభ్యము. తనను చూచువానికి తన కను మధ్యమ గోడ మొదఁ గువానితో వ్యవధానముండగా తననెవడు జూడగూడ దని యిచ్చయించునో యట్టివానికి (దర్శనకర్తకు) అపాదానసంజ వచ్చునని ఫలి తార్థము. మాతుర్నిరీయతే కృష్ణః. (కృష్ణుడు తలికగపడకుండ చాటున దాగికొను చున్నాడు.) తలి తనను జూడగూడదనునిచ్చతోకృష్ణుడు దాగొన్నందున తలికపా దానసంజ వచ్చును. తద్వాచకమగు మాతృశబ్దమునకు వజ్రమియగును. చోరాన్విది కృతతే. (చోరులజూచుటకు తానిష్టపడకున్నాడు.) చోరులు తనను జూడకుండు టతెతాను చోరుల జూచుటకష్టపడకున్నాడని యర్థము. చోరకర్తృకస్వకర్మక దర్శనాఽభావేచ్ఛ యుండుటచే చోరులకపాదానసంజ ప్రాప్తమగుచున్నది. అస్తర్థి గ్రహణమున్నపుడు చోరులకు తనకును వ్యవధానము లేకుండుటచే సంజ వారింప బడును. ఇచ్చతి అని యనుటచే తననితరులు చూడకుందురుగాక యనునిచ్చతో దాగొన్నపుడు దైవవశముచేనితరులు తనను జూచినను చూచువానికి సంజ ప్రప ర్తించును. ఇచ్చతి గ్రహణము లేనియెడలనెవరి దర్శనాభావముండునోనవరినే సంజ ప్రప ర్తించును గావిదర్శనమున్నచోటున బ్రప ర్తించకపోవును.

595. అభ్యాతోపయోగే. 1-4-29. అభ్యాతా. ఉపయోగే [అపా దానమ్.]

నియమపూర్వకవిద్యాస్వీకారే వత్తా ప్రాక్ సంజః స్యాత్। ఉపాద్యాయాదదీతే ఉపయోగే కిమ్। నవిస్య కృణోతి॥

595. ఇచటనుపయోగశబ్దము వియమపూర్వకమగు విద్యాస్వీకారమునుగర్తమందు రూఢము. [ప్రయోజనార్థకముగాదు.] వియమమన బ్రహ్మవర్ణాధికము. అధ్యాతా అనునది అజ్ఞాపూర్వకమగు చక్షిజ్ [వ్యక్తాయాంవాచి] ధాతువునకు తృణస్తమగుటచే వక్తను జోదించును. విద్యాస్వీకారము [అద్యయనము] కాశ్చోక్త వియమపూర్వకమైనపుడు వక్త [అధ్యాపకుడు] అపాదానసంజ్ఞకమగును. ఉపాధ్యా యాదధీతే. [ఉపాధ్యాయునివలన వియమముతో విద్యను నేర్చుకొనుచున్నాడు.] నటన్యశృణోతి. [నటునివలన వినుచున్నాడు.] శ్రవణము నటజన్యమగుటచే నటునికి క్రియాన్వయమున్నందున నటునికి కారకసంజ్ఞ యున్నది. ఉపయోగే అనునది సూత్రమున లేనిచో కారకమగున క అపాదానమగునని సూత్రార్థమగును. అప్పుడు నటునికి సంజ్ఞ ప్రసక్తమగును. ఉపయోగే అభియున్నపుడిచట నటుడు వియమపూర్వకవిధ్యావక్త గాడుగాననతనికి సంజ్ఞ వాదికమగును. కొన్నిపుస్తకములందు "నటన్యశాథాంశృణోతి" అనువతమగవడుచున్నది. ఇట్టిపాఠమందు నటునికి గాధయందన్వయమచితమగుటచే క్రియయందన్వయము లేనందున కారకసంజ్ఞయే యుండదు గావున ఉపయోగే అనునది లేకున్నను సంజ్ఞ ప్రాప్తముగాదు. ఉపయోగే అనుదానికిది ప్రయోజనమనుటకు వీలులేకపోవును. అందుచే గాఢమనుదానితో గూడిన పాఠమపపాఠమని యెరుంగునది.

వివ:—“నటన్యశాథాంశృణోతి” అను వాక్యమునకు గాఢాకర్మకమైన నటసంబంధియగుశ్రవణమని యర్థమును చెప్పునపుడు నటునికి క్రియాన్వయముండును గానకారకత్వము సిద్ధించును. ఇట్టిపాఠమునుగూడ సమర్థింపవచ్చును. కాని యాటియన్వయము క్లిష్టమగుటచే పూర్వోక్తప్రకారముగవపాఠమనుటయే యుచితమని భావము.

596. జనికర్తుః ప్రకృతిః. 1-4-31. జనికర్తుః. ప్రకృతిః।

జాయమానస్య హేతురపాదానం స్యాత్. బ్రహ్మజః
ప్రజాః ప్రజాయన్తే॥

596. జనికర్తుః అనుచోట జనేకర్తా = జనికర్తాతన్య. అని షష్ఠీసహజము. జనియనజననము. [ఉత్పత్తి] ఉత్పత్తికర్తయవగా జాయమానుడు[పుట్టినవాడు] అనియర్థము. ఇట్టిజాయమానునికి హేతురపాదానమగునని సూత్రార్థము. బ్రహ్మజః ప్రజాః ప్రజాయన్తే [బ్రహ్మవలన ప్రజలు పుట్టుచున్నారు] ప్రజలు జాయమానులు. వీరికి హేతువు బ్రహ్మయగుటచే బ్రహ్మకపాదానసంజ్ఞ వచ్చెను.

వివ:—కాకాకారుడిసూత్రమునకు పుత్రాత్ప్రయోగో జాయమానః అని యథాహరణమును జూపుటచే సూత్రములోని ప్రకృతిపదము కారణమాశ్రయరహితమై యుత్తము. ఉపాదానకారణమాశ్రయరహిణి భాష్యమక్షము. మతద్వయసాధారణమైన యుద్ధాహరణము మూలమున జూపుటచేను, పుత్రికసంజ్ఞ సూత్రమునకును

హిరణ్యగర్భుడర్థము. హిరణ్యగర్భుడు ప్రజల యత్నానికి గారణమగును గాని యుపాదాము గాదు. భావ్యమతమందు బ్రహ్మయన మాయావిష్ణుము. ఈ బ్రహ్మ సర్వకార్యములకుపాదానమని వేదాన్తులసిద్ధాంతము. ప్రవృత్తిభిముపాదానకారణమందే రూఢమగుటవలన నిందు భావ్యకామతమే యుక్తమైనదని గ్రహించునది.

597. భువః ప్రభవః. 1-4-31. భువః, ప్రభవః [కర్తృః]

భవనం భూః భూకర్తృః ప్రభవస్థా. హిమవతో గంగా ప్రభవతి. తత్ర ప్రకాశతత్యర్థః. [వా] ల్యబ్జోపే కర్మణ్యధికరణే చ. ప్రాసాదాత్ప్రేక్షతే. ఆననాత్ప్రేక్షతే. ప్రాసాద మాధిపత్యా ఆననే ఉపవిశ్య ప్రేక్షతత్యర్థః. శ్వకుః జిహ్వాతి. శ్వకురం వీక్ష్యేత్యర్థః. గమ్యమానాఽపి క్రియా కాంక్షవిభక్తీనాం నిమిత్తమ్. కస్మాత్త్వం సద్యాః. [వా] యతశ్చాద్వకానిర్భాణం తత్ర వక్ష్యమి. [వా] తద్యుక్తాదధ్వనః ప్రథమానప్రమ్యా. [వా] కాలాత్సప్తమి చ వక్తవ్యా వనద్గామో యోజనం యోజనే వా. కార్తిక్యా అగ్రహాయణీ మాసే.

597. భూశబ్దమునకు భవనమనగా ప్రథమప్రకాశమర్థము. భూకర్తృయః ప్రథమప్రకాశము గలది. ప్రభవశబ్దమునకు ప్రథమప్రకాశస్థానమర్థము. ప్రథమ ప్రకాశము [తొలుదొలయగవడుట] గలదనికేది ప్రథమప్రకాశస్థానమోఅయ్యది యుపాదానమగును. హిమవతో గంగా ప్రభవతి. [గంగా హిమవత్సర్వతమందు మొదట జూరబడుచున్నది] గంగానదియొక్క ప్రథమ ప్రకాశస్థానము హిమవత్సర్వతమగుటచేనిది. యుపాదానసంజగతదగును. [వా] ల్యబ్జోపే .... చ. ల్యప్ప్రత్య యానముయొక్క ప్రయోగములేనపుడు [తదర్థముగమ్యమానమగుటచే ప్రయోగములేకపోవునది తెలియునది.] ల్యప్ప్రత్యయగునకు ప్రకృతియగు రాత్వర్థము యొక్క కర్మనుగాని యధికరణమును గానిబోధించుపాతిపదికయనకంటె వందమి వచ్చును. శ్రమయుగనుదాహరణములు:—ప్రాసాదాత్ప్రేక్షతే. [మేడనెక్కిచూచుచున్నాడు.] ఇవట ఆధిపత్యా అను ల్యబి నమునకు ప్రయోగములేదు. ల్యప్ప్రకృతిరాత్వర్థమధిరోహణము. ఇందు ప్రాసాదము కర్మ. ఆననాత్ప్రేక్షతే [ఆననమున గూర్చొని చూచుచున్నాడు] ఉపవిశ్య అనునది యప్రయుక్తల్యబి నము. ల్యప్ప్రకృతిరాత్వర్థమగును సవేశనమందధికరణ మాననము. శ్వకురంజిహ్వాతి (హిమవతుచి పిగువడుచున్నాడు) వీక్ష్య అనునది యప్రయుక్తల్యబి నము. ల్యప్ప్రకృతిరాత్వర్థమగు వీక్షణమందు శ్వకురుడు కర్మ. "గమ్యమానాఽపి .... తమిత్తమ్" క్రియ విశేషించి రాతువుచే ప్రతిపాదించబడకున్నది (గమ్యమానమొక్కది) కారకమిత్యయందు నిమిత్తమగును. కస్మాత్త్వం : అనుప్రశ్నమునకే ప్రదేశభేదముండినపుడు వచ్చుచేత్వవని యర్థము. అగమనక్రియావాచకము లేకున్న

నాగమగము గమ్యమానమగుచున్నది. నద్యాః అనునది సమాదానము. నదినుండి వచ్చుచున్నానని యర్థము. ఇచటనాగమనము గమ్యమానమగుచున్నది. ఇంక నది యవధి మగుటచే, ద్రివమహాయేపాదానమ్ (534) నూ. చేతనే నదిపాదానసంజ్ఞ వచ్చును (వా) యతశ్చా... - సప్తమి చ పక్ష్యాః. దేనినవధిగణేసి మార్గము యొక్క లేక కాలముయొక్క నిర్మాణము (పరిచ్ఛేదము = లోత) ప్రతిపాదించ బడునో యట్టి అవధివాచకముకంటె పశ్చిమి వచ్చును. పశ్చిమ్యస్తార్థము (అవధి) చే పరిచ్ఛేద్యమగు మార్గమును బోధించుకంటె ప్రథమాసప్తమివిభక్తులు వచ్చును. పశ్చిమ్యస్తార్థము (అవధి) చే పరిచ్ఛేద్యమగు కాలమును బోధించు శబ్దముకంటె సప్తమివచ్చును. వనాద్ధామో యోజనం యోజగే వా. (వనమునుండి గ్రామము యోజనపరిమితమగు దూరముననున్నది.) మార్గపరిచ్ఛేదమున పసమవధి యగుటచే వనశబ్దముకంటె పంచమియు పరిచ్ఛేద్యము యోజనమగుటచే యోజన శబ్దముకంటె ప్రథమాసప్తమివిభక్తులును వచ్చును. "కార్తిక్యా ఆగ్రహాయజీమాసే" (కార్తికపూర్ణిమ మార్గశీర్షపూర్ణిమ మాసపరిమిత కాలమునున్నది.) కార్తికపూర్ణ మాసే కాలపరిచ్ఛేదముదవధి గావున కార్తికే శబ్దముకంటె పంచమియు కార్తిక పూర్ణమాసేచే పరిచ్ఛేద్యమగు కాలమును బోధించుమాసశబ్దముకంటె సప్తమియు వచ్చును.

588. అన్యార్థాదితర ర్థేదిక్ శబ్దాత్పూర్తరపదాజ్ఞాపీయంతే 2-3-28.
(పశ్చిమి)

ఏతై ర్థ్యగే పశ్చిమి స్థాత్. అన్యథక్యర్థగ్రహణమ్. ఇతరగ్రహణం ప్రపశ్చార్థమ్. అన్యో ఖిన్ని ఇతరో వా కృష్ణాత్. ఆరాద్యనాత్. ఋతే కృష్ణాత్. పూర్వోగ్రామాత్ దిశిదృష్టశ్చబ్దో దిక్పటః. తేన సంప్రతి దేశకాలవృత్తినా యోగేఽపి భవతి. చైత్రాశ్చూర్వః పాలనః. అపయవ వాలియోగే తు న. తస్యపరమామేవీతమితి నిర్దేశాత్. పూర్వం కాయస్య. అశ్చూత్తరపదస్య తు దిక్ శబ్దత్వేఽపి వ్యవ్యతనర్థేతి వ్యష్టిం బాధికుం పృథగ్గ్రహణమ్. ప్రాగ్ ప్రత్యగ్వా గ్రామాత్. అదృ దక్షిణా గ్రామాత్. అహృ దక్షిణాహి గ్రామాత్. అపాదానేపశ్చిమీతిసూత్రే కార్తిక్యాః ప్రభృతీతి తాస్యప్రయోగాత్ ప్రభృత్యర్థయోగే పశ్చిమి. భవాత్ప్రభృతి ఆరభ్య వా సేవ్యో హరిః. అవపరిబహరితి సమాసవిదానాజ్ఞాపకాద్యపీర్థ్యగే పశ్చిమి. గ్రామాద్యహిః॥

589. అన్య ఆరాత్ ఇతర ఋతే ధిక్ శబ్ద అశ్చూత్తరపద ఆదృ ప్రత్య యోధుః] అనుపీసిద్ధవ్యవస్థ. పిదప యుక్తశబ్దముతో తృతీయాతత్పురుషము. అన్యదిశబ్దములయొగమందు పంచమి వచ్చును. సూత్రమున అన్యశబ్దము స్వయాఢ

బోధకముగాక తదర్థబోధకము. భేదవత్తు [భేదముగలది] అన్యశబ్దార్థము. ఏతద్దర్శకములతో యోగమందు పంచమి వచ్చునని యర్థము. ఇందువలననితరశబ్దము యొక్క [భేదవద్దర్శకము] యోగమందును పంచమి సిద్ధియగు గానసూత్రమున నితరగ్రహణము షష్ఠాంతమగును. అన్యః భిన్నః మొదలగు శబ్దములన్యార్థకములు. అన్యో భిన్న ఇతరో వా కృష్టాత్ [కృష్టునికంటె భిన్నుడు.] ఆరాధ్యనాత్ [వనమునకు దూరమందు లేక సమీపమందు.] ఇవట “దూరాన్వికారైః షష్ఠ్యన్యత్వస్యామ్” [814] అను సూ. చే ప్రాప్తమగు షష్ఠికీపంచమి యవవాదము. ఋతే కృష్టాత్ [కృష్టునిదిచి] పూర్వోగ్రామాత్ [గ్రామమునకు పూర్వ ప్రదేశము] దిక్ శబ్దః అనుచోట శబ్దగ్రహణసామర్థ్యమువలన దిక్కుయందు రూఢములగు నాదిక్ [దిగ్విశేషవాచకములగు పూర్వాది శబ్దములకు] గ్రహణము. అవయవశక్తిచే దిక్కులనుబోధించు ఐస్త్రికాచేరీ మొదలగు పదములయోగమందు పంచమి రాదు. ఎపుడై నదిగ్విశేషమును బోధించునదై ఇపుడు దిద్వాచకము గాకున్నను తాదృశపదయోగమందును పంచమి వచ్చును. ఇట్లు చెప్పుటచే దిగ్విచకములగు పూర్వాదిశబ్దములిప్పుడు దిక్కును బోధింపక దేశబోధకములు కాలబోధకములైనను వీరితో యోగమందు పంచమి వచ్చును. చైత్రాత్పూర్వః పూర్వానః [చైత్రమాసమునకు పూర్వమాసము పూర్వము] పూర్వశబ్దముచిహ్న కాలమునుబోధించును. పూర్వోగ్రామాత్ అనుచోట పూర్వశబ్దము దేశబోధకమగును. అవయవబోధకములగు పూర్వాదిశబ్దముల యోగమందు మిమివాచకముకంటె పంచమి రాదు. పూర్వం కాయన్య [శరీరముయొక్క పూర్వభాగము.] ఇట్లు చెప్పుటతో తన్యవరమాప్రేషితమ్ [815] అనుసూత్రమున నవయవవాచకపరశబ్దయోగమందు పాణిని పంచమిచిత్రాని ప్రయోగింపక పోవుటచే మానము. అక్షాత్తరపరములన ప్రాక్ ప్రత్యక్ మొదలగునవి. ఇవి దిక్ శబ్దములే యగుచుండ్ల తిరుగ సూత్రమున జ్ఞాత్తరపదగ్రహణము పరమగు “షష్ఠ్యతనర్థప్రత్యయేర” [812] అను సూత్రముచే ప్రాప్తమగు షష్ఠి బాధించుటకని తెలియదగును. ప్రాక్ ప్రత్యక్ వా గ్రామాత్. ఆదీ ఆహి అనునవి ప్రత్యయములగుటవలన తదన్తబోధకములగును. దక్షిణా గ్రామాత్ [గ్రామావధికమగు దక్షిణదిక్కుయందు] దక్షిణా అనునది అజస్తము దక్షిణాహి గ్రామాత్. [గ్రామావధికమగు దక్షిణదిక్కుయందు దూరమున.] దక్షిణాహి అనునది ఆహ్యస్తము. ఆజస్తాభ్యాస్తము పవ్యయుము. “అపావానే వజ్ఞాహి” [590] అనుసూత్రావ్యయందు “కార్తిక్యాః ప్రభృతి” అని ప్రభృతి శబ్దయోగమున పంచమి ప్రయోగమువలన ప్రభృత్యర్థకశబ్దయోగమున పంచమి ప్రయోగింపదగునని తెలియదగును. ప్రభృతి ఆరభ్య మొదలగు శబ్దములు ప్రభృత్యర్థకములు. భశాత్ప్రభృతి ఆరభ్య వా సేవ్యో హరిః. “అవపరిణిహరజ్ఞావః వజ్ఞామ్యా” [870] అనుసూత్రమునకు అవపరిణిహరశబ్దములు, ప్రాణాది శబ్దములు, వజ్ఞామ్యస్తముతో సమాసమునొందునని యర్థము. అవవిష్టు. బహిర్యసమ్ మొదలగునవి యదాహరణములు. ఇట్లు బహిశ్శబ్దమునకు వజ్ఞామ్యస్తముతో ననుసంబంధము బహిశ్శబ్దయోగమందు పంచమి యగుననుటతో జావక

మగును. కానిచో నది వ్యర్థము గావలయును. గ్రామాద్యహిః. మూలమున వజ్రమీ అనునది వజ్రమృషి అనునర్థముగలది. అపిశబ్దముచే బహిశ్యబ్దయోగమందు షషియు నగునని యర్థము. కావున “కరస్కకరభోబహిః” అనుచోట బహిర్లోగమున షషి సాధువగును.

వివ :—“పురుషారాధనమృతే” అనుచోట ఋతేశబ్దయోగమున ద్వితీయా ప్రయోగమగువడుచున్నది. న్యాయముగ నీ సూత్రముచే నేచట పంచమి రావలసి యున్నది. ఈప్రయోగసాధుత్వమునకుపాయమేమన :— ఇది యసాధువే యని కొందరనిరి. మఱికొందరు “ఉభవర్వత్సోః” అను శ్లోకవార్తికమున “అన్యత్రాఽపిదృశ్యతే” అని యనుటవలన ఋతేశబ్ద యోగమందు ద్వితీయగూడ సాధువగు ననిరి. చాంద్రవ్యాకరణమున “ఋతేశద్వితీయా” (ఋతేశబ్దయోగమందు ద్వితీయా వచ్చును.) అనుసూత్రముచటవలననిందు రెండవమతమే యుక్తమైనదని గ్రహించునది.

599. అవపరి వర్జనే. 1-4-88. అవపరి, వర్జనే (కర్మప్రవచనీయాః.)

ఏతౌ వర్జనే కర్మప్రవచనీయౌస్తః;

599. అవ పరి అనునవి వర్జన రూపార్థమందు (విడుచుట) కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞకములగును.

600. ఆజ్ మర్యాదావచనే. 1-4-96. అజ్, మర్యాదావచనే (కర్మప్రవచనీయాః.)

ఆజ్ మర్యాదాయాముక్తసంజ్ఞః స్యాత్. వచనగ్రహణాదభిధావపి॥

600. ఆజ్ అనునది మర్యాదయందు (అవధియందు) కర్మప్రవచనీయమగును. ఏదైన నొకయధికారసూత్రమునకేనూత్రమునవధిగణెప్పుడురో యాసూత్రమున ప్రవర్తించకనంతవఱకు ప్రవర్తించుచోటున మర్యాదయనియు అవధిగణెప్పుడు సూత్రమునగూడ బ్రవర్తించునపుడభిధి యనియును మర్యాదాభిధియలకు భేదము వృద్ధులచేసంగీకరింపబడినది. (తేనవిసమర్యాదా. తేననహేత్యభిధిః.) ఈసూత్రమున “మర్యాదాయామ్” అనిచెప్పక “మర్యాదావచనే” అనివచనగ్రహణమునుచేయుటవలన పూర్వోక్తమగువృద్ధోక్తిలోని భేదమునాదరింపకనిచట నవధిసూత్రమునుగ్రహింపవలెను. కాన మర్యాదయందునభిధియందును ఆజ్ కర్మప్రవచనీయమగునని యర్థమగును. వచనగ్రహణసామర్యాత్తనమూలమునకర్మమిట్లు జెప్పువచ్చును. మర్యాదాశబ్దమేసూత్రమునజెప్పబడినదో యాసూత్రము మర్యాదావచనమనబడును. “ఆజ్ మర్యాదాభిధిః” (600) అనుసూత్రమట్టిదగును. అచటదృష్ట

మగునాజ్ఞ. (మర్యాదాభివిద్యర్థకము.) కర్మప్రవచనీయమగుననిసూత్రార్థము. ఈవిధముగనభివిధియందును సంజ్ఞసిద్ధమగును.

601. పశ్చిమ్యుపాజ్ పరిభిః. 2-3-10. పశ్చిమీ, అపాజ్ పరిభిః।

ఏతైః కర్మప్రవచనీయైర్యోగే పశ్చిమీ స్యాత్। అపహరేః సంసారః। పరిహరేః సంసారః। పరిరక్తవరనే। లక్షణాదా తు హరిం పరి। అముక్తేః సంసారః। అసకలాద్రహ్మ।

601. కర్మప్రవచనీయములగు అప అజ్ పరి అనువీనియొగమందు భంజమి వచ్చును. “అపహరేః పరిహరేస్సంసారః”. (విష్ణువును విడిచి సంసారము.) పశ్చిమాత్రమున వర్తనార్థకమగు అప అనుదానిసాహచర్యమువలన వర్తనార్థకమగు పరి అనుదానికే గ్రహణము. లక్షణేత్థంభూతాభ్యానాదర్థద్యోతకమగు పరి యొక్క యొగమందు ద్వితియయే వచ్చును. హరిం పరి భ క్తః. (హరిభక్తుడు) అముక్తేః సంసారః। (మోక్షమునకుబూర్వము సంసారము గానిమోక్షమందు సంసారము లేదు.) ఇది మర్యాదార్థకమగు నాజ్ఞనకుదాహరణము. అసకలాద్రహ్మ (నను సమును వ్యాపించి బ్రహ్మయున్నది.) అభివిద్యర్థకమగునాజ్ఞనకిది యదాహరణము.

602. ప్రతిః ప్రతినిధిప్రతిదానయోః. 1-4-32. ప్రతిః, ప్రతినిధిప్రతిదానయోః (కర్మప్రవచనీయాః.)

ఏతయోరర్థయోః ప్రతిరుక్తసంజ్ఞః స్యాత్।

602. ప్రతినిధి (ముఖ్యమగువస్తువులేనపుడు తత్పద్యకమై స్వీకరింపబడువస్తువు.) ప్రతిదానము (తనకీయబడినవస్తువుయొక్క విలువతో తుల్యమగు విలువగల మరియొకవస్తువును తిరుగవిచ్చివేయుట.) అనునీయర్థములందు ప్రతి అనునది కర్మప్రవచనీయమగును.

603. ప్రతినిధిప్రతిదానే చ యస్మాత్. 2-3-11. ప్రతినిధిప్రతిదానే, చ, యస్మాత్ (పశ్చిమీ.)

అత్ర కర్మప్రవచనీయైర్యోగే పశ్చిమీ స్యాత్। ప్రద్యుమ్నః కృష్ణాత్ప్రతి. తిలేభ్యః ప్రతియచ్చతి మాషాన్॥

603. మూలమున యస్మాత్ ప్రతిదానయోగమందు ప్రతినిధిప్రతిదానములగుచో యావస్తువును జోడించుకొనియుండె కర్మ. ప్రవచనీయమగుదానితోయోగమున్నపుడు పంచమి వచ్చును. ప్రతినిధిదాహరణముః— ప్రద్యుమ్నః కృష్ణాత్ప్రతి. (కృష్ణునికి ప్రద్యుమ్నుడు ప్రతినిధి)

ప్రతిదానము నకుదాహరణము :—తిరేభ్యః ప్రతియచ్చతి మాషాన్ (నుప్యలస్ దీసికావి వానికిబదులు మినుములవిచ్చుచున్నాడు.)

804. అకర్తర్యజే వజ్ఞమీ. 2-8-24. అకర్తరి, ఋజే, వజ్ఞమీ (హేతౌ.)

కర్తృవర్జితం యద్బంధం హేతుభూతం తతః వజ్ఞమీ
స్యాత్. శతద్బద్ధః, అకర్తరి కిమ్. శతేన బన్ధితః॥

804 కర్తృసంజ్ఞారహితము హేతువునగు ఋజమును (అవశ్యదేయమును) బోధించెడివ్రాతిపదికముకంటె పంచమి ప్రయోగింపదగును. హేతౌ (561) సూ. చే ప్రాప్తముగు తృతీయీది యవవాదము. శతద్బద్ధః. (నూరురూపాయీలఋజు ముచే బద్ధముగలవాడయ్యెను) శతము బద్ధకారణము. శతేన బన్ధితః. బన్ధితః అనునది హేతుమణిజన్మగు బద్ధధాతువునకు క్తప్రత్యయాప్తము. తత్ర యోజకోహేతుశ్చ (1-4-55) అను సూ. చే శతమునకు కర్తృసంజ్ఞాహేతుసంజ్ఞలు రెండును గలవు. ఇచట శతశబ్దమునకు పంచమిని వారించుటకై సూక్రమున అకర్తరి (కర్తృసంజ్ఞారహితము) అనువిశేషణమావశ్యకము.

805. విభాషా గుణేఽత్రియామ్ 2-8-25. విభాషా, గుణే, అత్రియామ్ (వజ్ఞమీ)

గుణే హేతావత్ప్రీతిజ్ఞే వజ్ఞమీ వా స్యాత్. జాడ్యాజ్ఞా
ద్యేన వా బద్ధః, గుణేకిమ్. ధనేన కులమ్. అత్రియామ్
కిమ్. బుద్ధ్యా ముక్తః. విభాషేతియోగవిభాగాదగుణే త్రి
యాశ్చ క్షచిత్. ధూమాదగ్నిమాన్. నాఽస్తిభుతోఽనుప
లభేః॥

805. ప్రీతిజ్ఞరహితము హేతువునగుఋజమును బోధించుశబ్దముకంటె పంచమి వికల్పముగనగును. జాడ్యాజ్ఞాద్యేన వా బద్ధః. జాడ్యము (మాన్యము) ప్రీతిజ్ఞరహితము బద్ధకారణమునగుఋజముగావున జాడ్యశబ్దముకంటె పంచమి వచ్చెను. వక్షమందు “హేతౌ” (571) సూ. చే తృతీయ వచ్చును. ధనేనకులమ్. ధనము ద్రవ్యము. ధనశబ్దమునకు పంచమి రాకుండుటకై గుణగ్రహణమావశ్యకము. బుద్ధ్యా ముక్తః. బుద్ధి ప్రీతిజ్ఞము. బుద్ధిశబ్దమునకు పంచమిని వారించుటకై అత్రియామ్ అనునది యావశ్యకము. సూక్రమున “విభాషా” అమదానిని విభజించి హేతువాచకముకంటె పంచమి వికల్పముగనగునవి యర్థమునుజెప్పవలెను. యోగ విభాగముచే గుణముగాకున్నను ప్రీతింగమైనను కొన్నిచోలులందు పంచమి వచ్చును. ధూమాదగ్నిమాన్. ధూమశబ్దము ద్రవ్యవాచకమైనను పంచమి వచ్చెను. “నాస్తిభుతోఽనుపలభేః” అనుపలబ్ధిశబ్దము ప్రీతింగమైనను పంచమివచ్చెను.

“బాహుళకం ప్రకృతే స్తనుద్వజ్ఞే” అనువార్తికమున ప్రకృతిశబ్దమునకు పశ్చామీ విరేకమీయోగవిధానమున జ్ఞాపకముగను.

806. పృథగ్వి నానానాభిస్తృతీయాఽన్యతరస్యామ్. 2-3-32.
పృథగ్వి నానానాభిః, తృతీయా, అన్యతరస్యామ్ (పశ్చామీ, ద్వితీయా.)

ఏభిర్యోగే తృతీయాస్యాపృశ్చామీద్వితీయే చ। అన్యతరస్యాంగ్రహణం సముచ్చయార్థమ్। పశ్చామీద్వితీయేఽనువర్తతే। పృథగ్ రామేణ, రామాత్, రామం వా। ఏవం వినానా॥

808. పృథక్ వినా నానా వీనితో యోగముగలప్రాతిపదికమునకు తృతీయ పశ్చామీ ద్వితీయ యీమూడువిభక్తులునగును. ఇవట అన్యతరస్యామ్ అనునది విపాతము. విపాతములనేకార్థకములు గాననిది సముచ్చయార్థకము. ఇది తృతీయతో పశ్చామీద్వితీయలకు యోగమును బోధించును. పశ్చామీద్వితీయ పడిములనిచటనున్నట్టిజేసి తృతీయాది విభక్తులను మూడింటిని విధించవలయు ననివలెతఱుగును. పృథగ్ రామాత్ రామేణ రామం వా. ఇట్లే వినానానాశబ్దముల యోగమందును తృతీయాదివిభక్తులగును.

వివ :— పృథక్ వినా నానా అనునవి సమానార్థకములు. కావున పృథగగ్రస్తృతీయా అని సూత్రమును జేసినను వినానానాశబ్దములయోగమందు తృతీయాదులు సిద్ధమగుచుండ పర్యాయత్రయోపాదానము పృథగర్థముగలయితరశబ్దములతో (హీరుక్ మొదలగువానితో) యోగమందు తృతీయాదులు రావని బోధించును. కావున హీరుగ్ దేవదత్తస్య, అనుచోట నీసూత్రము ప్రవర్తించదు.

807. కరణే చ స్తోకాల్పకృచ్ఛకతివయస్యాన్తస్యవచనస్య. 2-3-33. కరణే, చ, స్తోకాల్ప.....యస్య, అన్తస్యవచనస్య (అన్యతరస్యామ్, తృతీయా, పశ్చామీ)

ఏభ్యోఽద్రవ్యవచనేభ్యః కరణే తృతీయాపశ్చామ్యస్తాః। స్తోకేన స్తోకాద్వా ముక్తః। ద్రవ్యే తు స్తోకేన విషేషహతః॥

807. ద్రవ్యభిన్నబోధకములు (ధర్మమాత్రబోధకములు) కరణములు నగు స్తోక అల్ప కృచ్ఛ కతివయ అనుశబ్దములకంటె తృతీయాపశ్చామీ విభక్తులగును. కరణవాచకమునకు తృతీయ ప్రాప్తమగుచుండ పక్షమున పశ్చామీవిధానము కాణికిసూత్రము. స్తోకాదిశబ్దములు శుక్లాదిశబ్దములవలె ధర్మబోధకములు (గుణభావకములు) ధర్మబోధకములు (ద్రవ్యవాచకములు) గూడనగును. ఉదా :—

స్తోత్రేన స్తోకాద్వా ముక్తః (అనాయాసముగ ముక్తుడాయెను.) స్తోకశబ్దార్థమిచట క్రియావిశేషణమగుటచే స్తోకపదము ద్రవ్యవచనము గాదు. స్తోత్రేన విశేషణ హతః. స్తోకశబ్దార్థము విషయిశేషణమగుటచేనిచట స్తోకశబ్దము ద్రవ్యవాచకము. ఇచట స్తోకశబ్దమునకు పశ్చాత్తువారణమునకై సూత్రమున “అసత్త్వవచనస్య” అనుపదావశ్యకము.

808. దూరాన్వికారేభ్యో ద్వితీయా చ. 2-3-50. దూరాన్వికారేభ్యః, ద్వితీయా, చ (అసత్త్వవచనస్య, పశ్చాత్తు తృతీయే.)

ఏభ్యో ద్వితీయా స్వాప్యాత్పశ్చాత్తు తృతీయే. ప్రాతిపదికార్థమాత్రే విధిరయమ్. గ్రామస్య దూరం దూరాత్ దూరేణ వా. అన్వికమ్, అన్వికాత్ అన్వికేన వా. అసత్త్వవచనస్యే త్యనువృత్తేర్నిహ. దూరః పన్థాః॥

808. దూరము అన్వికము (సమీపము) అనునర్థముగల్గి ద్రవ్యభిన్న వాచకములగు ప్రాతిపదికములకంటె ద్వితీయ, తృతీయ, పశ్చాత్తు యీ విభక్తుల గును. ప్రాతిపదికార్థమాత్రమందే యీవిభక్తులగును. ఈవిభక్తులకు ప్రాతిపదికార్థములగు దూరము అన్వికముకంటె పేరగునర్థములేవని భావము. గ్రామస్య దూరం దూరాత్ దూరేణ వా. (గ్రామమునకు దూరము) గ్రామస్య అన్వికం అన్వికాత్ అన్వికేన వా. (గ్రామమునకు సమీపము). దూరః పన్థాః. దూరపదార్థము మార్గవిశేషణమగుటచే దూరశబ్దమిచట ద్రవ్యవాచకమగును. ఈసూత్రమందు “అసత్త్వవచనస్య” అను దానికనువృత్తిజేయుటవలనవిచట సీసూత్రముప్రవర్తింపదు॥

ఇది పశ్చాత్తువిభక్తి.

609. షష్ఠీశేషే. 2-3-50. షష్ఠీ, శేషే.

కారకప్రాతిపదికార్థవ్యతిరక్తః స్వస్వామిభావాదినంబన్తః శేషస్తత్ర షష్ఠీ స్వాత్. రాజుః పురుషః. కర్మాదీనామపి సమ్యగనుమాత్రవివక్షయాం షష్ఠ్యేవ. సకాం గతమ్. సర్విషో జానీతే. మాతః స్మరతి. ఏదోదకస్థోవస్కురుతే. భజే శంభోశ్చరణయోః. పలానాం తృప్తః॥

609. ఉత్తరములకంటెనితరము శేషపదమునకర్థము. కారకములగు కర్మాదులు ప్రాదిపదికార్థముసీమాత్రమునకు ముంతు (అప్రాధ్యాయయందు) జెప్పబడినవి. విభిక్తంబె లిప్సములై న స్వస్వామిభావము జన్యజనకభావము మొదలగు సంబంధములు శేషపదార్థమగును. సంబంధరూపారమందు షష్ఠీవిభక్తి వ్రయోగింపదగునవి యర్థము. షష్ఠీవిభక్తి సంబంధమర్థమవిభక్తిమగును. రాజుః పురుషః. (రాజుసేవకుడు) భావపక్ష సేవకునికే స్వస్వామిభావము సంబంధము. రాజా స్వామి. పురుషుడు

స్వపదమునకర్థము. కర్మత్వం కర్తృత్వం కరణత్వముమొదలగునవియు సంబంధ విశేషములే. కర్మగమ కర్తగమ వివక్షితమగునపుడు ద్వితీయాదులగును. సంబంధ సామాన్యముగ వివక్షితమగునపుడిషష్ఠియే వచ్చును. రూపవిశేష మును వివక్షింపనపుడు రూపవాన్ మటః అనియు, రూపవిశేషమును వివక్షించు నపుడు నీలో మటః అనియునెట్లు ప్రయోంపబడునోయట్లే షష్ఠీవిభక్తియు ద్వితీ యాదివిభక్తులునగునని భావము. సతాంగతమ్. (సత్పురుషసంబంధస్థిగమనము.) గమనక్రియయందు సత్పురుషులు కర్తలుగ వివక్షింపబడక సంబంధులుగ (శేష ముగ) వివక్షింపబడుటచే షష్ఠి వచ్చెను. సర్విషోజానీతే. (సర్విస్సంబంధిప్రవర్త నము) ఇచట కంఠము (సర్విస్సు) శేషముగ వివక్షింపబడినందున షష్ఠి వచ్చెను. మాతఃస్మరతి. (మాతృసంబంధి స్మరణము.) ఇచట కర్మ (మాత) శేషముగ వివక్షితమైనందున షష్ఠి వచ్చెను ఏధోఽఽస్యోపస్కరుతే (ఏదఃకర్తృకమ్ ఉదకసంబంధి గుణాఽహమ్=కాష్టముదఃమునకు వేడిమిచి గలుగజేయుచున్నది.) కర్మ (దకము) శేషముగ వివక్షితమైనందున షష్ఠి వచ్చెను. ఏదశబ్దము రాసము కాష్టవాచకము. దశశబ్దము ఉదకపర్యాయమని (భువనమమృతంజీవనీయంద కంచ.) హలాయధనిమంతువున జెప్పబడియున్నది. భజే శంభోశ్చరణయోః. ఇచట కర్మ (చరణములు) శేషముగ వివక్షింపబడుటచే షష్ఠి వచ్చెను. ఫలనాం తృప్తః. (ఫలసంబంధి తృప్తి.) కరణము (ఫలములు) శేషముగ వివక్షితమైనం దుననిచట షష్ఠి వచ్చెను.

810. షష్ఠి హేతుప్రయోగే. 2-3-26. షష్ఠి, హేతుప్రయోగే (హేతౌ)

హేతుశబ్దప్రయోగే హేతౌద్యోత్యే షష్ఠి స్యాత్ అన్న
స్య హేతోర్వసతి॥

810. హేతుశబ్దప్రయోగమందు హేతుహేతుమద్భావము ద్యోత్యమగున పుడు హేతువాచకముకంటె షష్ఠి వచ్చును. అన్నస్య హేతోర్వసతి. హేతౌ(571) సూ. చే ప్రాప్తమగు తృతీయకది భాధకము.

811. సర్వనామ్నస్తృతీయా చ. 2-3-27. సర్వనామ్నః, తృతీయా చ, (హేతౌ. హేతుప్రయోగే, షష్ఠి).

సర్వనామ్నో హేతుశబ్దస్య చ ప్రయోగే హేతౌ ద్యోత్యే
తృతీయా స్యాత్ షష్ఠి చ. కేన హేతున వేదతి. కష్ట
హేతోః. (వా) నిమిత్తపర్యాయప్రయోగే సర్వాసాంప్రాయ
దర్శనమ్. కిం విమిత్తం వదతి. కేన నిమిత్తేన. కష్టై
విమిత్తాయేత్యాది. ఏవం కింకారణం కోహేతుః కింప్రయో
ః సమీక్ష్యాది. సాయుగపాణాదవీర్యహమ్నః వధోమద్భ్య

తీయే నహః జ్ఞానేన నిమిత్తేన హరిః సేవ్యః జ్ఞానాయ
నిమిత్తాయేత్యాది.

611. సర్వనామ్నః అనునది షష్ఠ్యంతము. సర్వనామముయొక్క ప్రయోగమందు హేతుశబ్దముయొక్క ప్రయోగమందును హేతుహేతుమధ్యావము ద్యోత్యమగునపుడు సర్వానామముకంటె హేతువాచకముకంటెను తృతీయయు షష్ఠీయు ప్రయోగింపదగినవి. కేన హేతునా వసతి. కస్య హేతోర్వసతి. (వా) నిమిత్తపర్యాయములప్రయోగమందు నిమిత్తాదిశబ్దములకంటె తత్పమానాధికరణములకంటెను (అభేదసంబంధముచే విశేషణములు సమానాధికరణములనబడును.) అన్ని విభక్తులను దఱచుగ బ్రయోగింపదగును. కిం నిమిత్తం వసతి. ఇవి ప్రథమాంతములు ద్వితీయాంతములునగును. కేన నిమిత్తేన కస్యై నిమిత్తాయ ఈ మొదలగునవి, యుధాహరణములు వార్తికమున పర్యాయగ్రహణమువలన కారణహేతుప్రయోజనాదిశబ్దములప్రయోగమందును సర్వవిభక్తులగును. వార్తికములోని ప్రాయోగగ్రహణమువలన (తఱచుగాననుటవలన) సర్వనామభిన్నమగుశబ్దముకంటె ప్రథమాద్వితీయలుకంటె భిన్నమగు విభక్తులే వచ్చును. జ్ఞానేన నిమిత్తేన హరి సేవ్యః జ్ఞానాయ నిమిత్తాయమొదలగునవి.

వివ: — “నిమిత్తం .... దర్శనమ్” అనువార్తికముచేతనే “షష్ఠీ హేతుప్రయోగే” సర్వనామ్నస్తృతీయావ” అనుసూత్రద్వయోదాహరణములందును షష్ఠీతృతీయలు సిద్ధమగునుగాననారెండుసూత్రములు దృష్టప్రయోజనరహితములని (అదృష్టప్రయోజనముమాత్రము గలవి) తెలియదగును.

612. షష్ఠ్యంతసర్వప్రత్యయేన, 2-3-30. షష్ఠీ, అతస్సర్వప్రత్యయేన.

ఏతద్యోగే షష్ఠీస్యాత్. దిక్ శబ్దేతివశ్యామ్యా అపవాదః.
గ్రామస్య దక్షిణతః పురః పురస్తాత్ ఉపరి ఉపరిష్టాత్॥

612 దక్షిణోత్తరాభ్యామతనుచ్ (5-3-18) లను సూ.చే విహితమగు అతనుచ్ ప్రత్యయమునకు దిగ్ శకాలములర్థము. ఇట్టియర్థముగల ప్రత్యయములు అస్తాతి మొదలగునవి వదిలెడు గలవు. ఈ ప్రత్యయము లస్తమందుగలవి దక్షిణతః పురః పురస్తాత్ మొదలగునవి. వీనితో యోగమున్నపుడు షష్ఠీ యగును. అతస్సర్వప్రత్యయాస్తమలన్నియును దిక్ శబ్దములగుటచే వీనియోగమందు “అన్యారాత్” (5-3-8) సూ. చే ప్రాప్తమగు వశ్యామీవిధి ర్తికీ షష్ఠీ యపవాదము, గ్రామస్య, దక్షిణతః పురః పురస్తాత్ ఉపరి ఉపరిష్టాత్. దక్షిణతః అనునది అతనుచ్ ప్రత్యయస్తమ. పురః అనునది అస్మిప్రత్యయాస్తమ. పురస్తాత్ అనునది అస్తాతి ప్రత్యయాస్తమ. ఉపరి అనునది రిల్ ప్రత్యయాస్తమ. ఉపరిష్టాత్ అనునది షిష్టాతిల్ ప్రత్యయాస్తమ.

613. ఏనపా ద్విత్తియా. 2-3-31. ఏనపా, ద్విత్తియా.

ఏనబి నైన యోగే ద్విత్తియా స్వాత్. ఏనపేతియోగ
విభాగాత్ షష్ఠ్యపి. దక్షిణేన గ్రామం గ్రామస్య వా ఏన
ముత్తరేణ॥

613. ఏనవ అనునది "ఏనబిన్యతం స్వామదూరేఽపఞ్చమ్యః" (5-3-35)
అను సూ. చే ను తదాదిశబ్దములకంటె నవధ్యవధిమత్తులసామీప్యమందు విధింప
బడు తద్దితప్రత్యయము. ఏనబి న్నముతో యోగమందు ద్విత్తియ యగును. ఏనపా
అనుదానిని విభజించి షష్ఠీపదముననువృత్తిచేసి ఏనబి న్నయోగమందు షష్ఠిని విధింప
వలయును. ఇందువలననేనబి న్నయోగమున షష్ఠియును సాధువగును. దక్షిణేన
గ్రామం గ్రామస్య వా (గ్రామమునకు దక్షిణదిశయందు) దక్షిణేన అనునది
పై నూత్రముచే విహితమగునేనబి న్నము. ఇట్లే ఉత్తరేణ అనునేనబి న్నయోగమం
దును షష్ఠీద్విత్తియలనూహించునది.

వివ:—కాశికాకారుననుసరించి యోగవిభాగము వ్రాయబడెను. ఇచటయోగ
విభాగము భాష్యమందగవడదు. మేఘదూతకావ్యమున "తత్రాఽగరం ధనవతి
గృహదుత్తరేణ" అనుపాఠము కొన్నిపు స్తకములందగవడుచున్నది. ఉత్తరేణ
అనునది ఏనబి న్నమనిన ధనవతిగృహత్ అనుచోట పంచమి యసాధువుగావల
యును. కాన ఉత్తరేణ అనునది తృతియా న్నమనియునది యాశోకములోని కోర
ణేన అనుదానికి విశేషణమనియును జెప్పవలయును. "ధనవతిగృహదుత్తరేణ"
అనుపాఠమును కొంతమంది చెప్పుచున్నారు. అపుడు ఉత్తరేణ అనునది ఏనబి న్న
మనియే జెప్పవచ్చును.

614. దూరాన్తికార్తాః షష్ఠ్యన్యతరస్యామ్. 2-3-34. దూరా
న్తికార్తాః. షష్ఠీ, అన్యతరస్యామ్ (పఞ్చమీ).

ఏతైర్యోగే షష్ఠీ స్వాత్పఞ్చమీ చ. దూరం నికటం
గ్రామస్య గ్రామాద్వా॥

614. దూరాంతకములతోను, సమీపాంతకములతోను యోగమున్నపుడు షష్ఠీ
పఞ్చమీవిభక్తులగును. దూరం నికటం గ్రామస్య గ్రామాద్వా.

వివ:—దూరత్వమునకు సామీప్యమునకునేది యవధియగునో తద్వచకము
కంటెవివిభక్తులగును. అన్యతరస్యామ్ అనునది విపాతము, సముచ్చయారకము.
ఈషష్ఠికి వ్యవహితమగు పంచమితోనే సముచ్చయముగాని సన్నిహితములైనను
ద్విత్తియాత్మకీయలతో గాదు, ఇందు శిష్టకృతమగువ్యాఖ్యానమే మానము.

615. జోఽవిదర్శ్య కరణే. 2-3-51. జ్ఞః, అవిదర్శ్య, కరణే
(షష్ఠీశే)

జానాతేరజానార్థస్య కరణే శేషత్వేన వివక్షితే షష్ఠీ
స్యాత్. సర్విషో జ్ఞానమ్॥

615. జానార్థకముగానటి జ్ఞాధాతువుయొక్క కరణము (సాధకకమము) శేషముగ వివక్షింపబడునపుడు (కరణవాచకముకంటె) షష్ఠి యగును. సర్విషో జ్ఞానమ్. (సర్విస్సంబిన్నియగు ప్రవృత్తి) జ్ఞాధాతువునకు లక్షణమే జ్ఞానపూర్వక ప్రవృత్తి యర్థము. ప్రవృత్తినిగుఱించి వాస్తవముగ కరణమగు సర్విస్సు శేషముగ వివక్షితమగుటచే షష్ఠి వచ్చెను.

వివ:—సర్విషోజ్ఞానమ్ మొదలగుస్థలములందు “షష్ఠీశేషే” (609) సూ. చేతనే షష్ఠి సిద్ధమగును. ఎతత్పూత్రోదాహరణములందేగాక చెప్పబోవు 1. అధీగర్భదయేశాంకర్మణి 2. కృషాఃప్రతియత్నే. 3. రుజ్జానాంబావపచనానామజ్వరేః 4. అశిషినాథః. 5. జాసినిప్రహణనాటకాధపిషాంహంసాచూమ్. 6. వ్యవహృణోస్సమర్థయోః 7. కృత్వోర్ప్రయోగేశాలేఽధికరణే. అనునేడుసూత్రముల యుదాహరణములందును “షష్ఠీశేషే” (609) సూ. చేతనే షష్ఠి సిద్ధమగును. ఇటుండనియేనిమిదిసూత్రములకేమిప్రయోజనమనిన, షష్ఠీ (706) అనుసూత్ర విహితమగు సమాసము యొక్క నివృత్తియే ఫలమని తెలియదగును. ఎటవ:— షష్ఠీ అనుసూత్రముచే విధింపబడు సమాసము “ప్రతిపదవిధానావ్యవసయస్యతే” అనువార్తికముచే నిషేధింపబడును. ఈసూత్రములచే విధింపబడు షష్ఠి ప్రతిపద విధానమగును. కావుననియేనిమిదిసూత్రములచే విధింపబడు షష్ఠ్యస్తములకు (సర్విషోజ్ఞానమ్) మాతుః స్మరణమిత్యాదుయి. సమాసము రాదు. ఈవిషయమును సూచించుటకే ఈమెనిమిదిసూత్రములయుదాహరణములందును తత్పూత్రోత్తములగు ధాతువులకు తిజస్తరూపములను (జానాతిస్మరతిఇత్యాదుయి) విడిచి కృదస్తరూపములే (జ్ఞానమ్ స్మరణమ్ మొదలగునవి) జూపబడినవి. “సర్విషో జ్ఞానితే” అనురీతిని తిజస్తరూపములను జూపినను సూత్రములయిదాహరణము లగును గానితిజస్తముతో సమాసమునకు ప్రాప్తియే లేనందుననీసూత్రములకు సమానవివృత్తి ఫలమని చెప్పుటకవకాశము గలగదదు.

616. అధీగర్భదయేశాం కర్మణి. 2-3-52. అధీ....యేశాం.
కర్మణి (షష్ఠీశేషి.)

ఏషాం కర్మణి శేషే షష్ఠీ స్యాత్. మాతుః స్మరణమ్.
సర్విషో దయనమ్. ఈశసం వా॥

616. అధిపూర్వకమగు ఇక్ ధాతువునకు స్మరణమర్థము. అధీగర్భములన స్మృత్యర్థకధాతువులు. స్మృత్యర్థకధాతువులయొక్కయూ దయ (దానే) ఈశ (ఐక్యర్యే) ధాతువులయొక్కయూ కర్మ శేషముగ వివక్షితమగునపుడు కర్మవాచకముకంటె షష్ఠి యగును. మాతుః స్మరణమ్, సర్విషో దయనమ్, సర్విష

ఈశనమ్, మాత్రాదులు కర్మలు. మాతృసంబిన్ధిస్మరణము మొదలగునవి యర్థములు.

617. కృషాః ప్రతియత్నే. 2-3-53. కృషాః, ప్రతియత్నే (షష్ఠీ శేషే.)

కృషాః కర్మణి శేషే షష్ఠీ స్యాత్ గుణాదానే. ఏదోద కస్యోపసగ్గరణమ్॥

617. గుణాదానమర్థముగల కృశ్దాతువుయొక్క కర్మ శేషముగ వివక్షితమగునపుడు షష్ఠి ఎచ్చును. ఏదో దకస్యోపసగ్గరణమ్.

618. రుజాదానాం భావచననామజ్వరేః. 2-3-54. రుజాదానామ్, భావచననామ్, అజ్వరేః (కర్మణి, షష్ఠీ, శేషే.)

భావకర్తృకాదాం జ్వరివర్జితానాం రుజాదానాం కర్మణి శేషే షష్ఠీ స్యాత్. చారన్య రోగన్య రుజా. (వా) అజ్వరి సంభావ్యోరితి వాచ్యమ్. రోగన్య చారజ్వరః. చారసంతాపో వా. రోగకర్తృకం చారసంబిన్ధి జ్వరాదికమిత్యర్థః॥

618. రుజాశబ్దమునకర్మము వ్యాధి. భావచననశబ్దమునకు భావము కర్తృగాగల షష్ఠి యర్థము. భావమన కృదస్తబోధ్యమగు భావ్యర్థము. భావము కర్తృగగల్గి జ్వర భాతునిన్నములైన వ్యాధ్యర్థకథాతువులయొక్క కర్మ శేషముగ వివక్షితమగునపుడు కర్మవాచకమునకు షష్ఠి యగును. చారన్య రోగన్య రుజా. రుజాభాతుకర్మ చారుడు గానచారశబ్దమునకు షష్ఠి వచ్చెను. రోగము (భావము) కర్త. రోగశబ్దముకంటె “కర్తృకర్మణోః కృత్” (828) అను నూ. చే షష్ఠి వచ్చెను. రోగకర్తృకమగు చారసంబిన్ధివ్యాధి యని యర్థము. (వా) సూత్రకారుడు జ్వరభాతువునువిరువ మనియెను. జ్వరభాతువును సంపూర్వకతపభాతువునుగూడ విరువవలయునని వారికకారమతము. రోగన్య చారజ్వరః. రోగన్య చారసంతాపో వా. ఈచోటు లందీసూత్రముచే షష్ఠి రావందున పూర్వోక్తమగు “ప్రతిశవదిధానా షష్ఠీ స సమన్యతే” అనుసమాననిషేధమిచట బ్రవర్తించదు. కావున షష్ఠీ (706) అను సూత్రముచే సమానమగును. ఇట్టియేనిమిది సూత్రములప్రత్యుదాహరణములందును సమానమగునని యూహించవచ్చును. రోగకర్తృకమగు చారసంబిన్ధిజ్వరాదిక మర్థము.

619. ఆశిషి నాథః. 2-3-55. ఆశిషి, నాథః (కర్మణి)

ఆశిరర్థస్య నాథతే శేషే కర్మణి షష్ఠీ స్యాత్. సర్విషో నాథనమ్. ఆశిషితి కిమ్. మాణవకసాథనమ్. తత్సంబిన్ధి యుచ్చేత్కర్తృకా.

819. అశీర్వాదమర్థముగల నాథధాతువుయొక్క కర్మ శేషముగ వివక్షిత మగునపుడు షష్ఠి వచ్చును. సర్విషో నాథనమ్ (సర్విస్సు నాకు కలుగవలయునను ఆశాసనము.) మాణవకనాథనమ్ (మాణవకనంబుని యాచనము.) యాచనార్థక మగు నాథధాతువుయొక్క కర్మను బోధించు శబ్దముకంటె షష్ఠిని వారించుటకై సూత్రమున అశిషి అననది యావశ్యకము.

820. జాపినిప్రహణనాటకాధపిషాం హింసాయామ్. 2-3-56.

జాపి.... పిషాం, హింసాయామ్. (కర్మణి)

హింసారానామేషాం కర్మణి శేషే షష్ఠీ స్యాత్. చౌరస్యో జ్ఞాననమ్. నిప్రౌ సంహతౌ వివర్కస్తౌ వ్యస్తౌ వా. చౌరస్య నిప్రహణనమ్. ప్రణిహననమ్. నిహననమ్. ప్రహణనం వా. నట అవస్కందనే చురాదిః. చౌరస్యోన్నాటనమ్. చౌ రస్య క్రాధనమ్. వృషలస్య పేషణమ్. హింసాయామ్ కిమ్. ధానాపేషణమ్॥

820. హింసార్థకములగు జాపి (జను=హింసాయాం. చురాదిగణము) నిప్రహార్యకమగు హాన (హింసాగతోః) నట (నట=అవస్కందనే. చురాది) క్రాధ (క్రీథ=హింసాయాం) పిష్ట (పేషణే) ధాతువులయొక్క కర్మ శేషముగ వివక్షితమగునపుడు షష్ఠియగును. చౌరస్యోజ్ఞాననమ్. (చౌరసంబునియగుహింస) ఉజ్ఞాననమ్ అనునది ఉత్పూర్వకజనుధాతు ప్రకృతికల్పితమము. నిప్రహణ అను దానిచే ని వహణ ప్రణిహన నిహన ప్రహణ ధాతువులకు గ్రహణము. చౌరస్య నిప్రహణనమ్ మొదలగునవి యుదాహరణములు. వృషలస్య పేషణమ్. చౌరస్యోన్నాటనమ్. వీనికి తత్తత్సంబంధి హింస యర్థము. ధానాపేషణమ్. (అటుకులను దంపుట.) ప్రాణులపీడయే హింస యనబడును. పిషధాతువిచట హింసార్థము గాదు. ఇట్టిచోటులందు సూత్రము ప్రవర్తింపకుండుటకై సూత్రమున హింసాయామ్ అనునది యావశ్యకము.

821. వ్యవహృపణోస్సమర్థయోః. 2-3-57. వ్యవహృపణోః,

సమర్థయోః (కర్మ.)

శేషే కర్మణి షష్ఠీ స్యాత్. య్యతే క్రయవిక్రయవ్యధ హరే చాలనయోస్తుల్యార్థతా. శతస్య వ్యవహరణం పణ నం వా. సమర్థయోః కిమ్. శలాకావ్యవహరం. గణనేత్య ర్థః. బ్రాహ్మణపణనమ్. స్తుతిరిత్యర్థః॥

821. సమర్థయోః=సమపర్యాయమగు సమ్ శబ్దమునకర్తృశబ్దముతో సమా సము. లేకసమశబ్దమునకర్తృశబ్దముతో సమాసముచేసి శకన్వాదిపర్థరూపము వలన విటిరూపము సాధ్యమగును. తుల్యార్థకములవియర్థము. సమానార్థకములగు వ్యవ

పూర్వకమగు హృక్ (హరణే) దాతువు, పణ (వ్యవహరేస్తుతౌ చ.) దాతువు. పీనియొక్క కర్మ శేషముగ వివక్షింపబడునపుడు షష్ఠి వచ్చును. ద్యూతము (జూదము) క్రయవిక్రయవ్యవహారము (కొనుట అమ్మిట) అనునీయర్థములందీ రెండుదాతువులు సమానార్థకములగును. శతస్య వ్యవహారణం. శతస్య పణనం. (శతసంబిద్ధిద్యూతము శతసంబిద్ధి క్రయవిక్రయవ్యవహారము.) శలాకావ్యవహారః. (శలాకలనులెక్కించుట) బ్రాహ్మణపణనం (బ్రాహ్మణస్తుతి) ఈయర్థములందు హృ పణ దాతువులు తల్పార్థకములు గావు. ఇట్టిచోటులందీసూత్రము ప్రవర్తింప కుండుటకై సమర్థయోః అను విశేషణమావశ్యకము.

622. దివస్తదర్థస్య. 2-3-68. దివః, తదర్థస్య (కర్మణి, షష్ఠి)

ద్యూతార్థస్య క్రయవిక్రయదూపవ్యవహారార్థస్య చ దివః
కర్మణి షష్ఠి స్సాత్. శతస్య దీవ్యతి. తదర్థస్య కిమ్. బ్రాహ్మ
ణమ్ దీవ్యతి. ప్రాతిత్యర్థః॥

622. తదర్థస్య అనుచోట తచ్చబ్ధిము పూర్వసూత్రములోని వ్యవహృపణ దాతువులను పరామర్శించును. వానికి పూర్వసూత్రమున ద్యూతక్రయవిక్రయవ్యవహారములర్థము. ఇట్టి యర్థముగల దివ్ దాతువుయొక్క కర్మను బోధించుకబ్ధిముకంటె షష్ఠి వచ్చును. ఈసూత్రములోనికి శేషే అనునది యనుపరిపదు. కావుననీ సూత్రోదాహరణములందు “షష్ఠిశేషే” సూ. చే షష్ఠి సిద్ధముగాదు. ఈ సూత్రము “కర్మణి దీవ్యతియా” (640) సూ. చే ప్రాప్తమగు దీవ్యతీయకు బాధకము. సమానవివృత్తి యీసూత్రమునకు ఫలముగాదని సూచించుటకే శతస్య దీవ్యతి (శతకర్మకమగు ద్యూతము.) అనుతిజస్తరూపములనుదాహరించెను. బ్రాహ్మణం దీవ్యతి (బ్రాహ్మణుని స్తుతింపుచున్నాడు.) స్తుత్యర్థకమగుదివ్ దాతువుయొక్క కర్మను బోధించు కబ్ధిమునకు షష్ఠిని వారించుటకు సూత్రమును తదర్థస్య అనునది యుండవలయును.

623. విభాషోపసర్గే. 2-3-69. విభాషా, ఉపసర్గే (దివస్తదర్థస్య, కర్మణి, షష్ఠి)

పూర్వయోగాపవాదః. శతస్య శతం వా ప్రతిదీవ్యతి॥

623. ద్యూతార్థకము క్రయవిక్రయవ్యవహారము ఉపసర్గముపూర్వమందు గలదినగు దివ్ దాతువుయొక్క కర్మను ప్రతిపాదించుకబ్ధిముకంటె షష్ఠి వికల్పముగ నగును. పక్షమందు దీవ్యతీయవచ్చును. పూర్వసూత్రమునకిది యపవాదము. శతస్య శతం వా ప్రతిదీవ్యతి.

624. ప్రేష్యబ్రువోర్హవిషో దేవతాసంప్రదానే. 2-3-71.

ప్రేష్యబ్రువోః, హవిషః, దేవతాసంప్రదానే (షష్ఠి, కర్మణి)

దేవతాసంప్రదానేఽర్థే వర్తమానయోః ప్రేష్యబ్రూహ్ :
కర్మణో హవిర్విశేషస్య వాచకాబ్బుజ్జ్ షష్టి స్యాత్.
అగ్నియే చాగన్య హవిషో వపాయా మేదసః ప్రేష్య ఆను
బ్రూహి వా.

824. ప్రేష్య అనునది దైవాదికముగత్కర్తకమునగు ఇషదాతువునకు లోఱ్ఱాద్యమపురుషైకవచనము. దీనిసాహచర్యమువలన బ్రూహ్ అనువానిచే బ్రూహి (బ్రూహ్ దాతువునకు లోఱ్ఱాద్యమపురుషైకవచనము) అనువానికే గ్రహణము. దేవతాసంప్రదానకములగు ప్రేష్య బ్రూహి అనువీనికి కర్మలగు హవిర్విశేషములను బోధించుశబ్దములకంటె షష్టి యగును. అగ్నియే చాగన్య హవిషో వపాయా మేదసః ప్రేష్య ఆనుబ్రూహి వా. అగ్నిసంప్రదానకములగు ప్రేష్య బ్రూహి అనువీనికి చాగాదులు కర్మలగుటచే తద్వాచకములకంటె షష్టి వచ్చెను.

825. కృత్వోర్థప్రయోగే కాలేఽధికరణే. 2-3-64. కృత్వోర్థ
ప్రయోగే, కాలే, అధికరణే (షష్టి, శేషే.)

కృత్వోర్థానాం ప్రయోగే కాలవాచిన్యధికరణే శేషే షష్టి
స్యాత్. పశ్యకృత్వోఽహోఽభోజనమ్. ద్వీరహోఽభోజ
నమ్. శేషే కిమ్. ద్వీరహన్యధ్యయనమ్॥

825. “సంఖ్యాయాఃక్రియాఽభ్యావృత్తిగణనేకృత్వసుచ్” (5-4-17)
అనుసూత్రముచే క్రియాజన్యగణామును ప్రతిపాదించు సంఖ్యావాచకముకంటె స్వార్థమందు కృత్వసుచప్రత్యయము విధింపబడెను, ఉదా :—పశ్యకృత్వో భుజ్జే (అయిదుసారులు భుజించుచున్నాడు.) కృత్వసుచప్రత్యయముయొక్కయర్థమును (క్రియాజన్యగణనమును) బోలుఅర్థముగల ప్రత్యయముల నమందు గల్గిన శబ్దములయొక్క ప్రయోగమందు కాలవాచకమగుఁదికరణము శేషముగ వివక్షింపబడునపుడు కాలవాచకముకంటె షష్టియగునని సూత్రార్థము. పశ్యకృత్వోఽహోఽభోజనమ్. (అహస్సంబియగు భోజనమైదుసారులు.) అధికరణమగువహస్సు (కాలము) శేషముగ వివక్షితమగుటచే తద్వాచకమునకు షష్టి వచ్చెను. ద్వీరహోఽభోజనమ్. ద్వీః అనునది కృత్వసుజర్తకసుచప్రత్యయా న్తము. శేషేకిమ్ : “దివస్తదర్థస్య” సూత్రములోనికి శేషగ్రహణమునువృత్తముగాదు. శేషగ్రహణ సంబంధము విచ్చిన్నమగుటవలనసీసూత్రముచేనధికరణకారకమందే షష్టి విధానము యుక్తమని వ్రక్కాశయము. ద్వీరహన్యధ్యయనమ్. కాశికావృత్త్యాదిగ్రస్తప్రామాణ్యమువలన మఱాకానువృత్తిచే శేషగ్రహణమునకి సూత్రమున సంబంధమును చేయవలయును. లేనిచో ద్వీరహన్యధ్యయనమ్ అనుచోట అహమ్ శేషముగ వివక్షితముగానవుడును అహశ్శబ్దమునకు షష్టి ప్రసక్తమగునని యుత్తరాశయము.

826. కర్తృకర్మణోః కృతి. 2-3-85. కర్తృకర్మణోః,
కృతి (షష్టి)

కృద్వ్యోగే కర్తరి కర్మణి చ షష్టి స్యాత్. కృష్టస్య
కృతిః జగతః కర్తా కృష్ణః (వా) గుణకర్మణి వేష్యతే।
నేతాఽశ్వస్య స్రుష్టుస్య స్రుష్టుం వా కృతి కిమ్ తద్ధితే
మా భూత్ కృతపూర్వీ కటమ్॥

828. కృదస్తయోగమందు కృత్ప్రత్యయప్రకృతియగు ధాతువుయొక్క-
కర్తను (ధాత్వర్థవ్యాపారాశ్రయమును) గాని కర్మను (ధాత్వర్థఫలాశ్రయమును)
గాని బోధించుశబ్దముకంటె షష్టి యగును. కర్తృవాచకములకుదాహరణము:—
కృష్టస్య కృతిః (కృష్టకర్తృకం కరణమ్) కృష్టుడు కర్త, కృతిః అనునది కృదస్త-
ము. కర్మవాచకమునకుదాహరణము:— జగతః కర్తాకృష్ణః జగత్తు కర్మ, కర్తా అను-
నది కృదస్తము. (వా) కృదస్తయోగమునందప్రధానకర్మవాచకములకంటె షష్టి
వికల్పముగనగును నేతాఽశ్వస్య స్రుష్టుస్య స్రుష్టుం వా స్రుష్టుమప్రధానకర్మ.
షష్ట్యథావక్ష్యమనద్విత్తియవచ్చును. కృతికిమ్? ధాత్వర్థవ్యాపారాశ్రయముకర్త, ధాత్వర్థ-
ఫలాశ్రయముకర్మ. కర్మకర్మలు ధాతువునువిడిచియుండివు. కావునవానిచే ధాతువాక్షి-
ప్తమగును. ధాతువులకంటె విహితములగు ప్రత్యయములు తిజ్జులనియు, కృత్తు-
లనియురెండువిధములు. తిజ్జయోగమందు (కటంకరోతి త్యాదులందు) నలో-
కావ్యయవిస్తాఖలర్థత్వమే (818) అను సూ. చే షష్టి నిశ్చేదింపబడుచున్నందున
కృద్వ్యోగమందే (జగతః కర్తా) కర్మకర్మవాచకములకంటె షష్టి ప్రవర్తించును
గాన సూత్రము. దలి కృద్గ్రహణమునకేమి ప్రయోజనమని ప్రశ్నాశయము. “తద్ధితే
మా భూత్ కృతపూర్వీకటమ్” తదితాస్తనముదాయశక్తిచేగల్గెడిబోధముందు విష-
యమగుక్రియయొక్క కర్తనుగానికర్మనుగానిబోధించుశబ్దము (కర్తృవాచకముకర్మవాచ-
కము) కంటె షష్టిని వారించుటకై కృద్గ్రహణమవశ్యము. కృతపూర్వీకటమ్.
కృతం పూర్వమనేన అని విగ్రహము. కృత్థాతువు అవివక్షితకర్మకలదగుటచే
నకర్మకమగునుగాన భావార్థమందు క్తప్రత్యయము. (కృత్తచేకర్మకృత్తముగాదు.)
కృతపూర్వశబ్దములకు సుపా (853) అను సూ. చే నమానము. “నపూర్వాచ్చ”
(82-87) అను సూ. చే కర్తృర్థమందివిప్రత్యయము. (కృతపూర్వీ అనియగును.
తద్ధితాస్తము) తరువాత కర్మ వివక్షితమగును. కృత్తచే కర్మ యభిహితముగావం-
దున కటశబ్దము కకర్మవాచకమగును. కటము తద్ధితాస్తనముదాయశక్తిచే బోధ్య-
మగునర్థమన విషయమగుక్రియయొక్క (కృదాత్వర్థముయొక్క) కర్మయగుటవలన
కటశబ్దముకంటె సీసూత్రముచే ప్రాప్తమగు షష్టి వారితమగును. ద్విత్తియ వచ్చును.
ఈసూత్రమున కృద్గ్రహణమున్నపుడు కృదస్తమగుశబ్దముచేతనేగల్గెడిబోధయందు
విషయమగుక్రియయొక్క కర్తనుగాని, కర్మనుగాని బోధించెడిప్రాతిపదికఋ-
కంటె షష్టి యగుననియర్థము లభించును గావుననిచ్చొట షష్టివారితమగునవి
సమాధానాశీయము. కృతపూర్వీ అనుచోట తద్ధితవృత్తికిపూర్వము కర్మయవివక్షిత-
మగుననియు విదవబోధితమగుననియు “జెన్నుటబో” సీసూత్రముయొక్కభాష్యమే
మానమది గ్రహించునది.

627. ఉభయప్రాప్తౌ కర్మణి. 2-3-86. ఉభయప్రాప్తౌ, కర్మణి (షష్ఠి, కృతి.)

ఉభయోః ప్రాప్తిర్యస్మిన్ కృతి తత్ర కర్మణ్యేవ షష్ఠి స్యాత్. అశ్వర్యోగవాంఛోహోఽగోపేన. (వా) ప్రీత్యయయోరకారయోర్నామం నియమః। భేదికా విభిత్వా వారుద్రస్య జగతః 2 (వా) శేషే విభాషా. ప్రీత్యయ ఇత్యేతే. విచిత్రా జగతః కృత్విరరేర్హరిణా వా. కేచిదవిశేషేణ విభాషామిచ్చన్తి. శబ్దానామనుశాసనమచార్యేణాచార్యస్య వా॥

627. ఉభయప్రాప్తౌ అనునది బహుప్రీహి (ఉభయోః ప్రాప్తిర్యస్మిన్ = ఉభయప్రాప్తిర్యస్మిన్) ఏకీభవ్యముననుసరించుచున్నది (ఉభయోః ప్రాప్తిర్యస్మిన్, ఉభయ వాచకమునకును) షష్ఠి ప్రాప్తయగునో యుట్టిచోట కర్మవాచకమునకే షష్ఠి వచ్చును. (ఉభయవాచకమునకురాదు.) పూర్వసూత్రప్రాప్తయగు షష్ఠికిని నిరూపకము. అశ్వ ర్యోగవాంఛోహోఽగోపేన. (గోపభిన్నునిచేగోకర్మకార్యోహనుమాశ్వర్యకరము.) దోహః అనునది కృదస్తము. ఈ కృదస్తయోగమందు అగోపశబ్దమునకు (కర్మకు) గోశబ్దమునకు (కర్మకు) పూర్వసూత్రముచే షష్ఠి ప్రాప్తయగుచున్నది. ఈ సూత్ర ముచే గోశబ్దమునకే షష్ఠి వచ్చును. అగోపశబ్దమునకు నివృత్తయగును. 1 (వా) ప్రీత్యయమువలన "ప్రీత్యాం క్రిన్" (3-3-94) అనుసంధికాంచమున విహితములగు కృతీప్రత్యయములు. ప్రీత్యయములగు అక అ అనునవి యస్తమందుగలవాని యొక్క యోగమందీనియమము ప్రవర్తించదు. ఉభయమునకు షష్ఠి వచ్చునవి వలితయగును. భేదికా విభిత్వా వారుద్రస్య జగతః (రుద్రకర్మము జగత్కర్మ కమునగు భేదనము లేకభేదనేచ్ఛ.) భేదికా అనునది అకప్రత్యయాస్తము. విభిత్వా అనునది అప్రత్యయాస్తము. ఉభయమునకు షష్ఠివచ్చెను. 2 (వా) శేషేవిభాషా శేషశబ్దమునకు అకారప్రత్యయములకంటె మిగిలిన ప్రీత్యయములు (క్రినాదులు) అవి గొందఱు వ్యాఖ్యానముచేసిరి. ఈపక్షమున అకప్రత్యయకారప్రత్య యములకంటెభిన్నమగు ప్రీత్యయముల స్తమందుగలవానితో యోగమందు కర్మ వాచకములకంటె షష్ఠి వికల్పముగనగునని యర్థము విచిత్రా జగతః కృత్విరరే ర్హరిణా వా. కృతిః అనునది క్రిన్ ప్రత్యయాస్తము. హరిశబ్దముకర్తృవాచకము. షష్ఠ్యభావపక్షమందు కృతియే వచ్చును. శేషపదమునకు అకారప్రత్యయమ భిన్నములగు ప్రీత్యయములేగాక మిగిలినకృత్ప్రత్యయములన్నియునర్థమని మఱికొందఱు వ్యాఖ్యానముచేసిరి. వీరిమతమున అకారప్రత్యయభిన్నకృదస్త యోగమందు కర్మవాచకముకంటె షష్ఠి వికల్పముగనగునని యర్థము. శబ్దానామను శాసనమచార్యేణాచార్యస్య వా. అనుశాసనమ్ అనునదియ్యభేదప్రత్యయాస్తము. అచార్యుడు కర్త.

వివ:—శివయప్రాప్తా అనునది బహువ్రీహి. అన్యపదార్థమేకకృతప్రత్యయము. ఏకకృత్ ప్రత్యయయోగముననుభయమునకు షష్ఠి ప్రాప్తమగునపుడే యీనియమము ప్రవర్తించును. అనగాక ర్తుకర్మలకొకేకృత్ ప్రత్యయము నిమిత్తమగుచోటులందే ప్రవర్తించునని భావము. ఆశ్చర్యోగవాందోహోఽగోపేన అనుచోట కర్తుకర్మలకొకదోహశబ్దమే (కృదంతము) నిమిత్తము. ఇట్లు చెప్పబడవలసిన “ఓదనస్య పాకః, బ్రాహ్మణా నాం చ ప్రాచుర్వావః” అనుచోట ఓదనశబ్దమునకు (కర్మకు) షష్ఠివచ్చుటలో పాకః అనునది నిమిత్తము బ్రాహ్మణశబ్దమునకు షష్ఠివచ్చుటలో (కర్తలకు) ప్రాచుర్వావః అనునది నిమిత్తమునగుటచే కర్తుకర్మలకు నిమిత్తభేదమున్నందుననీనియమము ప్రవర్తించదు. కావుననిట్టిచోటులందుభయమునకు షష్ఠి వచ్చునని యభిప్రాయము.

628. క్రన్య చ వర్తమానే. 2-3-87. క్రన్య, చ, వర్తమానే (షష్ఠి.)

వర్తమానార్థస్య క్రన్యయోగే షష్ఠి స్యాత్. నలోకేతి విషేధస్యాపవాదః. రాజ్ఞాం మతో బుద్ధః పూజితో వా॥

8.8. వర్తమానకాలమున హితమగు క్రవ్రత్యయము నమందుగలదానితో యోగమందు కర్తృవాచకముకంటె షష్ఠి యగును. “నలోకావ్యయ” (690) అను సూత్రప్రాప్తమగు షష్ఠివిషేధమునకిది యపవాదము. రాజ్ఞాంమతో బుద్ధః పూజితో వా. “మతః” మొదలగునవి “మతిబుద్ధిపూజారేభ్యశ్చ” (3-2-188) అను సూ. చే వర్తమానకాలమునవిహితమగు క్రవ్రత్యయాప్తములు. రాజన్ శబ్దముకర్తృవాచకము.

వివ:—“పూజితోయస్మరాసురైః” అనుచోట పూజితః అనునది భూతకాలిక క్రవ్రత్యయాప్తమగుటచేనీసూత్రము ప్రవర్తించదుగాన తృతీయ యుపపన్నమగును.

629. అధికరణవాచినశ్చ. 2-4-88. అధికరణవాచినః, చ (క్రన్య, షష్ఠి)

క్రన్యయోగే షష్ఠి స్యాత్. ఇదమేషామాసితం శయితం గతం భుక్తం వా॥

629. అధికరణార్థమునవిహితమగు క్రవ్రత్యయము నమందుగలదానితో యోగమందు కర్తృకర్మవాచకములకంటె ముఖానంభవముగ షష్ఠి వచ్చును. ఈసూత్రము గూడ “నలోకావ్యయ” అనుసూత్రమునకవపవాదము. ఇదమేషామాసితం శయితం గతం భుక్తం వా. అసితాదిశబ్దములధికరణార్థక క్రవ్రత్యయాప్తములు. (అన్యతే అస్మిన్ మొదలగునర్థములందు క్రవ్రత్యయమగును) అసితం=కూర్చి మటకాదారము. (పిటమొ॥) శయితం=శయనాధారము. ఇదంశబ్దార్థము కర్తృకాప్తన ఏషామనుచోట షష్ఠి వచ్చెను.

630. సలోకావ్యయనిష్ఠాఖిలర్థత్వనామ్. 2-3-69. న, లోకావ్యయ.....త్వనామ్ (షష్ఠి, కృతి)

విషాం ప్రయోగే షష్ఠీ న స్యాత్. రాదేశాః. కుర్వాన్ కుర్వాణో వా స్పృష్టిం హరిః. ఉః హరిం దిదృక్షుః. అలంకరిష్ఠర్వా. ఉక. దైత్యాన్ మాతుకో హరిః. 1 (వా) కమేరవిషేధః. లక్ష్మ్యః కాముకో హరిః. అవ్యయమ్. జగత్ సృష్టా. సుఖం కరుమ్. విష్టా. విష్టవా హతా దైత్యాః. దైత్యాన్ హతవాన్ విష్టుః. ఖిల్లాః. ఈషత్కరః ప్రవక్ష్యాహరిణా. తృన్నితి ప్రత్యహరః. శతృశాసచావిత్కృష్టా. దారభ్యాత్వనోనకారాత్. కానన్. సోమం పవమానః. చానన్. ఆత్మానం మజ్జయమానః. శతృ. వేదమధీయన్. తృన్. కర్తా లోకాన్. 2 (వా) ద్విషఃశతృర్వా. మురస్య మురం వా ద్విషన్. సర్వోఽయం కారకవృత్త్యాః ప్రతిషేధః. శేషేషష్ఠీ తు స్యాదేవ. బ్రాహ్మణస్య కుర్వన్. నరకస్య జిహ్వా॥

630. ఉక్త్యుక్తకృ=ఉక్తౌలక్త్యుక్తౌచఅవ్యయంచవిస్తాప ఖిలార్థత్వత్వన్ చ అనిద్యన్యము. ఇందు లవదము లటోలిబ్ మొదలగు ౧౨౨కములస్థానమున విహితము లగునాదేశముగను (శతృ శానద్ మొదలగు ౧౧.) బోధించును. ఉ అనునది యను వృత్తమగు కృత్ ప్రత్యయమునకు విశేషణమగుటచే తదన్త విధివలనమకారాన్త ప్రత్యయమును (ఇప్తు మొదలగునవి) ఉకారరూపప్రత్యయమును బోధించును. రాదేశమును ఉకారాన్తప్రత్యయము, ఉకారరూప ప్రత్యయము, ఉకప్రత్యయము అవ్యయకృత్తులు (కృదంతావ్యయములు) నిష్ఠ (క్త క్తవతుప్రత్యయములు.) ఖిలార్థ ప్రత్యయములు తృన్ ప్రత్యాహరములోనిప్రత్యయములు ఇవి యన్తమందుగల వానితో యోగమున్నపుడు కర్మకర్మవాచకముకంటె షష్ఠీ రాదు. కర్మకర్మతోః కృతి (626) అనుసూత్రముచే ప్రాప్తమగు షష్ఠికినిషేధము. క్రమముగను ౧ హరణము ౨:—గుర్వన్ కుర్వాణో వా స్పృష్టిం. హరిః. కృశేధాతువుంటె ౩. తత్త్వానమున శతృ ప్రత్యయమునుజేసిన కుర్వన్ అని యగును. కుర్వాణః అనునది కృశేధాతు ప్రకృతికమగు శానద్ ప్రత్యయము. శతృశానన్తముయోగమును స్పృష్టి (కర్మవాచకము) హరి. (కర్మవాచకము) శబ్దములకంటె షష్ఠి నిష్ఠమగును. హరిం దిదృక్షుః. దిదృక్షుః అనుచోట ఉ అనునది ప్రత్యయము. హరిమృతకరిష్టుః. ఇవది ప్రత్యయము (ఇప్తు) ఉకారాన్తము. దైత్యాన్ మాతుకో హరిః. మా తుకో అనునది ఉకప్రత్యయాన్తము. 1 (వా) ఉకప్రత్యయాన్తమగు కము దాతుష్ట యుక్త యోగముందు షష్ఠికి నిషేధములేదు. లక్ష్మ్యః కాముకో హరిః. కాముకో అనునది కముదాతుష్టప్రకృతిగల ఉకప్రత్యయాన్తము. లక్ష్మీ కర్మ. లక్ష్మీ

శబ్దముకలె ప్పి యగును. అవ్యయకృత్తులన త్వప్రత్యయము, మకారాంతములగు తుమ్ అమ్ (ఐముర్) మొదలగునవి. జగత్ సృష్ట్యా. సృష్ట్యా అనునది త్వప్రత్యయాంతము. సుఖం కర్తుమ్. కర్తుమ్ అనునది తుమ్-ప్రత్యయము. నిష్ఠః— 1. విష్టునా హా దై త్యాః. హతాః అనునది క్తప్రత్యయాంతము, 2. దై త్యాన్ హతవాన్ విష్టుః. హతవాన్ అనునది క్తవతుప్రత్యయాంతము. ఖలర్థములు :— ఈషత్కరః ప్రవక్షో హరిణా. ఈషత్కరః అనునది ఖల సము. సూత్రమున తృన్ అనునది “లజశ్యత్ప్రసచా” (3-2-124.) అనుసూత్రమందలి తృ అను దానికి “తృన్” (3-2-125) అనుసూత్రమందలి నకారముతో ప్రత్యాహరము. కావున చానన్ చానన్ శతృ తృన్ మొదలగునవియ న్నమందుగలవానికి యోగ మందు షష్టి రాదు. కానన్=సోమం పవమానః. చానన్=అత్యానం మణ్యు మానః. శతృ=వేదమధీయన్. తృన్=కర్తాలోకాన్. 2 (వా) శతృప్రత్యయస్య మగు ద్వీషదాతువు మొక్క యోగమందు షష్ఠీనిషేధము వికల్పముగనగును. మురస్య మురం వాద్విషన్.

ఈసూత్రముచే నిషేధము కారకములను (కర్త, కర్మ, కరణము మొదలగు నవి) బోధించుశబ్దములకలె విధింపబడు షష్ఠీవిభక్తికే యగునని గ్రహించునది. అన నరకస్య విధిర్వా భవతి ప్రతిషేధో వా అనున్యాయముచే నవ్యవహితమగు సూత్రముచే విహితమైనకారకషష్ఠికే నిషేధమని యాశయము. కావున లాదేశము యోగమందు “శేషే” అనునదికారమున విధింపబడు షష్ఠి ప్రవరించును. ఉదా:-బ్రాహ్మణస్య కుర్వన్. ఇచట బ్రాహ్మణశబ్దమునకు “షష్ఠీశేషే” (609) సూ. చే షష్ఠి యగును. కుర్వన్ అనునది శతృప్రత్యయాంతము. (లాదేశము) నరకస్య జిప్తుః. నరకశబ్దమునకు “షష్ఠీశేషే” సూ. చే షష్ఠి యగును. జిప్తుః అనునది స్పృప్రత్యయాంతము. (ఉకారప్రత్యయము).

681. అకేనోర్భవిష్యదాధమర్జ్యయో. 2-3-70. అకేనోః, భవిష్య దాధమర్జ్యయోః. (షష్ఠీ, న)

భవిష్యత్కకస్య భవిష్యదాధమర్జ్యార్థేనశ్చ యోగే షష్ఠీ న స్యాత్. నతః పాలికోఽవతరతి. ప్రజం గామీ. శతం దాయా॥

681. అకేనోః=అకప్రత్యయేన్ ప్రత్యయములకు ద్వన్వయము. భవిష్యదాధ మర్జ్యయోః=భవిష్యత్ ఆధమర్జ్యశబ్దములకు ద్వన్వయము. ఆధమర్జ్యరూపార్థముననక ప్రత్యయమునకు సంభవములేదు గానవిచట యథాసంఖ్యముగనన్వయమిష్టముగాదు. భవిష్యత్కాలికమగు అకప్రత్యయము భవిష్యదర్థమందు ఆధమర్జ్యరూపార్థమందును విహితమగు. ఇవిప్రత్యయము ఇవియ న్నమందుగలవానియొక్క యోగమందు కర్తృ కష్టవాచకఘ్నంకల్పితేషునిదనియర్థము. నతః పాలికోఽవతరతి. పాలికః అనునది భవిష్యతి అనునధికారమున విహితమగు అక(ణ్వర్)ప్రత్యయాంతము. ప్రజంగామీ.

గామీ అనునది భవిష్యతి అనునధికారమున విహితమగు ఇవిప్రత్యయాస్తమ.
శతం దాయా. దాయా అనునది ఆధమర్ష్యరూపార్థమున (అప్పుకీసుకొనువాని
ధర్మము.) విహితమగు ఇవిప్రత్యయాస్తమ.

832. కృత్యానాం కర్తరి వా. 2-3-71. కృత్యానాం, కర్తరి
వా (షష్ఠి)

షష్ఠి వా స్వాత్. మయా మమ వా సేవ్యోహరిః.
కర్తరీతి కిమ్. గేయోమాజపకస్సామ్నామ్. భవ్యగేయేతి
కర్తరి యద్విధానాదనభిహితం కర్మ. ఆశ్రయోగోవిభజ్యతే.
కృత్యానామ్ ఉభయప్రాప్తాదితీతానువర్తతే. తేన నేత
వ్యా ప్రజం గావః కృషేన్. తతః. కర్తరి వా. ఉక్తోఽర్థః.

833. కృత్యప్రత్యయములు (యత్ జ్యత్ అనీయర్ మొదలగుకృత్యసంజ్ఞ
గల్గిన కృత్ ప్రత్యయములు.) అ న్మందుగలవానితో యోగమున్నపుడు కర్తృవాచ
కముకఁగె షష్ఠి వికల్పముగవగును. “కర్తృకర్మణోః” కృతి (626) అను సూ.
చే విత్యముగ ప్రాప్తమగు షష్ఠికిది వికల్పవిధాయకము. మయా మమ వా సేవ్యో
హరిః. సేవ్యః అనునది జ్యత్ ప్రత్యయాస్తమ. అన్యచ్ఛబ్దము కర్తృవాచకము.
గేయోమాజపకః సామ్నామ్. గేయః అనునది యత్ ప్రత్యయాస్తమ. కర్మవాచక
మగు సామశబ్దమునకు షష్ఠివికల్పమును వారించుటకై కర్తరి అనునది యావశ్య
కము. గేయః అనుచోట యత్ ప్రత్యయము “భవ్యగేయప్రవచనీయ..... వా”
(3-4-68) అనుసూత్రముచే కర్తృత్వమున విహితమగుటవలన సామశబ్దమును
కర్మవాచకమగుటచే షష్ఠి (విత్యమైనది) నిశ్శంకముగ బ్రవర్తించును.

భాష్యకారులీసూత్రమును విభజించి వ్యాఖ్యానముజేసిరి. (1) కృత్యానామ్.
ఉభయప్రాప్తైన అనునది యనువృత్తములగును. కృత్యప్రత్యయనిమిత్తమగు
షష్ఠి కర్తృవాచకమునకు కర్మవాచకమునకునురాదని యర్థము. “ఉభయప్రాప్తౌ
కర్మణి” (627) సూ. చే కర్తృవాచకమునకు షష్ఠినిషేధము సిద్ధమగుచుండ కర్మ
వాచకమునకును నిషేధముకొఱియోగమవితెలియునది. ఉదాః—నేతవ్యా ప్రజం
గావః కృషేన్. ప్రజము కర్మ. కృష్ణుడు కర్త. నేతవ్యాః అనుతవ్యప్రత్యయాస్త
ముతో యోగమున్నందుననుభయమునకు షష్ఠి రాదు. (2) కర్తరి వా. కృత్యానామ్
అనునది యనువృత్తమగును కృత్యప్రత్యయాస్తమలయోగమున కర్తృవాచకము
నకు షష్ఠి వికల్పముగవగునవిపూర్వముచెప్పినదియే యర్థము. మయా మమ వా
సేవ్యోహరిః.

833. కుల్యార్థైరకులోపమాభ్యాం కృతీయాన్యతరస్యామ్,

2-3-72. కుల్యార్థైః, అకులోపమాభ్యామ్, కృతీయాః, అన్యః.
తరస్యామ్.

తులారైర్వోగే తృతీయా వ్యా స్యాత్ పక్షే షష్ఠీ తుల్యః
సదృశః సమో వా కృష్ణస్య కృష్ణేన వా అతులోపమాభ్యాం
కిమ్ తులా ఉపమా వా కృష్ణస్య నాస్తి॥

683. తుల్యశబ్దమునకు సాదృశ్యమర్థము. సాదృశ్యార్థకములగు తులో
పమా శబ్దములపర్యుదాసమిందుమానము. తుల్యశబ్దము సదృశార్థకమైనచో తులోప
మాశబ్దములు సాదృశ్యార్థకములగుటచేనాపర్యుదాసము వ్యర్థమయ్యెడిది. తులో
పమాశబ్దములను విడిచి సాదృశ్యార్థకములగు తుల్యసదృశాది శబ్దములయొగ
మందు తృతీయ వికల్పముగనగును. శేషషష్ఠి ప్రాప్తమగుచుండనీసూత్రమువికల్ప
ముగ తృతీయను విధించును. తృతీయాఽభావపక్షమున షష్ఠి వచ్చును. తుల్యః
సదృశః సమో వా కృష్ణస్య కృష్ణేన వా. తులా ఉపమావా కృష్ణస్య నాస్తి. ఇచట
కృష్ణశబ్దమునకు తృతీయావివృత్తికొఱకు అతులోపమాభ్యామనునదావశ్యకము.

వివ:—అనన్యాయములగు తులోపమా శబ్దములపర్యుదాసము (తద్విన్నము
తత్సదృశము) వలన నన్యాయభిన్నములగుసాదృశ్యార్థకశబ్దముల యొగమందే
యీసూత్రము ప్రవర్తించును. అందువలన సాదృశ్యార్థకమగువివశబ్దయొగమందీ
సూత్రము ప్రవర్తించదు. “తులాం యదారోహతి ద నవాససా” (కాశిదాసప్రయో
గము). “స్ఫుటోపమ్ భూతిసి తేనశమ్భునా” (మామప్రయోగము.) మొదలగు
చోటులందు తృతీయ యెట్లు సాధువగుననుశంకకు “సహాయ క్షేత్రసదానే” (687)
సూ. చే నిట్టిచోటులందు తృతీయ సాధువగునని సమాధానము. సహాయోగము
లేకున్ననాసూత్రముప్రవర్తించునని పూర్వముచెప్పబడినది.

684. చతుర్థి చాశిష్యాయుష్యమద్రభద్రకుశలసుఖార్థ

హితైః 2-3-73. చతుర్థి, చ, ఆశిషి, ఆయుష్య.....

హితైః. (షష్ఠి.)

ఏతదరైర్వోగే చతుర్థి వా స్యాత్పక్షే షష్ఠి ఆశిషి. ఆయు
ష్యం చిరంజీవితం కృష్ణాయ కృష్ణస్య వా భూయాత్.
ఏవం మద్రం భద్రం కుశలం విరామయం సుఖం శం అరః
ప్రయోజనం హితం పత్యం వా భూయాత్. ఆశిషి కిమ్.
దేవదత్తస్యాయుష్యమస్తే! వ్యాఖ్యానాత్సర్వత్రాఽర్థగహ
ణమ్ మద్రభద్రయోఃపర్యాయత్వాదన్యతరో న పఠనీయః॥

684. ఆయుష్య మద్ర భద్ర కుశల సుఖ సుఖ అర్థ హిత శబ్దములకు
దృష్టాంతము. ఆయుష్యార్థకశబ్దములయొగమున నాశిషిషయక్రియయందన్వ
యించువర్తముగలప్రాతపదకమునకు చతుర్థి వికల్పముగనగును. పక్షమందు షష్ఠి
వచ్చును. ఆయుష్యం చిరంజీవితం కృష్ణాయ కృష్ణస్య వా భూయాత్. అశిర్వాదమన
నలబ్ధిములగు వస్తువులను పొందనలయుననుకోరికగానివస్తువునిదిల్బుచియాశిర్వా

దముగానేరదు. కావున దేవదత్తస్యాయుష్యమస్తి (దేవదత్తునికాయున్న కలదు.) అనుదేవదత్తునికిగల నాయున్నను దేవావాక్యమున దేవదత్తశబ్దమునకు చతుర్థి వారణార్థము సూత్రమున "అశిషి" అనునది యావశ్యకము. సూత్రమున నాయు ష్యాది శబ్దములు తత్త్వస్వరూపములనేగాక తత్తద్రశబ్దములనన్నిటిని బోధించును. ఇందు శిష్యకృతమగు వ్యాఖ్యానమే మానము. సూత్రముననర్థశబ్దము గూడనాయు ష్యాదిశబ్దములవలె బ్రత్యేకవిమిత్తము. కావున నాయు ష్యాదిశబ్దములతో నర్థశబ్దమునకు ద్వంద్వము గానివిహంప్రేహిగాదని గ్రహించునది. మద్రభద్రశబ్దములపర్యాయ ములు గాన వీనిలో నొకశబ్దముయొక్క పాఠమనావశ్యకమగును.

ఇది షష్ఠివిభక్తి

035. ఆధారోఽధికరణమ్. 1-4-45. ఆధారః, అధికరణమ్.

కర్తృకర్మద్వారాకన్నిష్ఠక్రియా యా ఆధారః కాలకమధి కరణసంజ్ఞం స్యాత్.

035. కారకాధికారమువలన "క్రియాయాః" అనునది లబ్ధమగును. క్రియ యన దాక్షర్ణ్యమి, ఆధారమననాశ్రయము. క్రియకు సాక్షాత్తుగనాశ్రయమగుదానికది కరణసంజ్ఞమనబోలుచున్నది. వ్యాపారమనియు, ఫలమనియు క్రియన్వవిధము. వ్యాపారాశ్రయమునకు, ఫలమగు కర్తృసంజ్ఞ (స్వతంత్రః కర్తా) ప్రవర్తించును. ఫలాధారమునకు ఫలమగు కర్మసంజ్ఞ ప్రవర్తించును. కావున ఫలమొరచే క్రియా శ్రయమే సూత్రముననాధారపదముచే గ్రహింపదగినది. కర్తృకర్మద్వారకమగు పరమొరచే గ్రహింపవలయునని వ్యాఖ్యాతలు చెప్పిరి. కర్తృద్వారాగాని, కర్మ ద్వారాగానికర్తృకర్మలయందుండు క్రియకాశ్రయమగునది కారకమై యధికరణసంజ్ఞ గలదగునని యర్థము.

036. సప్తమ్యధికరణే చ. 2-3-36. సప్తమీ, అధికరణే, చ.

అధికరణే సప్తమీ స్యాత్. చకారాద్ధారావికారేభ్యః। ఐవశేషికో వైషయకోఽభివ్యాపకశ్చేత్యాధారప్రధా। కఠే ఆనే స్థిల్యాం పచతి। మోక్షే ఇచ్చాఽస్తి। సర్వస్మిన్నా త్మాఽస్తి। వనస్య దూరే అనికేవా। దూరానికారేభ్యఇతి విభక్తిత్రయేణ సహ చత్రోత్ర విభక్తయః పరిణాః। (వా) క్తస్యేవ్యిషయన్యే కర్మణ్యుపవనంభ్యావమ్। అధీతి వ్యాకరణే। అధీతమనేవేతివిగ్రహే ఇష్టాదిభ్యశ్చేతి కర్తరి విః। (వా) సాధ్యపాద్యుపయోగే చ। సాధుః కృష్ణోమాతః। అసాధుర్యాతులే। (వా) ఇమిక్తాత్కర్మయోగే। విమిత్ర మిహ ఫలమ్। యోగః సంయోగసమవాయాత్మకః। చర్మణి ద్వేపివం హస్తే దత్తయోగ్యై విశక్యదమ్। కేశేషు రమణీం

హన్తి సీమ్ని పుష్కలకో హతః॥ హేతౌత్పత్తియాఽత
ప్రాప్తా తన్నివారణార్థమిదమ్॥ సీమాణకోశః॥ పుష్కలకో
గర్భమృగః॥ యోగవిశేషే కమ్॥ వేతనేన దాంబులునాతి॥

688. అధికరణవాచకముకంటె సప్తమీవిభక్తి ప్రయోగింపదగును. సూత్రమందలి చకారమువలన దూరాన్వికారకములకంటె ప్రాతిపదికార్థమున సప్తమీయగును. ఔపశ్లేషికమనియు, వైషయికమనియు, సభివ్యాపకమనియునాదా రము మూడువిధములు. శేషస్యసమీపమ్ = ఉపశ్లేషమ్. తక్కువమ్ = ఔపశ్లేషికమ్. శేషమన సంబంధము. ఏకదేశసంబంధకృతము ఔపశ్లేషికము విషయమే వైషయికము. కర్తగాని కర్మగాని దేవియొక్క సర్వావయములను వ్యాపించి యుండనో యది యాదీ వ్యాచకము. క్రమముగనునాహరణములు :— (1) కర్తృ ద్వారాక్రియాశయమునకు కితే అనే. (ఔపశ్లేషికము. చాపయొక్క కొంతభాగ ము ననున్నవాడని యర్థము.) కర్మిద్వారా క్రియాశయమునకు :—స్థాల్యాం పవతి (ఔపశ్లేషికము. గిన్నెలో కొంతభాగమందు పడుచున్నాడని యర్థము.) (2) మోక్ష ఇచ్చుఁజ్చి (వైషయికము. మోక్ష విషయకమగు కోరికగలదు.) కర్తయగుచిచ్చు యందు మోక్షము విషయమగుటచే మోక్షము వైషయికాదా రమగును. (3) సర్వ స్థిన్నాత్కాస్తి (అభివ్యాపకము. అత్త యన్నివస్తువుల దన్నియఁయ విములను వ్యాపించి యున్నదని యర్థము.) తిలేమ తైలమ్ అనున యు సభివ్యాపకాదార మునకుదాహరణమగును. “వసన్యదూరే లనితే వా”. దూరాన్వికారకములగు దూరాన్వికళబ్ధములకు సూత్రములోని చకారమువలన సప్తమీ వచ్చును. “దూరాన్వి కారేభ్యో ద్విత్తియా చ” (608) అను సూ. చే విహితమగు విదక్షిత్రయముతో గలవి దూరాన్వికారకములకంటె యిట్లు నల్లు విభక్తులు సాధువులగును.

(వా) కస్యే.....నమ్. ఇన్ విషయన్యః నునది తత్పురుషము. ఇన్ పదమిన్నెక్తబోధకము. ఇన్ విషయః ఇద్విషయః త్య అనివిగ్రహము. విషయ శబ్దమునకు ప్రకృతియని అర్థము. ఇన్నప్రత్యయమునకప్రకృతియగు క్తాస్తమున క్కయగుదానివిబోధించుప్రాతిపదికముకంటె సప్తమీయగునని వార్తికార్థము. అధీత వ్యాకరణే. అధీతమ్ అనునది భావార్థకమగు క్తప్రత్యయము. అధీత మనేన అనునర్థమున అధీశబ్దముకంటె “ఇష్టాదిభ్యశ్చ” (5-1-88) అను సూ.చే కర్తృత్వమందు ఇన్ ప్రత్యయము విధింపబడెను. అధీతీ అనురూపమగును. ఇన్ ప్రత్యయమునకు ప్రకృతియగు (అధీత) క్తప్రత్యయమున కర్మ వ్యాకరణము. కానని వార్తికముచే వ్యాకరణశబ్దమునకు సప్తమీ వచ్చెను. ఏవిచే వ్యాకరణము చదువబడెనని “అధీతీ.....రణే” అనుదానికర్తము (వా) సార్ధ్య.....చ. సార్ధ్య సాధుశబ్దములప్రయోగమందు సప్తమీ వచ్చును. సాధుః కృష్ణో మాతరి. అసాధుర్యాతులే. ఈ వార్తికము శేషశ్లేషికవబాదము.

(టా) విమి.....యోగే. విమి తముతోనప్తయముగల క్రియయందు కర్మ యగుదానితో సరిపడినమున్నప్పుడు విమి త్తవార్తముకంటె సప్తమీ యగును. ఇతః

నిమిత్తమన క్రియాఫలము. యోగమన సంయోగము సమవాయము అను సంబంధము. రెండువదార్థములుగలసియున్నవనువ్యవహారముననసాధారణకారణము సంయోగమనబడును. అవయవావయవులకుగలసంబంధము సమవాయమగును. శ్లో॥ చర్మణి ద్వీపినం హన్తిదస్తయోర్నన్తి కుజ్జరమ్ | కేశేషు చమరీ హన్తి సీమిపుష్కలకోహతః. పులినిచర్మముకొఱకు, యేనుగునుదస్తములకొఱకు, చమరీ మృగమునుకేశములకొఱకు, గస్తమృగమును (బూతుపిల్లి) అజ్జములకొఱకును చంపుచున్నాడనియర్థము. పులిని చంపుట చర్మముకొఱకు గావున చర్మము క్రియాఫలమగును. ద్వీపి కర్మ. కుంజరహననమునకు దస్తములు ఫలము. కుంజరము కర్మ. చమరీవధకు కేశములు ఫలము. చమరీకర్మ. గంధమృగమారణమునకునణ్ణకోశము ఫలము. గంధమృగము కర్మ. ఇచట ద్వీపిచర్మములనినణ్ణకోశగంధమృగములకును సమవాయము ఇతరములకు సంయోగముసంబంధము. వార్తికోదాహరణము లందు “హేతా” (671) సూ. చే ర్పత్యు ప్రాప్తుమగుచున్నది. వార్తికమందలి యోగశబ్దమునకు సంయోగసమవాయములేమని చెప్పబడు పేతనేన ధాన్యం లునాతి అనుచోటి పేతనశబ్దమునకు సప్తమివారణము ఫలమనిగఱచుచున్నది. నిమిత్తమగు పేతనమునకు అవనక్రియతో తిర్మయగుధాన్యమునకును సంయోగసమవాయములు సంబంధములుగానందున పేతనశబ్దమునకు సప్తమి నిమిత్తమగునని భావము.

వివ:—“సాధునిపుణాభ్యామర్పాయాం సప్తమ్యప్రతేః” (443) అను సూ. చే సాధుశబ్దయోగమున సప్తమి నిద్దమగుచుండ “సాధ్యసాధు ప్రయోగేచ” అను వార్తికమున సాధుశబ్దమునకు పూజ విపక్షింపబడునపుడే గత తత్త్వకథనమందును (సాధుః భృత్యో రాజీ) సప్తమి సిద్ధించుటఫలమనియు నామాత్రమందలియర్పాగ్రహణము విపుణశబ్దముకొఱకునియును తెలియునది. “సేమాభూబస్తిత్వేతేష్యణ్ణకోశేషు చ త్రియామ్ | “లథ పుష్కలకోగస్తమృగే క్షవణ్ణలియోః” అను మేదిని కోశము సేమశబ్దమునకణ్ణకోశమర్థమనుటయందును పుష్కలశబ్దమునకు గంధమృగమర్థమనుటయందును ప్రమాణము. పుష్కలకశబ్దమునకు శంకు (కర్రమేకు) అనియు సేమశబ్దమునకు పొలిమెర (గ్రామములకుగలసరిహద్దు) అనియునర్థములు చెప్పి పొలిమెరనుతెల్పుటకై శంకుపుమామిలోపాతబడెనని హరదత్తాచార్యమునుచెప్పిరి.

688. యన్య చ భావేన భావలక్షణమ్. 2-3-11. యన్య, చ, భావేన, భావలక్షణమ్ (సప్తమీ.)

యన్య క్రియయా క్రియాస్తరం లక్ష్మితే తతః సప్తమి స్యాత్ | గోష దుహ్యమానాను గతః (వా) అర్థాణాం కర్మత్వేననర్థాణామకర్మత్వే తద్వైవరీత్యే చ | సత్త్వ తంత్సు అనస్త అనతే | ఆనత్సు తిష్ఠత్సు సస్తనరన్తి | సత్సు తిష్ఠత్సు అనస్తనరన్తి | అనత్సు తరత్సు సస్తన్తి వన్తి॥

637. సూత్రమున యత్పదార్థము కర్తృకర్మలు. భావమనక్రియ. (చాత్పర్థము) దేవియొక్కక్రియచే క్రియాస్తరము (ఇతరమైనదానియొక్క అజ్ఞాతకాలముగలక్రియ) జ్ఞాతమగునో దానికంటె (తెలియబడుకాలముగల ఫలవ్యాపారములకాశ్రయములగు కర్తృకర్మలను బోధించు శబ్దములకంటె) సప్తమివచ్చును. తెలియబడినకాలముగల క్రియ జ్ఞాపకము. తెలియబడని కాలముగల క్రియ జ్ఞాప్యము. జ్ఞాపకక్రియాశ్రయవాచకకంటె సప్తమి యగునని ఫలితార్థము. కాన విశేషణ విశేష్యవాచకములకంటె సప్తమి సిద్ధమగును. జ్ఞాపకక్రియాశ్రయము కర్తగాని కర్మగానియగును. కర్తృవాచకముకంటె సప్తమికుదాహరణము:—బ్రాహ్మణేష్వరీయానేషుగతః. బ్రాహ్మణులు చదువుచున్నకాలమున వెళ్లినవాడు.) బ్రాహ్మణులందుగలయధ్యయనక్రియ (తెలియబడినకాలముగలది) అజ్ఞాతకాలముగలగమనక్రియకు జ్ఞాపకము. జ్ఞాపకక్రియాశ్రయలభీయానులగు బ్రాహ్మణులు. కాన బ్రాహ్మణ శబ్దముకంటెను విశేషణమగుఅభీయాని శబ్దముకంటెను సప్తమి వచ్చెను. కర్తృవాచకముకంటె సప్తమికుదాహరణము:—గోషు దుహ్యమానాను గతః గోదోహనము జ్ఞాపకము. గమనము జ్ఞాప్యము జ్ఞాపకక్రియాశ్రయములుగోవులు. (కర్మ.)

(వా) అర్థా.... చ. వార్తికమును నాల్గువాక్యములుగవిభజించియర్థమును జెప్పవలయును. (1) ఏక్రియయందెవరుచితమైనవారగుదురో యాక్రియయందువారర్థులనబడుదురు. ఆక్రియయందు వారు (అర్థులు) కర్తలుగ వివక్షింపబడునపుడు కర్తృవాచకముకంటె సప్తమి యగును. (2) ఏక్రియయందెవరికి కర్తృత్వమునుచితమగునోవారాక్రియయందనర్థులనబడుదురు. అట్టిక్రియయందు వారు (అనర్థులు) కర్తలుగ వివక్షింపబడునపుడు సప్తమి వచ్చును. (3) ఏక్రియయందెవరికి కర్తృత్వముచితమో ఆక్రియయందు వారు కర్తలుగానట్లు వివక్షితులగునపుడు సప్తమి వచ్చును. (4) ఏక్రియయందెవరికి కర్తృత్వముచితముకాదో ఆక్రియయందు వారు కర్తలుగ వివక్షింపబడునపుడు సప్తమి వచ్చును. ప్రథమవాక్యోదాహరణము:—నత్సు తరత్సు అనన్త ఆనతే. తరణక్రియయందు కర్తలగుచితులగు నత్పురుషులాక్రియయందు కర్తలుగ వివక్షితులగుటచే కర్తృవాచకముకంటె (నత్పుతరత్సు) సప్తమి వచ్చెను. ద్వితీయ వాక్యోదాహరణము:—అనత్సు తిష్ఠత్సు నన్తస్తరన్తి తరణక్రియయందు కర్తలగుచితులగుననత్పురుషులాక్రియయందు కర్తలుగ వివక్షింపబడునందున సప్తమి వచ్చెను. తృతీయవాక్యోదాహరణము:—నత్సు తిష్ఠత్సు అనన్తస్తరన్తి. తరణక్రియయందు కర్తలగుచితులగు నత్పురుషులాక్రియయందు కర్తలుగానట్లు వివక్షింపబడిరి. చతుర్థవాక్యోదాహరణము:—అనత్సు తరత్సు నన్తస్తరన్తి తరణయందు కర్తలగుచితులగు ననత్పురుషులు తరణయందు కర్తలుగ వివక్షింపబడిరి. ఈవిషయము “తరత్సు” అనుదానిచే గమ్యమగును.

వివ :—వా ర్తికోదాహరణములందు “యన్యచభావేన” అనుసూత్రముచే సప్తమి సిద్ధమగును గానిక్రియలకు లక్ష్యలక్షణభావము వివక్షితము గానియపుడును సప్తమిసిద్ధించుటకొరకు వార్తికమావశ్యకమగును.

638. షష్ఠి చానాదరే. 2-31-38. షష్ఠీ, చ, అనాదరే (యన్య చ, ... లక్షణమ్, సప్తమి.)

అనాదరాధిక్యే భావలక్షణే షష్ఠీసప్తమ్యోస్తః। రుదతి, రుదతో వా ప్రావ్రాజీత్। రుదంతం పుత్రాదికమనాదృత్య సన్యస్తవానిత్యర్థః॥

638. అనాదరే అనునది విషయసప్తమి, అనాదరము గమ్యమానమగు నపుడు దేనియొక్కక్రియచే క్రియాధర్మము లక్ష్యమగునో దానికంటె (కర్తృకర్మ వాచకములకంటె) షష్ఠీసప్తములగును. అనాదరాధిక్యే అనునది పలికార్థము. కేవల జ్ఞాపకజ్ఞాపకభావమందు సప్తమిమాత్రము వచ్చుననియు సనాదరమధికమగునపుడు షష్ఠీసప్తములగుననియును తెలియదగును. రుదతి రుదతో వా ప్రావ్రాజీత్, ఏడ్చు చున్నపుత్రాదులనాదరింపక తండ్రి సన్యసించెనని యర్థము.

వివ :—ప్రపూర్వకమగుప్రజ్ఞాభావమనకు అనాదరవిశేషసన్యాసమర్థము. షష్ఠీ తాత్పర్యగ్రాహకము. సాన్నిధ్యమువలన సనాదరమిచ్చట పుత్రాదివిషయకమే యగును.

639. స్వామీశ్వరాధిపతిదాయాదసాక్షీ ప్రతిభూ ప్రసూతై శ్చ. 2-31-39. (షష్ఠీసప్తమ్యో)

ఏతే స్సప్తభిర్యోగే షష్ఠీసప్తమ్యోస్తః। షష్ఠ్యామేవ ప్రాప్తాయాం సాక్షికనప్తమ్యర్థం వచనమ్। గవాం గోషు వా స్వామీ। గవాం గోషు వా ప్రసూతః। గావీవాఽనుభ వితుం జాతఇత్యర్థః॥

639. స్వామీ ఈశ్వరః అధిపతిః దాయాదః సాక్షీ ప్రతిభూః ప్రసూతః అను నీయేడుశబ్దములయొగమందు షష్ఠీసప్తములగును. “షష్ఠీశేషే” (639) సూ.చే షష్ఠీమాత్రము ప్రాప్తమగుచుండ పక్షమందు సప్తమికొరకు సూత్రము. గవాం గోషు వా స్వామీ. ఇట్లే ఈశ్వరాధిపదములయొగమందును షష్ఠీసప్తముల నూహించునది. గవాం గోషు వా ప్రసూతః. గోవులనేయనుభవించుటనీవాదని యర్థము.

వివ :—స్వామీశ్వరాధిపతిశబ్దములు సమానార్థకములు గాన సూత్రమున “స్వామ్యర్థ” అని జెప్పినజాలును గాని స్వామిపర్యాయములగునితరపదముల వ్యాప్తికికై యిట్లు సూత్రము రచింపబడెను.

640. ఆయు కకుళలాభ్యాం చాసేవాయామ్. 2-3-40. ఆయు క్త కుళలాభ్యాం, చ, ఆసేవాయామ్. (షష్ఠీ, సప్తమీ.)

ఆభ్యాం యోగే షష్ఠీసప్తమ్యా ప్రస్తాత్పర్యేఽర్థే। ఆయు క్తో వ్యాపారికః। ఆయుక్తః కుళలో వా హరిపూజనే హరి పూజనస్య వా। ఆసేవాయామ్ ఓమ్। ఆయుక్తో గౌః శకచే। ఈషద్విక్త ఇత్యర్థః॥

640. తాత్పర్యము గమ్యమానమగునపుడు ఆయు కకుళల శబ్దములతో సంబంధములగు ప్రాతిపదికములకంటె షష్ఠీసప్తములగును. తాత్పర్యమన తదేకవ్యాపారత్వము. ఆసేవాపదమునకు తాత్పర్యమనునర్థమందు రూఢి. ఆయు కుడన వ్యాపారముగలవాడని యర్థము. ఆయుక్తః కుళలో వా హరిపూజనే హరిపూజనస్య వా. (విష్ణుపూజయందే ఆసన కుడు.) ఆయుక్తో గౌః శకచే. ఇచటనాయుక్తశబ్దమునకీషద్విక్తమని యర్థము. ఇట్టిచోటులందు సూత్రము ప్రవర్తించకుండుటకీ ఆసేవాయామ్ అనునది యావశ్యకము.

వివ :—ఆయు క్తశబ్దయోగమందధికరణత్వము వివక్షింపునపుడు సప్తమి, ఆయు కకుళలశబ్దములయోగమందు సంబంధమువివక్షితమగునపుడు షష్ఠీ, ప్రాప్తమగుటండనీసూత్రముచే రెండువిభక్తులు విధింపబడినవి.

641. యతస్సనిర్ధారణమ్. 2-3-41. యతః, చ, నిర్ధారణమ్ (షష్ఠీ, సప్తమీ)

జాతిగుణక్రియాసంజాభిస్సముదాయాదేకదేశస్య పృథక్ క్కరణం నిర్ధారణం యతస్తతః షష్ఠీసప్తమ్యాస్తః। నృతాం నృపు వా బ్రాహ్మణః శ్రేష్ఠః। గవాం గోమ వా కృష్ణా బహుక్షీరా। గచ్ఛతాం గచ్ఛత్సు వా ఛావన్ శీమ్రుః। ఛాత్రా తాం ఛాత్రేషు వా మైత్రః పటుః॥

641. జాతి (ద్రాహ్మణత్వము మొదలగునది) గుణము (నీలత్వము మొదలగునది) క్రియ (ధావనముమొదలగునది) సంజ (ఛాత్రుడు మొదలగునది) పీనిబోనేదె ననాకదానితోగూడుకొనిననేకదేశమునకు (అవయవమునకు) ఇట్టియేకదేశముతోగూడినసముదాయమునుండి (అవయవి) పేరుజేయుటనిర్ధారణమనబడును, ఏసముదాయమునుండి నిర్ధారణమో అట్టి సముదాయవాచకము (నిర్ధారణావధి వాచకము) కంటెషష్ఠీసప్తములగును. జాతివిశిష్టమగు నేకదేశముయొక్క పృథక్ క్కరణమునకుదాహరణము :— నృతాం నృపు వా బ్రాహ్మణః శ్రేష్ఠః. మనుష్య సముదాయమునుండి బ్రాహ్మణునకు (బ్రాహ్మణత్వజాతివిశిష్టమను) నిర్ధారణము చేయబడినందున సముదాయవాచకముకంటె సప్తమి వచ్చెను. గుణవిశిష్టమునకుదాహరణము :— గవాం గోమ వా కృష్ణా బహుక్షీరా. కృష్ణా = నీలగుణవిశిష్టము. క్రియా

విశిష్టమునకు :— "గచ్ఛతాం గచ్ఛత్తు వా చావన్ ప్రేమః". చావన్ = పరుగిడుచున్నవాడు. సఃజ్ఞావిశిష్టమునకు :— ఇత్రాణాం ఇత్రేషు వా మైత్రః పటేః. మైత్రః = మైత్రుడను పేరుగలవాడు.

842. పశ్యమి విభక్తే. 2-8-47. పశ్యమి, విభక్తే (యత్కే నిర్ధారణమ్)

విభాగో విభక్తమ్. నిర్ధారణమాజన్య యత్ర భేద ఏవ తత్ర పశ్యమి స్వాత్. మాధుర్యా పాకలిపుత్రకేభ్య ఆద్య తరైః॥

842. విభక్తమన విభాగము. అనగా భేదమని యర్థము. పేరుచేయబడుదానికి నిర్ధారణావధికినన్నివిధములభేదమే (ఉపాత్తమగునేదేవియొకరూపముచే భేదముగాఁగనన్నివిధములభేదముండువలయును.) యున్నపుడు నిర్ధారణావధివాచకముకంటె పంచమి వచ్చును. మాధుర్యా పాకలిపుత్రకేభ్య ఆద్యతరైః. నిర్ధారణమాణుగు మాధురులకు నిర్ధారణావధియగు పాకలిపుత్రులకునన్నివిధములభేదమేయున్నది గాని గవాం కృష్ణా మొదలగుచోటులందువలె సామాన్యవిశేషభావములేదు.

విభ. — నిర్ధారణమందెట్టిదైనభేదముండితీయను. అట్టితరి విభక్తగ్రహణ సామర్థ్యమువలన భేదమే (భేదఏవ) యుండితీరవలయునని లబ్ధిమగును.

843. సాధునిపుణ్యాభ్యామర్చాయాం సప్తమ్యప్రతే. 2-8-48.

సాధునిపుణ్యాభ్యామ్, అర్చాయామ్, సప్తమి, అప్రతేః।

అభ్యాం యోగే సప్తమి స్సాధర్యాయామ్. స తు ప్రతేః ప్రయోగే. మాతరి సాధుర్నిపుణో వా. అర్చాయాం టిమ్. నిపుణో రాజ్ఞో భృత్యః। ఇహ తత్త్వకథనే తాత్పర్యమ్. (వా) అప్రత్యాదిభిరితి వక్తవ్యమ్. సాధుర్నిపుణో వా మాతరం ప్రతి పర్యను వా॥

843. పూజ గమ్యమానమగునపుడు (విక్షిప్తమగునపుడు) సాధునిపుణ్యభిములయొగమందు సప్తమివచ్చును ప్రతి అనునువనర్గప్రయోగమున్నచోటున రాదు మాతరి సాధుర్నిపుణో వా. నిపుణో రాజ్ఞో భృత్యః. (రాజభృత్యుడు నిపుణుడు) ఇవలయభారతకథనమందు తాత్పర్యముగాని పూజ వివక్షితముగాదు. రాజన్ శబ్దమునకు సప్తమివారణమునకై అర్చాయామ్ అనునది యావశ్యకము (వా)ప్రత్యాదిలప్రయోగమందు సప్తమి రాదనిజెప్పదగును. "లక్షణేత్తంభూతాభ్యాన" (885) అనుసూత్రముననుసారములైన ప్రతి పర అను అనునవి ప్రత్యాదులనితెలియునది, ఉదా:—సాధుర్నిపుణో వా మాతరం ప్రతి పర్యను వా.

844. ప్రసితోత్సుకాభ్యాం తృతీయా చ. 2-3-44, ప్రసితో
త్సుకాభ్యామ్, తృతీయా, చ (సప్తమీ.)

అభ్యాం యోగే తృతీయా స్యాద్భావస్తమీ! ప్రసిత
ఉత్సుకో వా హరిణా హరౌ వా॥

844. ప్రసితోత్సుకశబ్దములప్రయోగమందు తృతీయాసప్తమీలువచ్చును.
ప్రసిత ఉత్సుకో వా హరిణా హరౌ వా. (విష్ణువుయందేయానక్తిగలవాడు.)

వివ:—“తత్పరే ప్రసితానక్తౌ” అనునమరనిమిటవులవలన ప్రసితశబ్ద
మునకు తత్పరుడని యర్థము. దీనిసాహచర్యమువలననిట్టియర్థము గలయుత్సుక
శబ్దమునకేయిచటగ్రహణచనిగ్రహించునది.

845. నక్షత్రే చ యపి. 2-3-45. నక్షత్రే, చ యపి (అధికరణే,
తృతీయాసప్తమ్యా)

నక్షత్రే ప్రకృత్యర్థే యోలుప్యమానస్య ప్రత్యయస్యాఽ
రః తత్ర వర్తమానా తృతీయాసప్తమ్యా స్తోఽధికరణే!
మూలేనావాహయేద్దేవీం శ్రవణేన విసర్జయేత్ మూలే శ్ర
వణే! ఇతి వా! యపి కిమ్! పుష్ప్యే శనిః॥

845. ఇచఽలప్శబ్దము లప్శబ్దముచే రోపించు ప్రత్యయముయొక్క యర్థ
మును బోధించును. లప్సుచే లప్తవగుప్రత్యయముయొక్క యర్థమును బోధించుచు
అధి కరణభావకమగునక్షత్రబోధకశబ్దముకంటె తృతీయాసప్తమీలగును. మూలేనావా
హయేద్దేవిం శ్రవణేన విసర్జయేత్ మూలే శ్రవణే ఇతి వా. (మూలనక్షత్రముతో
కూడినకాలమందు దేవినివాహనముజేసి శ్రవణనక్షత్రముక్రమగు కాలమందు
దేవిని విసరింపవలయునని యర్థము.) మూలశ్రవణశబ్దములకంటె “నక్షత్రేణ
యుక్తః కాలః” (4-2-3) అనుసూత్రముచే విహితములగు అణ్ ప్రత్యయములకు
“యివిశేషే” (4-2-4) అనసూత్రముచే లప్సు వచ్చెను. కావుననాశబ్దములు
నె యర్థమునుబోధిచును. యపి అనునది లేనియెడల పుష్ప్యే శనిః అనుచోట పుష్ప్య
మీనక్షత్రమునుబోధించు పుష్ప్యశబ్దముకంటె తృతీయ ప్రసక్తమగును. పుష్ప్యశబ్దము
(పుష్ప్యమీనక్షత్రబోధకము) యిదిప్రముగాదు.

846. సప్తమీపశ్చమ్యా కారకమధ్యే. 2-3-7. సప్తమీ
పశ్చమ్యా, కారకమధ్యే (కాలార్థనాః)

శక్తిద్వయమధ్యే యౌ కాలాద్వానౌ తాభ్యామేతే సః॥
అధ్య భుక్త్వాఽయం ద్వ్యహే ద్వ్యహద్వా బోక్తౌ కర్తృ
శక్త్యోర్మధ్యేఽయం కాలః॥ ఇహస్థోఽయం క్రోశే క్రోశా
ద్వా లక్ష్యం విధేయేత్ కర్తృకర్మశక్త్యోర్మధ్యేఽయం ధే

శః॥ అధికశబ్దేనయోగే సప్తమీపశ్చమ్యావిష్కేతే॥ తదస్మి
న్నధికమితి యస్మాదధికమితి చ సూత్రవిధేకాత్॥ లోకే
లోకాద్వాదధికో హరిః॥

646. అనువృత్తమగు కాలాధ్వనోః అనునది పశ్చిమ్యస్తమగ వివరి
ణామమునొందును. మధ్యమవధిద్వయమునపేక్షించునదగుటచే కారకమధ్యే అను
చోట కారకయోర్మధ్యమే తస్మిన్ అని ద్వివచనాశ్చముతో నమానమును చెప్పవల
యును. కారకములన కర్తృత్వకరణకర్మత్వాది శక్తులర్థము. శక్తిద్వయము
యొక్క మధ్యనున్న కాలవాచకములకంటె నద్వవాచకములకంటెను సప్తమీ
పంచమీవిభక్తులు ప్రయోగింపదగును. కర్తృశక్తిద్వయమధ్యముననున్న కాలమున
కుదాహరణము:—అద్యమిక్వాద్యైయం ద్యౌహే ద్యౌహాద్వా ఖోక్తా. అయమ్ అను
చోట ఖోక్తా అనుచోటను కర్తృత్వశక్తియేగలదు. రెండవోటులందునొకదే కరయే
నను కర్తృత్వశక్తికిమాత్రము క్రియాభేదముచే భేదముగల్గును. ద్యౌహశబ్దము కాల
వాచకము. అద్వవాచకమునకుదాహరణము:—ఇహస్థోయం క్రోశే క్రోకాద్వా
లక్ష్యం విధ్యేత్. అయమ్ అనుచోట కర్తృత్వశక్తి. లక్ష్యమ్ అనుచోట క్యౌత్వి
శక్తి, క్రోశశబ్దమధ్వవాచకము.

“అధికశబ్దేన.....పేతే”, కర్తృరకకప్రత్యయానమగు నధ్యా
రూఢశబ్దముయొక్క య్యముగల అధికశబ్దప్రయోగమందు సప్తమీపంచమీవిభక్తు
లిష్టముగలుగును. “తదస్మిన్నధికం” (5-2-45) “యస్మాదధికమ్” (646) అను
సూత్రములందధికశబ్దయోగమున సప్తమీపంచమీ విభక్తులవిధేకమిందుమానము.
లోకే లోకాద్వాదధికో హరిః (విష్ణువులోకమందధ్యారూఢుడై యున్నాడు) చూప
బడిన అఽముగలయధికశబ్దయోగమున లోకశబ్దమునకు పప్తి ప్రాప్తమగుచుండ
జ్ఞాపకమువలననీవిభక్తులు చెప్పబడినవి.

647. అధిరీక్యరే. 1-4-97. అధిః, ఈక్యరే (కర్మప్రవచ
నీయాః.)

స్వస్వామిభావసంబంధేఽధిః కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞ
స్యాత్.

647. స్వస్వామిభావసంబంధోత్కతకమగు అధి అనునది కర్మప్రవచనీయ
సంజ్ఞకమగును.

648. యస్మాదధికం యస్యచేక్వరవచనం తత్ర సప్తమీ.
2-3-9. యస్మాత్, అధికమ్, యస్య, చ, ఈక్వరవచనమ్,
తత్ర, సప్తమీ.

అత్ర కర్మప్రవచనీయయ్యతే సప్తమీ స్యాత్. ఉపపా
రాధే హరేద్గుణాః॥ పరాధాదధికా ఇత్యర్థః॥ ఐత్యర్థే తు

స్వస్వామిభ్యాం పర్యామేణ సప్తమీః। అధిభువి రామః।
అధిరామే భూః। సప్తమీ శౌణ్డెరితిసమాసపక్షే తు రామా
ధీనాః అషడక్షత్యాదీనాః।

848. కర్మప్రపచనీయములతో (ఉప అధి అనువానితో) యోగమందుదేని కంటెయ దిఃమో దేనికి ఈశ్వరపచనమో దానికంటె సప్తమీయగును. ఉపపరాధే హరేర్గుణాః. “ఉపోఽధితే చ” (514) అను సూ. చే ఉపశబ్దముకర్మాప్రపచనీయము. విష్ణుగుణములు పరాధముకంటె అధికములని యర్థము. పరాధముకంటె అధికములనుటవలన పరాశబ్దముకంటె సప్తమీ వచ్చెను. స్వస్వామిభావనంబున మందు (అధియోగమందు) స్వవాచకముకంటె నొక మారు స్వామివాచకముకంటె నొక మారును సప్తమీవచ్చును. ఇట్లు చెప్పబడుగారణము ద్రావబడుచున్నది:— “యస్యచేశ్వరపచనమ్” అను వ్యాముగకర్తవ్యయము ఎవకతము. ఈశ్వరశబ్దము భావార్థకము. (ఈశ్వరత్వమ్ = ప్రభువునందుండధర్మమ్.) పచనశబ్దముకర్తవ్యకము. (ఉచ్యతే) యస్య అనుదానికి స్వామియొక్క అని యర్థము. ఎవని (స్వామి) యందుండునీశ్వరత్వము చెప్పబడునో తద్వాచకముకంటె సప్తమీయగు ననియొకయర్థము. ఈవ్యాఖ్యానమువలన స్వామివాచకమకంటె సప్తమీ సిద్ధించును. యస్య అనుదానికి నేచకవియొక్క (స్వస్య) వియర్థము. ఈశ్వరశబ్దము ప్రభుపర్యాయము ఎవనియొక్క ఈశ్వరుడు (స్వామి) చెప్పబడునో తద్వాచకము కంటె సప్తమీ యగునని రెండవయర్థము. ఈ వ్యాఖ్యానమువలన స్వవాచకము అంటె సప్తమీ సిద్ధమగును. ఇట్టి వ్యాఖ్యానభేదమువలన స్వస్వామివాచకములకు పర్యాయముగ సప్తమీ ఫలితమగును. స్వవాచకమునకుదాహరణము:—అధిభువి రామః. రామునికి భూమినికి స్వస్వామిభావమునంబునము. రామడు స్వామి. భూమి స్వపదార్థము. స్వామివాచకమునకుదాహరణము:—అధిరామేభూః. “సప్తమీ శౌణ్డెః” (721) అనుసూత్రముచే సప్తమ్యస్తమగు రామశబ్దమునకు శౌణ్డాదీగణములోని అధిశబ్దముతో సమాసమగును. ఈపక్షమందు రామాధీనా (భూః) అని యగును. రామాధిశబ్దముకంటె “అషడక్షతీతజ్వి అజ్గుర్యాంపురుషాధ్యుత్తరపదాత్థాః” (5-4-8) అనుసూత్రముచే అప్రత్యక్షము (ఈన) అగును.

849. విభాషా కృణో. 1-4-88. విభాషా, కృణో (కర్మప్రపచనీయాః, అధిశీశ్వరే)

అధిః కరోతా ప్రాక్ సంజ్ఞో వా స్వాధీశ్వరేంద్రే। య ద్రత మామధికరిష్యతి। నినియోక్త్యత ఇత్యర్థః। ఇహ వినియోక్తురీశ్వరత్వం గమ్యతే। అగతిత్యాత్తితోచోదాత్తవతీతి నిఘాతో న॥

ఇతి విభక్త్యర్థాః.

649. కృష్ణాదాతుయోగమందు స్వస్వామిభావసంబంధద్వోతకముగు లధి అనునది వికల్పముగ కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞగలదగును. యదత్రమామధికరిష్యతి. ఎవడునన్నీకార్యమున వినియోగించగలడని యర్థము. తనను వియోగించువానికి యీశ్వరత్వము (స్వామిత్వము) గమ్యమానమగును. మామధికరిష్యతి అనుచోది సన్మచ్చద్వర్ణము కృష్ణాత్వప్రకర్మయగుటచే సన్మచ్చద్వర్ణముకంటె “కర్మణి ద్వితీయా” (540) అను నూ. చే ద్వితీయ సిద్ధమగును గాన కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞకు ఫల మేమన నిచట లధి అనుదానికి గతిసంజ్ఞలేనందున “త్రితి చోదాత్తవతి” (8-1-71 ఉదాత్తమగు త్రిజన్తము పరమగునపుడు గతిసంజ్ఞకమనుదాత్తమగును) అనుసూత్రముచే విహితమగు యనుదాత్తము రాకుండుట ఫలమని తెలియదగును.

విభక్త్యర్థప్రకరణము సమాప్తినొందెను.

16. అవ్యయీభావప్రకరణము

650. సమర్థః పదవిధిః. 2-1-1. సమర్థః, పదవిధిః

పదసమృద్ధి యో విధిస్ససమర్థాశ్చో బోధ్యః॥

650. పదమును లేకపదములనుద్దేశించి విధింపబడు కార్యమేకార్థిభావ రూపసామర్థ్యముతోగూడుకొనునట్టిదానినాశ్రయించి యుండును. పదవిధిః అనుచోట సంబంధార్థకష్టస్య ప్రమునకు సమాసము గాన “పదసమృద్ధి విధిః” అనునర్థము లభించును. (పదస్యవిధిః, పదయోగ్యవిధిః, పదానాంవాచిధిః అనివికపదనబహువచనా ప్రములకు సమాసమవి గ్రహించునది.) పదవిధిశబ్దముచే సమాసాదిపంచవృత్తులకుగ్రహణము కలుగును. వృత్తివిభాగము ముందుకెలువబడును. సమాసము వృత్తులలోనాకటి. సమాసము తదితము మొదలగునవి పదములనుద్దేశించి విధింపబడుటచే పదవిధులగును. అట్టివి సమర్థాశ్రితములగునవి భావము. సమర్థపదము లక్షణచే “సమర్థాశ్రితః” అనుగర్థమును బోధించును. సమర్థపదమునకు సామర్థ్యముతో గూడినదనియర్థము.

వివ :—ఈకాత్రమున సామర్థ్యము వ్యపేక్షయనియునేకార్థిభావ మనియును రెండువిధములుగనున్నది. విశిష్టాపేక్షావ్యపేక్షాఅనువృత్తుత్పలిన స్వార్థసమన్వి తములగుపదములకు ఆకాంక్షాదులవలననన్యోన్యము సంభవించునన్వయమువ్యపేక్ష యనబడును. అట్టిది రాజః పురుషః మొదలగువాక్యములందే సంభవించును. రాజన్ + జన్, పురుష + సు అనుప్రక్రియావస్తలో ప్రత్యేకముగనర్థవత్తులుగ గ్రహింపబడుపదములకు “రాజపురుషః” అనుసమాసమున రాజసంభవవిశిష్టః పురుషః ఇత్యాది రీతినొకే యర్థమును బోధింపజేయునదియేకార్థిభావసామర్థ్యము. ఈపక్షమున రాజపురుషః అనుచోట సముదాయమే యర్థముగలిగి గావిప్రత్యేక పదములకర్తము లేదు. ఇట్టియేకార్థిభావము రాజపురుషః ఇత్యాదివృత్తులలోనే యుండును. ఈనూత్రముననిట్టియేకార్థిభావసామర్థ్యమునే గ్రహింపవలయును. ఏకార్థిభావపక్షమున వ్యపేక్షపక్షమందువలె రాజపురుషః ఇత్యాది వృత్తులలోనుండు రాజాదిపదార్థములతో ఋద్ధస్య మొదలగువిశేషణపదార్థములన్వయింపవు. వృత్తులలోనుండు రాజాదిపదార్థములకు స్వాతంత్ర్యముగనుచున్న లేకపోవుటయే యందుకుగారణము. విశేషణపదార్థాన్వయసహితమగుబోధజనకత్వరూపమైన గమక మున్నచో కొన్నిస్థలములందు (దేవదత్తస్య గురుకులమ్ మొదలగుచోటులందు) విశేషణాన్వయమునుండవచ్చును. ఏకార్థిభావము వృత్తులలో అలౌకికవిగ్రహవాక్య ముందే భాష్యాది ప్రామాణ్యమువలన గల్పింపబడును.

ఇది పరిభాషాసూత్రమగుటచే పదమునుదేశించి కార్యమును విధించు ప్రతి సూత్రమందును ప్రవర్తించి "సమర్థాశ్రితోబోధ్యః" అనుసర్థమునుబోధించును. పశ్య రామం శ్రితో భీమం చైత్రః, ఇత్యాదులలో రామశ్రితశబ్దముల కన్యోన్య సంబంధము లేనందుననేకోపస్థితిజనకత్వరూపమగునేకార్థభావసామర్థ్యము సంభవింపదు గాననది సమర్థములుగాకపోవుటచే "ద్వితీయాశ్రితాశ్రిత" (690) అను పక్ష్యమాణసూత్రముచే సమానము రాదు. ఇట్టిదోషమును వారించుటకై సూత్రమున సమర్థపదమవశ్యముగనుండవలయును.

651. ప్రాక్కుదారత్వమాసః. 2-1-3. ప్రాక్, కదారాత్, సమాసః.

కదారాకర్మధారయశ్శతః ప్రాక్కుమాస ఇత్కర్తి క్రియతే.

651. "కదారాకర్మధారయే" (765) అనుసూత్రముగరకునుండు సూత్రములలోనికి ప్రాక్ సమాసః అనుపదముబిభృతముగును.

వివ :— ప్రాక్పదముకావృత్తిచేయవలయును. అంబోకటియవధిబోధకమగుటచే పై తెప్పినయ్యయు లభించును లేండవప్రాక్పదము సమాసపదములను స్పృశ్యములై మొరటినమాససంజ్ఞగలవగును అప్యయాభాది విశేషసంజ్ఞలగువగునను సర్థమును త్వరసూత్రములకుకాగజేయును. సమాససంజ్ఞతో సప్యయాభాదివిశేష సంజ్ఞలను సమావేశముండునది ఫలితమగును. అట్లుగానున్న ఆకదారాచేతాసంజ్ఞ అనుసూత్రమువలన సంజ్ఞావృత్తి సమావేశము లేకుండును.

సమ అనునువనర్థముపూర్వముండుగల అన్వేషాతుష్టసమ భాష్టమున మతో ప్రత్యయమునుదేర్చిన సమాసః అనురూపమేర్పడును. (సమనసంజ్ఞమాసః) తనునననేకపదములేకీభావమావమగునొల్లేషనునుసర్థముసమాస పదములకు సంభవించును.

652. సహ సుపా. 2-1-4. సహ, సుపా (సవ)

సహితయోగో విభజ్యతే. నుభన్తం సమస్తేన సహ సమన్యతే. యోగవిభాగస్యేష్వసిద్ధ్యర్థత్వాత్కృత్తివ ముత్తిన్తో తరవదోఽయం సమాసః. స చ భన్దస్యేవ పర్యవూషయతే. అనువ్యచరితే.

652. సూత్రమున సహ అనుదానివి విభాగముచేయవలయును. సువ ప్రత్యయాస్తము సామర్థ్యము క్తమైన శబ్దముతో సమసించును. సూత్రమును విభజించుట యిష్టమగుకార్యము సిద్ధించుటకొఱకగుటచేనీసమాసము తిట్ ప్రత్యయాస్త

మొదట కొన్ని క్రియలు మాత్రము తరపదములుగలదియగును. అట్టిదియు వేదము నందే యుండవలెను. 3 వి లోకముననుండగూడదు. ఉదా : — పర్వీ భూషయత్. అనువ్యవహరే. మొదటిసలమున పరి, అనునుబి న్నము “అభూషయత్” అనునమర త్తిజ న్నముతో నమసించినది. రెండవసలమున వి అనెడినుబి న్నమునకు “అవలత్” అనునమర త్తిజ న్నముతోను, అను అనునుబి న్నమునకు “వ్యవలత్” అనునమర త్తిజ న్నముతోను, పర్యాయముగ నమానమును చేయవలయును.

653. సుపా. 2-1-4. (సుప్)

సుప్సుపా నహ నమవ్యతే. నమానత్వాత్ప్రాతిపదికత్వమ్.

653. సుబి న్నము నమరమగు సుబి న్నముతో నమసించును. నమానము నకు కృత్తద్యతనమాసాశ్చ (181) అనుమాత్రముచే ప్రాతిపదికసంజ్ఞ సిద్ధమగును.

విశ్ : — యోగవిభాగమును చేయనియొకలననువృత్తమగు సుప్సదము నుబి న్నముననర్థమును బోధించుటచే సుబి న్నము నమరమగు సుబి న్నముతో నమా నించుననునర్థము సూత్రమునకు లభించును. అట్లైన పర్వభూషయత్ మొదలగు పై నిఘానజ్ఞాతిన రూపములు సిద్ధిపకుండును. కాన యోగవిభాగమావశ్యకము. యోగవిభాగమునుచేసి పై రీతిగనర్థమును చెప్పినచో లోకమునగూడ “ఘటోభవతి” ఇత్యాదులందు త్తిజ న్నముతో నమానముప్రస క్తమగును. నమాసావయవములగు సుప్సలకు “సుప్తోరాతు” (654) సూ. చే లుక్కుప్రస క్తమగును. ముదిభవతి మొదలగునవిషయావములు ప్రస క్తములయ్యెడివి. అట్టివి యభీష్టములుగాకపోవుటచే “యోగవిభాగస్యేష్ట ..... నమానః” అనిచెప్పివానినివారించెను. నహ అను యోగముండు. అనువృత్తమగు సుప్సదముననేకత్వము వివక్షితమగుటచే నొకే సుబి న్నమవ్యముతో నమసించును గానిరెండుమూడునుబి న్నములొకేసారి యితరముతో నమసించననెడియర్థము లభించుటవలన “అనువ్యవలత్” ఇత్యాదిరూపములందు పర్యాయముగ నమానమును చేయవలయును గాని ఒకేసారి నమానముచేయరాదు. విభక్తమగురెండవసూత్రములోనికనువృత్తమగు సుప్సదముగూడపై రీతినే అర్థ మును బోధించును, నమానః అనునదధిక్యతమగును. “భూతపూర్వః” అనునదిదీని కుభావరక్షణము. ఇతర పూర్వమే అనునుబి న్నము భూతః అనునమరమనుబి న్నముతో నమసించినది. ప్రతిష్ఠాత్మికీ విగ్రహవాక్యమొకటియుండును. విగ్రహమున విభిన్నం గ్రహః (వేరుగ వదములను గ్రహించుట) అనువ్యవహరేచే వృత్తిలోనుండు వద యులస్వరూపమును తదర్థము మొదలగువానిని తెలియజేయునది. లోకికమనియు న్నలోకికమనియునది రెండువిధములు. లోకికమన సిద్ధరూపములతోబాటు లోకమున గూడ వృత్తక్రయోగార్థ మైనది. తద్విన్నమలోకికకము. రాజపురుషః అనునది సమానవృత్తి. అందున్నవదములస్వరూపాదులదెలిపికొనుటకు విగ్రహమునుచూప వలయును. అనలమున “రాజః పురుషః” అనునది లోకికవిగ్రహవాక్యము. ఇట్టి విగ్రహమునకును వృత్తక్రయోగముండవచ్చును. రాజన్ + జన్, పురుష + సు

అనునదలౌకిక విగ్రహము. ఇది పృథక్ప్రయోగార్థముగాదు. వృత్తియందేకార్థిభావ విట్టి విగ్రహము. దేకలుగునని యిదివరలో జెప్పబడినది. ప్రకృతమువ పూర్వసం, భూతసం అనేదియలౌకికవిగ్రహవాక్యమందు "సుపా" అనుయోగముచే సమాస సంజ్ఞ సిద్ధమగును గాన సముదాయమునకు ప్రాతిపదికసంజ్ఞ సిద్ధమగును ఇట్లుండ :-

854. సుపాదాతుప్రాతిపదికయోః 2-4-71. సుపః దాతు ప్రాతిపదికయోః (౨౯)

ఏతయోరవయవస్య సుపా యక్ష్వాత్. భూతపూర్వేచరది తినిరేతాద్భూతశబ్దస్య పూర్వవిపాతః. పూర్వం భూతో భూతపూర్వః. పా॥ ఇతేన సమాసో విభక్త్యలోపశ్చ. జీమూ తస్యేవ॥

854. దాతువునకుగని ప్రాతిపదికమునకుగని అవయవములగు సుప్సలకు యక్ష్మగును. పూర్వసం, భూతసం అనుచోటి ప్రాతిపదికావయవములగు సుప్సలకు యక్ష్మవచ్చినచో పూర్వభూత అనిన గును. సమాసమునకు "కృత్తదిక" (180) సూ. చే ప్రాతిపదికసంజ్ఞ యుండును గాన సముదాయముకలె సుబుత్తయగును. రత్వవిసర్గాదులు, భూతశబ్దమునకు పూర్వవిపాతమువచ్చిన భూతపూర్వః అనియగును. పూర్వభూతశబ్దములు రెండిను సుబుత్తములేగాన సమాసవిధాయక శాస్త్రమున ప్రథమా నిర్దిష్టములగుటచే సువసరసములేయైనను "భూతపూర్వేచరత్" (5-31-32) అను పాణినినిరేకమువలన (పాణిని భూతశబ్దమునే పూర్వమున ప్రయోగించుటవలన) భూతశబ్దమునకే పూర్వవిపాతమగును. ఉపసర్గసంజ్ఞ యన్వర్థమగుటచేతను (అప్రధానమునుబోధించునది) పూర్వశబ్దము కాశవాచక మగుటవలనక్రియన గుఱించి విశేషణమగుటచేతను పూర్వశబ్దమునకే "ఉపసంజానఃపూర్వమ్" (858) సూ. చే పూర్వవిపాతము ప్రాప్తమగుచుండ నీపాణిని నిరేకము భూతశబ్దమునకేపూర్వవిపాతమగుననుటతో జాపకమగును. కావున నీనిరేకమెట్లు భూతశబ్దమునకే పూర్వవిపాతమును బోధించునను కంక నిష్పత్తమగును. ఉపసర్గసంజ్ఞ యన్వర్థమగుటచే సమాసశాస్త్రమున ప్రథమానిర్దిష్టము విశేషణమునగునది ఉపసంజానసంజకలదగునని "ప్రథమానిరేకత్వం" (857) అనుసూత్రమునకథా మనితెలియదగును.

(వా) సుబుత్తము ఇవ అనునవ్యయముతో సమపించుననియు భూతపూర్వముచే ప్రాప్తించు సుబుత్తము రాదనియును చెప్పవలయును. జీమూతస్యేవ జీమూతస్య అను సుబుత్తము ఇవ అనునవ్యయముతో సమపించినది. తదవయవమునకు వ్యస్త్యేకవచనమునకు యక్ష్మ నిష్పత్తమయ్యెను.

వివః.... అయక్ష్మమాసప్రకరణమున "పశ్యమాన్, స్తోతాదిభ్యః" (864) అనుసూత్రముచే పంచమివిభక్తికి లుగభావమును విధించుటకుఁబడిన భూతమున

నుసః అనుదానిచే సుప్రత్యాహారమునకు గ్రహణము గాని సప్తమిహవచనము నకు సూత్రము గ్రహణము గాదనియెడుగవలయును. అటయిన వచనమికి లుక్ ప్రాప్తియే లేనందున తదభావనాదానము వ్యర్థమయ్యెడిది. "ఇహేన... శ్చ" ఈవార్తకము "సుపా" అనుయోగముచే సిద్ధమగుసమాసముననువదించి విభక్తికి ప్రాప్తవగు లుక్కు సమాత్రము నిషేధించును. యోగవిభాగసిద్ధమగుటచే నిది కొన్నిచోటులందే ప్రవర్తించును. కావున "ఉద్భావారిప వాచనః" అనుకాశిదానుని ప్రయోగము సాధువగును. సమాసమైనచో ఇవశబ్దమునకు పరనిపాతము కాదగును. జీమాతస్యేవ మొదలగునవి సమాసమలనుటకు సమాసస్వరము మొదలగునవి ఫలములని యెరుంగునది.

655. అవ్యయాభావః. 2-1-5.

ఆధికారోఽయమ్.

655. ఇది యధికారసూత్రము. కావునను తరసూత్రములందు అవ్యయాభావసంజ్ఞకవగుననుసర్తవ ను జోధించును. అందుచేసీ ప్రకరణమున సమాససంజ్ఞ గలదగుచే నవ్యయాభావసంజ్ఞగలదగుననుసర్తము లభించును. అవ్యయాభావమను నది విశేషసంజ్ఞయని తెలియునది.

వివ — "అనవ్యయమవ్యయం భవతి" అనుసర్తమున చీప్రత్యయాస్తవగునవ్యయశబ్దము పూర్వమందుగల భూధాతువుకంటె కర్తృర్థకప్రత్యయమును చేసిన అవ్యయాభావశబ్దము సిద్ధించును. స్వరాదినిపాతభిన్నమైనందుననవ్యయము కానిదై నను అవ్యయసంజ్ఞగలదగుననియర్థము.

656. అవ్యయం విభక్తిసమీపసమృద్ధివ్యర్థ్యర్థాభావాత్ప్రయాసం ప్రతిశబ్దప్రాదిర్భావపశ్చాద్యథాన పూర్వ్యయోగవద్యసాదృశ్యసంపత్తిసాకల్యాస్తవవశేష. 2-1-6. అవ్యయమ్, విభక్తి.....వచనేషు.

అవ్యయమితియోగోవిభజ్యతే. అవ్యయం సమర్థేన సహ సమన్యతే. సోఽవ్యయాభావః.

656. సూత్రమున "అవ్యయమ్" అనుదానివివిభాగముచేయవలయును. విభక్తమగుపీసూత్రములోనికి సమర్థవదముపసితమగును. అది తృతీయాస్తముగ వివరిణామమునొందును. సమాసః అనుపదమధికృతమగును. కాన అవ్యయము సమర్థముతో సమసిండును అదియవ్యయాభావసంజ్ఞగలదగునని అర్థము లభించును. అనదిశమనునది యుదాహరణము.

వివ — అపదిశమ్ మొదలగుసమాసములందు అప మొదలగు నవ్యయములు విభక్తిసమీపాద్యర్థ్యర్థ్యతకములుగాకుండుటచే నట్టిచోటులందు యథాక్రమ

సూత్రముచే సమాసము సిద్ధించదు. గానయోగవిధాగమావశ్యకమగును. ద్వితీయ యోగమునకర్థము ముందుప్రదర్శింపబడును. అవదితమ్ అనుచోట “దిశయో ర్యద్యే” అనివిగ్రహవాక్యము. ఇట్టిదానిని యస్వపదవిగ్రహమందురు. స్వపద విగ్రహమన వృత్తిలోక్రూయమాజములగు పదములతో వృత్త్యర్థమును వివరించు వాక్యము. రాజపురుషః మొదలగువృత్తులకు “రాజః పురుషః” మొదలగు వాక్యము లట్టి విగ్రహములగును. తద్విన్నములస్వపదవిగ్రహములనివిగ్రహించునది. ప్రకృ తమున సవ్యయమనుయోగముచే మధ్యార్థకమగు అప అనుసవ్యయమునకు సమర్థ మగు దిశాపదముతో సవ్యయాభావసమాసము సిద్ధమగును. సమాసమగుటచే ప్రాతి పదికసంజ్ఞ సిద్ధించునుగాన అప దిశా + ఓన్ అనుచోట సమాసావయవములగు సుప్యలకు “సుపొధాకు” (854) సూ. చే లక్కుగును. అపదిశా అనియుండును.

857. ప్రథమానిర్దిష్టం సమాసఉపసర్జనమ్. 1-2-43. ప్రథ మానిర్దిష్టమ్, సమాసే, ఉపసర్జనమ్.

సమాసశాస్త్రే ప్రథమానిర్దిష్టముపసర్జనసంజ్ఞం స్యాత్.

857. సమాసవిధాయకశాస్త్రముగందు ప్రథమాస్తముగనవర్ణింపబడినది ఉపసర్జనసంజ్ఞగలదగును.

వివ :— సూత్రమున సమాసే అనుపదమునకు సమాసవిధాయకశాస్త్ర ముందనుసర్థమును చెప్పాలయును. అంతియకాని సమాసముందని చెప్పరాదు. అబ్బయిన సమాససంజ్ఞ ప్రవర్తించినవెంటనే ప్రథమకు “సుపొధాకుప్రాతిపది కయోః” సూ. చే లక్కుగును గాననటియరమునకు సంభవమే కలుగకపోవును. సమాసే అనుదానికి “సమాసముచేయబోవుచుండ” అనుసర్థమును చెప్పినచో “కృష్ణశ్రీతః” మొదలగుసమాసములలో “కృష్ణశ్రీతః” అనువిగ్రహమునకృష్ణ శబ్దము ప్రథమాస్తముగ నిర్దేశింపబడలేదు గానదానికుపసర్జనసంజ్ఞ సిద్ధింపక పోవును. అవిష్టమగు శ్రితశబ్దమునకీ సంజ్ఞ ప్రసక్తమయ్యెడివి. కాన సమాసవిధా యకశాస్త్రమునందనుసర్థమునే చెప్పవలయును. సమాసవిధాయకశాస్త్రమున (ద్వితీ యాశ్రితాతీత, 890) ద్వితీయా అనునది ప్రథమాస్తముగ నిర్దేశింపబడినది గాన కృష్ణం అను ద్వితీయాస్తమే యుపసర్జనమగును. ప్రకృతమున దిశాఅప అని యుండ ఆవ్యయమున సమాసశాస్త్రమున ప్రథమాస్తముగ నిర్దేశింపబడినదిఆవ్య యమే గావున అప అనుసవ్యయమునకుపసర్జనసంజ్ఞ సిద్ధించును. ఇట్లుండ :—

858. ఉపసర్జనం పూర్వమ్. 2-2-80. ఉపసర్జనమ్ పూర్వమ్.
(సమాసః)

సమాసే ఉపసర్జనం ప్రాక్ప్రయోజ్యమ్.

858. ఉపసర్జనసంజ్ఞగలది సమాసమున పూర్వమందు ప్రయోగింపదగును.
(పూర్వనిపాతము) కాన ప్రకృతమున అపదిశా అనియగును.

వివ:—సమాసపదపద్ధికృతవగును. ప్రకృతమున సమాసమందనునర్థమును చెప్పిన యోగ్యముగనుండును గాననట్టియోగ్యతబలముచేనది సప్తమ్యస్తముగ విపరితామమునొందును. సూత్రమున పూర్వస్థి అనుపదము పూర్వమందు ప్రయోగింపదగునుననరమును బోధించును. ఇట్లు అప అనుదానికి దిశాశబ్దము కంటె పూర్వప్రయోగము సిద్ధపగును. అపదిశా అనియగును.

659. ఏకవిభక్తి చాపూర్వనిపాతే. 1-2-44. ఏకవిభక్తి, చ, అపూర్వనిపాతే (సమాసే, ఉపసర్జనమ్.)

విగ్రహే యన్నియతవిభక్తికం తదపసర్జనసంజ్ఞం
స్యాత్, న తు తస్య పూర్వనిపాతః।

659. విగ్రహవాక్యములన్నిటియందొకేవిభక్తిగల పదముపసర్జనసంజ్ఞగలదగును, దీనికి పూర్వప్రయోగముమాత్రము లేదు.

వివ:—అనువృత్తమగు సమాసే అనునది లక్షణచే విగ్రహే అననరమును బోధించును. ఏకవిభక్తి అనుచోట “ఏకైవవిభక్తిర్యస్యతత్” అని విగ్రహము. వియతముగనొకేవిభక్తిగలదనునరము లభించును. ఇట్లు ఫలితమగునర్థమే మూలమున “విగ్రహే యన్నియతవిభక్తికమ్” అని చూపబడినది. “న తు తస్య పూర్వనిపాతః” అనునది “అపూర్వనిపాతే” అనదానికి ఫలితార్థము. పూర్వనిపాతవిషయమున యీసంజ్ఞప్రవర్తించఁదని వాచ్యార్థము. ఈసూత్రమునకు విశదముగబోధయగుటకు “నిష్కౌశామ్నిః” అను నుదాహరణము చూపబడుచున్నది. ఇచట కౌశామ్నిః నిష్కౌశైః నిష్కౌశైః, నిష్కౌశైః, లత్యాదిరీతిని విగ్రహములను చెప్పునపుడు క్రమముగ నిష్కౌశామ్నినా, నిష్కౌశామ్నిమ్, నిష్కౌశామ్నినా, మొదలగుసిద్ధరూపములగును. అన్నివిగ్రహము లందును కౌశామ్నిః అనునదిమాత్రము వియతవిభక్తికమగుటచే నీసూత్రముచే దానికుపసర్జనసంజ్ఞయగును. గాని దీనికి పూర్వనిపాతముమాత్రము రాదు. ఇచట సమాసవిధానుకమగు “కుగతిప్రాదయః” (765) అనుశాస్త్రమున ప్రథమావిధిష్టముగానందున కౌశామ్నిశబ్దమునకు పూర్వసూత్రముచేనుపసర్జనసంజ్ఞ సిద్ధించనేరదు. ప్రకృతమున “ఁకయోర్భధ్యమ్” దిశయోర్భధ్యేన” ఇత్యాదిరీతిని మన మెన్నివిగ్రహములను చెప్పినను ప్రతివిగ్రహమందును దిశాఅనునది వియతవిభక్తికముగనుండును గానదానికి యీసూత్రముచేనుపసర్జనసంజ్ఞ సిద్ధించును.

660. గోప్రియాయపసర్జనస్య. 1-2-48. గోప్రియోః ఉపసర్జనస్య. (హ్రస్వః, ప్రాతిపదికస్య.)

ఉపసర్జనం యోగోశబ్దః ప్రీత్యయాంతం చ తదస్తస్య
ప్రాతిపదికస్య హ్రస్వః స్యాత్. ఉప్యయాశావశేత్త్యవ్యయజ్ఞమ్॥

660. ఉపసర్పనపంజగల గోళబిము, ఉపసర్పనపంజగల త్రీప్రత్యయము, ఇరుయంతమందుగల ప్రాతిపదికమునకు ప్రాప్త్యము వచ్చును. “అవ్యయాభావశ్చ” (440) సూ. చే అవ్యయసంజ్ఞ నిర్ణయము గును.

వివ:—గోత్రయోః అనునది ద్వస్త్యనమాసము. త్రీభిముచే “త్రియామ్” అనునధికారము విధింపబడు త్రీప్రత్యయములు గ్రహింపబడును. ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషచే తదన్తవిధిరలన త్రీప్రత్యయమునకు నర్థము లభించును. ఉపసర్పనవ్య అనునది గోత్రీభిములతో ప్రత్యేకముగ సంబంధించును. ఉపసర్పనమగు గోళబిమునకు నట్టిత్రీప్రత్యయమునకు ననునర్థము లభించును. ఈరెండిటిని ప్రాతిపదికమునకు విశేషణముగజేసి తదన్తవిధిచేసిన మూలొక్కమగునర్థము న్నిచ్చును. అపదిగా అనుచోట దిగా అనునదిఉపసర్పనము బాధిస్తుమనిగుటచే నిది యర్థమందుగల “అపదికా” అనుప్రాతిపదికమునకు ప్రాప్త్యము ప్రవర్తించిన అపదిక అని యగును. నమాసమునకు శృతధితసూత్రముచే ప్రాతిపదికపంజయుండునుగాన నుబుత్తు తిరులుగా అపదిక+ను అను యుండును. అవ్యయాభావ సమాసమునకు నవ్యయసంజ్ఞయుండుటచే “అవ్యయాభావః” (450) సూ. చే సుప్పలకు లుక్కు ప్రసక్తమగుచున్నది.

661. నాఅవ్యయాభావావాతో అప్త్యవజ్ఞమ్యాః. 2-4-83.

స. అవ్యయాభావాత్. అతః, అమ్, తు, అపజ్ఞమ్యాః, (నువః, లుక్)

అదనారవ్యయాభావాత్తుపో న లుక్. తస్య తు పజ్ఞ
మిం వి నా అమాదేశస్యాత్. దిశయోర్వచ్చే అపదికమ్.
“క్లీదాప్యయం త్వపదికం దిశోర్వచ్చే విదిక్ త్రియామ్”
ఇత్యమరః॥

661. ప్రాప్త్యకారము న్నమందుగల అవ్యయాభావసమాసముకంటె పరమగునున్నదిగా లుక్కురాదు, పంచమివినిదివి మిగిలిననున్నదిగా అమాదేశమగును. అపదిక+ను అనుచోట నుప్రత్యయమునకు లుక్కురాక అమాదేశమగును. పిదప “అపిభార్యః” (195) సూ. చే భార్యరూపమువలనఅపదికమ్ అభినిర్ణయమగును. అపదికమ్ అనునది ప్రదర్శితరీతివి సాధుమనుట ప్రాచీనుడైననుక నిర్దిహానకును, నమ్మమని తవావివచనమువన తెలియనగును. “క్లీదాప్యయం..... త్రియామ్,” అర్థమునుగమము.

వివ:—ఈసూత్రమున వాక్యవ్యయము. ఇందు మొదటివి “నావ్యయాభావావతః” అనునది అదన్తమగునవ్యయాభావముకంటె పరమగునున్నదిగా లుక్కురాదని యర్థము. “అప్త్యవజ్ఞమ్యాః” అనునది రెండవది. పంచమికంటెపిత్తరములకు నున్నదిగా అమాదేశమగునని యర్థము. అపజ్ఞమ్యాః అనునీషేధము

“అనస్తరస్య విధిర్వా భవతి ప్రతిషేధో వా” (విధిప్రతిషేధములవ్యవహితము లకే సంభవించును.) అనుసరిభాషచే ప్రత్యాసన్నమగు అమ్మనకే నుగును గాని లబ్ధి పేధమునకు గాదు. అదస్తమగునవ్యయాభావముకంటె పరమగుపంచమి కంటె నితరమైన సుష్పనకు లుక్కు రాదు. అట్టి సుష్పనకమాదేశమగును, పంచమికిమాత్రము లుక్కుఅమాదేశమురెండును రావు అని ఫలితమగును. ప్రకృత మున(అవదిశ+ను) పంచమీభిన్నమగునుస్పృశరమగునపుడు అవదిశమ్ అనియ గును. పంచమీవిభక్తిపరమగునపుడు అవదిశాత్ అని యగును.

“అవ్యయాభావశ్చ” అనుసూత్రముచే నవ్యయాభావసమాసము నపుంసక లింగమగును గాన “ప్రాస్యానపుంసకేపాతిపదికస్య” (319) సూ.చే ప్రాస్యము ప్రవర్తించిన అవదిశమ్ మొదలగురావములు సిద్ధమగును కాని అతిఖట్యః ఇత్వాదిరూపములకొఱతావశ్యకమగుటవలనను ఇవట ప్రసక్తియుండుటవలనను “గోష్ఠియోః” అనుసూత్రమిచట సువన్యసింపబడెనని గ్రహించునది.

662. తృతీయానప్తమ్యోర్భహాలమ్. 2-4-84. తృతీయా
నప్తమ్యోః, బహాలమ్. (అతః, అవ్యయాభావాత్, అమ్.)

అదస్తాదవ్యయాభావా తృతీయానప్తమ్యోర్భహాలమ్ మ్నావసస్యాత్. అపదిశమ్. అపదిశేన. అపదిశమ్. అప దిశే. బహాలగ్రహణాత్సుమద్రమున్మత్తగజ్జమిత్యాదౌ సప్త మ్యోః నిత్యమమ్నావః॥ విభక్తిత్వాదేరయమర్థః. విభక్త్య రాదిభి వర్తమానమవ్యయం సుబి నైవ సహ సమన్యతే. సోఽవ్యయాభావః. విభక్తౌతావత్. హరా ఇత్యధిహరి. సప్త మ్యోర్భవ్యేవాత్ర ద్యోకకోఽధిః. హరి+ః. అధి, ఇత్య లొకికం విగ్రహవాక్యమ్. అత్ర నిపాతేనాభిహితేఽవ్యధి కరణే పచనసామర్థ్యాత్సప్తమ్॥

662. ప్రాస్యాకారానమగు నవ్యయాభావసమాసముకంటె పరమగు తృతీయానప్తమీవిభక్తులకమాదేశము బహాలముగనగును. తృతీయకుదాః—అమా దేశము వచ్చునపుడు అపదిశమ్. రాసపుడుఃఅపదిశేన “నావ్యయాభావాత్” అను సూత్రముచే సుష్పనకు లుగభావము సిద్ధించును. అపదిశమ్, అపదిశే. ఇవట సప్తమికమాదేశము. సూత్రమున వాళబ్ధిమవలన వికల్పార్థము లభిం చుచుండ బహాలగ్రహణముచే (క్యచిత్ప్రవృత్తిః క్యచిదప్రవృత్తిః.) కాన్నిష్ఠల ములందుమాత్రము సప్తమికి విత్యముగనమ్నావము పేర్చించును. ఉదాః—సమ ద్రమ్. (మద్రాణాం సమ్యక్తిః) ఉన్మత్తగజ్జమ్. (ఉన్మత్తా గజ్జా యస్మింస్తత్)

అవ్యయంవిభక్తిత్వాది సూత్రమున రెండవయోగమునకర్తము : —
“విభక్తి.....వచనేషు, అనుచోట విభక్తి సమీప సమృద్ధి వ్యవస్థి అరాభావ అత్యయ అసంప్రతి క్షణస్థామర్థావ పశ్చాత్ యథా అనువూర్ణ్యయోగసద్య

సాదృశ్య సంవత్తి సాకల్య అస్త శబ్దములకు ద్వంద్వసమాసము. దీనికి వచనశబ్దముతో కర్మదాయము వచనశబ్దమునకు కర్మవృత్త్యంతిచే (ఉచ్యతైశ్చ=వచనాః) విభక్త్యాద్యర్థములు ద్యోత్యములగుచుండ అను నర్థము లభించును. విభక్తి శబ్దము లక్షణచే విభక్త్యర్థమును బోధించును. ఈవాక్యములోని కవ్యయవదమను పఠించును. అవ్యయభావః, సమాసః, అనునవి యధికారలబ్ధములు. సుపా అను పదమువ రించును. తదస్తవిధిచే సుబి నేన అనునర్థము లభించును. కావున విభక్తి సమీపసమ్యుద్భాద్యర్థములందు వర్తమానమగునవ్యయము సమర్థమగునుబి న్నముతో సమసింపి యవ్యయభావసంక్షేపమగునవి సూత్రార్థము లభించును. సూత్రములోని క్రమముననుసరించి విభక్త్యర్థమందుదాహరణము చూపబడెను. అధిహారి. హారా అనుదానికి అధిహారి అనునమాసమునకునర్థభేదములేదు. ప్రకృతమున సమాస సంక్షేపిద్దించినతరువాత హరి+ఽ అధి అనునవస్తతో “సుహోదాతు” (664) సూ. చే సుర్పునకు లుక్కుగును. పిదప సమాసవిధాయక శాస్త్రమునవ్యయము ప్రథమావిరిష్టము గాన అధి అనుదానివపర్వవసంక్షే యుండుటచే పూర్వవిపాతమగును. అధిహారి అనునమాదాయముకంటె ఎచ్చిన సుష్పృనకు “అవ్యయాదాప్యవః (456) సూ. చే లుక్కుగును. అధి హారి అని సిగ్ధమగును అతౌకవిగ్రహవాక్యముచే సమాససంక్షేపమనియునపుడే సుబిలక్కునియునెరుగవలయును. సూత్రమున సుపా అనుదానిననుసరింపజేసి సమాసమును విధించుటచే తత్సామ్యమునలన సప్తమ్యర్థము అధి అనుదానిచేనవిహితమైనను సప్తమివిభక్తి వచ్చునని గ్రహించునది.

663. అవ్యయభావశ్చ. 2-4-13. అవ్యయభావః, చ (నపుంసకమ్)

అయం నపుంసకం స్యాత్. హ్రస్వోనపుంసకే ప్రాక్షి పదికన్యః గోపాయతీతి, గాఃపాతీతి వా గోపాః. తస్మిన్ని త్యధిగోపమ్. నమీపే=కృష్ణన్య నమీయుపకృష్ణమ్. నమ యాగ్రామమ్, నికషాలజ్ఞామ్, ఆరాద్యనాదిత్యత్ర తు నావ్యయభావః. అభిరః పరిరః, అన్యారా, ఇతి ద్వితీయా పశ్యమ్యోర్విరాససామర్థ్యాత్. మద్రాజాం నమృద్విః సుమ ద్రమ్. యవనానాం వ్యృద్ధిర్భర్తవనమ్. విగతా బుద్ధిర్వ్యృద్ధిః. మక్షికాజామభావో నిర్వృక్షికమ్. హిమశ్యాఽత్యయోఽతిహిమమ్. అత్యయో ధ్వంసః. నిద్రానంప్రతి న య్యత ఇత్యతినిద్రమ్. హరిశబ్దన్య ప్రకాశః ఇతిహరిః. విష్ణోః పశ్చాదనువిష్ణుః. పశ్చాచ్ఛబ్దర్థ తు నాఽయం సమాసః. తతః పశ్చాత్సంన్యతే ద్వంసన్యతే ఇతి భాష్యప్రయోగాత్. యోగ్యతావిస్సాపదార్థానతివృత్తిసాదృశ్యాని. యథార్థాః. అనురూపమ్. రూపన్య యోగ్యమిత్యర్థః. అర్థమర్థప్రతి

ప్రత్యర్థమ్. ప్రతిశబ్దస్య వీప్సాయాం కిర్త్యప్రవచనీయ
సంజ్ఞావిధానసామర్థ్యాత్తద్వ్యోగే ద్విత్వియాగర్భం వాక్యమపి.
శక్తిమనతిక్రమ్య యథాశక్తిః హరేస్సద్భుత్యం సహరి.
వక్ష్యమాణేన సహస్య సః జ్యేష్ఠస్యానుపూర్వ్యేణేత్యను
జ్యేష్ఠమ్. చక్రేణ యుగపదితివిగ్రహే॥

663. ఆవ్యయాభావసమాసముగూడ నపుంసకమగును. నపుంసకలింగ
మగుటచే తత్ప్రయుక్తమగు “హ్రస్వోనిపుంసకే ప్రాతిపదికస్య (319) సూ. చే
హ్రస్వము సిద్ధించును. (1) గోపాః అనుపదమునకు “గోపాయతి” (రక్షించు
వాడు) అనిగాని “గాపాతి” (గోవులనుపాలించువాడు) అనిగాని వ్యుత్పత్తి చెప్ప
వచ్చును. గోవునియందనునర్థమున వర్తమానమగు అది అనునవ్యయము గోపా
పదముతో సమసిండును. నపుంసకహ్రస్వము విభక్తికిలుగభావము అమాదేశము
నగును. అధిగోపమ్ అని యగును.

(2) సమీపార్థమందు :— ఉపకృష్టమ్. “కృష్టస్యనమీదమ్” అనునర్థ
మునసమీపార్థద్యోతకమగు ఉప అనునవ్యయము కృష్టస్య అనుదానితో సమ
సిందెను. సమీపార్థద్యోతకములగు సమయా నికషా ఆరాత్ అనునవ్యయములు
క్రమముగ గ్రామమ్ లజ్జామ్ వనాత్ అనుపదములతో సమసించవు. “అభితః
పరితః సమయానికషాహప్రతియోగేఽపి” (వార్తికము) “అన్యారాదితర ర్దేది
కృష్టాచ్చాత్తరపదాజ్ఞాహియక్తే” (598) అనుపదములచే పైపలములందు
ద్విత్వియాపంచమీవిభక్తులను విధించుటయే సమాసాభావమునకు గారణము. సమా
సమున విభక్తికి లుగ్గాదులగుటవలననావిభక్తివిధానమువ్యర్థమగుననియోచయము.
(3) సమృద్ధ్యర్థమందు :— సుమద్రమ్. సమృద్ధ్యర్థద్యోతకమగు సు అనునవ్య
యము మద్రపదముతో సమసిండును. (4) వృద్ధియన ఋద్ధిలేకపోవుటయని
యర్థము. ఉదా :— దుర్యవనమ్. (5) అరాభావమందు :— నిర్మక్షికమ్.
“మక్షికాజ్ఞామభావః” అనునర్థమందు నిర్ అనునవ్యయము మక్షికపదముతో సమ
సిండును. (6) అత్యయమన నాశమని యర్థము. ఈయర్థముగల “అతి” అను
నవ్యయము హిమపదముతో సమసించ అతిహిమమ్ అని యగును. (హిమస్యా
త్యయః).

(7) అతినిద్రమ్ అనునది అసంప్రత్యర్థమునకుదాహరణము. ఇచట అతి
అనునవ్యయము అసంప్రత్యర్థకము. ఈయర్థమే యుజ్జిక్రియాస్తర్భావముచే
“సంప్రతిఫలయుజ్యతే” అనురీతిని వివరింపబడెను. అతిశబ్దము నిద్రాశబ్దముతో
సమసించిన అతినిద్రమ్ అని యగును. (నిద్రాసంప్రతిఫలయుజ్యతే). (8) సూత్ర
ముగ శబ్దప్రాదుర్భావపదమునకు శబ్దవిషయకప్రకాశమని యర్థము. దీనికి ఇతిహరి
అని యుదాహరణము. ఇచట ఇతి అనునది శబ్దప్రకాశద్యోతకము. దీనికి వ్యవ్య
సము స్వరూపమాత్రబోధకమునగు హరిశబ్దముతో సమాసము. (హరిశబ్దస్య

ప్రకాశం. (8) వచ్చాత్ అనువావియోక్తౌ యర్థమందు వర్తమానమగు అను అనునవ్యయము విష్టశబ్దముతో సమసింప అనువిష్ట అని యగును. వచ్చాత్తను శబ్దమునకు మాత్రమీసమానము రాదు. “అవశవరస్మిన్” (6!) అనుసూత్రభాష్యములోని “తతఃపచ్చాత్సంస్యతే” ఇత్యాదిప్రయోగములిందు గారణము. సమ సిందినచో సమానవిధాయకతాత్త్రముననవ్యయము ప్రథమావిర్దిష్టము గాన వచ్చాత్ అనుదానికి పూర్వవిపాతము ప్రసక్తమయ్యెడిది.

(10) సూత్రమున యథా అనువానికి యథార్థద్యోతకమగునవ్యయము సమ సిండునని యర్థము. యోగ్యత వీప్స పదార్థానతిక్రమణము సాదృశ్యము ఇవి యథార్థములు. యోగ్యతారూపార్థమునకు ఆనురూపమే అని యుదాహరణము. రూపమునకు యోగ్యమైనదని యర్థము. ప్రత్యర్థమే అనునది వీప్సారూపార్థమున కుదాహరణము. ప్రతిశబ్దమునకు వీప్సయందు (ఆర్థమర్థమే) “లక్షణేతంభూతా ణ్వాన (656) సూ. చే కిర్త్యప్రపదనీయసంజ్ఞా విధానసామర్థ్యమువలన “అర్థమర్థం ప్రతి” అను ద్విత్వీయాగర్భితమగు వాక్యమునుండవచ్చును. పదార్థానతిక్రమణ రూపార్థమునకు యథాశక్తి అనునది యుదాహరణము. (శక్తిమనతిక్రమ్య) శక్తి నతిక్రమించక యని యర్థము. యథా అనునవ్యయము పదార్థానతిక్రమణార్థద్యోత కము. సహరి (హరేస్సాదృశ్యమే) అనునది సాదృశ్యార్థమునకుదాహరణము. సహ శబ్దమునకు అవ్యయీభావేదాఽకారే (664) సూ. చే సాదేశమగును. (11) అను పూర్వార్థద్యోతకమగు అను అనునవ్యయము జ్యేష్ఠశబ్దముతో సమసింప అను జ్యేష్ఠమే (జ్యేష్ఠస్యానుపూర్వ్యమే) అను రూపము సిద్ధించును. (12) యుగవదర్థ ద్యోతకమగు “సహ” అనునవ్యయము “చక్రేణ” అనుదానితో సమసిండును. చక్రేణ యుగవత్ అనియుండ.

వివ :— అధిగోపమే అనుస్థలమున విభక్త్యర్థమందవ్యయీభావము. గోపా శబ్దమాకారా సము. ఇచటగూడ అధిహరి అనుచోటునందువలె గోపి అనునది లౌకికవిగ్రహము. ఈసూత్రముచే నపుంసకత్వము తత్పులముగ “హ్రస్వో నపుంసకే” (319) సూ.చే హ్రస్వము విశిష్టముకంటె సుబుత్పత్తియు అమాదేశము నగును. త్రిప్రత్యయా నముగాకపోవుటచే “గోప్రియోః” (660) సూ. చే హ్రస్వము రాదు.

ఈసూత్రముచే విధింపబడునమానము వక్ష్యమాణమగు మహావిభాషాధికార మున జేరనందున విత్యమగును, విత్యనమానమునకు అస్వపదవిగ్రహమును చెప్పబడ్డాయ్యము. కావున “ఉపకృష్టమే” ఇత్యాదినమానములకు “శృష్టస్య సమీపమే” మొదలగునవియే లౌకికవిగ్రహములగును. నమయాగ్రామమే ఆరాధ్యనాత్ ఇత్యాదులలో “గ్రామస్య సమయా” వసస్య ఆరాత్ అనుచోట షష్ఠీశేషే (664) సూ. చే విధింపబడు షష్ఠీయున్నను ఉపపదవిభక్తులగు ద్విత్వీయాపంచములున్నను అవ్యయీభావనమానమునుచేసినచో ప్రాతిపదికాపయనములగు సుప్యలటోలుకు- నచ్చునుగానపై విభక్తులులోపింపనన్యుదాయముకంటె సుబుత్పత్తియధేచ్ఛముగనగును.

అందుచే సమయాగ్రామమ్ సమయాగ్రామాత్ ఆరాద్యనమ్ ఆరాద్యనాత్ ఇత్యాదిరూపములు సమాసమున సంభవించుచుండ మరల “అభితాపరితః” అనుదానితోతను” అన్యారాదితర రే (598) సూత్రముచేతను క్రమముగ ద్వితీయాపంచమివిభక్తులను విధించుట వ్యర్థమగును. తత్సామర్థ్యమువలన పెచ్చోటులందు సమీపార్థమున నవ్యయిభావసమాసము రాదనిచెప్పవలెను. కనుకనే గ్రామంసమయా లంకాంవిఃషా ఇత్యాదిప్రయోగములు నుండవచ్చును. సమాసమే ప్రవర్తించినచోనవ్యయమున కెల్లప్పుడు పూర్వవిపాతమేయగును గాననిట్టిప్రయోగములకనకాశము లేకపోవును.

ఆరాభావమున సమసింపుపదముయొక్క అర్థమునకత్యన్తాభావమనియర్థము. నిర్మక్షిక్మి అనుచోట మక్షికపదార్థముయొక్క అత్యన్తాభావమే భాసించును. “మక్షికాకామభావః” అనునది లౌకికవిగ్రహము. ఇట్లు చెప్పుటచే “దుర్భవనమ్” అనునది ఆరాభావమందుదాహరణము గానేరదు. అచట యవనపదార్థముయొక్క అత్యన్తాభావము ప్రతీయమానము కాదు. యవనసంబంధియగు వృద్ధభావము ప్రతీయమానమగును. అతిహిమమ్ = అత్యయమన ద్వ్యసము. ఇది యర్థాభావమున చేరనందున పునరుక్తి దోషము లేదు. అతినిద్రమ్ = “ఐతర్ని సంప్రతిదానీమ్” అనునమరకోశమువలన సంప్రతి అనుదానకీప్సదని యర్థము. “అసంప్రతి” అనునది యుజ్యతే అనుయజ్ఞిక్రియాఽర్థావము గచేయబడిననశ్చ సమాసము. ఇతిహారి = అవ్యయిభావమునకునవ్యయత్వముండుటచే సముదాయముకంటె పున్నమైననుప్పునకు “అవ్యయిదాపుపః” (455) సూ. చే లుక్కుగునని యెరుగవలయును. అదస్తము కాదుగాన నావ్యయిభావాత్తనుసూత్రము ప్రవర్తించదు.

“అర్థమర్థంప్రతి” అనునది విగ్రహవాక్యము. పిప్పయందు ద్వితీయావము వచ్చినది. ప్రత అనుదానికెట్టియవనతో కర్మప్రపంచీయసంజ్ఞయుండుటచే తర్థ్యోగమున ద్వితీయ వచ్చును. సమాసముచేతనే పిప్ప ప్రతీయమానమగును గాన సమాసమునందుమాత్రము ద్వితీయచనము రాదు. ఈస్థలమునమాత్రము సమాసము వైకల్పికమని తెలియవలయును. నిత్యమగుచో పెస్తలమునశేషషష్ఠితో సమాసము చేసినను సువ్వలకు లుక్కుయినపిదప సముదాయముకంటె సర్వవిభక్తులను (ప్రత్యర్థం ప్రత్యర్థేన) సిద్ధించునుగానకేవలము ద్వితీయావిభక్తిఫలకమగు కర్మ ప్రపంచీయసంజ్ఞావిధానము వ్యర్థము గావలసివచ్చును. అందువలననే “అర్థమర్థం ప్రతి” అనురీతిని వాక్యముగూడ ప్రయోగార్హమగును. అనుజ్యేష్ఠమ్ = అనుపూర్వమన క్రమమని యర్థము. “అనుజ్యేష్ఠం” ఇత్యాదులందు “కార్యంకృతమ్” ఇత్యాదులను శేషవాక్యములనుగనెరుగునది. జ్యేష్ఠాదిక్రమముననుసరించి కార్యము చేయబడినదని యర్థము. సూత్రమున (విభక్తిసమీప....) యుగవచ్చుటముకంటె స్పష్టమందు వ్యజ్ఞోప్రత్యయమువచ్చిన యోగపద్యమే అనురూపమగును. కనుక యోగపద్యయుగవచ్చుటములు సమానార్థకములు.

884. అవ్యయిభావే చాకారే. 8-31-81. అవ్యయిభావే, చ,

అకారే (సహస్య, సః.)

సహస్య సస్పృహస్యయాభావే న తు కాలే నచక్రమ్।
కాలే తు సహపూర్వాప్తమ్। సదృశస్పృహ్య ససఖి యథా
ర్థ్యేనైవ సిద్ధే పునఃసాదృశ్యగ్రహణం గుణభూతేఽపి
సాదృశ్యే యథాస్యాదిత్యేవమర్థమ్। క్షత్రాణాం సంపత్తిః
సక్షత్రమ్। ఋద్ధేరాధిక్యం సమృద్ధిః అనురూప అత్యుభావ
స్సంపత్తిరితి భేదః। తృణమవ్యపరిత్యజ్య సత్పుణమతి
సాకల్యేనేత్యర్థః। సత్సత్ర తృణభక్షణే తాత్పర్యమ్। అన్తే
అగ్నిగ్రహవర్జస్తమదీతే సాగ్ని॥

684. అవ్యయభావసమాసమందు సహ అనుదానికి స అనునది యాదేశ
మగును. కాలవాచకమువరమగునపుడియాదేశము రాదు. ప్రకృతమున “చక్రేణ
యుగపత్” అనువిగ్రహముగలసహచక్రమ్ అనుసమాసమున సహ అనుదానికి
యాదేశము వచ్చెను. సచక్రమ్। సహపూర్వాప్తమ్ అనుచోట కాలవాచకపదము
పరమగుటచేసియాదేశము రాదు. ససఖి అనుశబ్దమున సాదృశ్యార్థకమగు సహ
అనునది సఖిశబ్దముతో సమసించెను. “సదృశః సఖ్యా” అని విగ్రహము.
ఈసూత్రముచే సాదేశము.

సాదృశ్యమగూడ యథార్థమనుటచే దానిచేత ససఖి మొదలగురూపములు
గతార్థములగుచుండ సూత్రమున మరల సాదృశ్యగ్రహణముచేయుటవలన గుణే
భూతమగు సాదృశ్యార్థమందును సమాసమువచ్చునని గ్రహించదగును. అటు
కాకున్న సూత్రములోని పంచసగ్రహణసామర్థ్యమునసవ్యయార్థమునకు ప్రాధాన్య
విపక్షయందే సమాసము ప్రవర్తించును గవిగుణభూతమగువర్ణమునందు ప్రవ
ర్తించకపోవును. అవ్యయార్థములగు సాదృశ్యార్థాలకు ప్రాధాన్యవిపక్షగల సహరి
మొదలగురూపములే సిద్ధించునుగానిససఖి మొదలగునవి సిద్ధింపకపోవునని తాత్ప
ర్యము. “క్షత్రాణాం సంపత్తిః” అనువిగ్రహమున సంపత్తిర్ద్యోతకమగు సహ అను
సవ్యయము సమసించును. సాదేశమగును. సక్షత్రమ్ అనిచుగును. ఋద్ధియొక్క
(ధనదలయొక్క) ఆధిక్యము సమృద్ధిపదార్థము. యోగ్యమగు స్వభావము సంపత్తి
శబ్దార్థము. కాన సంపత్తి సమృద్ధిశబ్దములకు పౌనధ్యక్త్యము లేదు. అందువలన
సక్షత్రమ్ అనుదానికి క్షత్రియులకు యోగ్యమగు కర్మ అని యర్థమును చెప్ప
వలయును.

సత్పుణమ్ అనుచోట సాకల్యార్థమందు వర్తమానమగు సహ అను సవ్య
యము తృణశబ్దముతో సమసించినది. సాదేశము. “తృణమవ్యపరిత్యజ్య” అని
యస్యవదలొకవిగ్రహము. తృణ+హ సహ అని యలొకకము. ఇచట సహశబ్ద
మపరిత్యాగరూపార్థమందు వర్తించును. అత్తి అనునది శేషము. కాన “సత్పుణ
మత్తి” అనుదానికి “పాత్రయందు వడ్డింపబడిన నమస్తమును భక్షించుచున్నాడనియే
యర్థము గాని తృణసహితముగ భక్షించుచున్నాడని యర్థము కాదు. తృణభక్షణ

మందు తాత్పర్యములేదని యాశయము అన్తరమందు “సాగ్ని” అనునది యుదాహరణము. సూత్రమునన కళబద్ధముచేసిన న్నవయవసాహిత్యము వివక్షింపబడును. అగ్నిశబ్దమునకగ్నిచయనప్రతిపాదకగ్రహణము. కనుకనగ్నిగ్రహణనవయవవర్తన మనునర్థమును చెప్పవలయును. సహ అనునవ్యయమునకగ్నిశబ్దముతో సమాసము సాదేశము.

వివ:—సాగ్ని అనుచోట “అగ్నిగ్రహణనవయవేన సహితగ్రహణమ్” అను రీతిని మరియొకగ్రహణపదహనకద్యాహరణముచేసి విగ్రహమును చెప్పవలయును. అందుచే అన్తరయవేగపాతమగునగ్నిగ్రహణముతోగూడిన వేదభాగము వద్యయనము చేయుచున్నదని సాగ్ని అధీతే అనుదాని యర్థము వలించును.

665. యథాసాదృశ్యే. 2-1-7. యథా, అసాదృశ్యే.

అసాదృశ్యే ఏవ ర థాశబ్దస్సమస్యతే. తేనేహ స.యథా హరిస్తథాహరః. హరేరుపమానత్వం యథాశబ్దో ద్యోతయతి. తేన సాదృశ్యశబ్దా యథార్థశబ్దా ప్రాప్తం నిషిద్ధతే॥

665. యథా - సునవ్యయమసాదృశ్యరూపార్థమందే సమపించును. ఇట్లు చెప్పబడలిన “యథాహరిస్తథాహరః” అనుచోట సమాసము రాదు. ఇవలనుండు యథాశబ్దము హరియెట్టివాడో అట్టివాడు హరుడనునర్థమును బోధించునదగుటచే హరికుపమానత్వమును ద్యోతనచేయును. అందుచే అవ్యయంవిభక్తిత్యాదిసూత్రముననుండు సాదృశ్యాంశముచేగాని యథార్థములతో సాదృశ్యము చేరియుండుటచే యథార్థాంశముచేగాని ప్రాప్తమగునట్టి సమాసమీసూత్రముచే నిషేధింపబడునని యాశయము.

వివ:—క: సూత్రము నియమార్థము. “అసాదృశ్యే” అనుదానికి సాదృశ్య భిన్నములగు యోగ్యతావీప్యాద్యర్థములకు ద్యోతకమగుయథాలను నవ్యయము సమపించుననియర్థముచెప్పిన అభియర్థముయోగ్యతాదులు యథార్థములగుటచే అవ్యయం విభక్తిత్యాది సూత్రముచేతనే సిద్ధించును గానమరల సీసూత్రమారభింపబడుటచేనిది (సిద్ధేసత్యారబ్ధమాణోవిధిర్నియమాయభవతి) “అసాదృశ్యార్థమందే యథాశబ్దము సమపించును” వి. మముకొరకగును.

666. యావదనధారణే. 2-1-8. యావత్, అవధారణే.

యావత్ సజ్జ్యోతాసావంతోఽచ్యుతప్రజామా యావచ్ఛ్లోకమ్॥

విశ్లి:—వధారణార్థద్యోతకమగు యావత్ అనునవ్యయము సుబి న్తముతో ప్రభుస్థితినిదియనవ్యయార్థావసంజ్ఞకమగును. యావచ్ఛ్లోకమ్. (యావత్ సజ్జ్యోతా

తావప్రైః అచ్యుతప్రణామాః) స్లోకములెన్నిగలవో అన్నియు అచ్యుతసమస్కారములని యర్థము.

వివ :— అవధారణమన సంఖ్యాదికముచేనింతయనునర్థమును బోధించు విశ్వయము. యావప్రైః స్లోకాః అనునది విగ్రహము. అవధారణే అనునది లేకున్న “యావద్దత్తం తావద్వృత్తమ్” అనుబోధను సమాసము ప్రసక్తమయ్యెడిది. ఇచట నింతతినబడినదను విశ్వయము లేదు.

667. సుప్రతి నా మాత్రార్థే. 2-1-10. సుప్, ప్రతి నా, మాత్రార్థే।

శాకస్యలేశః శాకప్రతిమాత్రార్థే కిమ్। వృక్షంప్రతివిద్యోతతే విద్యుత్॥

667. సుబన్ధము అల్పార్థమునుద్యోతనచేయు ప్రతి అనుదానితో ననుసించును. శాకప్రతి. (శాకస్యలేశః) కొంచెముదూర అని యర్థము. ఇచట ప్రతి అనునదల్పార్థద్యోతకము. సూత్రమున సుప్రమునదే ప్రథమావిరిష్టము గానశాక శబ్దమునదే పూర్వవిపాకము. “మాత్రార్థే” అనునది లేకున్న “వృక్షంప్రతి” (విద్యోతతే విద్యుత్) ఇత్యాదులందు లక్షణార్థద్యోతకమగు ప్రతి అనుదానితోగూడ సమాసము ప్రసక్తమగును.

వివ :— సుప్రముదానికి తదన్తవిధిచే సుబన్ధమునునర్థము లభించును. సుప్రపా సూత్రమునుండి సుప్రమునదనువర్తించుచుండ మరల సూత్రమున సుప్ గ్రహణము నన్నిహితమగు “అవ్యయమ్” అనునది యీ సూత్రముతోనికనువర్తించదని తెలుపును.

668. అక్షశలాకాసంఖ్యాః పరిణా. 2-1-10. అక్షశలాకా సంఖ్యాః, పరిణా।

ద్యూతవ్యవహారే పరాజయఏవాయం నమానః। అక్షేణ వివరీతం వృత్తం అక్షపరిః శలాకాపరి ఏకపరి॥

668. అక్షశబ్దము శలాకాశబ్దము ఏకాదినంఖ్యాశబ్దములును పరి అనుదానితో సమసింపబడియునవ్యయార్థావసంజ్ఞకమగును. ఈ సూత్రముచే విధింపబడు సమాసము ద్యూతక్రీడయందగునపజయసూపార్థమందే యగును. అక్షపరి (అక్షేణ వివరీతం వృత్తమ్) అక్షశబ్దము పరి అనుదానితో సమసింపినది. ఒకయక్షము (పాచిక) తిరుగబడినందుననాది చేసినదని యర్థము. ఇట్లే శలాకాపరి ఏకపరి ఇత్యాదులు.

వివ :—పాచికలచేగాని శలాకలచేగాని ద్యూతక్రీడను నబ్బుదును. అట్టి క్రీడలందుగల వియముముల ననుసించి యెల్లుపాచికవసిన ఆయనకునో దానికి

వివరీతముగానొకపాచిక పడినదని “అక్షపరి” అనుదానికర్థము. అట్లు పడుటచే సపజయము వచ్చినదని యాశయును. ఇట్టి యర్థమందే యీ సమాసము ప్రవర్తించును. ఇది నిత్యసమాసములు గావున వీనికి స్వపదవిగ్రహములను చూపవలయును, ఏకపరి అనుచోట “ఏకేనవివరీతంవృత్తమ్” అని విగ్రహము.

669. విభాషా. 2-1-1.

అధికారోఽయమ్। ఏకత్వామర్థ్యాదేన ప్రాచీనానాం నిత్య సమాసత్వమ్। “సుప్సుపా” ఇతి తు న నిత్యసమాసః। అప్యయమిత్యాదిసమాసవిధానాద్జావకాత్॥

669. ఇది యధికారసూత్రము. సూత్రమునిచటపరిచయములన వీని పూర్వమున విధింపబడు సమాసములకు నిత్యత్వము సిద్ధించును. అవ్యయమ్ (668) ఇత్యాదిసూత్రములచే తిరుగసమాసమును విధించుటవలన “సుప్సుపా” అను సూత్రముచే విధింపబడు సమాసముమాత్రము నిత్యముగానేరదు.

వివ :— ఇది యధికారసూత్రము గావున సుత్తరసూత్రములతోని కధికృతమై వానిచే విధింపబడువానికి ఏకత్వమును బోధించును. “ప్రాక్కదాత్సమాసః” (651) అనుసూత్రమునకు పూర్వమందే యీ సూత్రమును సూతించిన సమాస విభాషకును ప్రతిసూత్రమందధికృతమై విభాషగ సమాసమగు ననుగర్థమును బోధించును. అట్లుచేయక సమాసవిభాషకు సూత్రములమధ్య నిచటవీసూత్రమును పరిచినందున వీసూత్రముకంటె ముందుండుసూత్రములచే విధింపబడు సమాసము నిత్యమని తెలియదగును అనగా పూర్వసూత్రోదాహరణములందేకారీభావమునకు నిత్యత్వమని యాశయును. ఇతరసలములందేకారీభావమందు సమాసము, వ్యపేక్ష యందు జాక్యమునుండును. అందువలననే నిత్యసమాసములకు స్వపదములతో విగ్రహము సంభవించదనియెరుగునది.

ఈసూత్రమునకుపూర్వమే “సుప్సుపా” అనుసూత్రమున్నది గానతత్సూత్ర విహితమగు సమాసమునకును నిత్యత్వము న్నామ్యము. అట్లైన భాష్యమునతత్సూత్రోదాహరణసందర్భమున చూపబడిన విస్తృష్టంపటుః (విస్తృష్టంపటుః) అను విగ్రహ ప్రదర్శనము విరోధించును. కావున నాసూత్రవిహితమగు సమాసముమాత్రము నిత్యముగాదని నిరూపింపవలయును. తత్ప్రకారమెట్టిదన :— ప్రాక్కదాత్సమాసాత్సమాసమున “ప్రాక్” గ్రహణమువలన సమాససంజ్ఞకవ్యయభావాదిసంజ్ఞలతో సమాదేశముండునని యీవరలో తెలుపబడినది. “సుప్సుపా” అనుసూత్రముచే విధింపబడుసమాసమునకునదింది కేవలములగునవ్యయభావాదిసంజ్ఞలను విధించుట వలననే సంజ్ఞావ్యయసమాదేశము సిద్ధమగుచుండ మరల అవ్యయంవిభక్తిత్యాది సూత్రములచే చేయుసమాసవిధానమువలన అవ్యయమిత్యాదిసూత్రమునకు ప్రాచీన మగు “సుప్సుపా” అనుసమాసము వైకల్పికమని జ్ఞానము చేయబడును.

ఈసూత్రమున “విస్పష్టంపటుః” అనువిగ్రహప్రదర్శనరూపమగు భాష్యముగూడ నీవిషయమున ప్రమాణమగును. ఈరీతిని “సుశ్చపా” సూత్రవిహితసమాసము విత్యముకాదని యెరుగవలయును.

670. అపవరిణహరణ్యవః పశ్చిమ్యా. 2-1-12. అప....
రణ్యవః. పశ్చిమ్యా॥

అపవిష్ట సంసారః! అపవిష్టోః! పరివిష్ట! పరివిష్టోః!
బహిర్వనమ్! బహిర్వనాత్! ప్రాగ్వనమ్! ప్రాగ్వనాత్॥

670. అప పరి అనునననర్థములు బహిః అనుసవ్యయము ఆశ్చర్య భాష్య స్తము ఇవి పంచమ్యస్తముతో వికల్పముగ నమసించును; అదియే సవ్యయాభావ సంజ్ఞకమగును. అపవిష్ట (సంసారః) ఇత్యాదులుదాహరణములు.

వివః—అపవిష్ట ఇవటి అప అనుదానికి “విధిచిపెటుట” అని యర్థము. కృష్ణుని విధిచి సంసారబాధనుని ఫలితార్థము. అపవరీవర్జనే” (599) సూ. చే అప అనుదానికి కర్తృప్రవచనీయసంజ్ఞయిండుటవలన దానితోగూడినపుడు విష్ట శబ్దమునకు పశ్చిమ్యపాశ్చోపరిభిః (601) సూ. చే పంచమి యగును. ఈసూత్ర ముచే పంచమ్యస్తముతో సమాసము “సుశ్చోధాతు” (601) సూ. చే పంచమికి లుక్కు వచ్చును. సమాసశాస్త్ర ప్రథమావిర్విష్టమగుటచే అప అనుదానికి పూర్వ విపాతము. సమాసముకంటె సుత్పన్నమగు సుశ్చువచ “అవ్యయాదాప్నవః” (455) సూ. చే లుక్కుగును. ఈరీతిగ “అపవిష్ట” అనిపిదమగును. తక్కిన నలములందునితే ప్రక్రియనూహంపవలయును. అపవిష్టోః అనునది లోకీకవిగ్రహము. బహిర్వనమ్. ప్రక్రియనమానమ్. అదస్తముగాననమృతమయ్యెను. బహిర్వనాత్. బహిశ్చుత్తియోగమున పంచమి ఈసూత్రముచే సమాసవిధానరూపమగు జ్ఞాపనమువలన సిద్ధమగును. కాకున్న సూత్రమున బహిశ్చుత్తిము వ్యర్థము గావల యును. ప్రాగ్వనమ్. ప్రాగ్వనాత్. అఙ్ఞుధాతుపుత్తరపదమందుగల ప్రాకచ్ఛబ్ది యోగమున “అన్యార్థాత్” (598) సూ. చే పంచమి విహితమయ్యెను.

671. అజ్ఞర్యాదాభివిద్యోః. 2-1-13. అజ్. మర్యాదాభివి
ద్యోః! (పశ్చిమ్యా)

ఏతయోరాజ్ పశ్చిమ్యస్తేన వా సమన్యతే, సోవ్యయా
భావః! ఆముక్తి సంసారః! ఆముక్తేః! ఆబాలి హరి
భక్తిః ఆబాలేభ్యః॥

671. మర్యాద అభివిధి అనునర్థములను ద్యోతనజేయు అజ్ అనునననర్థము పంచమ్యస్తముతో వికల్పముగ నమసించును అదియే సవ్యయాభావమగును. ఆముక్తి (సంసారః) ఇత్యాదులుదాహరణములు.

వివ:—అమృతే, ఇది మర్యాదయందుహారణము. మోక్షమునకు పూర్వము సంసారమనియర్థము. ఇచ్చోట “అజ్ఞేమర్యాదావచినే” (600) సూ. చే అజ్ఞానకు కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞ యుండుటవలన “పశ్చిమ్యపాజ్ఞే” (601) సూ. చే పంచమి సిద్ధమగును. అభివ్యర్థమున ఆటామ అని యుచాహరణము. బాలురు మొదలుకొని అని యర్థము. అన్యూనము విశేషము. ఇచటను పెనుమాత్రముచేతనే పంచమి యగును. “అజ్ఞేమర్యాదావచినే” అనుమాత్రమున పంచసగ్రహణము వలననభివ్యర్థమందును అజ్ఞానకుకర్మప్రవచనీయసంజ్ఞ యుండును.

672. లక్షణేనాభివ్రతీ అభిముఖ్యే. 2-1-14. లక్షణేన, అభివ్రతీ, అభిముఖ్యే.

అభిముఖ్యద్యోతకావధివ్రతీ చిహ్నవాచినా సహ ప్రాగ్భ్యే. అభ్యగ్ని శలఖాః పతన్తి. అగ్నిమధి. వ్రత్యగ్ని. అగ్నింవ్రతి॥

672. అభిముఖ్యార్థమును ద్యోతనచేయు అభి వ్రతీ అనునపసగ్గములు చిహ్నవాచకముతో వికల్పముగ ననుసించును అది యవ్యయ్యాభావమగును. అభ్యగ్ని (శలఖాఃపతన్తి) ఇత్యాదులుచాహరణములు. లక్షణేన అనుచానికి “చిహ్నవాచినా అనునది వివరణము. అభ్యగ్ని=శలఖములన మిడుతలు. అవి యగ్నికథిముఖముగ పడుచున్నవని యర్థము. ఇచట అభి అనునది యాభిముఖ్యద్యోతకమా. అగ్ని కెదురుగపడుచున్నవనుటచేనగ్నిచిహ్నము కాననగ్నికల్పము చిహ్నవాచి యగును. సమాసాభావపక్షమందు “అగ్నిమధి” అని యగును. అభిరభాగే (656) సూ. చే అభి అనునది కర్మప్రవచనీయమగుటవలన తద్యోగమందు “కర్మప్రవచనీయము క్తే” (651) సూ. చే ద్వితీయ యగును. వ్రత్యగ్ని. అగ్నింవ్రతి. “లక్షణే తంభూతాభ్యాన” (655) సూ. చే వ్రతీ అనునది కర్మప్రవచనీయమగుటవలన తద్యోగమున ద్వితీయయగును.

673. అనుర్యత్సమయా. 2-1-15. అనుః యత్, సమయా. (లక్షణేన)

యం పదార్థం సమయా ద్యోత్యతే తేనః లక్షణభూతే నానుః సమవ్యతే. సోవ్యయ్యాభావః| అనుననమకనిర్గతః| వనవ్య సమీపం గత ఇత్యర్థః॥

673. ఏవదార్థముయొక్క సమీపము ద్యోతనచేయుటకునో అట్టి చిహ్న వాచకమగుపదముతో అను అనెడి యుపసగ్గము ననుసించును, అదియునవ్యయ్యాభావమగును. అనుననమ్ (అకనిర్గతః) “ఏడుగు వనసమీపమును పొందినదని” యర్థము.

వివ:—“సమయా” అనుదానితో యోగమున్నపుడు “అభితః పరితః” అనువార్తికముచే ద్వితీయ యగును గానసూత్రములోని యత్ అనునది ద్వితీయాస్తమే. అనువక్తే అనుచోట వనశబ్దము లక్షణచే వనసమీపమును బోధించును. అవ్యయంవిభక్తిక్యాదీసూత్రమువలననిచట సమాసము నిర్దమగును గానివికల్పముకొఱచివిభాషాధికారముననీసూత్రము పఠింపబడెను. కనుక “వనస్యాను” అవియునుండును. ఇచట అను అనునది వనపదార్థమయొక్క సమీపమును ద్యోతన చేయును. ఇది చిహ్నవాచియగు వనశబ్దముతో సమసించెను.

674. యస్య చాయామః. 2-1-16. యస్య, చ, ఆయామః।

(లక్షణేన, అనుః.)

యస్య దైర్ఘ్యమునా ద్యోత్యతే తేన లక్షణభూతేనానుః
సమస్యతే। అనుగజం వారాణసిః। గజాయా అనుః। గజా
దైర్ఘ్యసదృశదైర్ఘ్యేన లక్షితేత్వర్థః॥

674. దేనియొక్క పొడవుతో సమానమగు పొడవు, అను అనెడి యుపసర్గముచే ద్యోతనచేయబడనో చిహ్నవాచకమగునట్టి పదముతో అను అనునది సమసించును. అనుగజమ్, (వారాణసి) గజాయా అనుః. వారాణసి (కాశీ) గంగానదియొక్క పొడవుతో సమానమగు పొడవుగలదని యర్థము.

వివ:—అనుః అనుదానిని యనుపరింపజేసి దానినావృత్తిజేసి అందొకదానిని తృతీయాస్తమగ వివరిజామముచేసి “ఆయామః” అనుదానితో సంబంధించి చేయవలయును. ఆయామమన పొడవు. ఈరీతిగ మూలోక్తార్థము లభించును.

* 675. తిష్ఠద్గుప్రభృతీని చ. 2-1-17. తిష్ఠద్గుప్రభృతీని, చ।

ఏతాని నిపాత్యన్తే। తిష్ఠన్తి గావో యస్మిన్ కాలే స
తిష్ఠన్తుః। దోహనకాలః। ఆయతీగవమ్। ఇహ శత్రాదేశః
పుంసద్భావవిరహః సమాసాస్త్రపు నిపాత్యతే।

675. తిష్ఠద్గు మొదలగు శబ్దస్వరూపములు శాస్త్రకాతలచే వివరింపబడినవి. ఏకాలమందావులు నిలువబడియుండునో ఆసమయము “తిష్ఠద్గు” (తిష్ఠన్తి గావో యస్మిన్) అనిచెప్పబడును. అనగా పాలుపిత్తెడి సమయమని యర్థము.

* తిష్ఠద్గు బృహద్గు ఆయతీగవమ్ ఖలేయవమ్ ఖలేబుసమ్ లూనయవమ్ లూయమానయవమ్ పూతయవమ్ పూయమానయవమ్ సంహృతయవమ్ సర్వహయమాణయవమ్ సంహృతబుసమ్ సంహయమాణబుసమ్ సమభూమి సమపదాతి సుషమమ్ విషమమ్ దుఃషమమ్ విషమమ్ అవసమమ్ ఆయతీసమమ్ పావసమమ్ పుణ్యసమమ్ ప్రాహ్మమ్ ప్రరథమ్ ప్రముగమ్ ప్రదక్షిణమ్ సంప్రతి అసంప్రతి ఇన్ ఇతి తిష్ఠద్ గ్వాదిః॥

“అయతీగవమ్” అనురూపమునిటిదే. ఇచట శత్రుప్రత్యయాదేశము, పుంసద్భావము రాకుండుట, సమాసాంతప్రత్యయము, నివృత్తింపబడినవి. అయతీగవమ్ అనుచోట “అయత్యో గావో యస్మిన్” అని విగ్రహము.

వివ:—తిష్ఠను అయతీగవమ్ అనేది రెండుసంఘములందును ప్రథమాసామానాధికరణ్యముండుటచే శత్రుప్రత్యయము (అభిశత్రుశాన చానప్రథమాసమానాధికరణే (812-124) సూ. చే విహితమైనది.) అప్రాప్తమగుచుండనది నివృత్తింపబడెను. “అయతీగవమ్” అనుచోట సమాసాంతము, (ఉచ్ఛప్రత్యయము) “ప్రియాః పుంసత్” (815) అను వక్ష్యమాణ సూక్తిముచే పుంసద్భావము ప్రాప్తమగుచుండ దానియొక్క యభావమును నివృత్తింపబడినవి. “సమాసాంతశ్చ” అనుచోట చకారముచే నవ్యయాభావసంజయు నివృత్తింపబడెను. సపుంసకలింగమగుటవలన “తిష్ఠద్గు అనుచోట హ్రస్వోనపుంసకే (819) సూ. చే హ్రస్వమగును. అయతీగవమ్ అనుచోట ఉచ్ఛప్రత్యయాంతమమ్భావమగును. ఖలేయవమ్ ఇత్యాదులందు నిచ్చే ప్రక్రియనూహింపవలయును.

876. పారేమధ్యే షష్ఠ్యా వా. 2-1-18. పారేమధ్యే, షష్ఠ్యా, వా.

పారమధ్యశబ్దౌ షష్ఠ్యనేన సహ వా సమస్యేతే. ఏదంత్యం చానయోర్నిపాత్యతే. పక్షే షష్ఠీ తత్పురుషః. పారే గజ్ఞాదానయః. గజ్ఞాపారాత్. మధ్యే గజ్ఞాత్. గజ్ఞామధ్యాత్. మహావిభాషయా వాక్యమపి. గజ్ఞాయాః పారాత్. గజ్ఞాయామధ్యాత్.

878. పారమధ్యశబ్దములు షష్ఠ్యసముతో వికల్పముగ సమసించును అది యవ్యయాభావమగును. ఈసూత్రముచేతనే పారమధ్యశబ్దములకేకారాంత్యము నివృత్తింపబడును. వాగ్రహణమువలననిది ప్రవర్తించినపుడు ముందుచెప్పబోవు షష్ఠీ తత్పురుషసమాసమగును. పారేగజ్ఞాత్ (గజ్ఞాయాః పారాత్) ఈసూత్రముచే సమాసము సుష్పలకు లుక్కుగును. అనంతరము ప్రథమానిర్విష్టమగుటచే పారశబ్దమునకు పూర్వనిపాతము, సపుంసకహ్రస్వము, సమాసముకంటె సుబుత్పత్తియగును. తీసిక “నావ్యయాభావో” (881) సూ. చే లుక్కురాదు అమ్భావమగును. గజ్ఞాపారాత్. ఇది షష్ఠీ తత్పురుషము. ఇచ్చే మధ్యేగజ్ఞాత్ గజ్ఞామధ్యాత్ అనురూపములగును. విభాషా అనునధికారమువలననవ్యయాభావతత్పురుషముల యభావపక్షమందు గజ్ఞాయాః పారాత్ గజ్ఞాయామధ్యాత్ అను వాక్యములునుండవచ్చును. ఈవిభాషాధికారమనేకసూత్రములందు ప్రవర్తించుటచే దీనికి మహావిభాషయనువ్యవహారము గలదు.

వివ:—సూత్రమున వాగ్రహణములేకున్నను విభాషాధికారమువలన వైకల్పికత్యము సిద్ధమగుచుండ మరల వాగ్రహణమువలన విశేషవిహితమగుటచే నీయ

వ్యయ్యాభావసమానము పక్షితత్పురుషసమానమును బాధించునను శంకకవకాశము గలుగదు. విశేషవిహితముగు నవ్యయ్యాభావముచే బాధింపబడక పక్షితత్పురుషము గూడ ప్రవర్తించుటకు వాగ్రహణమవిననట్టిదానివలన గజ్ఞాయాః పారాత్ ఇత్యాది వాక్యములు సిద్ధించకున్నవి. అందువలన పుహవిభాషాధికారముచే పక్షమందు వాక్యముగూడ సిద్ధించునని చెప్పబడెను.

677. సంఖ్యా వంశ్యేన 2-1-19. సంఖ్యా, వంశ్యేన।

వంశో ద్విదావిద్యయా జన్మనా చాత్రభవో వంశ్యః।
తద్వచ్చినా సహ సంఖ్యా వా సమస్యతే। ద్వైమునీ వంశ్యా
ద్విముని। వ్యాకరణస్య త్రిముని। విద్యాతద్వతామభేదవివక్ష
యాం త్రిముని వ్యాకరణమ్। ఏకవింశతి భారద్వాజమ్॥

677. విద్యచేతను జన్మచేతను వంశము రెండువిధములు. ఇందు మొదటిది గురుశిష్యాదులపరంపర. రెండవది పుత్రపౌత్రాదులపరంపర. వంశములోనివారు వంశ్యుడు. వంశ్యవాచకముతోనేకాదిసంఖ్యావాచకము ఏకల్పముగ సమసించును. ద్వైముని. ద్వై చ తౌ మునీ చ అనువిగ్రహమందు “విశేషణం విశేష్యేణ” (740) సూ. చే ప్రాప్తించు కర్మధారయమును బాధించి దీనిచే నవ్యయ్యాభావమగును. సుప్పలకు లుక్కుగును. విశిష్టముకంటెనుత్పన్నమైన సుప్పసకు “అవ్యయాదావ్” (4:5) సూ. చే లుక్కుగును. ఇచట వంశ్యవాచకము మునిశబ్దము. ద్వైమునీ వంశ్యా అనునది విగ్రహము. త్రిముని. (త్రయోమునయః) వ్యాకరణమునకు ప్రవ ర్తకులు ముగ్గురు మునులు. (పాణినికాశ్యాననపతంజలులు) ఇచట మునిశబ్దము విద్యావంశ్యవాచకము. విద్యకు విద్యగలదారలకునభేదము ఏవక్షితమగునపుడు “త్రిముని వ్యాకరణమ్” అనెడి సామానాధికరణ్యమువపన్నమగును. ఏకవింశతిభారద్వాజమ్। ఇతి జన్మచే వంశ్యవాచియగుదానితో సమానమునకుదాహరణము “ఏకవింశతిభారద్వాజాః” (భరద్వాజవంశములోనివారు) అని విగ్రహము.

678. సదీఖిశ్చ. 2-1-20. సదీఖిః, చ (సంఖ్యా)

సదీఖిస్సహ సంఖ్యా ప్రాగ్భూత్। (వా) సమాహారే చాయ
మిష్యతే। సప్తగణమ్। ద్వియమునమ్॥

678. సదీవాచకములతో సంఖ్యావాచకము సమసించునదియునవ్యయ్యాభావమగును. (వా) సమాసార్థము సమాహారునపుడే యీ సమాసము ప్రవర్తించును. సప్తగణమ్. (సప్తానాం గణానాం సమాహారః) వక్ష్యమాణమగు ద్విగుసమాస సమును బాధించి దీనిచేనవ్యయ్యాభావము. సప్తగణాసమాహరమని యర్థము. ద్వియమునమ్. (ద్వయోః యమునయోః సమాహారః) యమునాద్వయసముదాయము. ఇచట సుప్పలకు లుగభావాదుల మాహించునది.

వివః—భాష్యప్రామాణ్యమువలనసీమిత్రమందు సదీపదముచే సదీవిశేషవాచకములకు సదీసామాన్యతాచకములకును గ్రహణమణగల్గెను. కనుక “వక్ష్య

నదమ్" మొదలగునవి సిద్ధించును. "సమాహారేచాయ మివ్యతే" అను వార్తికమున
చకారమేవకారర్థము గానసమాహారమునంచే యనెడి యర్థము లభించును.

679. అన్యవదార్థే చ సంజ్ఞాయామ్. 2-1-21. అన్యవదార్థే.
చ, సంజ్ఞాయామ్. (సుప్, నదీభిః).

అన్యవదార్థే విద్యమానం సుబిన్ద్రం నదీభిస్సహ నిత్యం
సమన్యతే. సంజ్ఞాయామ్. విభాషాఽధికారేఽపి వాక్యేన
సంజ్ఞానవగామాదిహ నిత్యసమాసః. ఉన్యత్తగజ్గం నామ
దేశః. లోహితగజ్గమ్॥

679. అన్యవదార్థమున వర్తమానమగు సుప్రవృత్త్యాన్తము నదీవాచక
ములతో సంజ్ఞ గమ్యమానమైనపుడు నిత్యముగ సమపించును. అది యవ్యయిభావ
మగును. ఈసూత్రము విభాషాధికారస్థమయినను సమాసమవలననే సంజ్ఞ గమ్య
మానమగును గానసీసూత్రముచే విధింపబడు సమాసము నిత్యమగును. వాక్యము
విషృత్తమగును. ఉన్యత్తగజ్గమ్. (ఉన్యత్తగజ్గాయస్మిన్) ఇది యొకదేశమునకు
సంజ్ఞ. ఇట్లే "లోహితగజ్గమ్" అనునదియును.

680. సమాసాన్తాః. 5-4-69.

ఇత్యధికృత్య॥

680. ఇది యధికారసూత్రము. అయిదవయద్యాయమున నాల్గవపాదానము
పరకుసీసూత్రమధికృతమగును. సూత్రమున సమాసపదము భాష్యప్రామాన్య
మువలననలౌకికవిగ్రహవాక్యబోధకమని గ్రహించునది. కాన నలౌకికవిగ్రహ
మందు సమాససంజ్ఞతో సమముగనే ఒకాదినమాసాన్తప్రవృత్తయములగును. అన
శబ్దము తుదియవయమును బోధించును. కావున సమాసాన్తములు సమాసావయ
వములగును.

681. అవ్యయిభావే శరత్ప్రభృతిభ్యః. 5-4-107. అవ్య
యిభావే, శరత్ప్రభృతిభ్యః (ఐచ్)

శరదాదిభ్యష్టచ్ఛాత్సమాసాన్తోఽవ్యయిభావే. శరద
స్సమిపముపశరదమ్. ప్రతివిపాశమ్. శరద్, విపాశ్, అనన్,
చునన్, ఉపానహ్, దివ్, హిమవత్, అనదుహ్, డిశ్,
దృశ్, విశ్, చేతన్, చతుర్, త్యద్, తద్, యద్, క్రియత్.
జరాయాజరన్చ. ఉపజరసమ్. ప్రతిపరసమనుభ్యోక్త్యః.
యస్యేతిచ. ప్రత్యక్షమ్. అక్షః పరమితివిగ్రహే సమాసాన్త
విభాససామర్థ్యాదవ్యయిభావః. పరోక్షిలిడితివిపాతనాత్పర

స్యాదరాదేశః। పరోక్షమేవరోక్తయేత్వాది తు అర్థబద్ధ
చ। సమక్షమ్। అన్నక్షమ్॥

681. శరదాదిగణమున పఠింపబడిన శరద్ విపాక్ మొదలగుశబ్దముల
స్థిమనగలయవ్యయాభావముకంటె అచప్రత్యయము (సమాసమునకన్తావయవమై)
వచ్చును. ఉపశంభమ్ (శరదఃసమీపమ్) సామిప్యార్థము నందవ్యయాభావము.
అచప్రత్యయము. అమృతము. ప్రతివిపాశమ్. “అక్షణేనాభివ్రతీ” (672)
సూ. చే సమాసము. అచప్రత్యయము. సుబుక్కు. సుబుత్పత్తి. అచప్రత్యయము
సమాసావయవమే గాన “నావ్యయాభావాత్” (661) సూ. చే నమ్నావము.
శరదాదిగణమును చూపుచున్నాడు:— శరద్ విపాక్ అనన్ మనన్ ఉపానశ్
దివ్ హిమవత్ అనకుహ్ దిక్ దృక్ విక్ చేతన్ చతుర్ తద్ తద్ కియత్.
“జరాయా జరనోచ” జరాశబ్దమునకు జరసాదేశమగును. ఇది గణసూత్రము.
విభక్తిపరముగలేనపుడు “జరాయాజరసన్యతరస్యామ్” (128) సూ. చే జరసా
దేశమప్రాప్తమగుచుండ దీనిచేనది విధింపబడెను. ఉపజరనమ్ (జరాయాస్పృహివమ్)
సామిప్యార్థముననవ్యయాభావము అచప్రత్యయము జరసాదేశము లమ్నావము
వగును.

“ప్రతిపరసమనుభ్యోక్షః” ఇదియు గణసూత్రము. ప్రతి పరసమ్ అను
పీనికంటె పరమగునక్షిశబ్దమునకు గణమున పాఠమును చేయవలయును, “యస్మై
తిచ” (అచప్రత్యయము తద్దితము గావుననది పరమగునప్యక్తికారలోపమగునవి
సూచించుటకు చూపబడినసూత్రము) ప్రత్యక్షమ్. (అక్షణే ప్రతి) కన్నులకెదురుగ
నవి భుక్తము. “అక్షణేనాభివ్రతీ” (672) సూ. చే సమాసము. అచప్రత్యయము
సుబుక్కు. ప్రత్యక్షీ + అ అని యుండవితారలోపము. మరలనుస్య. అమ్నాశము.
లవ్యయముగానట్టి పరశబ్దముకంటె పరమగునక్షిశబ్దమునకునీగణమున పాఠము
చెప్పబడెను. గణపాఠమునకు అచప్రత్యయము ఫలము. కనుకనట్టిపాఠసామర్థ్యము
వలన అనవ్యయమగు పరశబ్దము “అక్షః పరమ్” అనువిగ్రహమున నక్షిశబ్ద
ముతో నవ్యయాభావసమాసమొందునవి చెప్పవలయును. పరోక్షమ్. (అక్షః
పరమ్) అవ్యయాభావసమాసము. అచప్రత్యయము. సుస్మలం లుక్కు. “పరోక్షే
లిత్” (3-2-115) అనుసూత్రమున “పరోక్షీ” అను పాశీని నిర్దేశమువలన పర
శబ్దమునకింతాదేశముగనోకారమాదేశమగును. “ఏజః పదాంతాదతి” (87) సూ. చే
పూర్వరూపము. విశిష్టముకంటెనుబుత్పత్తి. అమ్నావము. ఇంద్రియములకవిషయ
మని భుక్తము. పరోక్షక్రియా ఇత్యాద్యుక్తులందు “పరోక్ష” అనురూపము
“పరోక్షమస్యాన్తి” అనుపద్యమున “అర్కలబిభ్యోచి” (5-2-127) సూ. చే
అచప్రత్యయమును ఏదవ టాచప్రత్యయములేనని సిద్ధమగును. సమక్షమ్
(అక్ష్యోయోగ్యమ్) అవ్యక్షమ్ (అక్షఃపశ్యాత్) అనురూపములప్రక్రియను యథా
పూర్వముగ నెరుగవలయును.

682. అనశ్చ. 5-4-108. అనః, చ (ఐచ్, అవ్యయాభావే)
అన్నస్తాదవ్యయాభావాత్ప్రత్యేకమ్॥

683. అన్ అస్తమందుగల అవ్యయాభావసమాసముకంటె ఐచ్ ప్రత్యయము సమాసాస్తమగును.

683. సప్తద్వితీ. 6-4-144. సః, తద్వితీ (భస్య, లోపః, టేః)

నాస్తస్య భస్య టేస్లోపః స్యాత్ప్రత్యేకమ్ ఉపరాజమ్ అధ్యా
టమ్॥

683. తద్వితీ ప్రత్యయముపరమగునపుడు నకారాస్తమ భసంజకమునగు దానియొక్క టసంజకమునకు లోపమగును. ఉపరాజమ్. (రాజః సమీపమ్) సామీప్యార్థముననవ్యయాభావసమాసము. అనశ్చ (681) సూ. చే ఐచ్ ప్రత్యయము. సుప్సలకు ఐక్యు. ఉపరాజన్ + అ అనియుండనీ సూత్రముచే అన్ అనుదానికీ లోపమగును. ఉపరాజ శబ్దముకంటె సుజుత్పత్తి. అమృతము. ఇట్లే "అధ్యాటమ్" అనుచోటున ప్రక్రియనెరుగవలయును. విభక్త్యర్థమందివ్యయాభావము అత్యనిఅనునది విగ్రహవాక్యము.

684. నపుంసకాదన్యతరస్యామ్. 5-4-190. నపుంసకాత్, అన్య
తరస్యామ్ (అనః, అవ్యయాభావే, ఐచ్)

అన్నస్తం యత్ కీటం తదస్తాదవ్యయాభావాత్ప్రత్యేకమ్
త్ ఉపచర్మమ్ ఉపచర్మమ్॥

684. అన్నస్తమగునపుంసకలింగశబ్దము స్తమందుగల అవ్యయాభావ సమాసముకంటె వికల్పముగ ఐచ్ ప్రత్యయమగును. ఉపచర్మమ్ - ఉపచర్మ. (చర్మణః సమీపమ్) సమీప్యార్థమునందవ్యయాభావము. ఐచ్ ప్రత్యయము. పూర్వసూత్రముచే టిలోపము. అమృతము. టజభావమందు ఉపచర్మ అని యగును.

685. నదీపౌర్ణమాస్యాగ్రహాయణీభ్యః. 5-4-110. (ఐచ్, అన్య
తరస్యామ్).

వా ఐచ్ స్యాత్ ఉపవదమ్ ఉపవది ఉపపౌర్ణమాసమ్
ఉపపౌర్ణమాసి ఉపాగ్రహాయణమ్ ఉపాగ్రహాయణీ॥

685. నదీ పౌర్ణమాసీ అగ్రహాయణీ వీనిలోనే నయిననొకశబ్దము స్తమందుగల అవ్యయాభావసమాసముకంటె ఐచ్ ప్రత్యయము వికల్పముగనగును. ఉపవదమ్ ఉపవది. (నద్యాన్యమీపమ్) ఐచ్ ప్రత్యయము. సుప్సలకు ఐక్యు. ఉపవదీ + అ అనియుండ "యప్యేతి" (312) సూ. చే వీకారలోపము. వికల్పముకంటె సుప్స అమృతము. ఉపవది, ఇది ఉచ్చారణభేదము. ఉపవదీ

అనుచోట “హ్రస్వసంపుంసకే” (319) సూ. చే. హ్రస్వము. విశిష్టముకంటె సుత్పన్నమైన సుప్టుసకు “అవ్యయాదాప్” (465) సూ. చే యక్క-గును. ఇట్లే ఉపపార్థమునమే ఉపపార్థపూర్ణ మొదలిగున్నా పములప్రత్యయనెఱుంగునది.

686. యుయః. 5-4-111. (ఉచ్, అవ్యయీభావే, అన్యతరస్యామ్)

యుయన్తదవ్యయీభావాట్టజ్వాస్యాత్. ఉపసమిధమ్.
ఉపసమిత్ ||

686. యుయప్రత్యాహరపర్థమస్తమందుగల యవ్యయీభావసమాసముకంటె ఉచ్ప్రత్యయము వికల్పముగనగును. ఉపసమిధమ్. సామీపార్థ్యమందవ్యయీభావము. ఉచ్ఛు. సుబ్లుక్కు. విశిష్టముకంటెనువ్వు. అమృతము. ఉచ్ఛురానవుడు ఉపసమిత్. అని యగును.

వివ :— ఈసూత్రముచే వికల్పముగఉచ్ప్రత్యయము ప్రాప్తిండుచుండ నిత్యముగ ఉచ్ప్రత్యయముకొఱకు శరదాదిగణమున యుయస్తములకుః ఘాతము చేయబడెనని తెలియునది.

687. గిరేశ్చ సేనకన్య. 5-4-112. గిరేశః, చ, సేనకన్య. (ఉచ్, అవ్యయీభావే, అన్యతరస్యామ్.)

గిర్యన్తదవ్యయీభావాట్టజ్వాస్యాత్. సేనకగ్రహణా
పూజాప్తమ్. ఉపగిరిమ్. ఉపగిరి ||

687. గిరిశబ్దమస్తమందుగల యవ్యయీభావముకంటె ఉచ్ఛు విభాషగ నగును. “అన్యతరస్యామ్” అనునదనువర్తించుచేతనే వికల్పము సిద్ధమగును. గాఢసూత్రమున సేనకగ్రహణము ఋషిస్మరణమువలనగలుగు పుణ్యముకొఱ కగును. సేనకుడననొకవై యాకరణాచార్యుడు. ఉపగిరిమ్. సామీప్యముందవ్యయీభావము. ఉచ్ఛు. ఉజభావమందు “ఉపగిరి” అని యగును.

అవ్యయీభావప్రకరణముసమాప్తము.

17. తత్పురుషప్రకరణము

668. తత్పురుషః. 2-1-22.

అధికారోఽయం ప్రాగ్భూప్రసాదః॥

668. ఈసూత్రము “శేషో బహుప్రసాదః” అనుసూత్రమువలనధికృతమగును. ఉత్తరసూత్రములందువస్థితమై వానిచే విధింపబడు సమాసమునకు తత్పురుషసంజ్ఞను బోధించుచుండును.

669. ద్విగుశ్చ. 2-1-23. ద్విగుః॥ చ॥ (తత్పురుషః)

ద్విగురపి తత్పురుషసంజ్ఞస్యాత్. ఇదం సూత్రం త్యక్తుం శక్యమ్. సంఖ్యాపూర్వోద్విగుశ్చేతిపతిత్వా సంజ్ఞాద్యయసమావేశస్య నువచత్వాత్. సమాసాస్తః ప్రయోజనమ్. వజ్జరాజమ్॥

669. ద్విగుసమాసముగూడ తత్పురుషసంజ్ఞకమగును. “సంఖ్యాపూర్వోద్విగుః” (734) అను వక్ష్యమాణద్విగుసంజ్ఞావిధాయకసూత్రముననే సమాచ్ఛయార్థకచకారమును పఠించినచో ద్విగుతత్పురుషసంజ్ఞలకు సమావేశము సిద్ధమగును గాననీసూత్రమునకావశ్యకత లేదు. ద్విగువునకు తత్పురుషసంజ్ఞను విధించుటవలన వజ్జానాం రాజాం సమాహారః అనునర్థమున విధింపబడు ద్విగుసమాసమునకును “రాజాహస్యభృత్యక్షచ్ఛ” (792) సూ. చే తత్పురుషసమాసమునకు విధించబోవు సమాసాస్తటచ్ఛ ప్రత్యయము సిద్ధమగును. వజ్జరాజమ్.

వివ :— “అకదారదేకా సంజ్ఞా” (233) సూ. చే ద్విగుసంజ్ఞ తత్పురుషసంజ్ఞను బాధించును గానసంజ్ఞాద్యయసిద్ధితే పేరుగసూత్రముండవలయుననెడి తావముతోనీసూత్రము రిచించబడియెను. అట్టిసంజ్ఞాద్యయసమావేశము ద్విగుసంజ్ఞావిధాయకసూత్రమున సముచ్చయార్థకచకారపఠనమువలననే పఠించును గానపేరుగ సూత్రమావశ్యకము గాదని యాశయము. “సంఖ్యాపూర్వోద్విగుః” అనుసూత్రమును విభజించి “సంఖ్యాపూర్వః” అనుయోగముచే “తప్తికాతః” అను సూ. చే విహితమగుదానికి తత్పురుషసంజ్ఞను విధించి, ద్విగుః అనురెండవయోగముచే బాధితి ద్విగుసంజ్ఞను విధించినను రెండుసంజ్ఞలకు చ్యాయము సిద్ధమగుచుండ చకారమే క్షుజ్జాయ సమావేశమును బోధించునని గ్రహించునది.

690. ద్వితీయా శ్రితాతీతవతితగతాత్మస్తప్రాప్తావనైః॥ 2-1-24.
 ద్వితీయా, శ్రితా... ..వనైః (తత్పురుషః, విభాషా.
 సమాసః, సుపా.)

ద్వితీయాస్తం శ్రితాదిప్రకృతికైస్సుబి నైస్సహ వా
 నమన్యతే, స తత్పురుషః॥ కృష్ణం శ్రితః॥ కృష్ణశ్రితః॥
 దుఃఖమతీతో దుఃఖాతీతః (వా) గమ్యాదీనాముపసంఖ్యా
 నమ్॥ గ్రామం గమీ॥ గ్రామగమీ॥ అన్నం బుభుక్షుః॥ అన్న
 బుభుక్షుః॥

690: ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషచే ద్వితీయా అనుదానికి ద్వితీయాస్త
 మనునర్థము లభించును. సుపా అనునది “శ్రితా....వనైః” అనుదానికి విశేష్య
 మగుటచేలన విహేవచనాస్తమగ వివరిణావమునొందును. తదన్వధివతిన
 “సుబి నైః” అనునర్థము గలుగును. అందుచే శ్రితాదికబ్జములు శ్రితాదికబ్జమతీత
 సమదాదయములందు లాక్షణికములని గ్రహించవలయును. ద్వితీయావిభక్త్యస్త
 మగుపదము శ్రితాదికబ్జములు ప్రకృతులుగగల సుబి స్తమలతో వికల్పముగ నమ
 సి-చును అదియు తత్పురుషసంజకమగును అని సూత్రార్థము. కృష్ణశ్రితః.. (కృష్ణం
 శ్రితః) దుఃఖాతీతః. (దుఃఖమతీతః). కృష్ణ+అమ్, శ్రిత+సు అనియి,
 దుఃఖ+అమ్, అతీత+మ అనియు క్రమముగనలొకికవిగ్రహములు. ఇవటి
 కృష్ణమ్ దుఃఖమ్ మొదలగు ద్వితీయా స్తమలు శ్రితః అతీతః మొదలగు సుబి స్త
 మలతో నమసించినవి. (అలొకికవిగ్రహమందే సమాససంజ్ఞ ప్రవర్తించుటచే
 సమాసావయవములగు) అలొకికవిగ్రహమందే సమాససంజ్ఞ ప్రవర్తించుటచే సమా
 సావయవములగు సుప్రప్రత్యయములకు “మహేదాతు” (654) సూ. చే లక్ష్మ
 గును. సూత్రమువ ద్వితీయా స్తము ప్రథమావిరిష్టమగుటచే ద్వితీయా స్తమనకువ
 సరససంజయిండును గాన “ఉపసరసం ఛాన్వమ్” (658) సూ. చే. పూర్వది
 పాతమగును. సమాసమునకు “కృత్తద్ధిత” సూత్రముచే ప్రాతిపదికసంజయిండుట
 చేలన మరలనముదాయముకొంత సుబుత్పత్తులుగూడ. మహావిభాషాభోకారమువలన
 వక్షమందు “కృష్ణంశ్రితః” ఇత్యాదివాక్యములునుండును. (వా) గమీ బుభుక్షుః
 ఇత్యాదులగు గమ్యాదిప్రకృతికమలస్తమలతో గూడ ద్వితీయా స్తమ. సమసిండునని
 చెప్పవలయును. గ్రామగమీ (గ్రామంగమీ) అన్నబుభుక్షుః (అన్నంబుభుక్షుః)
 ఇత్యాదులుబాహురణములు.

691. స్వయం కేన. 2-1-25. స్వయమ్, కేన, (సుహ, తత్పు
 రుషః).

ద్వితీయేత స సహకృతే అయోగ్యత్వాత్ స్వయం
 కృతస్యోపకృత స్వయంకృతాః॥

691. స్వయం అనునవ్యయము క్తప్రత్యయాస్తమప్రకృతిగగల సుబ
సముతో సమసించునదియతత్పురుషసంజకమగును. అత్యనా అనునన్తముగల
స్వయం అనునవ్యయము కర్తృర్థకమగుటచే ద్వితీయాస్తమగుట సంభవించదు గాన
పూర్వసూత్రోపాత్తమగు ద్వితీయాపదమీసూత్రముననుప రింపదు. స్వాయం
కృతిః. (స్వయంకృతస్యావత్యమ్) ఇవట కృతః అనుక్తప్రత్యయాస్తప్రకృతిక
సుబస్తముతో స్వయం అనునవ్యయము సమసించినది. సుబుక్కు మొదలగువానివి
యథాపూర్వముగ తెలియదగును. స్వయంకృతః అనియగును. దీనికంటె స్వయం
కృతస్యావత్యమ్ అనునర్థమున వ్యవర్తనగు స్వయంకృతశ్శముకంటె "అతఃకర్త" (4-1-95) అనుసూత్రముచే కర్తృప్రత్యయమగును. స్వయంకృత + జన్ + ఇ అని
యండను. ప్రాతిపదికాపదవచగు సుప్పసకు లుక్కుగను. స్వయంకృత + ఇ
అనియండ "యస్యేతి చ" (812) సూ.చే అకారలోపము. "తద్ధితేష్వచామాదేః" (7-2-117) సూ.చే నాదవృద్ధి యగును. స్వాయంకృతి అనికాగా తద్ధితాః షగుటచే
విశిష్టమునకు ప్రాతిపదికనంజ్ఞ యండజలన సముదాదముకంటె సుబుత్పత్తి
యగును. స్వాయంకృతిః అని సిద్ధించును.

వివ :— స్వయం అనునవ్యయమునకు పె రీతిగ సమాసమును విధింప
నిచో కృత మొదలగు శ్శములకంటెనే కర్తృప్రత్యయము మొదలగునవి వచ్చి
యొందను. స్వయంతా రిః మొదలగునన్విరూపములు లాపలసివచ్చును. సమా
సమును విధించినచో సమాసకర్తముకంటె కర్తృప్రత్యయమువచ్చును గాని తదన్త
రూపములగు కృతాదీశ్శములకంటె ర షగానవిష్టసిద్ధియగునని భావము.

692. ఖట్వా క్షేపే. 2-1-26. ఖట్వా, క్షేపే (క్షేన, సుపా,
ద్వితీయాః)

ఖట్వాప్రకృతికిం ద్వితీయాస్తం క్తాస్తప్రకృతిక్షేన సుబ
క్షేన సమస్యతే, నిందాయామ్. ఖట్వారూఢో జాల్మః।
నిత్యసమాసోఽయమ్। న హి వాక్యేన నిందా గమ్యతే॥

692. ద్వితీయా క్షేన సుపా అనునవిప్రత్యయగ్రహణపరిభాషచే తదస్త
బోధకములగును. ఖట్వాశబ్దము ఖట్వాప్రకృతికమందు లాక్షణికము. ఖట్వాశబ్ద
ప్రకృతికద్వితీయాస్తము క్తాస్తప్రకృతికసుబస్తముతో వింధ ప్రతీయమాసమగు
నపుడు సమసించునవి సూత్రార్థము. ఖట్వారూఢః జాల్మః. (ఖట్వా +
అమ్ ఆరూఢ + సు) ఆరూఢ + సు అను క్తాస్తప్రకృతిక సుబస్తముతో ఖట్వా +
అమ్ అను ద్వితీయాస్తము సమసించినది. సుబుగదులూహ్యంబులు. జాల్మః తన
నాలోచనము లేకుండ పశిషేయవాడు. ఇట్టి వింధ సమాసమువలననే గమ్యమాన
మగును. ఈసూత్రముచే విధింపబడు సమాసమును నిత్యసమాసముగనెరుగునది.
వింధ ప్రతీయఘాసమగునపుడే యీసూత్రముచే సమాసము ప్రవ రించును గాన
"ఖట్వారూఢః" అనుసముదాయముచేతనేగూని ఘాక్ష్మముచేనసమీక్ష్యకారిత్వరూప

మగు నింద ప్రతీయమానము గాకపోవుటచే నమానము వైకల్పికమనుటకనకాశము లేదు. అనగా తొకికవిగ్రహవాక్యము లేదని యాశయము.

వివ :— బ్రహ్మచారి స్వాశ్రమవిహితములగు నియమములనన్నిటిని సలిపి గృహస్థాశ్రమమును స్వీకరించునపుడు మంచముపై వండుకొనవలయును. అంత వరకధర్మమనమే వానికి విహితము. అట్టి నియమము నతిక్రమించి బ్రహ్మచర్యమునందే ఖట్వారోహణమును చేసినవాడు ఖట్వారూడుడగును. కనుకనా పదమువలననట్టి నింద ప్రతీయమానమగును. ఇది రూఢశబ్దమగుటచే ఖట్వారోహణము లేకున్నను విషిద్ధాచారమును జేయవారినందరిని బోధించును.

693. సామి. 2-1-27. (త్రేన, సుపా)

సామి కృతమ్॥

693. సామి అనునది సగమనునర్థమును బోధించునవ్యయము. సామి అనునవ్యయము క్తాప్రకృతికసుబిక్తముతో సమసింపును. సామి కృతమ్ సమాస ముగాన దీనికి తద్విత్తాంతము “సామి కృతిః” (సామి కృతస్యావత్కమ్) అని యగును. సమాసముగానిచో సామికార్తిః అని యయ్యెడిది.

694. కాలాః. 2-1-28. (త్రేన, ద్వితీయా.)

త్రేనేత్యేవ. అనత్యన్తసంయోగార్థం వచనమ్. మాస ప్రమితః ప్రతివచ్చప్రతిః॥ మాసం పరిచ్ఛేత్తమారబ్ధవా నిత్యప్రతిః॥

694. కాలాః అనుచోట బహువచనముండుటచే కాలశబ్దము స్వరూపము నేకుగాక కాలవాచకములకు గ్రహణమునుబోధించును. కాలవాచకములు ప్రకృతికల ద్విదీయాంతములు క్తప్రత్యయాన్తప్రకృతికసుబిక్తములతో వికల్పముగ వమసింపును. త్రేన అనుపదముననువర్తింపక “కాలా అత్యన్తసంయోగేవ” అని యేకసూత్ర మునే చేయవలసియుండ “కాలాః” అని యోగవిభాగమును చేయుటవలననీసూత్ర మునమాత్రము “త్రేన” అనునదనువర్తించుననియు అత్యన్తసంయోగములేనపుడు సమసింపుననియు సర్థమును తెలియదగును. మాసప్రమితః. (మాసంప్రమితః) కాలవాచక ప్రకృతికద్వితీయాన్తమగు “మాసమ్” అనునది ప్రమితః అను క్తప్రత్య యాన్తప్రకృతికసుబిక్తముతో సమసింపినది. సుబ్బుగాదులగును. పాఠ్యమింట చంద్రుడు మాసపరిచ్ఛేదమునకారంభించినాడని యర్థము. ఇట్టి చంద్రునకు మాస ముతోనత్యన్తసంయోగములేకున్నను సమాసము సిద్ధమగును.

695. అత్యన్తసంయోగే చ. 2-1-29. అత్యన్తసంయోగే, చ (కాలాః, సుపా.)

కాలా ఇత్యేవ. అక్తాన్తార్థం వచనమ్. ముహూర్తం సుఖమ్. ఘుహూర్తముఖమ్॥

695. తేన అనునది యీసూత్రములో వికనువ రించదు. కాలవాచక ప్రకృతికములగు ద్వితీయాస్తమయ సుబి సముతో అత్యంతసంయోగము గమ్యమాన మైనపుడు సమపించును. త్వప్రత్యయాస్తప్రకృతికముకంటె. నన్యమగు సుబి సముతో సమాసమువచ్చుట సూత్రము. (యోగవిభాగము) ముహూర్తసుఖమ్. (ముహూర్తం సుఖమ్) ముహూర్తపరిమితకాల మంతయును వ్యాపించు సుఖమని యర్థము. కావున సమన్యమానపదార్థములకత్యంతసంయోగమున్నది.

ఇది ద్వితీయాతత్పురుషము.

696. తృతీయా తత్కృతార్థేన గుణవచనేన. 2-1-30. తృతీయా, తత్కృత, అర్థేన, గుణవచనేన (సుప్, సుపా.)

తత్కృతేతి లు పతృతీయాకమ్. తృతీయా స్తం తృతి యాస్తార్థకృతగుణవచనేన, అర్థశబ్దేన చ, సహ ప్రాగ్వత్. శజ్జులయా ఖణ్డః శజ్జులఖణ్డః దాన్యేనార్థో దాన్యార్థః తత్కృతేతి కీమ్ అజ్జ కాణః.

696. (సూత్రమున “తత్కృత” అనునది లోపించిన తృతీయావిభక్తిగలది. (తత్కృతేన) తృతీయా అనునది తదన్వదిచే తృతీయాస్తమయ సోధించును. “తత్కృత” అనునది “గుణవచనేన” అనుదానికి విశేషణము. “తత్కృతేన గుణవచనేన” అని యన్వయమును చేయవలయును. తృతీయాస్తమయ పరామర్శించు తచ్ఛబ్దము లక్షణచే తృతీయాస్తమయైక్య యర్థమును సోధించును. కాన “తత్కృతేన” అనుదానికి “తృతీయాస్తార్థముతో చేయబడినదనునర్థము ఫలింఛును. గుణవచనమనుచోట వచనగ్రహణమువలన గుణోపసర్గసద్రవ్యవాచకము నకు గ్రహణము. (తృతీయాస్తమ తృతీయాస్తార్థముచే చేయబడిన గుణమును సోధించుకల్పముతోను ధనవాచకమగునర్థశబ్దముతోను సమపించును.) శజ్జులఖణ్డః. (శజ్జులయా ఖణ్డః) ఖణ్డః (శకలము) అనునది ఖండనమును గుణముపసర్గసముగ గల ద్రవ్యమును సోధించును. శజ్జుల అనునది ఆయుధవిశేషమునకునంజు. శజ్జులయా అను తృతీయాస్తమ స్వార్థమగునాయుధ విశేషముచే చేయబడిన ఖండనగుణవాచకమగు ఖణ్డశబ్దముతో సమపించినది. దాన్యార్థః. (దాన్యేనార్థః) దాన్యేన అను తృతీయాస్తార్థకల్పముతో సమపించినది. తత్కృతేతి కీమ్ శజ్జుల ఖణ్డః ఇత్యాదులు పక్ష్యమాణమగు “కర్తృకరణే కృతా బహులమ్” (698). అను సూత్రముచేతనే సిద్ధించును గాన సీసూత్రమున “తత్కృత” అనుదానికి ప్రయోజన మేమని ప్రశ్నోశయము. తృతీయాస్తమ గుణవచనముతో సమపించినచో తత్కృతమగు గుణమును సోధించుకల్పముతోనే సమపించునుగానియితరముతో సమపించ దను నిమిషమును జెప్పాలకు. “తత్కృత” అనునది సూత్రోపాత్తమైనది. అందు వలన “అజ్జ కాణః” అనుచోట సమాసము వ్యాకృతమగుచు, ధుష్కర్మదులచే

సంధత్వగుణము గల్గినది గావితృతి యావార్తమగు నేత్రమునే గణకలేదు. అని సమాధానాశయము.

697. పూర్వసదృశసమోన్మత్తకలిహనిపుణమిశ్లక్ష్యైః. 2-1-31.

(తృతీయా)

తృతీయాస్తమేతైః ప్రాగ్భూతే. మూసపూర్వః. మాతృ
సదృశః. పితృసమః. ఊనార్థే. మామోసం కారావణమ్.
మాషవికలమ్. వాక్కులహః. ఆచారనిపుణః. గుణమిశ్రః.
ఆచారశ్లక్ష్యః. మిశ్రగ్రహణే సోపసర్గస్యాఽపి గ్రహణమ్.
మిశ్రంచానుపసర్గమనన్తావిత్యత్రాఽనుపసర్గగ్రహణాత్. గుడ
సమ్మిశ్రా దానాః. (వా) అవరసోపసంఖ్యానమ్. మాసే
నావరో మూసావరః॥

697. పూర్వ....శ్లక్ష్యైః అనునది పూర్వాదిశ్లక్ష్యైస్తకబ్ధములకు ద్వంద్వసమా

సము. తృతీయాస్తమ పూర్వ సదృశ సమ ఊనార్థ కలిహ నిపుణమిశ్లక్ష్య అను
శబ్దములతో వికల్పముగ నమనించును. ఊనార్థ అను పదముచే ఊనశబ్దార్థవాచకము
లగు వికల హీన మొదలగు శబ్దములు గ్రహింపబడును. మూసపూర్వః. (మాసేన
పూర్వః) మాతృసదృశః. (మాత్రా సదృశః) పితృసమః. (పిత్రా సమః) ఊనార్థ
ములు :— మామోసమ్. (కారావణమ్) (మామోసమ్) మాసమునుపేరుగల
పరిమాణముచే తక్కువైనది. మాషవికలమ్. (మాషేన వికలమ్) వాక్కులహః.
(వాచా కలహః) ఆచారనిపుణః. (ఆచారేణ నిపుణః) గుణమిశ్రః. (గుడేన
మిశ్రః) ఆచారశ్లక్ష్యః. (ఆచారేణ శ్లక్ష్యః) ఇదట సమసదృశశబ్దయోగముండు “కుల్యా
ర్థైరకుతోపమాఖ్యామ్” (683) అనునూత్రముచేతను, పూర్వాదిశబ్దముల యోగ
మందిసమాసవిధానసామర్థ్యమువలనను మాసాదిశబ్దములవలన తృతీయ వచ్చునవి
తెలియనగును. మాత్రమున మిత్రపదముచేనుపసర్గ సహితముగు మిత్రశబ్దమువచ్చును
గ్రహణము కల్గును. తృతీయాస్తమకంటె పరము ఉపసర్గరహితమువగు మిత్ర
శబ్దము సంధిభిన్నార్థమందన్తోదాత్త మగునను సర్పముగల “మిత్రం చానుపసర్గ
మనన్తా” (812-154) అను నూత్రముదలి యనుపసర్గగ్రహణము తప్పి స్మృత్యులము
లందు మిత్రశబ్దముచే నుపసర్గసహితమగుదానికిని గ్రహణము కల్గునని బోధించును.
కావున “గుడసమ్మిశ్రాః దానాః” (గుడేన సమ్మిశ్రాః) అనుచోట సమ అనునప
సర్గపూర్వకమిత్రశబ్దముతో తృతీయాస్తమ సమనించినది. (వా) అవరశబ్దమువచ్చును
తృతీయాస్తమతో సమాసమును చెప్పవలయును. మూసావరః. (మాసేన
అవరః.)

698. కర్తృకరణే కృతా చిహ్నము. 2-2-32. కర్తృకరణేకృతా,
చిహ్నాలమ్ (తృతీయా)

కర్తృకరణే చ తృప్తియా కృదన్తేన బహులం ప్రా
గ్వత్ హరిణా త్రాతో హరిత్రాతః సత్తైర్నిన్నే నఖ
భిన్నైః కృద్గృహణే గతికారకపూర్వస్యాపి గ్రహణమి
నఖనిర్నిన్నైః కర్తృకరణే ఇతి కిమ్ భిక్షభిరుషితః హేతా
వేషా తృప్తియా బహులగ్రహణం సర్వోపాధివ్యభిచారా
ర్థమ్ తేన దాత్రేణ యానవానిత్యాదౌ స్త కృతా కిమ్ కాషైః
వచతితరామ్॥

698. కృతా అనునది తదస్తవోద్ధకముగును. కర్తృకరణశబ్దములకు సమా
హరద్వంద్వముచేసి సప్తమిభక్తిని చేసిన కర్తృకరణే అని సిద్ధమగును. కర్తృ
మందుగాని కరణార్థమందుగాని ఏహితముగు తృప్తియాపిభక్తి యస్తమందుగల శబ్దము
కృదస్తముతో బహులముగ నమసించును అదియు తత్పురుషసంజకముగును. హరి
త్రాతః. (హరిణా త్రాతః) ఇవట హరిణా అను కర్తృకరణతృప్తియాస్తము త్రాత
అను కృదస్తముతో సమసించెను. నఖభిన్నైః. (నఖైః భిన్నైః) కృత్సత్కయము
గ్రహింపబడునపుడు గతినంజకముగాని కారకముగాని పూర్వమందున్నచో తద్వి
శిష్టమే కృదస్తమగును. గతికారకసమభివ్యాహారములేనపుడు కేలలమే కృదస్త
మగును అనునర్థముగల “కృద్గృహణవరిభాష”చే గతికారకపూర్వకముగు కృదస్త
ముతోగూడ సమాసమగును. కాన “నిర్నిన్నం” అనుదానితో తృప్తియాస్తము సమ
సించును. నఖనిర్నిన్నైః. (నఖైర్నిర్నిన్నైః). కర్తృకరణే అనుపదమును తిసివేచి
తృప్తియాస్తముకృదస్తముతో సమసించునని యర్థముచెప్పినచో “హేతా” (671)
అను సూ.చే విధింపబడు తృప్తియాస్తముగూడకృదస్తముతో సమసించవలసినట్లును.
కాననటిచోటులందు సమాసమును వాించుటకై “కర్తృకరణే” అనునది యావశ్య
కము అందువలన “భిక్షభిరుషితః” అనుచోట హేతుతృప్తియాస్తమునకు సమా
సము వారింపబడును. బహులగ్రహణమునలన కర్తృకరణార్థములందు విహితముగు
తృప్తియ యస్తమందుగలదిగూడ నొక్కచోట కృదస్తముతో సమసించదు. ఒక్క
చోట మరియొకవిభక్త్యస్తముగూడ కృదస్తముతో సమసించుననునర్థము లభి
చును. అందువలన “దాత్రేణ యానవాన్” అనుచోట కరణతృప్తియాస్తము ప్రవరు
ప్రత్యయాస్తముతో సమసించదు. కృతా కిమ్ సుషా అనునది యధికృతముగుటచే
తిజస్తముతో సమాసము ప్రసక్తముగాదు. కర్తృమందుచేనాక్షిప్తమగు వాత్సర్థబోధక
కృదస్తముతోనే సమాసము సిద్ధమగునని శంకాశయము. తిజస్తప్రకృతికతద్విత్తా
స్తముతో (వచతితరామ్) సమాసమును వాించుటకై “కృతా” అనునావశ్యకమని
సమాధానాశయము. కాషైః వచతితరామ్.

699. కృత్యైరధికారవచనే. 2-1-33. కృత్యైః, అధికారార్థవచనే

(పూర్వసూత్రమ్. సుషా)

స్తుతివిస్తాఫలకమర్థవాదవచనమధికారవచనమ్. తత్ర
కర్తృకరణే చ తృతీయా కృత్యైః సహ ప్రాగ్భవత్. వాత
చేద్యం తృణమ్. కాకపేయా నదీమ్

689. స్తోత్రముగాని నిందగాని ఫలితముగగల యర్థవాదము (అరోపితార్థము) అధికారవచనమగును. అధికారవచనమందు తర్తర్తకృతీయా న్నము కరణార్తకృతీయా న్నముగూడ కృత్యప్రత్యయా న్నప్రకృతిక సుచనములతో సమసిండు నదియు తత్పురుషసంజకమగును. వాతచేద్యమ్. (వాతేన చేద్యమ్) తృణము. చేద్యశబ్దము శక్యార్థకృత్యప్రత్యయా న్నము. గాలిచేతను చేపించుటకర్త మైనదని యర్థము. కోమలమైనదనుస్తుతియు బలహీనమైనదను నిందయునీవాక్యమువలన గమ్యమానమగును. కాననిది యధికారవచనమగును. కాకపేయా. (కాకైః పేయా) నదీ... పేయశబ్దముగూడ శక్యార్థకృత్యప్రత్యయా న్నము. కాకులచే త్రాగుటకర్త మైన దనియుర్థము. నదీ కూలంకషముగ పారుచుండుటచేనొట్టునుండియేః సులభముగ శాలలకును త్రాగుటకు యోగ్యమైనదనుస్తుతియు, కాకులచే త్రాగుటకు యోగ్యమైనది గానచాలతక్కువనీ సుగలదనునిందయు ప్రతీయమానమగును. కాననిదియు నధికారవచనమగును. ఈరెండువచనములు పై రీతిగ స్తుతివలకములు నిందాఫలకములునగునని గ్రహించునది.

700. అన్నేన వ్యజ్ఞనమ్. 2-1-34. అన్నేన. వ్యజ్ఞనమ్
(తృతీయా)

సంస్కారకద్రవ్యవాచకం తృతీయా న్నమన్నేన ప్రా
గ్భవత్. దద్వా ఓదనో దధ్యోదనః, ఇహ న్నయాహోవపేక
క్రియాద్వారా సామర్థ్యమ్॥

700. వ్యంజనమన సంస్కారకద్రవ్యవాచకము. అన్నశబ్దమునకు సము
చారుశక్తిచే ఓదనమనియే యర్థము. సంస్కారకద్రవ్యవాచకమగు తృతీయా న్నము
అన్నవాచకముతో విభాషగ సమసిండును. దధ్యోదనః. (నద్వా ఉపసక్తః ఓదనః)
దధిచేనుపసక్తమైన (తనువబడిన) నన్నముని యర్థము. దధ్యోదనములక ప్రయోగ
మగునువపేకక్రియాద్వారా సామర్థ్యము నూహింపవలయును. లేనిచో దధిః
సంస్కారకత్వము ప్రతీయమానముగానేరదు.

701. భక్ష్యేణ మిశ్రికరణమ్. 2-1-35. భక్ష్యేణ, మిశ్రికర
ణమ్ (తృతీయా)

గుడేన ధానాః గుడధానాః. మిశ్రణక్రియాద్వారా సా
మర్థ్యమ్॥

701. మిశ్రిక్రియతేననేన (తినుబిలపప్తువు దేనిచే కలుపబడునో యని)
అనువ్యుత్పత్తివలన గుడాయు మిశ్రికరణముగగును. కలిసములభూతమగును

గలది భక్షతారమగు పుష్టుభు భక్ష్యమనబడును. మిశ్రకరణవాచకమగు తృతీయాస్తము భక్ష్యవాచకముతో విభాషగఁపఁపించును. గుడభానః (గుడిన పన్ను శ్రితః భానః) శరావమున వేదబడిన దాన్యసముదాయము దానశబ్దార్థము. ఇది భక్ష్యమగును. గుడభానః అనుదానికి బెల్లముతోకలిపిన అముకులని యర్థము. గుడదానములకు మిశ్రశక్రియాధ్వారా సామర్థ్యముండుటవలన పటానము నిశ్శేంకముగ ప్రవర్తించును.

ఇది తృతీయాతత్పురుషము.

702. చతుర్థీ తదర్థాపబలిహతముఖరక్షితైః. 2-1-38.

చతుర్థీ, తదర్థాప.....తైః, (సుప్, సుపా.)

చతుర్థ్యన్తారాయ య తద్యాదినాఽరాదిభిశ్చ చతుర్థ్యైః
వా ప్రాగ్గతీ తదర్థేన ప్రకృతివిర్భుతభావపిత గృహ్యతే।
బలిరక్షితగ్రహణాజ్ఞానకాత్, యూపాయ దారు। యూపదారు।

సేహః। రస్థనాయ సాహీ। అశ్వసూసాదయస్తు షష్ఠీసమాసాః।
(వా) అర్థేన నిత్యసమాసో విశేష్యలింగతా దేతి వక్తవ్యమ్।
ద్విజాయాఽయం ద్వీజార్థః సూపః। ద్వీజార్థా యవగూః।
ద్వీజార్థం వయః। భూతబలిః। గోహితమ్। గోసుఖమ్।
గోరక్షితమ్॥

702. తదర్థమనుచోట తద్బద్ధముచే చతుర్థ్యస్తబోధ్యమగునర్థము విపక్షితమగును. చతుర్థ్యన్తారముకొఱకగునది తదర్థమగును. ప్రత్యయగ్రహణ పరిభాషచే “చతుర్థీ” అనునది చతుర్థ్యస్తబోధకమగును. “తదర్థాప.....తైః” అనునది ద్వంద్వముకలె తృతీయాస్తము. చతుర్థ్యస్తము, చతుర్థ్యన్తారమునకై యగు వస్తువును బోధించు సుబ సములతోను అర్థ బలి హితముఖ రక్షిత ఇవి ప్రకృతిగ గల సుబ స్తములతోను వికల్పముగ సమపించునదియు తత్పురుష సంజకమగును. భూతబలిః (భూతేభ్యో బలిః) గోరక్షితమ్ (గోభ్యో రక్షితమ్) ఇత్యాదినమానము లందు బల్యాదులు చతుర్థ్యన్తారములగుభూతాదులకొఱకగుచున్నవి గాన “చతుర్థీ” వదముచేతనే “భూతబలిః” ఇత్యాదినమానములు సిద్ధించుచుండ సూత్రమున పేరుగ బలిరక్షిత శబ్దములగ్రహణము వ్యర్థమై తదర్థవదముచే ప్రకృతివిర్భుత భావమే (చతుర్థ్యన్తారమగువస్తువుప్రకృతియుతదర్థమగువస్తువుప్రకృతియు నైయుండ వలయును.) గ్రహింపబడునని జ్ఞాపనముచేయును. “భూతబలిః” ఇత్యాదులలో భూతాదులకు బల్యాదులకును ప్రకృతివిర్భుతభావములేకపోవుటచే తదర్థవదములనగతార్థమువాదుగానబలిరక్షితగ్రహణము శ్యేకమగును. ఇటుచెప్పబడేవస్తనాయ స్థాప ఇత్యాదులలో చతుర్థ్యన్తారమగు పాకమునకు స్థాపింపబడుచున్నాత్రిమి ప్రకృతివిర్భుత భావము లేనందున సమాసాభావము సిద్ధమగును. యూపదామి. (యూపా మి దామి) ఇవని యూపా మి అనుచ బుర్ధ్యస్తమునకర్థమగు యూపస్త్రుపముకొఱక (యూపామి

దలి పకువును గట్టుకొయ్య) దానపదాఁము (కట్టు) అగుటచే యూపదాదువులకు ప్రకృతివికృతిభావమున్నది గానసమాసము నిర్దవగును. అశ్వఘాసః ఇత్యాదులను చెప్పబోవు “షష్ఠీ” (706) అనుసూత్రముచే విధింపబడు షష్ఠీసమాసముచేతనే (అశ్వవాంఘాసః) సిద్ధింపచేసికొనవలయునుగాని “అశ్వేభ్యోఘాసః” ఇత్యాది విగ్రహముఁనుజూపి యీసూత్రమందలి తదర్థపదముచే సమాసము వచ్చుననుటకు వలెనుడవదు. భూసాదులు తదర్థములైనను (అశ్వార్థములు) అశ్వఘాసాదులకు ప్రకృతివికృతిభావము లేకుండుటచే నేతత్సూత్రవిహితసమాసము ప్రవర్తించదని గ్రహించునది.

(వా) చతుర్థ్యస్తమునకు అర్థశబ్దముతో విత్యముగ సమాసమగుననియు విశేష్యముయొక్క లింగమే యాః మాః మునకునగుననియు జెప్పవలయును. మహావిభాషాధికారమువలననర్థపదముతో వికల్పముగనే సమాసము రావలసి యుండ తన్నివారణమునకై నిత్యసమాసము చెప్పబడెను. అర్థశబ్దము (ఉత్తర పదము) పుంలిజమగుటవలన (విశేష్యమే లిజమైనను) “పరవల్లిజం ద్వంద్వ తత్పురుషయోః” (816) అను సూ. చే సమాసము నిత్యపుంలిజముగావలసి వచ్చునను యాశయముతో విశేష్యలిజము విధింపబడెను. ద్వితీయాయం ద్వితార్థః (సూపః) నిత్యసమాసమగుట నన్వపదవిగ్రహము చూపబడెను. సూపః అను విశేష్యము పుంలిజమగుటచే సమాసముగూడ తల్లిజమే యగును. విశేష్యలిజమును చెప్పినందులకు ప్రయోజనమును జూపుచున్నాడు:—ద్వితార్థా (యవాగూః) విశేష్య మగు యవాగు స్త్రీలిజమగుటచే సమాసము స్త్రీలిజమగును. ద్వితార్థమ్. (పయః) విశేష్యము నపుంసకలిజము గానసమాసము నపుంసకమైనది. భూతబలిః (భూతే భ్యో బలిః) గోహితమ్. (గోభ్యోహితమ్) గోసుఖమ్. (గోభ్యసుఖమ్) గోరక్ష తమ్ (గోభ్యో రక్షితమ్).

ఇది చతుర్థితత్పురుషము.

703. పశ్చామీ భయేన, 2-1-37. పశ్చామీ, భయేన.

చోరాధ్యయమ్. చోరభయమ్. (వా) భయభీతభీతిభీ

రితి వాచ్యమ్. పృకభీతః. పృకభీతిః. పృకభీః॥

703. సూత్రమున భయశబ్దముచే స్వరూపమునకే గ్రహణము గాని భయార్థములగు శబ్దములకన్నిటిని గ్రహణము లేదు. అట్లైన “భయభీత” అను వా రికమనావశ్యకము గావలయును. పంచమ్యస్తము భయశబ్దముతో సమసించును. చోరభయమ్. (చోరాధ్యయమ్) చోర + జసి, భయ + సు అని యలౌకికవిగ్రహము. (వా) పంచమ్యస్తము భయ భీతభీతి భీ శబ్దములతో సమసించును. పృకభీతః (పృకభీతః) పృకభీతః. (పృకాద్భీతిః) పృకకాః. (పృకాద్భీః)

704. అపేతాపోషము కవతితాపత్రస్తైరల్పకః, 2-1-38.

అపేతా, ... పత్రస్తైః, అల్పకః, (పశ్చామీ)

ఏతైః సహస్రైః పశ్చాన్యస్తం సమస్యతే స తత్పు
రుషః సుఖాపేతః కల్పనాపోధః చక్రముక్తః స్వర్గపతి
తః తరజ్ఞాపత్రస్తః అల్పకః కిమ్ ప్రాసాదాత్పతితః॥

704. "అపేతా... ..నైః" అనునది ద్వంద్వము. అపేత అపేదము క
పతిత అపత్రస్త యాశబ్దములతో కొన్నిపంచమ్యస్తములే సమసించునదియు
తత్పురుషసంజ్ఞకమగునని యర్థము. సుఖాపేతః (సుఖాదపేతః) కల్పనాపోధః.
(కల్పనాయాః లపోధః) చక్రముక్తః (చక్రాన్ముక్తః) తరజ్ఞాపత్రస్తః (తరజ్ఞాదప
త్రస్తః) అల్పకః అనునది లేవిచో ప్రాసాదాత్పతితః అనుచోట పంచమ్యస్తము
నకు సమాసము ప్రసక్తమగును. కొన్నిపంచమ్యస్తములే సమసించుననుటవలన
నిచట రాదని తెలియునది.

705. స్తోతాన్తికదూర్ధాకృచ్ఛాణీ క్షేన. 2-1-89. స్తోకాన్తి
కదూర్ధాకృచ్ఛాణీ, క్షేన (పశ్చామీ.)

స్తోకాన్ముక్తః అల్పాన్ముక్తః అన్తికాదాగతః అభ్యా
శాదాగతః దూరాదాగతః విప్రకృష్టాదాగతః కృచ్ఛా
దాగతః పశ్చాన్ముక్తః స్తోకాదిభ్యః ఇత్యుక్॥

705. సూత్రమున స్తోకమ్ అన్తికమ్ దూరమ్ యాశబ్దములకు అర్థశబ్ద
ముతో బహువ్రీహి. పంచమ్యస్తములగు స్తోకార్థములు అన్తికార్థములు దూర్ధా
కములు పంచమ్యస్తముగు కృచ్ఛాశబ్దము ఇవి క్రప్రత్యయార్థముతో సమసిం
చును. స్తోకాన్ముక్తః (స్తోకాన్ముక్తః) అల్పాన్ముక్తః అల్పాన్ అను స్తోకార్థక
పంచమ్యస్తము ముక్తశబ్దముతో సమసించెను. అన్తికాదాగతః అభ్యాశాదాగతః
దూరాదాగతః విప్రకృష్టాదాగతః కృచ్ఛాదాగతః ఈయదాహరణములందు సమా
సము వచ్చిన పిదప "సుపోదాతుప్రాతిపదికయోః" అనుసూత్రముచే ప్రాప్తమగు
పంచమీ ఐక్య "పశ్చాన్ముక్తః స్తోకాదిభ్యః" (884) అను సూ. చే విశేషించ
బడెను. అందుచే పంచమీ శ్రూయమాణమగును.

ఇది పశ్చామీతత్పురుషము.

706. షష్ఠీ. 2-2-8, (సుపా)

రాజ్ఞః పురుషో రాజపురుషః॥

706. షష్ఠీవిభక్త్యస్తము సమర్థమగు సుబన్తముతో సమసించునదియు
తత్పురుషమగును. రాజపురుషః. (రాజ్ఞః పురుషః) రాజన్ + జన్, పురుష + సు.
అని యేలోకకవిగ్రహము. సుష్టులకు ఐక్యవచ్చిన పిదప ప్రత్యయలక్షణముచే
రాజన్ శబ్దము చదమగుటవలన వలోపమగును.

*707. యాజకాదిభిశ్చ. 2-2-9. యాజకాదిభిః, చ (షష్ఠి)

ఏభిః షష్ఠ్యంతం సమస్యతే. తృణకాభ్యాం కర్తరీత్యన్య ప్రతిప్రసవోఽయమ్. బ్రాహ్మణయాజకః. దేవపూజకః। (వా) గుణాత్తరేణ తరలోపశ్చేతి వక్తవ్యమ్. తరబిన్తం యద్గుణవాచి తేనసహ సమానస్తరప్రత్యయలోభశ్చ। ననిర్ధారణఇది పూరణగుణేతి చ నిషేధస్య ప్రతిప్రసవోఽయమ్। సర్వేషాం శ్వేతతరః సర్వశ్వేతః। సర్వేషాం మహాత్తరః సర్వమహాన్. (వా) కృద్యోగా చ షష్ఠి సమస్యత ఇతి వాచ్యమ్. ఇద్భస్య ప్రశ్ననః ఇద్భప్రశ్ననః॥

707. యాజకాదిగణమున పరింపబడు శబ్దములతో షష్ఠ్యనము సమసించును. కర్తృరమునవిహితములగు తృప్ప్రత్యయా నముతోనులకప్రత్యయా నముతోదను షష్ఠ్యనము సమసించదనునర్థముగల “తృణకాభ్యాం కర్తరి” (613) అను షష్ఠినమాన నిషేధమునకిది ప్రతిప్రసవము. (నిషేధమును బాదించి తిరుగకార్యమునుఁబొందించునది) బ్రాహ్మణయాజకః. (బ్రాహ్మణాన్య) యాజకః యాజకః అనునది కర్తృరకమగు ఆక ప్రత్యయా నము. దేవపూజకః అనునదియన్నిశే (వా) తరప్రత్యయా నమగు గుణవాచకముతో షష్ఠ్యనమగు సర్వశబ్దము సమసించును గుణవాచకముకంటె విహితమగు తరప్రత్యయము లోపించును. వార్తికమున సర్వశబ్దమునప్పత్తమగుట చేనిట్టియర్థము లభించెను. నిర్ధారణమర్థముగల షష్ఠ్యనము సమసించదనునర్థముగల “న నిర్ధారణే” (708) అను సూత్రమునకు గుణవాచక శబ్దముతో షష్ఠ్యనము సమసించదను నర్థముగల “పూరణగుణ” (709) అను సూత్రమునకునీవార్తికము ప్రతిప్రసవము. సర్వశ్వేతః. (సర్వేషాం శ్వేతతరః) శ్వేత అను గుణవాచకముకంటె తరప్ప్రత్యయము విహితమయ్యెను. దీనికి సర్వేషామ్ అను షష్ఠ్యనముతో సమానము తరప్ప్రత్యయలోపము పైవార్తికముచే నిర్దములగును. వార్తికము లేకున్న నిచట “పూరణగుణ” సూత్రముచే సమాన నిషేధము ప్రసక్తమగునని తెలియనది. సర్వమహాన్. ఇచట మహాత్తరః అను తరబిన్తముతో సర్వశబ్దమునకుసమానము తరప్ప్రత్యయలోపమును నిర్దమగును. (వా) “కర్తృకర్మణోః కృతి” (626) సూ. చే విధింపబడు షష్ఠ్యనమునకు సమర్థమగు పదముతో సమానమును చెప్పవలయును. ఇద్భప్రశ్ననః. (ఇద్భస్య ప్రశ్ననః) ప్రశ్ననః అనునది య్యట్ప్రత్యయా నము. కుతారమర్థము. తద్యోగమున “కర్తృకర్మణోః” సూ. చే షష్ఠి వచ్చెను. “ప్రతివచవిధానా షష్ఠి న సమస్యతే” అను వక్ష్యమాణావార్తికమునకిది యపవాదము.

* యాజక పూజక పరిచారిక పరిషేచక పరివేషక స్నాపక అధ్యాపక ఉత్పాదక ఉద్వర్తక హోతృ భర్తృ రథగణక వత్తిగణకఇది యాజకాదిగణము,

వివ:— దేనినుండి యేకదేశము వేరుచేయబడనో ఏది వేరుచేయబడునో వేరుచేయుటకై యొకటి కారణమో యీమూడును ప్రయుక్తములగునపుడే నిర్ధారణ షష్ఠివిభక్తియు “సన్నిధారణే” అనుసమాస విషేధముగూడ ప్రవర్తించును. (సృజాం ద్విజః శ్రేష్ఠః) నర్వశ్రేష్ఠః అనుచోట వె మూడునులేనందున “సన్నిధారణే” అను సూత్రమునకు ప్రసక్తి లేదు. ఇట్టి యన్వయమును వుననునందుచుకొని దీనిని విడిచి “పూరణగుణ” అను విశేషమునదిది ప్రతిప్రసవమనిమూలమున చెప్పబడెను.

708. సన్నిధారణే. 2-9-10. స, నిధారణే (షష్ఠి)

నిధారణే యా షష్ఠి సా సమన్యతే. సృజాం ద్విజః శ్రేష్ఠః। (వా) ప్రతిపదవిధానా షష్ఠి స సమన్యత ఇది వాచ్యమే. సర్విషోజ్ఞానమ్॥

708. నిధారణమున విధింపబడు షష్ఠ్యనమునకు సమాసము రాదు. సృజాం ద్విజః (శ్రేష్ఠః) “యతశ్చ నిధారణమ్” (641) సూ. చే సృజామ్ అను చోట షష్ఠి విహితమయ్యెను కాన నది ద్విజపదముతో నమసించదు. (వా) ప్రతి పదమునుదేశించి విధింపబడు షష్ఠ్యనము నమసించదు. శ్రేష్ఠపదసంబంధముగల షష్ఠిని విడిచి మిగిలినసూత్రములచే (“జ్ఞోఽవిదర్థస్య”) (615) సూత్రముమొదలు “కృత్వోఽర్థ” (625) సూత్రమువరకునుండు సూత్రములచే విహితమగు షష్ఠి యంతయు ప్రతిపదవిధానమగును. సర్విషోజ్ఞానమ్. ఇచట షష్ఠి “జ్ఞోఽవిదర్థస్య కరణే” సూత్రముచే విహితము.

వివ — పురుషోత్తమః. (పురుషాజ్ఞాముత్తమః) ఇచట “సన్నిధారణే” అనువిషేధము ప్రవర్తించును గాననీరూపమెట్లు సాధువగుననిన సప్రవీణత్పురుషముచే (పురుషేమాత్తమః అనువిగ్రహమున “సంజ్ఞాయామ్” 7:5 సూ.చే) సాధువగునని గ్రహించునది.

709. పూరణగుణసుహితార్థసదవ్యయతవ్యసమానాధికరణేన.

2-2-11. (స, షష్ఠి)

పూరణాద్యైస్పదాదిభిశ్చ షష్ఠి స సమన్యతే. పూరణే. సతాం షష్ఠః గుణే. కాకస్య కార్థ్యమే. బ్రాహ్మణస్య శుద్ధాః। యదా ప్రకరణాదినా దస్తా ఇతి విశేష్యం జ్ఞాతం తదేద ముదాహరణం. అనిత్యోఽయం గుణేన విశేధః। తద శిష్యం సంజ్ఞాప్రమాణత్వాదిత్యాదివిధైశ్చాత్. తేన అర్థగౌరవం బుద్ధిమాన్యమిత్యాది నిధిమ్. సుహితార్థాస్తృప్త్యర్థాః। పలా సార సుహితః। తృప్తియాసమానస్తు శ్వాదేవ। స్వదే విశే

షః సతే ద్విజస్య కుర్వన్ కిచ్ఛాణో వా కిజ్జర ఇత్స
 గ్ః అవ్యయమ్ బ్రాహ్మణస్య కృత్వా పూర్వోత్తరసాహ
 చ్యత్సంప్రదయమేవ గృహ్యతే తేన తమపరీత్యాది
 సిద్ధమితి రక్షితః తవ్యః బ్రాహ్మణస్య కర్తవ్యమ్ తవ్యతా
 తు భవత్వేన స్యకర్తవ్యమ్ స్యరే భేదః సమానాధికరణే
 తక్షికస్య సగృహ్యతే షశేషణసమాస స్విహ బహులగ్రహ
 ణాన్న గోరేనోరీత్యాదిషు పోలాయువతీత్యాదీనాం విభక్త్య
 సరే చరితార్థానాం వరత్వాద్భాధకః షష్ఠీసమాసః ప్రాప్తః
 సోఽవ్యనేన వార్యతే॥

709. సూత్రమున అర్థశబ్దము పూరణగుణము సహితశబ్దములతో సంబం
 పించును. సచ్చబ్దము శత్రుశానవోప్రత్యయములను బోధించును. తదప్రసిద్ధిగల్గును.
 తవ్యశబ్దము తవ్యప్రత్యయమునే గ్రహించును గానితవ్యత్ ప్రత్యయమును గ్రహిం
 పను. పూరణార్థమున విధింపబడు ప్రత్యయము లనమంచుగంశబ్దములతోను
 గుణార్థకములతోను సుహితార్థకములతోను (తృప్త్యర్థకములతో) శత్రుశానవోప్రత్య
 యూప్రములతోను అవ్యయముతోను తవ్యప్రత్యయూప్రముతోను సమానాధికరణ
 షష్ఠ్యప్రముతోను షష్ఠ్యప్రము సమసించదని సూత్రము. ఈసూత్రము సంబం
 ధార్థకషష్ఠ్యప్రమునకు సమాసవిషేషకము. సతాం షష్ఠః పూరణార్థకప్రత్యయూప్ర
 మగు షష్ఠః అనువానితో సతామ్ అనుషష్ఠ్యప్రము సమసించదు. గుణార్థశబ్దము
 గుణోపసర్గవద్రవ్యవాచకమును, గుణితోభక ప్రకృతికావప్రత్యయూప్రమును
 గూఢ బోధించును. కాశస్య కార్జ్యమ్ కార్జ్యమనునది బాధప్రత్యయూప్రము.

(కృష్ణస్య భావః) గుణార్థకమునకు మరియొకయుదాహరణము :- బ్రాహ్మణస్య
 శుశ్లాః శుక్రశబ్దము గుణోపసర్గవద్రవ్యవాచకము. బ్రాహ్మణునికి దంతములతో
 సస్వయము గొనశుక్రశబ్దముతో సామ్యములేబండుటవలన సమాసప్రసక్తియే
 లేదు. (బ్రాహ్మణస్యై దంతాస్తే శుశ్లాః) కావున ప్రరణామంచే దంతములు
 (దంతాః) అనునిశేష్యము జాతమగునపుడే యిది యీనిషేషమునకుదాహరణమగు
 పని గ్రహించునది. సంజాయా ప్రమాదత్వమ్ అనుచోని ప్రమాదత్వవచనము
 గుణవాచకమగుటచే దీనితో సుజాపదమునకు సమాసవిషేషము ప్రసక్తమగు
 చున్నది. కాని "తవశిష్యం సుత్యోప్రమాణత్వాత్" (1255) అనుసూత్రము
 నందలి పాటిని నిర్దేశప్రమాణములనీసూత్రముచే విధింపబడు గుణవాచకముతో
 నిషేషమనిత్యము చెప్పవలయును. ఇటు చెప్పవలసిన అర్థగౌరవమ్ (అర్థస్య
 గౌరవమ్) బుద్ధిమాన్యమ్ (బుద్ధిమాన్యమ్) ఇత్యాదులందు గౌరవమాన్యాది గుణ
 వాచకములతో షష్ఠ్యప్రములకు సమాసము సిద్ధమగును. సుహితార్థమునవ తృప్త్య
 ర్థకములు యర్థము. ఫలానాం సహితః తృప్త్యర్థకమును సుహితశబ్ద
 ముతో ఫలానామ్ అనుషష్ఠ్యప్రము సమసించదు, ఇచట కరణము
 (ఫలము) శేషముగ వివక్షితమగుటచే షష్ఠి వచ్చెను. ఫలః సుహితః

ఇచట ఫలములకు కరణత్వము వివక్షితమగునపుడుమాత్రము “కర్తృకరణే కృతా” (698) సూ. చే సమానమగును. షష్ఠీసమాసమునకు ఫలసంబంధి తృప్తిగలవాడని యర్థము. తృప్తియానమాసమునకు ఫలకరణత్వప్తిగలవాడని యర్థము. ఫలముహిత శబ్దములకేదోరీతిగ సమాసము సిద్ధమగును గాని షష్ఠీసమాసనిషేధము వ్యర్థమని మాత్రము శంకింపవలెదు. తృప్తియానమాసమున పూర్వపదప్రకృతిస్వరమగు టయు షష్ఠీసమాసమునందనోదాత్తస్వరమగుటయు నీరీతిని స్వరమగుటచే సమాస నిషేధము సార్థకమగును. శతృశానప్రత్యయాస్తములతో షష్ఠ్యస్తము సమసించ దనుటకుదాహరణము:—ద్విజన్య కుర్వన్. ద్విజన్య కుర్వాణః। బ్రాహ్మణానికి సేవకుడని యర్థము. కుర్వన్ అనునది శతృప్రత్యయాస్తము. కుర్వాణః అనునది శానప్రత్యయాస్తము. “ద్విజన్య మటం కుర్వన్” ద్విజన్య అనుచోట షష్ఠి ద్విజానికి మటమునకుగల సంబంధమును బోధింపదు. అట్లయిన ద్విజానికి కుర్వన్ శస్త్రార్థముతో సామర్థ్యములేనందున సమాసప్రాప్తియేలేదు. కావున కుర్వన్ శబ్దము నకు సేవకుడ౯మని ఛెప్పిద్విజానికింకనుటగల సంబంధమును బోధించు షష్ఠి ద్విజ శబ్దమునకగునని చెప్పవలెను. ఈయర్థమును సూచించుటకే కుర్వన్ శబ్దమునకు కింకరః అని యర్థము వ్రాయబడెను, అవ్యయుముతో సమాసనిషేధమునకు దాహరణము:—బ్రాహ్మణస్య కృత్వా కృత్వా అనునవ్యయుముతో షష్ఠ్యస్తము సమసించదు. సూత్రముననవ్యయుపదమునకు పూర్వముదున్న సత్తుకృత్ప్రత్యయనిరేకము వలన, పరముదున్న తవ్య అను కృత్ప్రత్యయనిరేకమువలనను (సహచరితపరి భాషచే) వాచిమ్యముగది సవ్యయుపదముచే కృదస్తావ్యయుమే గ్రహింపబడును గానికదికరమగునవ్యయుము గ్రహింపబడదు. కావున తమతరి (తవ్య ఉపరి) ఇత్యాదులందు ఉపరి మొదలగు కృత్ప్రత్యయములతో షష్ఠ్యస్తమునను సమాసము సిద్ధమగునని రక్షితుడను వైయాకరణుడు చెప్పెను. ఇట్లు చెప్పబడిన “సర్వ పశ్యాత్” అను భాష్యప్రయోగము ప్రమాణమని తెలియునది. తవ్యప్రత్యయాస్తముతో సమాసనిషేధమునదాహరణము:—బ్రాహ్మణస్య కర్తవ్యమ్. కర్తవ్యమను నది తవ్యప్రత్యయాస్తము. సూత్రమున తవ్యఅని అనుబంధనివిన్యస్తమును గ్రహించుటవలన ననుబంధసహితముగు తవ్యప్రత్యయాస్తమునకు గ్రహణము కలుగదు. కావున స్వకర్తవ్యమ్ (స్వస్యకర్తవ్యమ్. కర్తృకర్తవ్యస్తముతో సమాసము) ఇత్యాదులందు తస్యకర్తవ్యమ్తో షష్ఠ్యస్తములను సమాసము సిద్ధమగును. “బ్రాహ్మణస్య కర్తవ్యమ్” ఇత్యాదులందును తవ్యప్రత్యయాస్తమునే గ్రహించుటచే సమాసమునంతవించును, గానసూత్రమున తవ్యగ్రహణమనావశ్యకమనుటకు వలనుపడదు. తవ్యప్రత్యయాస్త తవ్యప్రత్యయాస్తములకు స్వరభేదముగూడ యిందు గారణము. సమాసాధికరణమగుదానితో షష్ఠ్యస్తము సమసించదనుట కుదాహరణము:—తక్షకస్య సర్పస్య. సమాసాధికరణమన (సమాం అధికరణం=ద్రవ్యం యన్య) ఏకార్థబోధకము. విశేషణము విశేష్యముతో బహు అముగ సమసించుననునర్థముగల “విశేషణం విశేష్యేణ బహులమ్” (740) అను ఛెప్పబోవు విశేషణసమాసవిధానుకసూత్రమున “కన్దితృప్తిః కన్దితప్రవృత్తిః

క్వచిద్విభాషా క్వచిదన్యదేవ" అనురీతిననేకములగుస్వరములతోధించి విహుళ గ్రహణముండుటచే తత్పరుషమువలననావిశేషణసమాసముగూడ "తక్షకస్య సర్వస్య" ఇత్యాదులందు ప్రవర్తించదని గ్రహించునది. సమానాధికరణముతో షష్ఠ్యస్తము సమసించదనుటకు మరియొక యుదాహరణము. — గోః దేనోః ఇచట "పోటాయవతి" (748) సూ. చే విధించు కర్మరారయసమాసము విశేష విహితమగుటచే "షష్ఠీ" (706) సూత్రవిహితమగు సమాసమును జాధింపవలసి యున్నది. కాని "గోదేనోః" ఇత్యాదిప్రథమా విభక్త్యన్వయములందు చరితారమైన (సావకాశమైన) "పోటాయవతి" అనుసూత్రమును "గోదేనోః" ఇత్యాదులందును పరమగు (రాజః పురుషః. ఇత్యాదులందు సావకాశమైన) "షష్ఠీ" అను సూత్రముచే విహితమగు సమాసము జాధించి ప్రవర్తించవలసియున్నది. "షష్ఠీ" అనుసూత్రముచే ప్రాప్తించునట్టిసమాసముగూడనీసూత్రముచే వాధింపబడును.

710. క్తేన చ పూజాయామ్. 2-2-12. క్తేన, చ, పూజాయామ్ (షష్ఠీ, న)

మతిబుద్ధిసూత్రేణ విహితో యః క్తః తదనేన షష్ఠీ న సమస్యతే. రాజ్ఞాం మతో బుద్ధః పూజితో వా. రాజ పూజిత ఇత్యాదౌ తు భూతే క్తానేన సమా తృతీయాన మాసః॥

710. సూత్రమున పూజాయామ్ అనుపదము "మతిబుద్ధిపూజారేభ్యశ్చ" (8-2-188) అనుసూత్రమునకువలక్షణము, క్తేన అనువాని తదనేనచే క్తానేన అని యర్థము. "మతిబుద్ధిపూజారేభ్యశ్చ" అనుసూత్రముచే విధిపబడు క్తప్రత్య యస్తముతో షష్ఠ్యస్తము సమసించదని యర్థము. ఇది శేషష్ఠ్యస్తమునకు రారక షష్ఠ్యస్తమునకును సమాసవిషేధమును విధించును. రాజ్ఞాం. మతో. మనధాతువుకంటె మతిబుద్ధిత్వాదిసూత్రముచే వర్తమానకాలమున క్తప్రత్యయము విధింపబడెను. (మతో) "క్తస్య చ వర్తమానే" (628) సూ. చే రాజన్శబ్దముకంటె షష్ఠీ వచ్చెను. రాజ్ఞాం బుద్ధః రాజ్ఞాం పూజితః ఇత్యాదులు విశే. ఇచట మతో మొదలగు పదములకు ఇష్టపడుచున్నవాడనుకీర్తిని వర్తమానకాలమర్థమును చెప్పవలయును. వ్యవహారముననగవడు రాజపూజితః" ఇత్యాదిసమాసములు భూతకాలమున విధింపబడిన క్తప్రత్యయస్తముతో రాజ్ఞా ఇత్యాదితృతీయాస్తములకు ("కర్తృ కరణే" సూ. చే) సమాసముచేసిన నిర్దములగును. రాజ్ఞాచే పూజింపబడినవాడని యర్థము.

711. అధికరణవాచినా చ. 2-2-13. అధికరణవాచినా, చ (క్తేన, షష్ఠీ, న.)

క్తేన షష్ఠీ న సమస్యతే. ఇదమేషామాసితం గతం భుక్తం వా.

711. అధికరణార్థమున విధింపబడు క్తవ్రత్యయాస్తమతో షష్ఠ్యస్తమ సమసించదు. (ఇదమ్) ఏపీమ్ అసితమ్. (గతమ్ భుక్తమ్). అసితమ్ మొదలగురూపములు “కోఽధికరణే” (314-76) అను సూత్రముచేనధికరణార్థమున విధింపబడు క్తవ్రత్యయాస్తమలు. తద్యోగమందు “అధికరణవాచినశ్చ” (629) సూ. చే షష్ఠి వచ్చును.

712. కర్మణి చ. 2-2-14. కర్మణి, చ. (షష్ఠి, వ.)

ఉభయప్రాప్తౌ కర్మణీతి యా షష్ఠి సా న సమన్యతే।

ఆశ్చర్యో గవాం దోహోఽగోపేన॥

712. “కేన చ పూజాయామ్” అను నిషేధము వ్యర్థమగును గాన నీ సూత్రమున కేవలము పదమనువ రించదు. సూత్రమున చ అనువిపాకము ఇతి శబ్దముయొక్క యర్థమును బోధించును. కావున “కర్మణి” అను సప్తమ్యేకవచనా న్నముచ్చరింపబడి యేసూత్రముచే షష్ఠి విధింపవడునో అషష్ఠ్యస్తమ (ఉభయ ప్రాప్తౌ కర్మణి అనుసూత్రవిపాకషష్ఠ్యస్తమ) సమర్థమగుదానితో సమసించదని సూత్రార్థము. అంతియకాని కర్మార్థమున విధింపబడు షష్ఠ్యస్తమసమసించదని యర్థమునుచెప్పరాదు. అట్లైన అపాంసప్రష్టా ఇత్యాదులందునీసూత్రముచేతనేనిషేధము సిద్ధమగును గావున తదర్థమగు “తృణకాభ్యాం కర్తరి” అనుసూత్రము వ్యర్థమయ్యెడిది. ఆశ్చర్యో గవాం దోహోఽగోపేన. గవామ్ అనుచోట “ఉభయ ప్రాప్తౌ” (627) సూ. చే షష్ఠి వచ్చెను. కాన సమాసనిషేధము ప్రవర్తించును.

713. తృణకాభ్యాం కర్తరి. 2-2-15. తృణకాభ్యామ్, కర్తరి,

(షష్ఠి, వ)

కర్తర్వృణకాభ్యాం షష్ట్యా న సమాసః। అపాంసప్రష్టా।
వజ్రస్య భర్తా। ఓదనస్య పాచకః। కర్తరి రిమ్। ఇక్షాణాం
భక్షణమిక్షభక్షికా। పత్యర్థభర్తృశబ్దస్య యాజకాదిత్వాత్స
మాసః। భూభర్తా। తథం తర్హి ఘటానాం నిర్మాతృత్వి
భువనవిధాతుశ్చ కలహః। ఇతి। శేషషష్ట్యా సమాస ఇతి
తై యటః॥

713. కర్తరి అనునది తృణకాభ్యామ్ అనుదానితోనన్వయించును. కర్తర మున విపాకములగు తృదప్రత్యయాస్తమతోను అక (ఙ్వార్) ప్రత్యయాస్తమ తోను షష్ఠ్యస్తమనకు సమాసము రాదు. అపాంసప్రష్టా. వజ్రస్య భర్తా. క్రమ ముగ సృజ్భృదాతువులకంటె కర్తర్థమందు తృదప్రత్యయముచే నీరూపములు ధ్యములగును. తద్యోగమున “కర్తృకర్మణోః కృతి” (628) సూ. చే షష్ఠి వచ్చును. ఓదనస్య పాచకః. పచదాతువుకంటె కర్తర్థమున ఙ్వార్ ప్రత్యయము. దీనికి అక అనునదాదేశమగును. భక్షణమును ధాత్వర్థమును నిర్దేశించునపుడు భక్ష

ధాతువుకంటె భావార్థమున ఋత్ప్రత్యయముచేసిన భక్షికా అని యగును. ఇక్షాణాం భక్షికా అను విగ్రహముందు కర్మవాచకముకంటె విహితమగు షష్ఠ్యస్తమునకు సమాసము ప్రవర్తించెను. సూత్రమున కర్తరి అనుపదము లేనిచో నిచటను నిషేధము ప్రసక్తమగును. ప్రసిద్ధమగుటచే పతిశబ్దారకమగు భర్తృశబ్దమే యాజకాదిగణమున పరింపబడుటవలన నట్టిభర్తృశబ్దముతో షష్ఠ్యస్తమునకు "యాజకాదిభిశ్చ" (707) సూ. చే సమాసమగును. భూభర్తా. (భువో భర్తా) భూపతియని యర్థము. "చుటానాం.....త్రిభువనవిధాతుశ్చ.....హః". అను శ్లోకమున త్రిభువనవిధాతుః అనుస్థలమున తృణస్తమగు విధాతృశబ్దముతో త్రిభువనస్య అనుషష్ఠ్యస్తమునకు సమాసమగుచున్నది. అది యెటు సాధవగునని కథంతరి అను శంకకాశయము. ఈ సూత్రముచే విధింపబడు విషేధము సాన్నిధ్యముచే కారకషష్ఠ్యస్తమునకేయగును. "షష్ఠీ శేషే" (609) సూ. చే విధింపబడు షష్ఠ్యస్తమునకు ప్రవర్తించదు. పైస్థలమున శేషషష్ఠ్యస్తమనిన సమాసము సిద్ధమగునని కైయటుడు చెప్పెను. ఇది సమాధానయాశయము.

714. కర్తరి చ. 2-2-16. కర్తరి, చ. (షష్ఠీ, అకేన, న)

కర్తరిషష్ఠ్యా అకేన న సమాసః. భవతః శాయికా. నేహ తృణమవర్తతే. తద్వోగే కర్తరభిహితత్వేన కర్తృషష్ఠ్యా అభావాత్॥

714. కర్తరి అనునది షష్ఠీ అనుదానితో నన్వయించును. కర్తర్రమున విధింపబడు షష్ఠ్యస్తమునకు అకప్రత్యయస్తముతో సమాసము రాదు. భవతః శాయికా. ధాత్యర్థనిర్దేశమున శీజ్ (శయనే) ధాతువుకంటె అకప్రత్యయమువలన శాయికా అని సిద్ధించును. భవతః అనునది కర్తర్రకషష్ఠ్యస్తము. తృప్ప్రత్యయము కర్తర్రమందే విధింపబడుటచే దానిచే కర్తర్రయభిహితమగు గాననటిశబ్దములతో సంబంధమున్నపుడు కర్తర్రమందు షష్ఠీ ప్రాప్తియేలేకపోవుటవలన పూర్వ సూత్రమునుండి తృప్ప్రదమీసూత్రములో వికనువర్తించదు. తృణకాభ్యామ్. అమచోటనేకదేశమందు స్వరితత్వమునుదోషము సంగీకరించుటవలన అకపదము మాత్రమనువర్తించును.

715. విత్యం క్రిడాజీవికయోః. 2-2-17. విత్యమ్, క్రిడాజీవికయోః (షష్ఠీ, అకేన)

ఏతయోరర్థయోరకేన షష్ఠీ విత్యం సమన్యతే. ఉద్ధాలకపుష్పభంజికా. క్రిడావిశేషస్య సంజా. సంజాయామితి బాపే ఋత్. జీవికాయాం. దస్తలేఖకః. తత్రక్రిడాయాం ఏకలే జీవికాయాం తృణకాభ్యాంకర్తరి విషేధే ప్రాప్తేభవము॥

715. క్రిడార్థమందు జీవికా (వృత్తి) ర్థమందును విహితమగు అకప్రత్యయము న్నమందుగలదానితో షష్ఠ్యస్తము విత్యముగ ననుసించును. ఉద్ధాలకపుష్ప

భజ్జకా. (ఉద్ధాలకపుష్పాణి భజ్యనేయస్యాం) భజ్జదాతువుకంటె “సంజ్ఞాయామ్” (2-9-108) సూ. చే భావార్థమున ఋత్ ప్రత్యయవగును. దీనికి అకాదేశము. ఇందొకవిధమగు ఫలనమునకు సంకేతము. సమాసమువలననే యట్టిక్రీడారూప మగునర్థమవగతమగును. జీవికారమందుదాహరణము:—దస్తలేఖకః దస్తలేఖనముచే జీవించువాడని యర్థము. లిఖితాతువుకంటె కర్తృరమందు ఋత్ ప్రత్యయము. అకాదేశము. విశిష్టమువలన జీవిక గమ్యమానమగును. ఉద్ధాలకపుష్పభజ్జకా అనుస్థలమున ఋత్ ప్రత్యయము కర్తృరమందు విహితమగునదికాదు గావున “త్యజకాభ్యాం కర్తరి” అనుసూత్రముచే నిషేధము ప్రవర్తించునన్నను “షష్ఠీ” (706) సూ. చే ఏకల్ప సమాసము ప్రాప్తించుచుండ దస్తలేఖకః అనుచోట ఋత్ ప్రత్యయము కర్తృరమను విహితమగుటచే “త్యజకాభ్యాం” సూ. చే నిషేధము ప్రాప్తించుచుండ నీరెండుస్థలములందును నిత్యసమాసము కాఁజుకీ సూత్రమారంభించబడియెను.

718. పూర్వాపరాధర్మోత్తరమేకదేశినై కాధికరణే. 2-2-1.
పూర్వాపరాధర్మోత్తమమ్, ఏకదేశినా, ఏకాధికరణే.

అవయవినా సహ పూర్వాదయః సమన్యస్తే, ఏకత్వ సంఖ్యావిశిష్టశ్చేదవయః. షష్ఠీసమాసోఽవవాదః. పూర్వం కాయస్య పూర్వకాయః. అవరకాయః. ఏకదేశినా కిమ్. పూర్వం నాభే కాయస్య. ఏకాధికరణే కిమ్. పూర్వశ్చాత్రాజ్ఞాః. సర్వోఽప్యేకదేశోఽహృషమన్యతే. సంఖ్యావిసాయేతి జాపకాత్. మద్వాహ్మఃసాయాహ్మః. కేచిత్తునర్వోఽప్యేకదేశః కాలేన సమన్యతే. నత్వహ్మైవ. జాపకస్య సామన్యాపేక్షత్వాత్. తేన మధ్యరాత్రః “ఉపారతాః పశ్యమ రాత్రగోచరాః” ఇత్యాది సిద్ధమిత్యాహుః॥

718. ఏకదేశకల్పమవయవచకము. ఏనాదేశినా అనుకల్పమువలన అవయవినా అనునరము లభించును. ఏకాధికరణే = అధికరణమన ద్రవ్యము, ఏకత్వసంఖ్యాసహితమగు ద్రవ్యమందని యర్థము. పూర్వపరాధర్మోత్తరమ్ అను నది సమాహరద్యస్తము. (పూర్వం చ అవరం చ అధికం చ ఉత్తరం చ ఏషాం సమాహరః) ఏకత్వసంఖ్యాసహితమగు ద్రవ్యమునుబోధించు అవయవినాచకముతో పూర్వాదికల్పములు సమసించును. పూర్వకాయః. (పూర్వం కాయస్య) కాయనబ్ధమే కత్వసంఖ్యావిశిష్టమగు ద్రవ్యమును బోధించుయవయవినాచకమగుటచే నద్దానితో పూర్వకల్పము సమసించెను. సూత్రమున పూర్వాదులు ప్రథమావిద్విష్టములగుటచే నావికి పూర్వనిపాతమగును. పూర్వశ్చాసౌ కాయశ్చ అని కర్మధారయసమాసమును చేసినను పూర్వకాయః మొదలగు రూపములు సిద్ధించును గాని “పూర్వంకాయస్య” అనునీతిని విగ్రహమును చెప్పనపుడు “షష్ఠీ” (706) సూ. చే సమాసము ప్రసక్త మగుటవలననా సూత్రమున షష్ఠ్యస్తము ప్రథమావిద్విష్టమగుటవలనను కాయాదికల్ప

ములకు పూర్వనిపాతము ప్రసక్తమయ్యెడిని. అట్టి విగ్రహములందును పూర్వాది శబ్దములకే పూర్వనిపాతముకాఁజేసి సూత్రము షష్ఠీసమాసమునకవవాదముగ రచింపబడినది. అపరకాయః (అపరం కాయస్య) అధరకాయః మొదలగురూపములన్నియు హింపించునది. సూత్రమున “ఏకదేశినా” అనుపదము లేనిచో ఏకత్వసంఖ్యా విశిష్టద్రవ్య వాచకముతో సమాసమగుననునట్లము సంభవించును గాన “పూర్వం నాభేః కాయస్య” అనుచోట నాభిశబ్దముతోగూడ సమాసము ప్రసక్తమగును. శరీరమునకయవభూతమగు నాభికి పూర్వభాగమని అవాక్యమునకట్లము. నాభిశబ్దమేకద్రవ్యవాచకమైననవయవివాచకము గాదు. కాననచట పూర్వనాభిశబ్దములకు సమాసమును వారిచేసినకదేశినా అనుపదమావశ్యకము. పూర్వః చాత్రాణామ్ అనుచోట చాత్రశబ్దము సముదాయవాచకము. సముదాయముననుండునవయవభేదము వివక్షింపబడుటవలన బహువచనము ప్రవర్తించెను. శిష్యసమూహమున పూర్వభాగమని యర్థము. చాత్రశబ్దమిచట సమూహబోధకము గాననేకదేశియైనది. కాని నవయవభేదమును వివక్షించుటచేనేకత్వసంఖ్యావిశిష్టముకాదు గానసమాసము రాదు. సూత్రమున నేకాభిరక్షవదమ లేకున్ననీస్థలమందును సమాసము ప్రసక్తమయ్యెడిని.

“సంఖ్యావిసాయ పూర్వస్య” (289) సూ. చే సాయపూర్వకమగు అహ్నుశబ్దమునకు జీవ్రత్యయమువరమగునపుడహన్నాదేశము ఏకల్పముగ నిధింపబడెను. (సాయహ్ని-సాయాహని) సాయాహ్నుశబ్దము సిద్ధమయినపిదప సంఖ్యావిసాయ సూత్రము ప్రవర్తించవలయును గదా! అహ్నుః సాయః అను విగ్రహమున షష్ఠీసమాసము ప్రవర్తించినచో అహ్నుశబ్దమునకు పూర్వనిపాతమగును. సాయాహ్నుశబ్దము సిద్ధింపకపోవును. సాయాహ్నుశబ్దములకేకదేశిసమాసమును చేయుదమనిన సాయశబ్దమేకదేశిసమాసవిదాయకశాస్త్రమున లేకుండుటచేసినది సంభవింపదు. కాన సాయపూర్వకమగు అహ్నుశబ్దము లభింపకపోవుటచే నాయహన్నాదేశవిధానము ద్వారా “సర్వోఽప్యేకదేశోఽహ్ను సమస్యతే” (ఏకదేశవాచకములన్నియు సహస్రశబ్దముతో సమసించును.) అని జ్ఞాపనముచేయును. ఇట్లు సాయాహ్నుశబ్దము లభించుటవలనసహన్నాదేశవిధానము సఫలమగును. ఇట్లు జ్ఞాపనముచేయుటవలన “మద్యాహ్నుః” (అహ్నోమద్యమ్) ఇత్యాదులందేకదేశిసమాసము సిద్ధించును. సాయాహ్నుః మద్యాహ్నుః ఇత్యాదులందేకదేశిసమాసము ప్రవర్తించినపిదప “రాజాహస్సభివ్యష్టద్” (792) సూ. చే సమాసానమగు టదీప్రత్యయము “అహ్నోఽహ్నువితేభ్యః” (794) సూ. చే అహ్నోదేశమునగునని యెరుగవలయును.

సంఖ్యావిసాయ సూత్రముచే “సర్వోఽప్యేకదేశః అహ్ను సమస్యతే” అను రీతిని విశేషావేక్షమగు జ్ఞాపనమును చేయక సామాన్యముగ “సర్వ ఏకదేశః కాలేన (కాలవాచకకర్తృణాం) సమస్యతే, నత్వహ్నైవ” అని జ్ఞాపనముచేయవలయును. అట్లుగా కాలవిశేషవాచకమగు అహ్నుశబ్దముతోనే యనిగాక కాలసామాన్యవాచకము

అతోనేకదేశము సమసింతునని చెప్పవలయునని యాశయము. కనుక మధ్యరాత్రః (రాత్రేర్మధ్యమ్) "ఉపారతాః పశ్చిమరాత్రగోచరాః" ఇత్యాదిస్థలములందేకదేశిసమాసము సిద్ధించును. ఇట్లు చెప్పుకున్న పై స్థలములందహాశబ్దము లేదుగావుననేకదేశిసమాసము రాకుండుటచే నీ ప్రయోగములు సిద్ధింపకుండునని కొందఱు వైయాకరణులు చెప్పిరి.

717. అర్థం నపుంసకమ్. 2-2-2. అర్థమ్, నపుంసకమ్;

సమాంశవాచ్యర్థశబ్దో నిత్యం క్లీబేన ప్రాగ్భవత్ (వా)
ఏకవిభక్తౌ వషష్ఠ్యస్తవచనమ్; ఏకదేశిసమాసవిచ్ఛేదోఽయ
ముపసర్జనసంజ్ఞానిషేధః। తేన పంచఖట్వీత్వాది సిద్ధ్యతి।
అర్థం పిప్పల్యా అర్థపిప్పలీ। క్లీబే కమ్। గ్రామార్థః। ద్ర
వ్యైక్యవీచ। అర్థం పిప్పలీనామ్॥

717. సూత్రమున అర్థమనునపుంసకలింగనిర్దేశములననే అర్థశబ్దము నకు నపుంసకలింగము సిద్ధమగుచుండ మరలనపుంసకపదగ్రహణము నిత్యముగ నపుంసకలింగముగలదనునర్థమును బోధించును. అందు సామాన్యవాచకమగు పర్వశబ్దము పున్న పుంసకలింగములందుండవచ్చును. సమాంశవాచ్యమగునర్థశబ్దము మాత్రము నిత్యనపుంసకమగును. నిత్యనపుంసలింగమగునర్థశబ్దము అవయవివాచకముతో సమసింతునని సూత్రార్థము. ఈ సూత్రమునకు దాహరణభూతమైన అర్థపిప్పలీయను స్థలమున అర్థం పిప్పల్యాః అర్థస్య పిప్పల్యాః ఇత్యాదివిగ్రహములందు పిప్పలీ శబ్దము నియతవిభక్తికమగుటచే "ఏకవిభక్తిచాలపూర్వనిపాతే" (659) అనుసూత్రముచే సదాచికుపసర్జనసంజ్ఞయిండుటవలన "గోప్రియోరుపసర్జనస్య" (660) సూత్రముచే పిప్పలీశబ్దమునకు ప్రాప్త్యము ప్రాప్తించుచుండ తన్నివారణమునకై ఉపసర్జనసంజ్ఞానిషేధమగు (వా) ఏకవిభక్తౌ వషష్ఠ్యస్తవచనమునా రికమారబ్ధి మాయెను. "ఏకవిభక్తిచ" (659) అనుసూత్రమునందు అష్టాంతమ్ (విగ్రహమున షష్ఠ్యస్తము వియతముగనున్నను దాచికుపసర్జనసంజ్ఞయిండుదు) అని చెప్పవలయును. పై స్థలమున షష్ఠ్యస్తమే నియతముగనుండుటవలన దాచికుపసర్జనసంజ్ఞ లేకపోవుటచే అర్థపిప్పలీ యనుస్థలమున నబీషమగు ప్రాస్వాభావము సిద్ధమగును. పై వా రికముచే జేయబడిన నుపసర్జనసంజ్ఞానిషేధమేకదేశిసమాసమునందే ప్రవర్తించును గానపంచఖట్వీ ఇత్యాదిసమాసములందు పంచానాం ఖట్వానాం పమాహారః సమాహారేణ సమాహారాత్ అనుకీతిగ విగ్రహములను చెప్పినపుడు ఖట్వానామ్ అనునది నియతముగ షష్ఠివిభక్తికమైనను ఏకదేశిసమాసము గానందుననుపసర్జనసంజ్ఞానిషేధము ప్రవర్తించదు గాననివట ప్రాస్వాదులు ప్రవర్తించును. పంచఖట్వీ అనియగును. పదవ జీబాదులచే పంచఖట్వీ అనియగును. షష్ఠీసమాసమునకీసూత్రమవదాదము. అర్థపిప్పలీ. (అర్థం పిప్పల్యాః) అవయవివాచకమగు పిప్పలీశబ్దముతో నిత్యనపుంసకమగు అర్థశబ్దము సమసింపినది. గ్రామార్థః (గ్రామ

స్వార్థః) అనుచోటనర్థశబ్దము సమాంశవాచకముగానందున నది నిత్యనపుంసకము గాకపోవుటచే నీసూత్రముచే సమాసము ప్రవర్తించదు. ఈసూత్రములోనికిగూడ ఏకాధికరణే యనునదనున ర్థించును. కావుననే అర్థం పిప్పలినామ్ అనుస్థలమున ద్రవ్యైక్యము లేకపోవుటచే సమాసము రాదు.

వివ :— ఇచటినపుంసకగ్రహణము సూత్రనిర్దేశమందు లిజ్జివివక్ష లేదని జాపకముకొరకగును. “ఏచ ఇక్” (824) అను సూత్రమున “అర్థః ఏకారోఽర్థః ఏకారో వాప్తి” అని భాష్యకారుడు సమాంశవాచకార్థశబ్దమును పుంలిజ్జమునగూడ ప్రయోగించుటవలననీసూత్రములోని నపుంసకపదగ్రహణము సమాంశవాచ్యర్థ శబ్దమునకు నిత్యనపుంసకగ్రహణార్థమనుటకు వలనుపడదు. అవయవవాచకము మాత్రము పుంలిజ్జమే. గ్రామార్థమిత్యాదులుగూడ సమప్రవిభాగమందే సాధువు లగునని కొందరియూహయము.

718. ద్వితీయతృతీయచతుర్థ తుర్యాణ్యతరస్యామ్.

2-2-3. ద్వితీయతృతీయచతుర్థతుర్యాణి, అన్యతరస్యామ్.

ఏకాన్యేకదేశినాసహ ప్రాగ్విద్యా. ద్వితీయం భిజ్జయాః ద్వితీయభిజ్జా. ఏకదేశినా కమ్. ద్వితీయం భిజ్జయా భిజ్జ కస్య. అన్యతరస్యాంగ్రహణసామర్థ్యాత్ పూరణగుణేతి నిషేధం బాధిత్యా పక్షే షష్ఠీసమాసః. భిజ్జద్వితీయా॥

718. ఏకదేశినాలనుపదమునవర్తించును. ద్వితీయ తృతీయ చతుర్థతుర్య శబ్దములు అవయవివాచకమగుపదముతో వికల్పముగ ననుసించును. ద్వితీయభిజ్జా. (ద్వితీయం భిజ్జయాః) అవయవివాచకమగు భిజ్జపదముతో ద్వితీయశబ్దము ననుసించినది. ద్వితీయాచిశబ్దములు ప్రథమానిర్దిష్టయలగుటచే వానికే పూర్వనిపాతము. భిజ్జయొక్క రెండవభాగమని యర్థము. ఇట్లే తృతీయభిజ్జ ఇత్యాదులనెరుగవలయును. “ద్వితీయం భిజ్జయా భిజ్జకస్య” అనుచోట భిజ్జయా ద్వితీయం (భాగం) భిజ్జకస్య (జ్ఞేయం) (భిజ్జయొక్క రెండవభాగము భిజ్జకునిని) అనురీతిగ ద్వితీయ పదము భిజ్జక పదముతోనన్వయించుచున్నది. కాని ద్వితీయపదార్థము భిజ్జపదార్థము యొక్క యవయవమగుటచే భిజ్జపదమే యవివాచకము కాని భిజ్జకపదము కాదుగావున ద్వితీయభిజ్జకపదములకు సమాసము వారితమగును. ఏకదేశినా అనుపదమునవర్తింపకపోయినచో పై స్థలమున సమాసముప్రవర్తించెడిది. మహావిభాషాధికారమువలననే యీసూత్రముచేవిధింపబడు సమాసమునకు వైకల్పికత్వము సిద్ధమగుచుండమరలసూత్రముననన్యతరస్యామ్ అనుపదముయొక్క గ్రహణరూపమగుసామర్థ్యమువలన షష్ఠీసమాసావవాదమగునీసూత్రముచే సమాసమురానివక్షమందు ద్వితీయం భిజ్జయాః ఇత్యాదులందు ప్రాప్తమగు “పూరణగుణసహితార్థ” (709) అను సూత్రవిహితమగు నిషేధమును బాధించి “షష్ఠీ” (706) అను సూత్రముచే విహిత

మగు షష్ఠీసమాసము వచ్చునని తెలియదగును. షష్ఠ్యంతమునకు పూర్వనిపాతము వచ్చును. భిక్షద్వితీయమ్ ఇత్యాదిరూపములు గును.

(ఏకదేశీసమాసము సమాప్తము)

719. ప్రాప్తావన్నే చ ద్వితీయయా. 2-2-4. ప్రాప్తావన్నే, చ, ద్వితీయయా (అన్యతరస్యామ్).

పక్షే ద్వితీయాశ్చిత్తేర్థ్యాదినాసమాసః। ప్రాప్తో జీవికాం ప్రాప్తజీవికః। జీవికాప్రాప్తః। అపన్నజీవికః। జీవికాపన్నః। ఇహసూత్రే ద్వితీయయా, అ, ఇతి చ్చిత్వా అకారోఽపి ఏధీయతే। తేన జీవికాం ప్రాప్తా శ్రీ ప్రాప్తజీవికా। అపన్న జీవికా॥

719. ద్వితీయయా అనువానికి ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషచే తదప్రవిధి నలన ద్వితీయావైస అనునర్థము లభించును. ప్రాప్త అపన్న ఈరెండు శబ్దములు ద్వితీయావిభక్తి క్త్యంతముతో వికల్పముగ ననుసించును. పక్షమందు ద్వితీయాశ్చిత్తాత్మిక (690) సూత్రవిహితమగు ద్వితీయాతత్పురుష సమాసము ప్రవర్తించును. ఈసూత్రమున ప్రాప్తావన్నశబ్దములు ప్రథమాస్తమయగవిధేయపరిమితములచే వానికే పూర్వనిపాతము వచ్చును. ప్రాప్తజీవికః (ప్రాప్తో జీవికామ్) అపన్నజీవికః (అపన్నో జీవికాం) జీవికామ్ అనుద్వితీయాస్తమ్యతో ప్రాప్తావన్నశబ్దములు సమ సించినవి. జీవికాశబ్దమునకు “గోశ్రీయోరుపసర్జనస్య” (660) అనుసూత్రముచే హ్రస్వమగును. ద్వితీయాతత్పురుషము వచ్చునపుడు ద్వితీయాస్తమ్య ప్రథమానిర్దిష్ట మగుటచే ద్వితీయాస్తమనకు పూర్వనిపాతమగును. జీవికాప్రాప్తః। జీవికాపన్నః, ఈసూత్రమందు ద్వితీయయా అనుచోట కృతసంధివిధేయమనకొని ద్వితీయయా + అ = అవి చేర్చదమునుచేసి ప్రాప్తావన్నశబ్దములు ద్వితీయాస్తమ్యతో సమసించును అశబ్దములక న్నాదేశముగనకారముగూడ వచ్చునని యర్థమును చెప్పవలయును. ఇటు చెప్పబడిన జీవికాం ప్రాప్తా (శ్రీ) అను విగ్రహమున ప్రాప్తాఅను టాబిస్త ముతో సమాసమునుచేయునపుడు ప్రాప్తావన్నాశబ్దములకు అన్నాదేశముగనకారము ప్రవర్తించుటచే ప్రాప్తజీవికా అపన్నజీవికా అనురూపములగును.

వివ :— సూత్రములోని విధేయసముచ్చయార్థకచకారము సూత్రమందకార ప్రక్షేపమున మానమగును. ప్రాప్తావన్నశబ్దములకు సమాసము వానిక న్నాదేశముగ నకారముయారెండును సూత్రవిధేయములనిబోధించును. ప్రాప్తావన్నశబ్దములు టాబిస్తములయినను పూర్వాస్తవద్భావముచే సమాసము గలవగునని తెలియ నగును.

(720)

కాలాః సరిమాణినా. 2-2-6. కాలాః, సరిమాణినా।

పరిచ్ఛేద్యవాచినా సుబిజ్ఞేనసహ కాలాః సమస్యంతే।
 మాసోజాతస్య యస్య స మాసజాతః। ద్వ్యహజాతః।
 ద్వయోరహోన్నమాహారో ద్వ్యహః। ద్వ్యహో జాతస్య
 యస్యేతి విగ్రహః। (వా) ఉత్తరపదేన పరిమాణేన ద్విగో-
 స్పిద్దయే బహూనాం తత్పురుషసోపసంఖ్యానమ్। ద్వేలహానీ
 జాతస్య యస్యసః ద్వ్యహజాతః। అహోన్నహ్నాశ్చ
 వక్ష్యమాణోఽహ్నదేశః। పూర్వత్రయ ససంఖ్యాదేస్సమా-
 హరేశ్చితి నిషేధః॥

720. పరిమీయతే యేన అనువ్యుత్పత్తిచే పరిమాణశబ్దమునకు కొలచు
 నది అని ముర్తము. పరిమాణముకలది (పరిమాణం అస్మాస్మి) పరిమాణేయనబడును.
 అనగా కొలవబడుచున్నది. పరిచ్ఛేద్యమని ముర్తము. పరిచ్ఛేద్య వాచకమగు
 సుబిజ్ఞముతో కాలవిశేషవాచకములు సమసింపబడి సూత్రము. మాసజాతః.
 ఇచట మాసో జాతస్య యస్య అనునది లోకవిగ్రహము. పరిచ్ఛేద్యవాచకమగు
 జాతశబ్దముతో కాలవిశేషవాచకమగు మాసశబ్దము సమసించినది. షష్ఠీసమాసము
 ప్రాప్తించుచుండ దానినిబాధించి కాలవాచకములకు పూర్వనిపాతనమునకై యీ
 సూత్రమారంభింపబడియె. మాసజాతుడన పుట్టినతమవార నెరిరోజులుగడచినబాలు
 డని యర్థము. కావున జాతునకు మాసము పరిచ్ఛేదకమైనది. సమాసమునగూడ
 జాతునకే ప్రాధాన్యమని “యస్యసః” అనుదానివలన తెలియును. అలోకవిగ్రహ
 వాక్యమందుమాత్రము యస్యసః అనుదానికి ప్రవేశములేదు. ద్వ్యహజాతః=
 ద్వ్యహో జాతస్య యస్యసః అనునది లోకవిగ్రహము. కాలవిశేషవాచకమైన
 ద్వ్యహశబ్దము జాతశబ్దముతో సమసించినది. ద్వయోరహోన్నమాహారః అను
 విగ్రహమున “తద్దిత్యారోతరపదసమాహరేవ” అనువక్ష్యమాణసూత్రముచే సమా-
 హరమునందు ద్విగుసమాసము. టచ్ ప్రత్యయములవలన ద్వ్యహః అనురూప
 మగును.

వా=ఉత్తరపదమన సమాసముయొక్క తుదియవయవము. ఉత్తరపదమగు
 పరిచ్ఛేద్యవాచకముతో ద్విగుసమాసము సిద్ధించుటకై బహుపదములకు తత్పురుష
 సమాసము చెప్పవలయునని వార్తికార్థము. ఉదాః— ద్వ్యహజాతః। ద్వే
 అహానీ జాతస్య యస్యసః అనునది లోకవిగ్రహవాక్యము. ఇచట పైవార్తిక
 ముచే మూడుపదములకు తత్పురుషము సిద్ధించును. ముఖగనంతరమున ద్వ్యహన్
 జాతఅనురూపమగును. ఇపుడిచట జాతశబ్దము పరిచ్ఛేద్యవాచకమగును తరపదమే
 నందున “తద్దిత్యారోత్యాదివక్ష్యమాణసూత్రవిహితమగు ద్విగుసమాసము ద్వ్యహన్
 శబ్దములకు సిద్ధించును. తరువాత సమాసాస్తమగు టచ్ ప్రత్యయము (792)
 అహ్నోహ్నా ఏతేభ్యః (794) అనుసూత్రముచే అహ్నదేశమును ప్రవర్తించును.

ద్యవహజాతః అనియగును. పైవాత్తికములేనపుడు తద్విత్తార్థేత్వాదినూత్రముచే నుత్తరపదము పరమగునపుడు దిక్కుఁజ్ఞాపాదకములకు సుబిష్టముతో సమాసము విధించినందున, ద్వే అహసీ జాతస్య ఇత్వాది విగ్రహములందు, సుబ్బిసాఅను చోటనేకవచనసామర్థ్యముచేతను, కాలాః పరిమాణనాఇత్వాదినూత్రముచే బహు పదములకు తక్కురుషము రాకపోవుట చేతను, ప్రదక్షిణతమగు ద్యవహజాతః అనునది సిద్ధింపకపోయెడిది. “న సంఖ్యాదేస్సమాహతే” (747) అనుపక్ష్యమాణ నూత్రముచే సమాహరమందుండు అహాన్శబ్దమునకు అహ్నదేశనిషేధము విధింప బడినందున ద్యవహజాతఃఅనుచోట అహ్నదేశము రాదని తెలియునది.

(ఇది పక్షికత్పురుషము)

721. సప్తమీ * శౌణ్డైః. 2-1-40. సప్తమీ, శౌణ్డైః।

సప్తమ్యుత్తం శౌణ్డాదిభిః ప్రాగ్భూత్। అక్షేషశౌణ్డైః।
అక్షిశౌణ్డైః। అధికశౌణ్డైః పత్యశే। అన్యైః పత్యపదాంతి ఖః।
ఈశ్వరాదీనః॥

721. సప్తమ్యుత్తము, శౌణ్డాదిగణపతితమాలై న సుబిష్టములతో వికల్పముగ నమసించును. అక్షశౌణ్డైః. (అక్షేషశౌణ్డైః) శౌణ్డుడన ఐశ్వర్యాదనియ్యరము. శౌణ్డాదిగణమున అధికబిమ్మ పఠించబడినది. సప్తమ్యుత్తము అధికబిమ్మతోగూడ నమసించును. ఈశ్వరాదీనః। (ఈశ్వరేఅధి) సమాసము అధికబిమ్మ తరపదమందు గలదగుటచే “అషడక్ష” (5-4-7) అనునూత్రముచే అప్రత్యయము పన్నును. ఖానిది “అయనేయాసీ” (478) నూత్రముచే ఈనాదేశమగును.

722. సిద్ధశుష్కపక్షబిష్టైః. 2-1-41. సిద్ధశుష్కపక్షబిష్టైః,
చ, (సప్తమీ).

ఏతై స్సప్తమ్యుత్తం ప్రాగ్భూత్। సాంకాశ్యసిద్ధః। ఆతప
శుష్కః। స్థాలీపక్షః। చక్రబిష్టః॥

722. సప్తమ్యుత్తము, సిద్ధ శుష్కపక్ష బిష్ట యీశ్వరములతో నమసించును. యథాక్రమముగనుదాహంజములు. సాంకాశ్యసిద్ధః (సాంకాశ్యేసిద్ధః) సాంకాశ్యనగరమందు పుట్టినవాడనియ్యరము. ఆతపశుష్కః. (ఆతపేశుష్కః) స్థాలీపక్షః (స్థాల్యాంపక్షః) చక్రబిష్టః (చక్రేబిష్టః).

723. ద్వాంక్షేణ క్షేపే. 2-1-42. ద్వాంక్షేణ, క్షేపే, (సప్తమీ)

* శౌణ్డ దూర్త కిత్తవ వ్యాద ప్రవీణ సంవీత అస్తర అధి పటు పక్షిక
కుశల చపల విపుణ ఇతిశౌణ్డాదిః.

ద్వాంక్షవాచినానహ సప్తమ్యస్తం సమస్యతే నిందా
యామ్. తీర్థే ద్వాంక్షఇవ తీర్థద్వాంక్షః। తీర్థకాకఇత్యర్థః॥

723. సూత్రములోని ద్వాంక్షశబ్దమువలన తదర్థమును గ్రహింపవలయును. ద్వాంక్షపర్యాయములకు గ్రహణము సిద్ధమగును. క్షేపమన నిందయనియర్థము. సప్తమ్యస్తము ద్వాంక్షవాచియగుశబ్దముతో నిందగమ్యమానమగునపుడు సమసించును. తీర్థద్వాంక్షః (తీర్థే ద్వాంక్షఇవ) ద్వాంక్షమన కాకము. తీర్థమందుకాకివలె గురుకులమందు చిరికాలమెవడుండదో వాడుతీర్థద్వాంక్షదని వ్యవహరింపబడును. ఈరీతినిచట నింద ప్రతీయమానమగును. ద్వాంక్షశబ్దముచే ద్వాంక్షపర్యాయములకు గ్రహణమనుటవలన తీర్థకాకఃఇత్యాదులుగూడ సాదువులగును.

724. కృత్తైర్వృణే. 2-1-43. కృత్తైః, ఋణే, (సప్తమీ)

సప్తమ్యస్తం కృత్యప్రత్యయా వైస్సహ ప్రాగ్వదావ
శ్యకే! మాసేదేయం ఋణమ్. పూర్వాహేగేయం సామ॥

724. ప్రకృయగ్రహణపరిభాషచే కృత్తైః అనుపదము కృత్యప్రత్యయా స్తములకు గ్రాహకమగును. ఋణపదము అవశ్యకమనునర్థమునకుపలక్షణము. సప్తమ్యస్తము కృత్యప్రత్యయా స్తములతో అవశ్యకార్థమందు సమసించును. మాసేదేయమ్ (ఋణమ్) దేయమనునది కృత్యసంజ్ఞకమగు యత్ ప్రత్యయా స్తము. “తత్పరుషే కృతినిహాలమ్” (977) అనుపద్యమానసూత్రముచే సప్తమీవిభక్తికి యగభావము. మాసములోపున నవశ్యముగ నీయవలసిన ఋణమనియర్థము. పూర్వాహేగేయం (సామ) గేయమనునది యత్ప్రత్యయా స్తము. పూర్వాహమింద వశ్యముగ గానముచేయవలసిన సామమనియర్థము. ఇవటగూడ ప్రదర్శితసూత్రముచే సప్తమికి యగభావము. ఋణ గ్రహణమావశ్యకోపలక్షణముగనుకనే యివట సమాసము సిద్ధించినది.

725. సంజ్ఞాయామ్. 2-1-44. (సుపా, సప్తమ్యస్తమ్)

సప్తమ్యస్తం సుపా ప్రాగ్వత్సంజ్ఞాయామ్. వాక్యేన
సంజ్ఞానవగమాన్నిత్యసమాసోయామ్. అరణ్యేతిలకాః।
వనేకసేరుకాః। హలదస్తాత్సప్తమ్యాఇత్యుక్॥

725. సంజ్ఞాయందు సప్తమ్యంతము సుబద్ధముతో సమసించును. అరణ్యేతిలకాః। వనేకసేరుకాః। ఈరెండును సంజ్ఞాశబ్దములు. వాక్యమువలన పైస్థలము లందు సంజ్ఞప్రతీయమానముకాదుగాన నీ సూత్రము విభాషాధికారమున వేరింప బడినదైన నీసూత్రవిహితమగు సమాసము నిత్యమని యెరుగవలయును. సమాసమున “హలదస్తాత్సప్తమ్యాస్సంజ్ఞాయామ్” (971) అనుసూత్రముచే సప్తమికి యగభావము.

726. క్షేనహోరాత్రవయవాః. 2-1-46. క్షేన, అహోరాత్ర
వయవాః (సప్తమి.)

అహోర్నరాత్రేశ్చవయవాస్సప్తమ్యన్తాః క్షానేనసహ
ప్రాగ్వత్. పూర్వాష్టాకృతమ్. అపరరాత్రకృతమ్. అవ
యవగ్రహణంకిమ్. అహ్నిదృష్టమ్॥

(726) క్షేనఅనుపదము క్తప్రత్యయాస్తమనకు బోధకము. అహోరాత్ర
యోఽవయవాః అహోరాత్రవయవాః. సప్తమ్యన్తముఁగు అహస్సు (పగలు)
యొక్కయు, రాత్రియొక్కయు అవయవవాచకశబ్దములు క్తప్రత్యయాస్తమతో
సమసించును. పూర్వాష్టాకృతమ్. (పూర్వాష్టాకృతమ్) ఇది అహస్సుయొక్క అవ
యవమునకుదాహరణము. పూర్వాష్టాకృతమ్ (పగటియందు పూర్వభాగము)
అహస్సుయొక్క అవయవమును బోధించును. కృతమనునది క్తప్రత్యయాస్తమము.
అపరరాత్రకృతమ్. రాత్రియొక్క అవయవమునకుదాహరణము. అపరరాత్ర
శబ్దము (రాత్రియొక్క అపరభాగము) రాత్రియొక్క అవయవమును బోధించును.
సూత్రమున నవయవగ్రహణములేకున్న అహ్నిదృష్టమ్ అనుచోట వగటిసంకయ
బోధించెడి అహ్ని అనుసప్తమ్యన్తము దృష్టమను క్తప్రత్యయాస్తమతో సమసిం
చెడిది.

727. తత్ర. 2-1-46. (ప్రమీ, క్షేన)

తత్రేత్యేతత్ప్రత్యయం క్షానేనసహ ప్రాగ్వత్. తత్ర
భుక్తమ్.

727. తత్రఅనుసప్తమ్యన్తము క్తప్రత్యయాస్తమతో సమసించును. తత్ర
భుక్తమ్. భుక్తమనునది క్తప్రత్యయాస్తమము. తత్రభుక్తంమొదలగునవి తత్పురుష
సమాసములనుటవలన పూర్వపదప్రకృతిస్వరమునిర్దేశగును. అవ్యయే వశోకుని
పాతానామవిపరిగణనము చేయుటచే నవ్యయమగుటవలన నిచటనిష్ఠస్వరసిద్ధికాకుం
డునని తెలియునది.

728. క్షేపే. 2-1-47. (సప్తమి, క్షేన)

సప్తమ్యన్తం క్షానేన ప్రాగ్విన్విందాయామ్. అవతప్తే
నకులస్థితం తవితత్॥

728. క్షేపమన నింద. నిందయందు సప్తమ్యన్తము క్తప్రత్యయాస్తమతో
సమసించును. అవతప్తే నకులస్థితమ్. (తవితత్) నకులేన స్థితం, నకులస్థితమ్.
ఇచట కర్తృకరణే (802) అనుసూత్రముచే సమాసము. నకులస్థితమనునది కారక
పూర్వకముగావున కృద్గ్రహణపరిభాషచే క్తప్రత్యయాస్తమగును. ఇట్టిపదముతో
అవతప్తేఅనుసప్తమ్యన్తము సమసించినది. తత్పురుషకృతి (877) అనుసూత్ర

ముచే సప్తమికి లుగభావము. అవతప్తప్రదేశమందు నకులములస్థితియెట్లుచంచ
లమో యచ్చేకార్యములను ప్రారంభించి సంపూర్ణినిచేయక నిటునటుతిరుగుట
యని యొకానొకయవ్యవస్థితచిత్తునిగూర్చిన నింద ఈవాక్యములన ప్రతీయమాన
చుగును.

729. * పాత్రేసమితాదయశ్చ. 2-1-48. పాత్రేసమితా
దయః, చ।

ఏతే నిపాత్కంతేక్షేపే పాత్రేసమితాః భోజనసమయవివ
సంగతా నతుకార్యే గేహేశురః గేహేనర్తీ అకృతిగణోఽ
యమ్ చకారోఽవదారణారః తే నై పాం సమాసాంతరే
పుటకతయా ప్రవేశో స పరమాః పాత్రేసమితాః॥

729. పాత్రేసమితాదిగణపరితములగు శబ్దములు సమాసాది కార్య
సహితములుగ నివతించబడినవి. పాత్రేసమితాః నిపాతనమువలననే సప్తమికి
లుగభావము సిద్ధించును. భోజనపాత్రము సిద్ధముగచేయబడినదగుచుండనచట
సన్నిహితులగువారేగాని కార్యసమయమున సన్నిహితులు కారనునింద ప్రతీయ
మానమగుచున్నది. ఇచ్చే గేహేశురః ఇత్యాదులందు, గృహములందే ప్రగల్భ
ములువలకువారుకాని యుద్ధాదులందట్టివారుకారనురీతిగ నిందనూహించవలయును.
గేహేనర్తీ పాత్రేసమితాదిగణమాకృతిగణము. సూత్రముననుండు చకారము
నిశ్చయార్థకము. కావున నాయా శబ్దములు గణముననెట్లు పరిపబడినవో యచ్చే
యిందునుగాని యతరసమాసములందు ప్రవేశమును పొందవనునరము లభిం
చును. అందుచే పరమాః పాత్రేసమితాః అనుచోట కర్మధారయసమాసము
నివృత్తమగును.

730. పూర్వకాలైక సర్వజరత్పూణనవకేవలాస్సమానాది
కరణేన. 2-1-49. పూర్వకాలైక..... కేవలాః, సమా
నాధికరణేన।

విశేషణం విశేష్యేణేతిసిద్ధే పూర్వనిపాతనియమారం
సూత్రమ్। ఏకశబ్దస్య దిక్సంఖ్యేసంజ్ఞాయామితి నియమ

* పాత్రేసమితాః పాత్రేబహుళాః ఉదుమ్పరకృమిః కూపకచ్చపః అవట
కచ్చపః ఉదేమ్పరచుశకః చూపచమ్మూకః కుమ్మచమ్మూకః ఉదపానమమ్మూకః నగర
క్లాకః నగరవాయసః మాతరిపురుషః పిణ్డీశురః పితరీశురః గేహేశురః
గేహేనర్తీ గేహేవిజితి గేహేవ్యాడః గేహేపేహీ గేహేదాహీ గేహేద్భువః
గేహేద్భువః గర్భేత్భువః అభినికదకః గోషేశురః గోషేవిజితి గోషేక్షేపీ
గోషేవటుః గోషేవణితః గోషేప్రగల్భః కర్ణేటిరిటిరా కర్ణేచురుచురా ఇతిపాత్రే
స్థమితాదివాక్యగణాః॥

బాధనార్థంచ। పూర్వస్సాతః పశ్చాదనులిప్తః=స్సాతాను
లిప్తః। ఏకనాధః। సర్వయాజికాః। జరన్వేయాయికాః।
పురాణమీమాంసకాః। నవపాఠకాః। కేవలశ్చేయాకరణాః॥

730. పూర్వకాలశబ్దముపూర్వకాలికమగునర్థమునుబోధించుశబ్దమునుబోధించును.
ఏక సర్వ జరత్ పురాణ నవ కేవల ఈయాశబ్దములు తత్తత్స్వరూపపరములు.
సమాసం (ఒకటియైన) అధికరణమ్ (అర్థము) యస్యసః అనువిగ్రహముచే
సమానాధికరణపదమునకు ఏకార్థబోధకమని యర్థము. పూర్వకాలాదినుబిత్తములు
సమానాధికరణమగు నుబిత్తముతో సమసించుననిసూత్రార్థము పఠించును. యథా
క్రమముగనుదాః—స్సాతానులిప్తః (పూర్వస్సాతః పశ్చాదనులిప్తః) (మొదట
స్సాతముచేసినవాడు మరల మైపూతగలవాడునగుమనుజుడు) పూర్వకాలవృత్తియగు
స్సాతశబ్దము ఏకార్థబోధకమగుననిలిపి శబ్దముతో సమసించినది. ఏకనాధః
(ఏకశాస్త్రనాధశ్చ) ఒకటి సంఖ్యావాచకమగు నేకశబ్దమునేగ్రహించునది. సర్వ
యాజికాః (సర్వేషామేయాజికాశ్చ) యాజికులన యజ్ఞమును దెలిసినవారు) జరన్వే
యాయికాః (జర సర్వశ్చేదేయాయికాః) పురాణమీమాంసకాః। నవపాఠకాః।
పురాణశబ్దసాహచర్యమువలన సూతనార్థకనవశబ్దమునకే గ్రహణముగాని సంఖ్యా
వాచకమునకుగ్రహణములేదు. కేవలశ్చేయాకరణాః। పై ఉదాహరణములందు
“విశేషణంవిశేష్యేణ బిహౌలమ్” (740) అనుసూత్రముచే సమాసము సిద్ధమగు
చున్నది. అయినను పై సలములందు విశేషణంవిశేష్యభావమనియతమగుటచేనాసూ
త్రముచే సమాసము ప్రవర్తించిన సూర్వనిపాతమాయాశబ్దములకు విరుతముగ
సంభవించుదగున నాయాశబ్దములకు పూర్వనిపాతనియమమునకై యీసూత్రమారం
భింపబడెను. మతీయానేకశబ్దమునకు దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్” అనుఅనన్తర
సూత్రముచే విధింపబడునియమమునుబాధించుటకై గూడ సూత్రారంభమని యెరుగ
వలయును.

731. దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్. 2-1-50. దిక్సంఖ్యే, సంజ్ఞా
యామ్॥

సమానాధికరణేనేత్యాపాదపరిసమాప్తేరధికారః। సంజ్ఞా
యామేవేతి నియమార్థంసూత్రమ్। పూర్వేషుకామశమ్।
సప్తర్షయః। నేహ। ఉత్తరావృజ్ఞాః। పంచబ్రాహ్మణాః॥

731. పూర్వకాలైకసూత్రమందలి సమానాధికరణేనఅనునది పాదసమాప్తి
పర్యంతమనువర్తించును. దిగ్వాచకసంఖ్యావాచకశబ్దములు సంజ్ఞయందు సమానాధి
కరణమగునుబిత్తముతో సమసించునని సూత్రార్థము. “విశేషణం విశేష్యేణ”
(740) అనుసూత్రముచేతనే యీసూత్రోదాహరణములందు సమాసముపిదించు
భుంధనీసూత్రము దిక్సంఖ్యావాచకములు సంజ్ఞయందే సమసించుననియసూత్ర

మగును. పూర్వేమకామశమీ! దిగ్వాచకశబ్దము (పూర్వ) ఇమకామశమీశబ్దముతో సమసించినది. ఇదియొక దేశమునకు సంజ. సంఖ్యావాచకమునకుదాహరణము: — సప్తరయః! అత్యానిసప్తరూపిదసంజ. ఉత్తరావృతైః! ఇదిసంజ్ఞకానందుననుత్తర శబ్దము వృక్షశబ్దముతో సమసించుటలేదు. పంచబ్రాహ్మణాః! ఇదికూడ సంజ్ఞకాక పోవుటచే సంఖ్యావాచకము బ్రాహ్మణశబ్దముతో సమసించలేదు.

732. తద్దితార్థోత్తర పదసమాహారే చ. 2-1-51. తద్దితార్థో....
....సమాహారే, చ (దిక్సంఖ్యే)

తద్దితారే విషయే. ఉత్తరపదేచ పరతః, సమాహారేచ వాచ్యే, దిక్సంఖ్యే ప్రాగ్వాద్యాపూర్వస్యాంశాలాయాం భవః పూర్వశాలః! సమాసేకృతే దిక్పూర్వపదాదసంజాయాంశ ఇతి శాః (వా) సర్వనామోప్పత్తిమాత్రే పుంసద్భావః! అపరశాలః! పూర్వాశాలా ప్రియానుస్యేతి, త్రిపదే బహు ప్రీహాకృతే స్రియాశబ్దేఉత్తరపదే పూర్వయోస్తత్పురుషః! తేన శాలాశబ్దేఅపార ఉదాత్తః! పూర్వశాలాప్రియః! దీక్ష సమాహారోనా స్త్యనభిదానాత్! సంఖ్యాయాస్తద్దితారే! ఇజ్ఞాం మత్పాణామచత్యం షాజ్ఞాతురః! వక్ష్యాగావో ధనం యస్యేతిత్రిపదేబహుప్రిహా లవా సరతత్పురుషవ్య వికల్పే ప్రాప్తే, ద్వస్త్యకత్పురుషయోరుత్తరపదేనిత్యసమాసవచ సమ్॥

732. సూత్రమున తద్దితార్థము ఉత్తరపదము సమాహారము వీనికి ద్వస్త్యము. ఇచట సప్తమివైషయికాధారణము. విషయత్వమనేకవిధము. తద్దితప్రత్యయార్థము విషయమగునపుడు (అనగాతద్దితప్రత్యయము వివక్షితమగు నపుడు) ఉత్తరపదము పరమగునున్నపుడు, సమాహారము (సమాహము)వాచ్య మగునపుడును, దిగ్వాచకసంఖ్యావాచకములు సమానాధికరణమగునుజన్తముతో సమసించును. దిగ్వాచకశబ్దమునకు తద్దితార్థమందుదాహరణము. పూర్వశాలః! (పూర్వస్యాంశాలాయాంభవః)సమాసాన సరము “దిక్పూర్వపదాదసంజాయాంశః” (4-2-107) అనుసూత్రముచే ఇప్రత్యయము (తద్దిత) ప్రవర్తించును. ఆదివృద్ధి మొదలగు తద్దిత ప్రత్యయనిమిత్తకకార్యములు ప్రవర్తించును, (వా) శృతద్దిత సమాసైక శేషననాద్యస్తధాతురూపములయిదును, వృత్తులనిముందు చెప్ప బడును. అట్టి వృత్తులలోనుండు సర్వనామశబ్దమునకు పుంసద్భావమగును. ప్రకృతమున సమాసవృత్తియందున్న పూర్వాశబ్దమునకు పుంసద్భావము. ఇదే అపరశాలః! (అపరస్యాంశాలాయాంభవః) పుంసద్భావమివచిగూడ ప్రవర్తించును. ఉత్తరపదముపరమగునపుడు దిక్పూర్వము సమానాధికరణ ముతో సమసించుననుటకుదాహరణము. పూర్వశాలాప్రియః! ఇచట పూర్వా

కాలాప్రియాయస్యసః అనువిగ్రహమున త్రిపదబహుప్రీహిచేసిన తరువాత సుబ్బుగాద్యనస్తరము ప్రయాశబ్దము త్తరపదమగుచుండ పూర్వాశబ్దకాలాశబ్దములకి సూత్రముచే తత్పురుషసమాసము. ఇట్లవాంతరతత్పురుషముచేసినందున సమాసముయొక్క అంతముదాత్తమగునుగాన కాలాశబ్దమందలి అకారమునకుదాత్త స్వరము సిద్ధమగును. బహుప్రీహిసమాసముచేతనే సిద్ధించుచుండమరలిచీనిచే నవాంతరతత్పురుషసమాసమునకిదియే ప్రయోజనము అనధిదానము (శిష్టప్రయోగములేకుండుట) పలన దిగ్వాచకములకు సమాహారమందు సమాసములేదని గ్రహించునది. సంఖ్యావాచకమునకు తద్దితార్థమందుదాహరణము:—షాన్మాతరః। (షణ్ణాంమాతృణామవత్యం) సమాసానస్తరము “మాతుభృత్సంఖ్యాసంభద్రపూర్వాయః” (4-1-115) అనుసూత్రముచే అణాదులు. అదివృద్ధి. సంఖ్యావాచకమగు షట్ శబ్దము తద్దితార్థమందు సమానాధికరణమగు మాతృశబ్దముతో సమసింపెను. ఉత్తరపదముపరమగునపుడు సంఖ్యావాచకమునకుదాహరణము. పంచగవధనః। ఇచట పశ్చిగావోధినియన్యఅనువిగ్రహమందు త్రిపదబహుప్రీహిచేసినపిమ్మట ధనశబ్దము త్తరపదమగుచుండ పూర్వమందు పశ్చిన్ శబ్దగోళబ్దములకి సూత్రముచే విధింపబడినసమాసము మహావిభాషాధికారవిమితమగుటవలన వికల్పముగ ప్రాప్తించుచున్నది. అట్లయిన తత్పురుషములేనిపక్షమందు, విధింపబట్టెటప్రత్యయము ప్రవర్తించదుగాన పశ్చిగోధనః అనురూపముగూత కావలసివచ్చును. కావుననిహోట సమాసనిత్యత్వమునకై వార్తికమును జూపుచున్నాడు. (వా) “ద్యన్వ.... వచనమ్” ఉత్తరపదముపరమగునపుడు ద్యన్వితత్పురుషసమాసములు విత్యములగుననిచెప్పవలయుననివార్తికార్థము.

783. గోఽతద్దితయి, 5-1 92. గోః, అతద్దితయి, (తన్నురుషస్య. టచ్.)

గోఽన్తాత్పురుషాట్టట్ స్యాత్సమాసాంతో సతద్దితయి।
పశ్చాగవధనః। పంచానాంగవాంసమాహరః॥

783. తత్పురుషన్యఅనునది పంచమ్యస్తముగ వివరిణామమునొందును. గోః అనుదావికది విశేష్యము. తదన్తవిధి. గోశబ్దానైదుగు తత్పురుషముకంటె పరముగ సమాసాస్తమగు (సమాసాన్తః అనిలధికారము) టచ్ ప్రత్యయమగును, తద్దితయిక్కునకు విషయమగునపుడుమాత్రమదిప్రవర్తించదు. ప్రత్యయమున “పశ్చిగోధనః” అనుచోట గోశబ్దముకంటె పరముగటచ్ ప్రత్యయము వచ్చును. అదాదేశము ప్రవర్తించును. పంచగవధనః అనియగును. సమాహారమందు సంఖ్యావాచకపూర్వపదసమాసమున దాహరణము:—పశ్చాగవమ్। (పశ్చానాంగవాంసమాహరః) ఇచట సమాసమువచ్చినపిదప ఈసూత్రముచే టచ్ ప్రత్యయము, అదాదేశముప్రవర్తించిన పశ్చాగవమునురూపము సిద్ధించును.

784. సంఖ్యాపూర్వో ద్విగుః. 2-1-52. సంఖ్యాపూర్వః, ద్విగుః॥

తద్ధితార్థేత్యత్రోత్తస్సంఖ్యాపూర్వోద్విగుస్సౌప్యతే॥

784. తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారేచ అనుసూత్రముచే తద్ధితార్థము విషయ మగునపుడు ఉత్తరపదము పరమగునపుడు సమాహారము వాచ్యమగునపుడును విధింపబడిన సంఖ్యాపూర్వకసమాసము ద్విగుసంజ్ఞకమగును.

785. ద్విగురేకవచనమ్. 2-4-1. ద్విగుః, ఏకవచనమ్॥

ద్విగ్వర్థస్సమాహార ఏకవత్స్యాత్॥ ననపుంసకమితి నపుంస కత్వమ్॥ వజ్రానాంగవాంసమాహారః వజ్రగవమ్॥

785. ద్విగుసమాసమునకర్తవ్యమైన సమాహారమేకవద్భావమునొందును. సమా హారద్విగుసమాసమేకార్థప్రతిపాదకమగునని ఫలితమగును. అపూర్వముగ ద్విగు సమాససామాన్యమునకీసూత్రమేకవద్భావమును విధించుననుటకంటె సమాహార మందుండుటయేకత్వముననువదించి సమాహారద్విగువులకే మేకవద్భావమువిధించు ననిన లాభవము సంభవించును. ఇట్లు సిద్ధమైనదే మూలమున “సమాహారః” అనునదని గ్రహించునది. వజ్రగవఅనుదానికి పూర్వసూత్రముచే ద్విగుసంజ్ఞయు సీసూత్రముచే తదర్థమగు సమాహారమునకేకవద్భావమును సిద్ధింప “ననపుంసకం” (825) అనుసూత్రముచే నపుంసకలింగమువచ్చును. వజ్రగవమే అనుమానము ఫలిత మగును.

786. కుత్సితాని కుత్సనైః. 2-1-53. కుత్సితాని, కుత్సనైః॥

కుత్స్యమానాని కుత్సనై స్సహ ప్రాగ్భృతే॥ వైయాకరణ ఖసూచిః॥ మీమాంసకదుర్దురూఢః॥

786. కుత్సయన నింద. కుత్స్యమానబోధకములగు శబ్దములు (నిందింప బడువ్యక్తిని ప్రతిపాదించుశబ్దములు) సమానాధికరణములగు కుత్సనశబ్దములతో (నిందాహేతుకశబ్దములతో) నమిసింపబడును. ఉదాః—వైయాకరణఖసూచిః, (వైయాక రణశాస్త్రాపొఖసూచిశ్చ) ఇచటనిందింపబడువ్యక్తి వైయాకరణుడు తత్ప్రతిపాదకము వైయాకరణశబ్దము. అదినిందాహేతుకమగు ఖసూచిశబ్దముతో నమిసిందినది. ప్రశ్నన డీగినవెంటనే సమాధానము తెలియక దానిని మరపింపజేయుటకెవడాకసమును జూచునోవాడు ఖసూచియనబడును. ఇట్టి ఖసూచనము నిందాకారణము. మీమాంసక దుర్దురూఢః॥ దుర్దురూఢపదము దుష్టకర్మముచేయువానియందు రూఢము. విశేష్యము నకు పూర్వనిసాతము కొఱకీసూత్రమారంభింపబడినది.

787. పాపాణకేకుత్సితైః. 2-1-54. పాపాణకే, కుత్సితైః॥

పూర్వసూత్రావవాదః। పాపనాపితః। అణకకులాలః॥

737. పాపశబ్దము అణకశబ్దమును సమాధికరణములగుటవ్యక్తపాపశబ్దములతో సమసించును. పూర్వసూత్రమునదిదియవవాదము. పాపశబ్దము పాపముగలవానిని బోధించును. అణకశబ్దము కురూపిని బోధించును. కనుకనీరెండుశబ్దములు కుత్సనశబ్దములగుటచే పూర్వసూత్రముచే సమాసమువచ్చినచో పీనికి చరివిపాతము ప్రాప్తించును. అందువలన పూర్వసూత్రమునుబాధించి యాశబ్దములకు పూర్వనిపాతముకొరకై యీసూత్రమారంభింపబడినదని భావము, ఉదా:—పాపనాపితః (పాపశ్చాసౌ నాపితశ్చ) (పాపముగలమంగలి) అణకకులాలః (కురూపియైన కుమ్మరి)

738. ఉపమానాని సామాన్యపద్యైః. 2-5-55. ఉపమానాని, సామాన్యపద్యైః.

ఘనఇవశ్యామో ఘనశ్యామః। ఇహ పూర్వపదసంకల్పః
దృశే లాక్షణికమితిదోతయితుం లౌకికవిగ్రహేఇవశబ్దః
ప్రయుజ్యతే। పూర్వనిపాతనిరసమాప్తంసూత్రమ్॥

738. ఉపమానమన సాదృశ్యనిరూపకము. ఉపమీయతేయేన వస్త్యురం అనువ్యుత్పత్తివలననుపమానశబ్దముగలకు. ఏదివస్త్యుత్పత్తిధర్మముచే మరియొకవస్తువును పరిచ్ఛిన్నమగునట్లుచేయునో అట్టిపరిచ్ఛేదకమగు వస్తువర్తమనిలభించును. “చర్ద్ధిఇవముఖం” అనుచోట చంద్రునిచే వస్త్యుత్పత్తి ధర్మము. (వర్తలత్వం)వలన ముఖము పరిచ్ఛిన్నమగుచున్నదిగాన చంద్రుడువమానమగును. ఉపమానమును బోధించు శబ్దములనీసూత్రములోని ఉపమానపదమువలన గ్రహింపబలయును. సాదృశ్యముచేపరిచ్ఛేద్యమగువస్తువు ఉపమేయము. (సాదృశ్యాశ్రయము) చంద్ర ఇవముఖమునుస్థలమందు ముఖముపమేయమగును. ఉపమానమందునుపమేయము నందునుండునట్టి సమానధర్మము సామాన్యమనబడును. సామాన్యమును ప్రతిపాదించుశబ్దములు సామాన్యవచనములు. ఉపమానశబ్దములు (ఉపమానత్వేన బోధకాని) సమానధర్మమును చెప్పునట్టియు ప్రకృతముననట్టిధర్మసహితమగువ్యక్తిని బోధించునట్టియునగు సమానాధికరణశబ్దములతో సమసించునని సూత్రార్థమువలెనమగును. ఉదా:—ఘనశ్యామః। (ఘనఇవశ్యామః) పురుషుడు. ఇచట ఘనశబ్దము సమానవాచకము. శ్యామత్వము సామాన్యధర్మము. శ్యామశబ్దము సామాన్యధర్మముతో కూడుకొన్నవ్యక్తిని బోధించుచున్నది. గానసామాన్యవచనమైనది. లౌకికవిగ్రహమున ఇవశబ్దము, పూర్వపదము తత్సదృశమందు లాక్షణికమని తెలుపుటకుప్రయోగింపబడినది. కాన ఘనశబ్దము ఘనసదృశమునులక్షచే బోధించును. అందుచే ఘనశ్యామశబ్దములకు సామానాధికరణ్యము నిర్వాధమగును. విశేషణంవిశేష్యేణబహులమ్ (741) అను సూత్రముచేతనే ఏతద్బ్రూత్రోదాహరణములందు సమానము సిద్ధించుచుండ మరలనీసూత్రారంభము ఉపమానమునకు పూర్వనిపాతార్థమగును. లేకున్న ఘనశ్యామః ఇత్యాదులలోనుపమాన సామాన్య

వాచకములు రెండును గుణవాచకములగుటచే విశేషణవిశేష్యభావమనియతమగును గాన ఉపమానమునకే పూర్వనిపాతమనునియమమునకవకాశము లేకపోవును.

739. ఉపమితం * వ్యాఘ్రాదిభిః సామాన్యప్రయోగే.

2-1-56. ఉపమితం, వ్యాఘ్రాదిభిః, సామాన్యప్రయోగే,

ఉపమేయం వ్యాఘ్రాదిభిస్సహ ప్రాగ్వత్సాధారణధర్మస్యాప్రయోగేనతి. విశేష్యస్య పూర్వవిపాకార్థం సూత్రం. పురుషవ్యాఘ్రః. నృసోమః. వ్యాఘ్రాదిరాకృతిగణః. సామాన్యప్రయోగేకిమ్. పురుషోవ్యాఘ్రభవభూరః.

739. ఉపమితమనమపమేయము, ఉపమానముచే పరిచ్ఛేద్యము. (సాధ్యశ్యాశ్రయము) ఉపమేయవాచకము సమానాధికరణమగు వ్యాఘ్రాదిగణపరితశబ్దములతోనుపమానోపమేయసాధారణమగుధర్మమును బోధించుపదము ప్రయోగింపబడనపుడు సమసించును. ఉపమేయమునకు నిత్యముగనుపమానాకాంక్షయుండును గాన “వ్యాఘ్రాదిభిః” అను పదమువలన నుపమానభూతములగు వ్యాఘ్రాదులతోననెడియర్థము ఫలించును. ఉపమానోపమేయసమభివ్యూహరముననుపమానము విశేషణమగునను నియమము కలదు. దీనిచేనుపమేయము విశేష్యమగును గాన “విశేషణం విశేష్యేణ బహులమ్” (740) సూ. చే సమానము ప్రవర్తించిననుపమేయమునకు పూర్వనిపాతము బంధింపదు కావున తల్లాభమునకై యీసూత్రమారంభింపబడెనని యెరుంగవలయులను. ఉదా: — పురుషవ్యాఘ్రః (పురుషోవ్యాఘ్రభవ) పెద్దపులివంటి మనుజుడు. వ్యాఘ్రముపమానము పురుషుడుపమేయము. ఉపమానోపమేయసాధారణధర్మవాచకములగు భూరః క్రూరః ఇత్యాదిపదములేవియు ప్రయోగింపబడలేదు. నృసోమః (నాసోమ భవ) వ్యాఘ్రాదిగణమాకృతిగణము. సామాన్యప్రయోగే అనునదిలేనిచో పురుషో వ్యాఘ్ర భవ భూరః. అను సామాన్యధర్మము ప్రయోగింపబడిన స్థలములందును సమానము ప్రసక్తమయ్యెడిని.

740. విశేషణం విశేష్యేణ బహులమ్. 2-1-52. విశేషణం, విశేష్యేణ, బహులమ్.

భేదకం సమానాధికరణేన భేద్యేన బహులం ప్రాగ్వత్. నిలముత్పలం నీలోత్పలమ్. బహులగ్రహణాత్కవిచిన్త్యమ్. కృష్ణనర్మః. కృచిన్న. రామో జానుదగ్మః॥

740. ఇతరపనుపునుండి భేదింపజేయునది విశేషణము (విశేష్యతేజనేన) భేదింపబడినది విశేష్యము. అందువలననే వ్యావర్తకం భేదకమ్ మొదలగు విశేషణ

* వ్యాఘ్ర సింహ ఋక్ష ఋషభ చర్మన వృక వృష వరాహ హస్తీ తరువృషత్ పుణ్డరీక పలాశ కితవ ఇతివ్యాఘ్రాదిరాకృతిగణః. తేన మనశ్యామః నృసోమః ముఖనద్యమ్ ముఖకఘలమ్ కఠిరీసలియస్ పార్థివచన్ద్రా ఇత్యాదిసిద్ధమ్॥

పర్యాయములును, వ్యావర్త్యం భేద్యం మొదలగు విశేష్యపర్యాయములును యుక్తములగుచున్నవి. విశేషణము (వ్యావర్తకవాచకము) సమానాధికరణముగు విశేష్యముతో (వ్యావర్త్యవాచకముతో) బహుళముగ సమసించునని సూత్రార్థము. ఉదా:- నీలోత్పలమ్ (నీలం చ తడుత్పలం చ) అని విగ్రహము. ఇచట నీల పదము, ఉత్పలమును (కలవ) నీలభిన్నములగువానినుండి వేరుచేయుచున్నది గాన సదివిశేషణము. ఉత్పలమువేరుచేయబడునుగానతద్వాచకము విశేష్యము. రెండవపదములు నేతార్థస్మరణగుటంజేసి సమానాధికరణములగును. విశేషణము ప్రథమానిర్దిష్టపగుఁడనగాని పూర్వనిపాతము. వాగ్రహణమువలననేవికల్పము సిద్ధించుచుండ దానిని విడిచి బహుళరాన్ లాతి (అనేకములగు సరములను గ్రహించునది) అనుసర్థముగల బహుళగ్రహణమువలన నీసమానము కొన్నిచోటులందునిత్యముగవచ్చుననియు కొన్నిసలములందు రానేరదనియు తెలియనగును. కృష్ణసర్పః కృష్ణస్సర్పః = సలనిపాము) ఇచ్చోట సమానము నిత్యము. రామో జాచుదగ్గః అనుచోట సమానము ప్రపరింపదు.

741. పూర్వావరప్రథమచరమజమన్యసమానమధ్యమధ్యమవీరకాశ్చ. 2-1-58. పూర్వావర.... పీరా, చ (బహుళమ్)

పూర్వనిపాతవియమార్థమిదమ్. పూర్వవైయాకరణః॥ అపరాధ్యావకః (వా) అపరస్యాదే వశ్చభావో వక్తవ్యః॥ అపరశ్చాసావర్తశ్చ పశ్చార్థః॥ కథమేకవీర ఇతి॥ పూర్వకాలై క ఇతి బాధిత్యా పరత్వాదనేన సమాసే వీరై క ఇతి హి స్యాత్॥ బహుళగ్రహణాద్భవిష్యతి॥

(741) పూర్వ అవర ప్రథమ చరమ జమన్య సమాన మధ్య మధ్యమవీర యాశబ్దములు సమానాధికరణముగు సుబిజ్ఞముతో బహుళముగ సమసించును. పూర్వసూత్రముచేతనే సమానము సిద్ధించుచుండ నీసూత్రారంభము పూర్వాదులకు పూర్వనిపాతార్థము. ఉదా:- పూర్వవైయాకరణః॥ (పూర్వశ్చాసౌ వైయాకరణశ్చ) ఇతి అపరాధ్యావకః అనునది (వా) అపరశబ్దమునకర్తృభిము పరమగునపుడు పశ్చాదేశమగును. పశ్చార్థః (అపరశ్చాసావర్తశ్చ) అపరశబ్దమునకర్తృభిముతో సమానము. అపరశబ్దమునకు పశ్చాదేశము. ప్రథమవైయాకరణః మొదలగునుదా హరణముల నిట్లే యూహింపవలయును. వీరశ్చాసావేకశ్చ అనువిగ్రహమున నీసూత్రముచే వీరశబ్దమునకు సమానాధికరణముగునేకశబ్దముతో సమానమువచ్చిన వీరశబ్దమునకు పూర్వనిపాతమువలన "వీరై కః" అనురూపము కావలయును. అంతియకాని ఏకవీరః యనినీద్ధింపదు. ఈసూత్రము పరమగుటచే పూర్వకాలై కేత్యాదిసూత్రమును బాధించును గానపూర్వకాలై కపర్యజరదిత్యాదిసూత్రముచేనేక శబ్దమునకు వీరశబ్దముతో సమానముచేసిన వైయాకరణము సిద్ధించునని చెప్పుటకవ కాశములేదు. రావున ఏకవీరః అనురూపమెట్లు సాధుపగునని శంక కల్గును.

పై సూత్రమునుండి యనువృత్తమైన బహులగ్రహణముచే కొన్నిస్థలములందీ సూత్రము ప్రవర్తింపదనునర్థములభించును గాన పై స్థలమునందీ సూత్రము ప్రవర్తింపదు. అప్పుడు పూర్వకాలే కేత్యాదిసూత్రముచే సమాసము చేసిననఖీష్టరూపము సిద్ధమగునని సమాధానశయము.

వివ:—బహుళగ్రహణానువృత్తివలన పూర్వాదులకు క్రియాశబ్దములగు పాచకాదులతో సమాసము రాదని సమర్థసూత్రాభిప్రాయమున చెప్పబడెను. అధ్యాపక శబ్దము క్రియాపాచకమగుటచే నవరాధ్యాపకః అను నుదాహరణముచితముగాదు. అపరమీమాంసకః అనునుదాహరణముచితమని గ్రహించునది.

742. * శ్రేణ్యాదయః ** కృతాదిభిః. 2-1-59. శ్రేణ్యాదయః, కృతాదిభిః.

(వా) శ్రేణ్యాదిషు చ్యుర్థవచనం కర్తవ్యమ్. అశ్రేణయః శ్రేణయః కృతాః శ్రేణీకృతాః.

742. శ్రేణ్యాదిగణపతితములగు శబ్దములు సమానాదికరణములగు కృతాదిగణపతితశబ్దములతో సమసిండును. (వా) చ్యుప్రత్యయార్థమగు అభూతతద్భావము ప్రతీయమానమగునపుడు శ్రేణ్యాదులకు సమాసమగునని చెప్పవలయును. ఉదా:—శ్రేణీకృతాః (అశ్రేణయః శ్రేణయః కృతాః) శ్రేణీయన నొకశిల్పముచే జీవించు వారిసంఘము. ఇదివరకు శ్రేణులుకానివారు ప్రస్తుతమట్టివారుగ జేయబడిరి అనేది చ్యుప్రత్యయార్థము గమ్యమానమగుచున్నందున సమాసము ప్రవర్తించినది. ఇట్లే తర్గణపతితములైన నవావికుదాహరణములనూహింపవలయును. కృతాదిగణమాకృతిగణము.

743. క్తేన నజ్ఞోఽన్వేనానజ్ఞో. 2-1-60. క్తేన, నజ్ఞోవిః శ్చేన, అనజ్ఞో.

నజ్ఞోవిఃశ్చేన క్తా నేనానజ్ఞో క్తానం సమన్యతే. కృతం చ తదకృతం చ కృతాకృతం. (వా) *** శాకపార్థి

* శ్రేణీ ఏక పూగ ముక్తుస్త రాశి విషయ విచయ నిధన పర ఇన్ద్రో దేవ ముష్ణి భూతశ్రవణ వదన్య అధ్యాపక అభిరూపక బ్రాహ్మణ క్షత్రియ వటు వజ్జీత కుశల చపల నిపుణ కృపణ ఇతిశ్రేణ్యాదయః.

** కృత మిత భూత మత ఉ క్త సమాజ్ఞాత సమామ్నాత సమాఖ్యాతసంఖా విత అపధారిత నిరాకృత అవకల్పిత ఉపకృత ఉపాకృత. ఇతికృతాదిరాకృతిగణః. తేన దృష్టకలిత దళిత ఉదాహృత విశ్రుత ఉదిత ఏతే జ్ఞేయాః.

*** శాకపార్థివ కుతపసౌశ్రుత అజాతౌల్బ్యి. అకృతిగణోఽయమ్. తేన కృతానకృత భుక్తవిభుక్త పీతవిపీత గతప్రత్యాగత యాతానుయాత క్రయాక్రయిక పుటాపుటికా ఫలానఫలికా మనోన్మానికా ఇత్యాదిజ్ఞేయాః.

వాదీనాం సిద్ధయే ఉత్తరపదలోపస్థాపనంభ్యసమ్. కాక
ప్రియః పార్థివః కాకపార్థివః దేవబ్రాహ్మణః॥

743. సజ్జీవిశిషేన అనునది క్షేన అనుదానికి విశేషణము. విశిష్టశబ్దముది
కార్తృకము. సజ్జీమాత్రముచేసదికమగు క్షానముతో సజ్జీరహితమగు క్షప్రత్య
యాన్తము సమసించును. కృతాకృతమ్. (కృతం చ తద కృతం చ) పూర్వవిపాత
వియమమునకీసూత్రారంభము. (వా) కాకపార్థివః దేవబ్రాహ్మణః మొదలగురూప
ములసిద్ధితే ఉత్తరపదలోపమును చెప్పవలయును. కాకపార్థివః (కాకప్రియశ్చాసౌ
పార్థివశ్చ) “విశేషణం విశేష్యేణ” అనుసూత్రముచే సమాసము. కాకప్రియః
అనునది బహుప్రీహి సమాసము. పదప దీనికి పార్థివశబ్దముతో తత్పురుషము.
ఉత్తరపదమగు ప్రియశబ్దమునకు లోపము ప్రవర్తించునని యెరుగవలయును.
ఇతే దేవభూజకో బ్రాహ్మణః దేవబ్రాహ్మణః మొదలగు రూపములందును
ప్రక్రియ నెఱుగునది.

వివ :— క్షేన అనునది విభక్తివివరిణామముచే అసజ్జీ అనుదానితో గూడ
సన్వయించును. కావుననీసమాసము పూర్వోత్తరపదములేక ప్రకృతికర్తృములయ
నపుడే ప్రవర్తించును. కృతాభుక్తమిత్యాదిసమాసము లసాధువులని యెరుగ
వలయును.

744. సన్మహత్పరమోత్తమోత్కృష్టః పూజ్యమానైః. 2-1-81.

సన్మహత్పరమోత్తమోత్కృష్టః, పూజ్యమానైః.

సద్వైద్యః, వక్ష్యమాదేన మహత ఆచారః, మహా
వైయాకరణః, పూజ్యమానైః ఓమ్, ఉత్కృష్టో గౌః.
పజ్జాదుద్భుత ఇత్యర్థః॥

744. సత్ మహత్ పరమ ఉత్తమ ఉత్కృష్ట శబ్దములు పూజ్యమాన
బోధకశబ్దములతో సమసించును. సద్వైద్యః. (సంశ్చాసౌ వైద్యశ్చ) మంచవైద్యు
డనగా చికిత్సాజ్ఞానము బాగుగనున్నవాడని యర్థము. వైద్యశబ్దము పూజ్యమాన
వ్యక్తిబోధకము. మహావైయాకరణః. (మహాంశ్చాసౌ వైయాకరణశ్చ) సమాసా
నంతరముమహచ్ఛబ్దమునకు “అన్యహతః” (81) సూ. చే అకారమస్తాదేశ
మగును. ఇతే ఉత్కృష్టమీమాంసకః మొదలగు సానిమాహింసవలయును. సూత్ర
మున పూజ్యమానైః అనునది లేచిచో ఉత్కృష్టో గౌః అనుచోట సతిశయవాచికాక
ష్ణంకమునుండి వైకితీయబిడినదనునర్థమును బోధించుమత్కృష్టశబ్దమునకు గోశబ్ద
ముతో సమాసము ప్రసక్తమయ్యెడిది. సదాదిశబ్దములకు పూర్వవిపాతమునకై
యీసూత్రారంభము.

745. బృన్ధారకనాగకుఞ్జరైః పూజ్యమానమ్. 2-1-82.

బృన్ధారకనాగకుఞ్జరైః, పూజ్యమానమ్.

గోబృందారకః। వ్యాఘ్రాదేవాకృతిగణత్వాదేవ సిద్ధే సా
మాన్యప్రయోగార్థం వచనమ్॥

745. పూజ్యమానవ్యక్తిబోధకమగుశబ్దము (పూజింపబడునట్టి వ్యక్తిని బోధించునది) సమానాధికరణములగు బృందారకనాగకుంజరశబ్దములతో సమసించును. గోబృందారకః। (గోః బృందారక ఇవ) బృందారకశబ్దము దేవజాతివాచకము. బృందారకశబ్దముచే గోవునకు త్తమత్వము గమ్యమానమగుచున్నది. ఇట్లే గోనాగః పురుషకుంజరః। ఇత్యాదులనూహించవలయును. కుంజరాదిశబ్దములచే శ్రేష్ఠ్యము ప్రతీయమానమగును గాన పురుషాదిశబ్దములు పూజ్యమానబోధకములగును. వ్యాఘ్రాదిగణమాకృతిగణము గావున “ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిః” (739) అను సూత్రముచేతనే పె చోటులందు సమానము సిద్ధమగుచుండనీ సూత్రారంభము సామాన్యధర్మవాచకములకు ప్రయోగమున్నను సమాససిద్ధికిఁగకని యెఱుంగు నది. (గోకుంజరః స్థూలః).

746. కతరకతమా జాతిపరిప్రశ్నే. 2-1-63. కతరకతమా,
జాతిపరిప్రశ్నే॥

కతరకతః। కతమకలాపః। గోత్రం చ చరదై స్సహ
ఇతిజాతిత్వమ్॥

746. జాతిపరిప్రశ్నము గమ్యమానమగునపుడు కతరకతమశబ్దములు సమానాధికరణముగు సుబిస్తుముతో సమసించును. కతరకతః। (కతరః కతః) కత ప్రోర్థమగుదానినధ్యయనముచేయువాడు కతుడనబడును. కతమకలాపః। (కతమః కలాపః) కలాపిప్రోక్తమగుదానినధ్యయనము చేయువాడు కలాపుడు. ఇవిపురుష్యులందు కతశాఖాధ్యేతయొడవియు బహువ్యక్తులందు కలాపశాఖాధ్యేతయొడవియు పె రెండుస్థలములందు జాతిప్రశ్నము గమ్యమానమగుచున్నది. గోత్రం చ చరదై స్సహ అనుజాతి లక్షణముచే కతకలాపశాఖాధ్యేతృత్వమునకు జాతిత్వము సిద్ధమగును. కతమోభవతాం పండితః ఇత్యాదులందు సమాసమును వారింపజాతి పరిప్రశ్నే అనునదావశ్యకమగును.

747. కిం క్షేపే. 2-1-64. కిమ్, క్షేపే।

కుత్సితో రాజా కింరాజా। యో న రక్షతి॥

747. నిందార్థకమగు కిమ్ అనునవ్యయము సమానాధికరణముగు సుబిస్తుముతో సమసించును. కింరాజా। (కుత్సితో రాజా) వాక్యమువలన నిందగమ్యమానము కాదు గానసీరితిసస్వదవిగ్రహమును చెప్పవలయును. రక్షింపనట్టి రాజుని పై సమాసమునర్థము. కో రాజా పాటించుటలే (కింశబ్దము ప్రశ్నార్థకము) ఇది సమాసనిష్పత్తికై క్షేపే అనునది సూత్రమున యావశ్యకమగును.

748. పోటాయువతిసోకకతిపయగృష్టేఢేనువకావేహద్వష్యుయతి
 వ్రవత్ప్రత్రోత్రియాధ్యాపవధూరైరాతిః. 2-1-65. పోటా
 యువతి.... ధూరైః, జాతిః॥

748. జాతివాచకము, పోటా యువతిస్తోక కతిపయ గృష్ట ధను వశా
వేహత్ విషయణీ ప్రవక్తృ శోత్రియ అధ్యాపక ధూర్త తశజ్జిముంతో సమ
సింఘనదియ తత్పుషసంజ్ఞకమగును. జాతివాచకమునకు పూర్వనిపాకమునకై
యాసూతము.

748. తత్పురుషస్సమానాధికరణః కర్మధారయః. 1-4-42.

760. పుంవత్కర్కధారయజ్ఞాతీయదేశీయేషు. 7-3-42.

కర్మధారయే జాతీయదేశీయయోగ్య పరతః భాషితపుం
స్కాత్పరదేశభావోయస్మింస్తథాభూతం పూర్వం పుంపతః
పూరణీప్రియాదివ్యప్రాప్తః పుంవద్భావో విధీయతే। మహా
సపమే। కృష్ణవత్కురశీ। మహాప్రియా। తథా కోవధాదే
ప్రతిషిష్టః పుంవద్భావః కర్మధారయాదా ప్రతిప్రసూయతే।
పాదవక్త్రీ। దత్తభార్యా। స్రౌష్టుభార్యా। సుకేశభార్యా।
బ్రాహ్మణభార్యా। ఏవం పాదకజాతీయా, పాదకదేశీయా,
ఇత్యాది। ఇభిపోటా। పోటా స్త్రీపుంసలిక్షణా। ఇభయమతిః।
అగ్నిస్తోకః। ఉదగ్యిర్గృతివయమ్। గృష్టిస్సకృత్రసూతా।
గోగృష్టిః। ధేనుర్నవప్రసూతికా। గోధేనుః। చకా వంధ్యా।
గోపరాజేహద్గర్భమాత్నీ। గోవేహతః బిష్కయన్యాతమణ
వత్సా। గోబిష్కయణీ। కతప్రవత్రా। కతశ్రోత్రియః। కనా
ధ్యావకః। కతహారః॥

748. పోటాయపత్రిత్యాదిసూత్రవిహితమగు సమాసమునందు కర్మధారయ
కార్యమును విధింప కర్మధారయమును నిర్వచింపుచున్నాడు. సమానాధికరణః
అనునది తత్పురుషః అనుచావితీ విశేషణము. సమానాధికరణః అనుపదమునకు
సమానేపేధికరణే (పదే) అస్తింస్తః అను వ్యుత్పత్తివలన సమానాధికరణములగు
(ఏకార్థజోధములు) పదములుగలవి యనునర్థము లభించును. సమానాధికరణము
లగు పదములవచనములుగగల తత్పురుషము కర్మధారయసంబ్ధకమగునని
సూత్రారము.

750. “శ్రీయూః పుంపద్మాపితపుంస్కాదనూజ్ సమానాదికరణే శ్రీయూః
చుహారణీప్రియాదిషు” (835) అను వక్ష్యమాణసూత్రమునుండి శ్రీయూఃభాషిత
పుంస్కాదనూజ్ అనుపదములనుపర్చించును. భాషితపుంస్కాదనూజ్ అనునది
సమ స్తపదము, శ్రీయూఃఅనుదానికి విశేషణము. భాషితపుంస్కృతము దిహుప్రిహి

(భాషితః పుమాన్ యేనశబ్దేన) అనుజనునది తత్పురుషము. (నహిజ్) హిజ్ అనునది స్త్రీ ప్రత్యయము. భాషితపుంస్కాదనుజనునది బహువ్రీహి (భాషిత పుంస్కాదనుజ్ యస్యాః) ఈసూత్రమున నిర్దేశమువలననే పుంస్కళణముకంటె పరమగు పంచమికి అలుక్కు విశిష్టసమాసముకంటె పరమగు షష్ఠికి లోపమును సిద్ధములగును. పుంవత్తునునది రూపాతిదేశమనుటచే “పుంసజ్జవ” అను విగ్రహముకల్గి పుంలిజ్జశబ్దముయొక్క రూపమగునను నర్థమును బోధించును. కర్మధారయమందు జాతీయదేశీయప్రత్యయములు పరమగునపుడును పుంలిజ్జమునుగూడ బోధించుశబ్దముకంటె పరమగు ఊజభావముగల స్త్రీలిజ్జపూర్వపదమునకు పుంవద్భావమగునని సూత్రార్థము ఫలితమగును. కర్మధారయమునందు “స్త్రీయాః పుంవత్” (835) అను సూత్రముచేతను, జాతీయదేశీయప్రత్యయములు పరములగునపుడు “తసిలాదిష్టాకృత్యనుచః” (840) అనుసూత్రముచేతను, పుంవద్భావము సిద్ధమగుచుండ, “స్త్రీయాః పుంవత్” సూత్రమున అపూర్ణప్రియాదిషు అనువద్యుదాసమువలన స్త్రీలింగములగుపూరిణప్రత్యయాస్తములుపరములగునపుడును విషేధింపబడిన పుంవద్భావమును విధించుటకై యీసూత్రమారంభింపబడినను, మహానవమీ (మహాతి చాసౌ నవమీ చ) నవమీ శబ్దము స్త్రీలింగమగు పూరిణప్రత్యయాస్తము. “సన్యహత్” (744) సూ. చే సమాసము. సమానాధికరణతత్పురుషమైనందున కర్మధారయ సంజ్ఞకమైనది. ఈసూత్రముచే పుంవద్భావమువచ్చినపిదప “అన్యహతః” (811) సూ. చే మహచ్ఛబ్దమునకాకారాదేశము. ఇచ్చే కృష్ణచతుర్దశి (కృష్ణాచాసౌ చతుర్దశి చ) యనుచోటగూడ సమాసానంతఃము చతుర్దశిశబ్దము పూరిణప్రత్యయాస్తమైనను యీసూత్రముచే పుంవద్భావము ప్రవర్తించుటచే నభీష్టసిద్ధి యగును. మహాప్రియా (మహాతిచాసౌప్రియా చ) ప్రియాశబ్దము ప్రియాది గణవతితము. ఈసూత్రముచే పుంవద్భావము. ఆకారాదేశము. ఇచ్చే “స కోవదాయాః” (842) సంజ్ఞాపూరణ్యోశ్చ (843) వృద్ధినిమిత్తస్య చ తద్దికస్సార్థక వికారే (844) స్వాజ్ఞాచ్చేతః (845) జాతేశ్చ (846) అనువక్ష్యమాణములగు నెదు సూత్రములచే విషేధింపబడిన పుంవద్భావమును కర్మధారయమందు జాతీయదేశీయ ప్రత్యయములుపరములుగనున్నప్పుడును తిరుగ విధించుటకై గూడసీసూత్రారంభ మని తెలియనగును. పాచకస్త్రీ (పాచికా చాసౌ స్త్రీ చ) ఇది కర్మధారయము కావున “స కోవదాయాః” అనుసూత్రప్రాప్తమగు విషేధమును బాధించి యీసూత్రముచే పుంవద్భావము ప్రవర్తించును. దత్తభార్యా (దత్తాచాసౌ భార్యా చ) పంచమభార్యా (పంచమీచాసౌ భార్యా చ) ఈరెండుసలములందును “సంజ్ఞాపూరణ్యోశ్చ” అను సూ. చే విషేధము ప్రాప్తమగునున్నది. ప్రాప్నుభార్యా (ప్రాప్ని చాసౌ భార్యా చ) వృద్ధి నిమిత్తస్యేత్యాదిసూత్రప్రాప్తమగు విషేధమును బాధించి యీసూత్రముచే పుంవద్భావము. సుకేశభార్యా (సుకేశాచాసౌభార్యా చ) ఇచట “స్వాజ్ఞాచ్చేతః” అనుసూత్రముచే విషేధము ప్రాప్తించుచున్నది. బ్రాహ్మణభార్యా

“జాతేశ్వ” సూత్రప్రాస్తమగు విషేదమునీసూత్రము భాదించును. ఇత్రే జాతీయ దేశీయప్రత్యయములు పరిమిలగునపుడు పాచకజాతీయా వాచకదేశీయా ఇత్యాదులనుదాహరణముగనూహించునది. పోటాయువతీత్యాది సూత్రమునకు వరుసగ నుదాహరణములు. ఇథపోటా (పోటాచాసౌ ఇథీ చ) పుంసద్వాచము. జాతి వాచకమగునిభశబ్దమునకు పూర్వనిపాతము. పోటాయన స్త్రీ పురుషలక్షణములుగలిది. “పోటా స్త్రీపుంసలక్షణా” అను నిఘంటువిందు ప్రమాణము. ఇభయువతిః (యువతిశ్చాసౌ ఇభీ చ) అగ్నిస్తోకః (స్తోకశ్చాసౌ అగ్నిశ్చ) ఉద్యోగ్య-కపయమ్ (కతివయం చ తదుద్యోగ్య) ఉద్యోగ్యబ్దమునకు మణిగయని యర్థము. గృష్టి యననాకమారే ప్రసవించినది. “గృష్టిశ్చకృత్ప్రసూతా” (నిఘంటువు) గోగృష్టిః (గృష్టిశ్చాసౌ గోశ్చ) నూతనప్రసూతిక రేనువనబడును. “ధేనుర్వచప్రసూతికా” (నిఘంటువు) గోధేనుః. (ధేనుశ్చాసౌ గోశ్చ) వశయం పరిభ్య (గోదూరాలు) గోవశా (వశా చాసౌ గోశ్చ) గర్భదాశకురాల చేహ త్వనబడును. గోవేహతే (వేహాచాసౌ గోశ్చ) చిరప్రసూతము బిడ్డయని యనబడును. “విః సూతా విష్కయణీ” అనునమరమిందుహాసము. గోబిష్కయణీ (బిష్కయణీ చాసౌ గోశ్చ) కతప్రవహ (ప్రవహా చాసౌ కతశ్చ) కతశ్రోత్రిమః (శ్రోత్రియశ్చాసౌ కతశ్చ) కతాద్యాపకః (అద్యాపకశ్చాసౌ కతశ్చ) కతభూర్తః (భూర్తశ్చాసౌ కతశ్చ).

751. ప్రశంసావచనైశ్చ. 2-1-88. ప్రశంసావచనైః. చ।
(జాతిః)

ఏతే నృహ జాతిః ప్రాగ్భవత్. గోమతల్లికా, గోమచర్మికా, గోప్రహణ్ణమ్, గవోద్భజః, గోతలజః, ప్రశస్థా గౌరిత్యర్థః, మతలి కాదయో నియతలింగా స తు విశేష్యనిహ్నాః, జాతిః కిమ్, కుమారీ మతలి కా॥

751. రూఢములగు ప్రశంసావాచకశబ్దములతో జాతివాచకము ననుసించును. గోమతలికా (మతలి కా చాసౌ గోశ్చ) జాతిశబ్దమునకు పూర్వనిపాతము. గోమచర్మికా (మచర్మికా చాసౌ గోశ్చ) గోప్రహణ్ణమ్. (ప్రహణం చ తత్ గోశ్చ) గవోద్భజః (ఉద్భాశ్చాసౌ గోశ్చ) సమాసాన స్తరము “అవశ్” స్పోటాయనస్య” (89) సూ. చే గోశబ్దమునకవజాదేశము. గోతలజః (తలజశ్చాసౌ గోశ్చ) మతలికాదిశబ్దములు సముదాయకైచే ప్రశంసావాచకములు. కాన పైయుదాహరణములన్నిటికి ప్రశస్తమగు గోవనియే యర్థము. మతలికా మచర్మికా మొదలగు శబ్దములు నియతలిజ్జకములు గానివిశేష్యాయత్తములు కావు. కాన విశేష్యము పుంలిజ్జమైననవియు పుంలిజ్జములుకావలెననిగాని స్త్రీలింగమైననవియు స్త్రీలింగములు గావలెననిగాని నియమముండదని భావము. కుమారీశబ్దము పయసును బోధించుశబ్దము కానిజాతిశబ్దము కాదు గానకుమారీమతలి కాశబ్దములకు సమాసము రాదు జాతిః అనునది లేనిదోషివచని సమాసము ప్రసక్తమయ్యెడిది.

752. యవా ఖలితపలితవలిసజరతీభిః. 2-1-67. యవా,
ఖలితపలితవలిసజరతీభిః.

పూర్వనిపాతనియమారం సూత్రం లిజివిశిష్టపరిభాషయా
యువతిశబ్దోపి సమస్యతే. యవా ఖలితిః యువఖలితిః.
యువతిః ఖలితీ యవఖలితీ. యవజరతీః యవత్యామేవ
జరతీభిర్మోపాలంభేన తద్రూపారోపాత్సామానాధికరణ్యమ్॥

752. యవనోశబ్దము, ఖలితి పలిత వలిస జరతీ అనుశబ్దములతో
సమసింపదు. కినికి "విశేషణం" (740) సూ. చే సమాసము సిద్ధించునని చెప్పి
నచో ఖలితి పలిత మొదలగుశబ్దములు యవనోశబ్దముగూడ గుణవాచకములేలయి
నందున విశేష్యవిశేషణభావమనియతవగుటచే పూర్వనిపాతనియమము సంభవించు
వదు గాన యవనోశబ్దమునకు పూర్వనిపాతనియవమునకై యీసూత్రారంభమని
యెఱుంగునది. సూత్రమున యవాఅని పుం లిజివిశిష్టమున్నను "ప్రాతిపదికగ్రహణే
లిజివిశిష్టస్యాపి గ్రహణమ్" అనుపరిభాషచే యువతిశబ్దమునకును ఖలిత్యాదులతో
సమాసము సిద్ధమగును. యువఖలితిః (యవా చాసౌ ఖలితిశ్చ) సుబ్బగుద్యనస్త
తిము యువనోశబ్దములోని నకారమునకు లోపము. ఖలితియన బిట్టతలవాడని
యర్థము. యువఖలితీ (యువతిశ్చాసౌ ఖలితీ చ) "పుంవత్కర్మధారయి" (760)
సూ. చే పుంవద్భావము. ఇట్లే యువపలితః. ఇత్యాదులు. పలితదన ముద్దిమిచే
నైన తెల్లదనముగలవాడు. యువజరతీ (యువతిశ్చాసౌ జరతీ చ) పుంవద్భా
వము. జరతియన ముడుసలి. నడిమివయసుగలస్త్రీయందే ముడుసలియొక్క గుణ
ములువలబ్ధములగుటవలన జరతీ రూపారోపముచేసినచట యువతిజరతీశబ్దములకు
సామానాధికరణ్యము నిర్వాధమని యెఱుంగునది.

753. కృత్యతుల్యాఖ్యా లజాత్య. 2-1-68. కృత్యతుల్యా
ఖ్యాః, లజాత్యా.

భో జ్యోష్ఠమ్ తుల్యశ్చేతః. సదృశశ్చేతః. లజాత్యా
కిమ్. భోజ్య ఓదనః. ప్రతిషేధసామర్థ్యాద్విశేషణసమా
సోపి న॥

753. కృత్యప్రత్యయస్తములు తుల్యవాచకములును (తుల్యపర్యాయ
ములు) సమానాధికరణము జాతిభిన్నవాచకమునగుసుబ్దస్తముతో సమసింపదు.
భోజ్యోష్ఠం. (భోజ్యం చ. తదుష్ఠం చ) భోజ్యశబ్దము కృత్యప్రత్యయస్తము.
(ఋత్). ఉష్ణశబ్దము గుణవాచకము. పూర్వనిపాత నియమమునకై సూత్రారంభము.
తుల్యశ్చేతః. (తుల్యశ్చాసౌ శ్చేతశ్చ) సదృశశ్చేతః. సదృశశబ్దము తుల్యపర్యాయము
కానసమాసము ప్రవర్తించినది. భోజ్య ఓదనః అనుచోట భోజ్యశబ్దము

కృత్యప్రత్యయా నమైనను ఓదనశబ్దము జాతివాచకమైనందున సమాసము ప్రవ ర్తిం పడు. అజాత్యా అను ప్రతిషేధసోమర్థ్యముచే విచ్ఛేద విశేషణసమాసముగూడ ప్రవ ర్తించదు. జాతిభిన్నవాచకముతో సమాసమునందు పూర్వోత్తరపదములు గుణశబ్దములుగాని క్రియాశబ్దగుణశబ్దములుగానియగును. కానవిశేషణవిశేష్యభావ మనియతమగుటచే పూర్వనిపాతమునకనియమము ప్రాప్తించుచుండ కృత్యాన్తా దులకు పూర్వనిపాతనియమమునకై సూత్రమావశ్యకమగును గాన అజాత్యా అను నది సార్థకమగును. పెన్దలమున విశేషణసమాసము ప్రవ ర్తించినను విశేషణమగు టచే భోజ్యశబ్దమునకే పూర్వనిపాతమగును గాన అజాత్యా అనుపదము వ్యర్థము గవలసివచ్చును. తత్సామర్థ్యమువలన జాతివాచకముతో విశేషణసమాసముగూడ నిషేధింపబడెనని యాశయము.

వివ:—అజాత్యా అనునది కృత్యప్రత్యయాంతాదులకే పూర్వనిపాతమనుటకు సూత్రారంభమనునర్థమును స్పష్టముగ బోధించును. కాని జాతివాచకముతో విశే షణసమాసమును వారించదు. కావుననే “కురుగార్హవత” (8-2-42) సూత్రభాష్య ముతోని “పణ్యకంబిలః పణ్యహస్తీ” మొదలగుసమాసములు సిద్ధములగును. భోజ్య ఓదనః అనుచోట సమాసాభావ మిష్టమైనయెడల బహులగ్రహణానువృత్తి వలననది సిద్ధమగును. జాతివాచకముతో కృత్యాన్తాదులకు విశేషణసమాసమురాదని ప్రాచీనుల ననుసరించి దీక్షితులు వ్రాసెనని నవీనులయాశయము.

754. పర్థో వర్జన. 2-1-69. వర్జః, వర్జనః।

సమానాధికరణేనసహ ప్రాగ్భవత్॥

754. వర్జవాచకము సమానాధికరణమగు వర్జవాచకముతో సమసించును. కృష్ణసారంగః (కృష్ణశ్చాసౌ సారంగశ్చ) కృష్ణశబ్దము ఎర్జవాచకము. లక్షణ చేసిది కృష్ణవర్ణముగలయవయవములుగలదానిని బోధించును. సారంగశబ్దము చిత్రవర్ణవాచకము. ఈరీతిని సామానాధికరణ్యము సిద్ధించును.

వివ:—వర్జవాచకములకు విశేషణసమాసము సిద్ధమగును గాన సీమాత్రము దృష్టపరిహితమైనదని గ్రహించునది.

755. * కడారాః కర్మధారయే. 2-2-38. కడారాః, కర్మధార యే, (వా, పూర్వమ్.)

కడారాదయః శబ్దాః కర్మధారయే వా పూర్వం ప్రయో జ్యాః। కడారజై మినిః। జై మినికడారః॥

* కడార గదుల ఖడ్గా ఖాడ కాణ కుణ్ణ ఖలిగ గౌర వృక్ష భిక్షక పిజ్జ పిజ్జల తను జతర బధిర మతర కుజ్జ బర్పర ఇతికడారాదిః॥ క్వచిత్తు నౌ కాక అస్మి కుక కృగాల ప్రకృతి ప్రాయ గోత్ర సమ విషమ ద్విద్రోణ పశ్చాక సాహస్ర ప్రతి పరి అను ఏతేఽపిదృశ్యస్తే॥

755. కడారాః అనుబహువచననిరేశమువలన కడారాదులకు గ్రహణము. కడారాదిశబ్దములు కర్మదారయసమాసమునందు వికల్పముగ పూర్వప్రయోగార్హములగును. “ఉపసర్థనం పూర్వ” మను సూత్రముచే పూర్వవిపాకము నిత్యముగ ప్రాప్తించుచుండ వికల్పమునకై యీసూత్రము. కడారజైమినిః జైమినికడారః (కడారశ్చాసౌ జైమినశ్చ)

756. కుమారః * శ్రమణాదిభిః. 2-1-70. కుమారః, శ్రమణాదిభిః

కుమారీ శ్రమణా, కుమారశ్రమణా, ఇహ గణే, శ్రమణా, ప్రవ్రజితా, గర్భిణీత్యాదయః, స్త్రీలింగాపత్యస్త్రీలింగ విశిష్టపరిభాషాయా ఏతదేవ జ్ఞాపకం బోధ్యమ్॥

756. కుమారశబ్దము శ్రమణాదిగణపరితములతో సమసించును. కుమారశ్రమణా (కుమారీ చాసౌ శ్రమణా చ) పుంసద్ధావము. శ్రమణులన బుద్ధినన్యానులు. శ్రమణాదిగణమునందు శ్రమణా గర్భిణీ మొదలగు స్త్రీలింగశబ్దములు పరిపఠింపబడినవి. పుంలింగకుమారశబ్దము సూత్రమున పరిపఠింపబడినది. సామాన్యాధికరణ్యము కుదురదు. కాన నీగణమున స్త్రీలింగపాఠముగూడ “ప్రాతిపదికగ్రహణే లింగవిషస్యాపి గ్రహణం” అను పరిభాషకు జ్ఞాపకమని యెరుగునది. “యువాఖ్యతీ” త్యాదిసూత్రమందలి జరత్తిశబ్దము పై పరిభాషయందు జ్ఞాపకమనుటచే “ఏతదేవ” అనుచోట నేవకారమపి శబ్దార్థకమని యెఱుంగునది.

757. చతుష్పాదో గర్భిణ్యా. 2-1-71. చతుష్పాదః, గర్భిణ్యా.

చతుష్పాజ్జాతివాచినో గర్భిణీశబ్దేనసహ ప్రాగ్భృత్. గోగర్భిణీ॥

757. “జాతిగ్రహణం కర్తవ్య” మనువార్తికమువలన జాతిః అనునది లభించును. చతుష్పాజ్జాతివాచకములు (నాలుపాదములుగల జంతువును బోధించునవి.) గర్భిణీశబ్దముతో సమసించును. గోగర్భిణీ. (గర్భిణీ చాసౌ గోశ్చ)

758. ** మయూరవ్యంసకాదయశ్చ. 2-1-72. మయూరవ్యంసకాదయః, చ॥

* శ్రమణా ప్రవ్రజితా కులటా గర్భిణీ తాపసీ దాసీ బన్ధకీ అధ్యాపక అభిరూపక వణిత పటు మృదు కుశల చపల విపుణ ఇతి శ్రమణాది॥

** మయూరవ్యంసక చాత్రవ్యంసక కమౌజముణ్ణః యవనముణ్ణః చిన్తనీ హస్తేగృహ్య పారేగృహ్య లాక్ష్ణాలేగృహ్య పునర్దాయ ఏహీదాదయోన్యపదార్థే ఏహీదయ ఏహీపచయః ఏహీవాణిజా క్రియా అపేహీవాణిజా ప్రేహీవాణిజా

ఏతే నిపాత్యంతే। మయూరో వ్యంసకః। మయూర
వ్యంసకః। వ్యంసకో ధూరః। ఉదక్వావచ్చు = ఉచ్చావచమ్।
నిశ్చితం చ ప్రచితం చ నిశ్చప్రచమ్। నాస్తికించనయస్య
సః అకించనః (వా) ఆఖ్యాతమాఖ్యాతేన క్రియాసాతత్యే।
అశ్చితపిబితేత్యేవం సతతం యత్రాభిధీయతే సా అశ్చిత
పిబితా। పచతభృజ్జతా। ఖాదతమోదతా (వా) ఏహీదాదయోఽ
న్యవదార్థే। ఏహీడ ఇతి యస్మిన్కర్మణితదేహీదం। ఏహీ
వచమ్। ఉద్ధర కోష్ఠాదుత్సృజ డేహీతి యస్యాం క్రియా
యాం సా ఉద్ధరోత్సృజా॥ ఉద్ధమవిధమా। అసాతత్యార్థ
మిహ పాతః (వా) జహికర్మణా బహులమాభీష్ట్య కర్తారం
చాభిదధాతి। జహీత్యేతగ్కర్మణా బహులం సమన్యతే అభీ
ష్ట్యే గమే సమాసేన చేత్కర్తారాభిధీయత ఇత్కర్మః। జహీ
జోడః। జహీస్తంబః। నాస్తి ఊతో భయం యస్య సః
అకుతోభయః। అన్యో రాజా స్తరః। చిదేష చిన్మా
త్రమ్॥

768. మయూరవ్యంసకాదిగణపతితములగు మయూరవ్యంసకః మొద
లగునవి సమాసకార్యసహితములుగ నివర్తించబడినవి మయూరవ్యంసకః (వ్యంస
కశ్చాసౌ మయూరశ్చ) వ్యంసకమన ధూరము. ఉచ్చావచమ్ (ఉదక్పావచమ్)
ఉదకోశజావాకోశబిములకుచ్చావచాదేశము నిపాతనమువలన కలుగును. నిశ్చప్రచమ్
(నిశ్చితం చ ప్రచితం చ) నిశ్చితప్రచిత శబ్దములకు నిశ్చప్రచాదేశము. అకిచ్చనః
(నాస్తి కిచ్చన యస్యసః) (గ 1 సూ) “ఆఖ్యాత.... సాతత్యే” క్రియ
యొక్క సాతత్యము గమ్యమానమగుచు అన్యవదార్థము (సమన్యమానవదార్థము

ఏహీస్వాగతా అపేహీస్వాగతా ఏహీద్వితీయా అపేహీద్వితీయా ప్రేహీద్వితీయా
ఏహికటా అపేహికటా ప్రేహికటా అహరకరటా ప్రేహికరటా ప్రేహీర్ధమా
ప్రోహిర్ధమా విధమచూడా ఉద్ధమచూడా అహరచేలా అహరవనితా అహరవసనా
కృన్తచిక్షణా ఉద్ధరోత్సృజా ఉద్ధరావస్థజా ఉద్ధమవిధమా ఉత్పచనివచా ఉత్పత
వివతా ఉచ్చావచమ్ ఉచ్చసిచమ్ ఆచోపచమ్ ఆచపరాచమ్ నిశ్చప్రచమ్ అకిం
చనః స్నాన్త్యాకాలకః పీత్వాస్థిరకః భుక్త్యానుహితః ప్రోవ్యసాపీయాన్ ఉత్పత్య
పాకలా నివత్యరోహణీ నివణ్ణశ్యామా అపేహిప్రమసా ఏహీవిమసా ఇహపజ్ఞామీ
ఇహద్వితీయా జహికర్మణా బహులమాభీష్ట్య కర్తారంచాభిదధాతి। జహీజోడః జహీ
స్తంబః ఆఖ్యాతమాభీతేన క్రియాసాతత్యే। అశ్చితపిబితా పచతభృజ్జతా ఖాదత
మోదతా ఖాదతరమతా అహరనివయా అహరనిష్కరా వినిలవణా కృన్తచిక్షణా
పచలవణీ పచప్రకూటా అకృత్తిగణోయమ్। తేన। అకుతోభయ కాన్తిక అహో
మరుషికా అహమహమికా యదృచ్చా ఏహీరేయాహిరా ఉన్మృజలిమ్మజా ద్రవ్యాన్త
రమ్ అవశ్యకార్యమిత్యాదీసిద్ధమ్॥

కంచెనితరము) ప్రధానమగునపుడు తిజ్ఞప్రత్యయస్తము (క్రియాప్రధానము) తిజ్ఞప్రత్యయస్తముతో సమసించును. గణమున పూర్వము పరిపరిచిన “ఏహీ దాదయోఽన్యవదార్థే” అనువచనమునుండి అన్యవదార్థే అనునది యిచట కనుపరించును. ఏహీదారులకు క్రియాసాతత్వమపేక్షితము దాదనిద్యోతన చేయుటకై వార్తకముచి వ్యుత్క్రమముగ వ్యాఖ్యాతములయ్యెను. అశ్చిత్పరిచితా! ఏక్రీడయం దెల్లప్పుడు అశ్చిత్ (తినుడు) పరిచిత (తావుడు) అని చెప్పబడుచుండునో ఆక్రీడ అశ్చిత్పరిచితయనబడును. ఇచట క్రియాసాతత్వము ప్రతీయమానమగుచున్నది. ఇచ్చే పవతభృజ్జతా (పవిత భృజ్జతేతి సతతం యత్రాభిధీనుతే సా) జాదతమోదతా (భావితమోదతేతి సతతం యత్రాభిధీనుతే సా) ఇత్యాదుఃసూహింపవలయును. పైస్థలములందు క్రిడాదిక్రియాప్రధానము గానస్త్రీత్వమువలన ప్రాతిపదికమగు సమాసముకంటె హప్ప్రత్యయము ప్రవర్తించును. (2 సూ.) “ఏహీదాదయోఽన్యవదార్థే” ఏహీదారులన్యవదార్థమునందు నివర్తించబడుచున్నది. ఏహీదమ్ ఏహీ ఈడే అని ఏదనియందు చెప్పబడునో అదని ఏహీదమగును. (ఏహీడేతియస్మి న్కర్మణితత్) ఏహీపచమ్ (ఏహీపచ, ఇతియస్మిన్కర్మణితత్) ఉద్ధరోత్స్పజా (ఉద్ధర ఉత్స్పజేతి యస్యాం క్రియాయాం సా) మూలమున దేహీ అనునది ఉత్స్పజ అను దానికి వివరణము. కోష్ఠమన దాన్యాదులుండుస్థలము. ఉద్ధమవిధమా! క్రియయొక్క లసాతత్వమందుగూడ సమాసమునకై యీరెండునేహీదారులందు పరిపరిచినవి. (3 సూ.) జహికర్మణా.....చాభిదచాతి! జహిఅనునది హింసపున్యము ప్రతీయమానమగునపుడు కర్మవాచకముతో బహుళముగ సమసించును సమాసముచే కర్త చెప్పబడవలయును. జహిజోడః! “జహి జోడం” అనివచుమా రెవడు చెప్పునో వాడు (కర్త) జహిజోడుకగును. జోడం అనునది కర్మవాచకము. జోడుడని యొకానొకనిపేరు. ఇచ్చే జహిస్తమ్మః అనునది. అనుతోభయః (నాస్తి కుతో భయం యన్య) ఎవరివలనను భయములేనివాడు. రాజానరమ్ (అన్యో రాజా) చిన్మాత్రమ్ (విదేవ) అస్తరమాత్రశబ్దములతో నిత్యసమాసమని చెప్పుటకై యీరెండుచోటులందునన్యవదవిగ్రహముచి చూపబడెను. మాత్రశబ్దమేవార్థకము. అస్తరశబ్దము భిన్నవాచకము.

వివ : — సూత్రమున చకారము ఏవకౌర్థార్థకము. కావున మయూరవ్యం సకాదినసమాసములకు సమాసానరప్రవేశములేదని తెలియదగును. పరమోమసూరవ్యంసకః! అనుచోట వాక్యమే యుండును గానిసమాసము ప్రవర్తించదు.

(759) ఈషదకృతా. 2-2-7. ఈషత్, అకృతా.

ఈషత్పిజ్జలః! (వా) ఈషధ్ధుజవచనేనేతి వాచ్యమ్!
ఈషద్రక్మ్॥

759. ఈషత్ అనుశబ్దము కృదస్తప్రకృతికముగానట్టి ముఖ్యస్తముతో సమసించును. ఈషత్పిజ్జలః! పింగలిశబ్దమవ్యుత్పన్నము గానకృదస్తముకాదు. (వా)

సూత్రమున అకృతా అనుదానిని విడిచి గుణవచనేన అని చెప్పవలయును. గుణ వాచకముతో సమాసమగునని యర్థము. ఈషద్రక్తమ్. రక్తకణ్ఠము గుణవాచక మగుటచే కృదంతమైనను సమసించెను.

760. నజ్. 2-2-6. (సుపా)

నజ్ సుపాసహ సమస్యతే॥

760. నజ్ (ఇకారేత్సంజ్ఞకనశబ్దము) సుబన్తముతో సమసిండును.

వివ :—ఇచటను “నలోపోనజః” అనుసూత్రమందును ఇకారము విశేష జ్ఞార్థము. నిషేధార్థకనశబ్దమునకు తత్పురుషము రాకుండుట యందుకు ఫలము. నైకదా మొదలగు చోటులందు తత్పురుషస్వరము వారితమగును. ఇచట నలోప వారణముగూడ దానికిప్రయోజనమగును.

ఈనజ్ సమాసముననుత్తరపదార్థము ప్రధానము ఆరోపితత్వము నజ్ ద్యో త్త్యము. అబ్రాహ్మణః ఇత్యాదులందు ఆరోపితో బ్రాహ్మణః అని బోధకత్వము. బ్రాహ్మణభిన్నుడనునర్థము పర్యవసితమగును. అతస్మిన్ ఇత్యాదులలో తచ్చబ్ద మనుపసరనమగుటచే సర్వనామసంజ్ఞాకార్యములు సిద్ధములగును. తత్పురుష ముత్తరపదార్థప్రధానమునుప్రాప్తయోవాదము నిర్బాధమగును. కొందరు నజ్గర్థము 1 తత్సాదృశ్యము 2 తదభావము 3 తదన్యత్వము 4 తదల్పత 5 అప్రాశస్త్యము 6 విరోధము ఆరువిధములనిచెప్పి శ్రమముగ అబ్రాహ్మణః అపావమ్ అనశ్యః అనుదరా (కన్యా) అపశవోవా అన్యోగోలశ్వేభ్యః అదగ్మః వీనినుదాహరించిరి. కాని యాయర్థముల్యసంబంధములగునవియు ఆరోపితత్వముసూత్రము నజ్ ద్యోత్త్య మనియును దీక్షితాశయము.

761. న లోపో నజః. 6-3-73. న, లోపః, నజః (ఉత్తరపదే)

నజ్ సన్యలోపస్యాదుత్తరపదే. నబ్రాహ్మణః, అబ్రా హ్మణః॥

761. ఉత్తరపదము పరమగునపుడు నజ్ యొక్క నకారమునకులోపము వచ్చును. అబ్రాహ్మణః (న బ్రాహ్మణః) నజ్ సుబన్తముతో సమసిందినది. ఆన స్తంహిసూత్రముచే నకారలోపము ప్రవర్తించెను.

762. తస్మాన్నుడచి. 6-3-74. తస్మాత్, నుట్, అచి. (ఉత్తర పదే)

లుప్తనకారాన్నజా ఉత్తరస్యాజాదేన్నదాగమస్యాత్. అనశ్యః అర్థాబ్ధావేవ్యయాభావేన సహాయం వికల్ప్యతే. రక్షోహగమలఘ్వసందేహః ప్రయోజనమ్. ఇతి, అద్రుతా యూపసంహితాయామ్, ఇతి చ భాష్యవార్తికప్రయోగాత్.

తేన అనులభిః। అవివాదః। అవిఘ్నమిత్యాది సిద్ధమ్. (వా)
నఞో నలోప సిజి క్షేపే। అపచసి త్వం జాల్య। నైకదేత్యా
దౌతు నశబ్దేనసహ సుపుషేతి సమాసః.

762. తస్మాత్తమచోట తచ్ఛబ్దము పూర్వసూత్రముచే విధింపబడిన నకార
లోపముగల నజ్ అనుదానిని పరామర్శించును. అది అనునది యనువృత్తమగు
ఉత్తరపదే అనుదానికి విశేషణము. తదాదివిధివలననజాదా వృత్తరపదే అనునర్థము
లభించును. అది అనునది షష్ఠ్యస్తముగ వివరిణామమునొందును. నకారలోపము
గల నజ్ కంఠపరమగు అజాద్యుత్తర పదమునకు నుదాగమమగునని సూత్రార్థము.
అసశ్యః (నఅశ్యః) “నజ్” అనుసూత్రముచే విధింపబడు తత్పురుషము అరా
భావమందు “అవ్యయం విభక్తి” త్యాదినూత్రముచే విధింపబడు సమాసముతో
ఏకల్పితమగును. పూర్వపదార్థము ప్రధానమైనపుడవ్యయభావము. ఉత్తరపదా
ర్థము ప్రధానమైనపుడు తత్పురుషము. లేకున్ననవిఘ్నమిత్యాదులలో విఘ్ననామ
భావః అనునర్థమునందు (అరాభావమందవ్యయభావము, నిర్వికీకం (మక్షికా
ణామభావః) ఇత్యాదులందులకముగలదిగావును) అవ్యయభావమును వాదించి
పరమగు తత్పురుషమే ప్రవర్తింపవలసివచ్చును. అట్లు లన తత్పురుషమున పర
పదముయొక్క లింగము సమాసమునకు వచ్చును గానవిఘ్నః ఇత్యాదిప్రయో
గములే యుండవలసివచ్చును గానిఅవిఘ్నమిత్యాదిప్రయోగములకవకాశము లేక
పోవును. ఇపుడవిఘ్నమిత్యాదిప్రయోగములు విశ్మంకముగ సిద్ధించును. ఈవిషయ
మున “రక్షోహగమలఘుసందేహః ప్రయోజనమ్” అనుభాష్యము “అద్రుతానూ
మసంహితమ్” అనువార్తికమును ప్రమాణములు. భాష్యమున సందేహస్యాభావః
అనునర్థమందు అసందేహః అనునది పుంలింగముగ ప్రయోగింపబడినది (రక్షో
హగమ..... హః అనునదిద్వంద్వము) కావుననచట అసందేహః అనునది నజ్
తత్పురుషమని తెలియుచున్నది. అవ్యయభావమగుచో అసందేహమని యుండవల
యును. వార్తికచారునిచే సంహితాభావముననర్థమునందు అసంహితం అన్నిప్రయో
గింపబడినది. అచటనర్థాభావమందవ్యయభావమని చెప్పవలయును. లేకున్నసం
హితః అవిగావలసివచ్చును. అందుచే పైభాష్యవార్తికప్రయోగమువలన రెండు
సమాసములకు ఏకల్పమని ఫలించును. ఇట్లు చెప్పబడవలన అనువలభిః అవివాదః
ఇత్యాదులు నజ్ తత్పురుషమువలనను అవిఘ్నమిత్యాదులవ్యయభావమువలనను
సిద్ధములగును.

(వా) నఞో నలోప సిజి క్షేపే। నింద గమ్యమానమగునపుడు నజ్
యొక్క నకారమునకు తిక్ ప్రత్యయంతము పరమగునపుడు లోపమగును. అప
చసి (త్వం జాల్య) తిజ్తముతో సమాసము లేనందున “నలోపొనఞః” సూ. చే
నలోపమప్రాప్తమగుచుండనీవార్తికము రచింపబడెను. నైకదా ఇత్యాదులందు

విషేదారకనశబ్దమునకు "సహ సుపా" అను సూ. చే ఏకదాశబ్దముతో సమాసము. ఇది నశోతబ్దమునకు అనేకదా అనిగావలసివచ్చును.

(763.) సత్రాజిత్తపాన్నవేదా నానసత్యా నముచినకులసఖ నపుంసక
నక్షత్రసక్రనాకేషు ప్రకృత్యా. 6-31-75. సత్రాజ్, సపాత్,
నవేదాః, నానత్యాః, నముచినకుల.....నాకేషు,
ప్రకృత్యా॥

పాదితిశత్రస్త్రః, వేదా ఇత్యనున్నస్త్రః, స సత్యా అన
త్యాః, స అనత్యా నానసత్యాః, నముజ్ఞాతీతి నముచిః, స
కులమన్య సకులమ్, స ఖమన్య నఖమ్, స స్త్రీ పుమాన్
సపుంసకమ్, స్త్రీపుంసయోః పుంసకభావో నిపాతనాత్, స
క్షరతీతి నక్షత్రమ్, క్షీయతేః క్షరతేవా క్షత్రమితి విపాత్యతే,
స త్రామతీతి సక్రః, క్రమేర్ధః, స అకమస్మిన్నితి నాకః॥

763. సూత్రమున సత్రాజ్ సపాత్ సవేదాః నానత్యాః ఇవి పృథక్పృథ
ములు. సమాసమవిన "నవేదోనానత్యాః" అని గావలయును. సముచినకుల సఖ
నపుంసక నక్షత్ర సక్ర నాక యాశబ్దములకు ద్వంద్వము. ఇవి నశోసమాసములు.
వీనియందున్న నశోయొక్క సకారమునకు లోపమురాక స్వరూపముతోనే
యుండును. వీనిలో పాతమునది శత్రుప్రత్యయా సము. వేదాః అనునది అనున్
ప్రత్యయా సము. స సత్యాః అనత్యాః, స అనత్యాః నానత్యాః, అవి నానత్యాః
అనుచోటి విగ్రహమును చెప్పవలయును. స స్త్రీ పుమాన్ నపుంసకమ్, నిపాతస
మువలన స్త్రీపుంసశబ్దములకు పుంసకాదేశమగును. నక్షత్రమ్ (న క్షరతి న క్షీయ
తేవా) క్షర సంచలనే (భాషిః) క్షీష్ హింసాయామ్ (దివాదిః) వీనిలోనేదె స
నొకదాతువునకు క్షత్రమని నిపాతసము చేయబడెను, సక్రః (స త్రామతి) క్రము
దాతువునకు దప్రత్యయమును చేసిన క్రః అనురూపము సిద్ధమగును. నాకః
(స అకమస్మిన్) అకమన పాపము. నాకమన స్వర్గము. కేశము సుగమము.

764. సగోప్రాణిష్యవ్యతరస్యామ్. 6-31-77. సగః, అప్రా
ణిషు, అవ్యతరస్యామ్॥

సగ ఇత్యత్ర నశో ప్రకృత్యా వా, సగః, అగాః పర్య
తాః॥ అప్రాణిష్యతి కిమ్, అగో వృషంకితేన, విత్యంక్రీ
దేక్యతో విత్యమిత్యనువర్తమానే॥

764. సగః అనుదానికి ప్రాణిభిన్నమర్థమగునపుడచటనుండునశో వికల్ప
ముగ ప్రకృతిభావమునొందును. సలోపవికల్పము ఫలితమగును. సగః అగాః
(సగచ్ఛంభి) అప్రాణులగు పర్యవర్తములు సగశబ్దాచ్యములు. సూత్రమున అప్రా

జను అనునది లేనిచో అగః (చలిచే వెలువలకు వెళ్ళుటకవకాశములేని కూడుడు) అనుచోటగూడ నలోపవికల్పము ప్రసక్తమయ్యెడిది.

“నిత్యం క్రీడాజీవికయోః” (715) అనుసూత్రమునుండి నిత్యమ్ అను పదమనువర్తించుచుండః—

765. కుగతిప్రాదయః. 2-2-18.

ఏతే సమర్థేన నిత్యం సమన్యంతే. కుత్సితః పురుషః
కుపురుషః గతిశ్చేత్యనువర్తమానే॥

765. కు అనునవ్యయము గతినంజకము ప్రాదులును సమరమగుదానితో నిత్యముగ సమసింపబడియు తత్పురుషమగును. గతిసాహచర్యమువలన కుశబ్దముచే నిందార్థకమగునవ్యయమే గ్రహింపవలయును. కాని వృద్ధివిచిత్రము గ్రహింపబడదు. కుపురుషః (కుత్సితః పురుషః) నిత్యసమాసమగుటవలన నస్వ పదవిగ్రహము చూపబడెను.

“గతిశ్చ” (24) అనుసూత్రము తరసూత్రములందనువర్తించుచుండః—

766. * ఊర్వాదిచ్చిదాచక్చ. 1-4-81. ఊర్వాదిచ్చిదాచః, చ
(క్రియాయోగే)

ఏతే క్రియాయోగే గతినంజః స్మృతః ఊరీకృత్యః ఉరరీ
కృత్యః కురీకృత్యః పటపటాకృత్యః (వా) కారికాశబ్దస్థాప
సంఖ్యానమ్, కారికా క్రియా, కారికాకృత్యమ్॥

766. ఊర్వాదిచ్చిదాచ శబ్దములకు ద్వంద్వము. ఊర్వాదిగణపతికములగు ఊరీ ఉరరీ మొదలగుశబ్దములు, చ్చిప్రత్యయాస్తములు, దాచప్రత్యయాస్తములు క్రియాయోగమందు గతినంజకములగునవియర్థము. చ్చిప్రత్యయదాచప్రత్యయములు కృ భూ అన్దాతువులయొక్క సంబంధమునందే విధింపబడినవి. కాన వీనిసాహచర్యమువలన సూర్వాదిశబ్దములకును కృభ్యస్తియోగమునందే గతినంజయవి యొరుగవలయును. ఈ సూత్రముచే గతినంజానన్తరము “కుగతిప్రాదయః” సూ. చే గతినమాసము ప్రవర్తించును. అంగీకారార్థకమగు ఊరీఅనునదవ్యయము. కృజ్దాతువుకంటె క్త్వాప్రత్యయముచేసినచో కృక్త్వా అనురూపము సిద్ధించును. తద్యోగమందు ఊరీఅనునది గతినంజకమగును. గతినమాసము. అనన్తరము

* ఊరీ ఉరరీ వేతాశీ ధూసీ శకలా ప్రసంకలా ద్వంసకలా భ్రంసకలా గులుగుధానజాః ఫల ఫరీ విక్లి అక్లి అలోష్టి కేవారి నేవారి శేవారి వర్లారి మసమసా ధన్యసా వౌషట్ వషట్ క్రౌషట్ స్లాహ స్లహ పామ్ని ప్రాదుః శ్రత్ అవిన్ ఇత్యూర్వాదిః॥

ల్యప్రవృత్త్యయము. ఊరీకృత్య. ఇట్లే ఉరీకృత్య అనునది. శుక్తికృత్య (అశుక్తం శుక్తం కృత్వా) అభూతతద్భావమందు శుక్తశబ్దముకంటె చ్చిప్రవృత్త్యయము విహితమయ్యెను, శుక్తి అనునది గతిసంజ్ఞకమా. సమాసల్యప్రవృత్త్యయములు. పటపటాకృత్య. పటత్ శబ్దము (అనుకరణము) కంటె దాదప్రవృత్త్యయము పటచ్చబ్దమునకు ద్విత్వము ఏధింపబడినది. పటపటా అని యగును. కృత్వాశబ్దముతో సమాసము. ల్యప్రవృత్త్యయము (వా) కారికాశబ్దమునకు గతిసంజ్ఞను చెప్పవలయును. కారికాశబ్దమునకు క్రియ యని యర్థము. కారికాకృత్య (కారికాం కృత్వా) సమాసల్యప్రవృత్త్యయములు.

వివ :— (1) సూత్రములోని చకాఽము నిపాతసంజ్ఞతో నీగతిసంజ్ఞకు సమాదేశముకొఱకగును. చిర్యాదులు నిపాతములు గతిసంజ్ఞకములునగునని యర్థము. ఊరీకృత్యనుచోట నిపాతప్రయత్నమగునాద్యోదాత్తస్వరము నిపాతసంజ్ఞకు ఫలమగును.

767. అనుకరణం చావీతిపరమ్. 1-4-62. అనుకరణం, చ, అనితిపరమ్.

ఘట్ కృత్య. అనితిపరం కిమ్. ఖడితికృత్వా నిరస్తివత్ ॥

767. ఇతిశబ్దము పరమందులేనట్టి అనుకరణశబ్దము క్రియాయోగమున గతిసంజ్ఞకమగును. ఘట్ కృత్య. ఖట్ అనునది అనుకరణశబ్దము. (ఘట్ అను ద్వనిని చేసి) ఖడితికృత్వా నిరస్తివత్. ఇచ్చినితిశబ్దము పరమందుగల ఖట్ అనుదానికి గతిసంజ్ఞావారణమునకై అనితిపరమ్ అనునదావశ్యకము.

768. అదరానాదరయోస్పదసతీ. 1-4-63. అదరనాదరయోః, సదసతీ.

సత్ కృత్య. అసత్ కృత్య ॥

768. క్రమముగనాదరము అనాదరమనునరములందు వ రించు సదసచ్చబ్దములు క్రియాయోగమునందు గతిసంజ్ఞకములగును. సత్ కృత్య (సత్ కృత్వా) సమాసల్యప్రవృత్త్యయములు. ఆదరించియని యర్థము. అసత్ కృత్య. (అసత్ కృత్వా) ఆదరింపకయని యర్థము.

769. భూషణేఽలమ్. 1-4-64. భూషణే, అలమ్.

అలంకృత్య. భూషణే కిమ్. అలంకృత్వాదనం గతః। పర్యాప్తమిత్యర్థః। అనుకరణమిత్యాదిసూత్రీ స్వభావాత్ కృతోవిషయా॥

769. భూషణార్థమగు అలమ్ అనునవ్యయము క్రియాయోగమున గతిసంజ్ఞకమగును. అలంకృత్య (అలంకృత్వా) నూహరాదులచేసలంకరించుని

యర్థము. సూత్రమున భూషణే అనునది లేనిచో అలంకృత్యైదనం గతః అనుచోట పర్యావృత్తకమగు అలం అనుదానికిని గతిసంజ ప్రసక్తమగును. “అనుకరణం చానితిపరమ్” “అదదానాదరయోస్సదనతి” “భూషణేలమ్” అనునీమూడుసూత్రములు సహజముగ కృత్తాదతుయోగమునందే ప్రవర్తించును. ఇతరదాతువుల యోగమందవి గతిసంజను విధింపనని తాత్పర్యము.

770. అస్తరపరిగ్రహే. 1-4-86. అస్తః, అపరిగ్రహే.

అస్తరత్వం మధ్యే హత్వేత్వార్థః। అపరిగ్రహే కిమ్।
అస్తరత్వా గతః। హతం పరిగృహ్య గత ఇత్వార్థః॥

770. పరిగ్రహమన స్వీకారము. అదిలేనపుడు అస్తః అనునవ్యయము గతిసంజకమగును. అస్తరత్వ (అస్తః హత్వా) సమాసల్యప్రత్యయములు. మధ్యయందు చంపియని యర్థము. అపరిగ్రహే అనునది లేనిచో అస్తరత్వాగతః అనుచోట అస్తః అనుదానికిని గతిసంజప్రసక్తమయ్యెడిది. చంపినవానిని తీసికొని వెళ్ళినవాడని యర్థము. ఒకనిని చంపినపిదప చంపినవానినవలదిడుచుటగాని దేశాంతరమునకు తీసికొనివెళ్ళుటగాని సంభవింపవచ్చును. విడువబడినపుడుదాహరణము. తీసికొనిపోవునపుడు ప్రత్యుదాహరణమగునని గ్రహించునది.

771. కణేమనసీ శ్రద్ధాప్రతిఘాతే. 1-4-86. కణేమనసీ, శ్రద్ధాప్రతిఘాతే.

కణేహత్వ పయః పిబతి। మనోహత్వం కణేశబిన్నప్ర
మీప్రతిఘాతకో నిపాతోఽభిలాషాతిశయే వర్తతే। మనశ్చ
బ్దోఽప్యత్రైవ॥

771. కణేమనసీ = కణేమనశ్శబ్దములకు ద్వంద్వము. శ్రద్ధయవనధికమగు నభిలాషమా. దానియొక్క ప్రతిఘాతము = నివృత్తి. శ్రద్ధాప్రతిఘాతమగును. శ్రద్ధాప్రతిఘాతముగందు కణేశబిన్నప్రతిఘాతములు గతిసంజకములగును. కణేహత్వ పయః పిబతి. (కణేహత్వా) ఇట్లే మనోహత్వ పయః పిబతి. జలమునత్యంతమభిలషించి యభిలాషముతీరువరకు త్రాగుచున్నాడని యర్థము. కావున శ్రద్ధాప్రతిఘాత మిచట స్పష్టమగుచున్నది. కణేశబిన్న సప్తమ్యస్తన దృశ్యమగునిపాతము. ఇది అధికమగునభిలాషను బోధించును. మనశ్శబ్దమునట్టిదే. కావునకణేహత్వ అనుచోట సమాసానస్తరము సప్తమికి లుగభావమెట్లుగునని శంకింపరాదు.

772. పురోవ్యయమ్. 1-4-87. పురః, అవ్యయమ్.

పురస్కృత్య॥

772. పురః అనునవ్యయము గతిసంజకమగును. పురస్కృత్య (పురః కృత్వా) “వసుస్సురస్థోర్థోఽస్యః” అనుసూత్రముచే వినర్థమునకు సత్వమగును.

(పూ, పుర) పురఃకృత్వా అనుచోట పురశ్శబ్దమునకు గతిసంజ్ఞా నివృత్తికై అవ్యయగ్రహణమావశ్యకము. ఈసూత్రమున కృత్ యోగముందే అనునియమము లేదు. కాన పురోభూయ పురోగత్య మొదలగునవిగూడనుదాహరణములగును.

773. అస్తంభ. 1-4-88. అస్తమ్, చ (అవ్యయమ్)

అస్తమితిమాస్తమవ్యయం గతిసంజ్ఞం స్యాత్. అస్తం గత్య॥

773. మకారాస్తమగు అస్తమ్ అనునవ్యయము క్రియాయోగమునందు గతిసంజ్ఞకమగును. అస్తంగత్య (అస్తం గత్వా) అంతర్ధానమునుబొంది అనియర్థము. అవ్యయగ్రహణమునవర్తింపకున్ననర్థాంతరమందు అవ్యయముగానట్టి అస్తమనుదానికిని గతిసంజ్ఞ ప్రవర్తింపవలసివచ్చును. అస్తం కృత్వా కాండం గత్యః ఇవటి అస్తమనునది యవ్యయముగాదు. అస్తమ్ = క్తి ప్రము. కాండమును క్తి ప్రపై నదానివిగణేన వెళ్ళినవాడనియర్థము.

774. అచ్చ గత్యర్థపదేషు. 1-4-89. అచ్చ, గత్యర్థపదేషు, (అవ్యయమ్)

అవ్యయమిత్యేవ. అచ్చగత్య. అచ్చోద్య. అభిముఖం గత్వా ఉక్త్వా చేత్యర్థః. అవ్యయం కిమ్. జలమచ్చం గచ్చతి॥

774. అచ్చ అనునవ్యయము, గత్యర్థకమగు దాతువులు, వదదాతువుపీవితో యోగమున్నపుడు గతిసంజ్ఞకమగును. అచ్చగత్య (అచ్చ గత్వా) అచ్చ అనునవ్యయమభిముఖవాచకము. ఎదురుగ వెళ్లి యనియర్థము. అచ్చోద్య. ఇది వదదాతువుతో యోగమున్నపుడుదాహరణము. వదదాతువుకంటె క్త్వాప్రత్యయము. సమాసానస్తరము ల్యప్ప్రత్యయము అభిముఖముగ చెప్పియని యిర్థము. అవ్యయమనునది లేనిచో జలమచ్చం గచ్చతి అనుచోట స్వచ్చమనునర్థమును బోధించుఅచ్చమను జలవిశేషణవాచకమునకును గతిసంజ్ఞ ప్రసక్తమయ్యెడిది. గతిసంజ్ఞయున్నచో నవ్యయమగును గాననుప్ ప్రత్యయమునకు యిక్కు ప్రసక్తమగును.

775. అదోఽనుపదేశే. 1-4-90. అదః, అనుపదేశే.

అదఃకృత్య. అదఃకృతమ్. పరంప్రత్యుపదేశే ప్రత్యుదాహరణమ్. అదః కృత్వా॥

775. ఉపదేశముకంటెభిన్నమగునర్థమందు అదశ్శబ్దము గతిసంజ్ఞకమగును. అదఃకృత్య (అదఃకృత్వా) దీనిని చేసి యనియర్థము. అదః కృతమ్. ఈరె /దునుదాహరణములు. అదఃకృత్య అనుచోట గతిసంజ్ఞకు సమాసల్యబాదులు ఫలము. అదఃకృతమనుచోట ఆదః అనుధానికీ "గతిరనస్తరః" (8-2-48) సూ.చే

విహితమగు స్వరము ప్రవర్తించుట గతినంజకు ఫలము. ఇతరులకువదేశింపక తనంతటతానలోచించునపుడుదాహరణము. పరులకువదేశముచేయునపుడు పత్ర్యుదాహరణము. అదః కృత్వా॥

776. తిరోస్తర్థా. 1-4-71. తిరోస్తర్థా।

తిరోభూయ॥

776. తిరనొలనునవ్యయము వ్యవధానమనునర్థమందు గతినంజకమగును. తిరోభూయ (తిరః భూత్వా)

777. విభాషా కృశీ. 1-4-72. విభాషా, కృశీ (తిరః)

తిరస్కృత్య। తిరఃకృత్య। తిరఃకృత్వా॥

777. తిరనొలనునవ్యయము పృథ్విధాతువురో యోగమున్నపుడు వికల్పముగ గతినంజకమగును. తిరస్కృత్య। తిరఃకృత్య। తిరఃకృత్వా। గతినంజాపక్షమందు గతినంజకము. ల్యప్ప్రత్యయము. “తిరసోఽన్యతరస్మామ్” (157) సూ. చే సత్వవికల్పమునగును. సత్వవిధాయకసూత్రమున గతిగ్రహణానువృత్తి యుండుటచే గతినంజలేనిపక్షమందు సత్వముగూడ ప్రవర్తింపదు. కావున మూడు రూపములగును.

వివ:-పరాభవరూపార్థమున తిరస్కారశబ్దప్రయోగముననుసరించి కొందఱు సత్వవిధాయకసూత్రమున గతిగ్రహణానువృత్తిచేయలేదని మాధవాచార్యులు భాతువృత్తిఅనుగ్రన్థమున వ్రాసెను.

778. ఉపాజేఽన్వాజే. 1-4-73. ఉపాజే, అన్వాజే (విభాషా, కృశీ)

ఏతా కృశీ వా గతినంజ్ఞాస్తః। ఉపాజేకృత్య, ఉపాజే కృత్వా, అన్వాజేకృత్య, అన్వాజే కృత్వా, దుర్బలస్య బలమాధాయేత్కర్త॥

778. ఉపాజేఅన్వాజే అనునీరెండును ఏదన్తములు విభక్తిప్రతిరూపకములునగువిపాకములు. ఇవి బలహీనునకు బలమును సమకూర్చుట యనునర్థమును బోధించును. ఉపాజే అన్వాజే అనునీరెండువిపాకములు కృష్ణధాతుయోగమున వికల్పముగ గతినంజకములగును. ఉపాజేకృత్య, ఉపాజేకృత్వా, గతినంజాపక్షపక్షమందు సమానము ప్రవర్తింపకుండుటచే ల్యప్ప్రత్యయమునూడు. ఇట్లే అన్వాజేకృత్య, అన్వాజేకృత్వా, అవియగును. దుర్బలునకు బలమును సమాకూర్చియవి యర్థము.

779. * సాక్షాత్ప్రభృతీని చ. 1-4-74. సాక్షాత్ప్రభృతీని, చ,
(విభాషా, కృణో)

కృణో వా గతిసంజ్ఞాని న్యుః (వా) చ్యవర్థఇతి వాచ్యమ్ |
సాక్షాత్ కృత్య | సాక్షాత్కృత్వా | లవణంకృత్య | వలణంకృత్వా |
మాస్తత్వం నిపాతనాత్ ||

779. సాక్షాత్ప్రభృతిగణమున పఠింపబడు సాక్షాత్ మిథ్యా చిన్తా మొదలగునవి కృణో ధాతువుతో యోగమున్నప్పుడు వికల్పముగ గతిసంజ్ఞకలవగును. (వా) ఈసూత్రముచే గతిసంజ్ఞ చిన్తవత్వమార్థము (అపూత తద్భావము) గమ్యమానమగునపుడు ప్రవర్తించునని చెప్పవలయును. సాక్షాత్కృత్య | సాక్షాత్కృత్వా | ఇచట అసాక్షాత్ సాక్షాత్కృత్వా అనుచ్యవర్థము (అపూతతద్భావము) గమ్యమానమగును. ఇట్లే లవణంకృత్య | లవణంకృత్వా | లవణమున, లవణము పుష్కల శీతము ఉదకమ్ అర్చ్యమ్ లగ్నం ఇత్యదుచ్యతే గతిసంజ్ఞయున్నప్పుడు మరొక ప్రవర్తము విపఠింపబడెను.

780. అనత్యాధాన ఉరసిమనసీ. 1-4-75. అనత్యాధానే,
ఉరసిమనసీ, (విభాషా, కృణో)

ఉరసికృత్య | ఉరసి కృత్వా | అచ్యుతగమ్యేత్వార్థః | మనసి
కృత్య | మనసి కృత్వా | నిశ్చితేత్వార్థః | అత్యాధానమున శ్లేష
యం తత్ర స | ఉరసి కృత్వా పాఠం శేతే ||

780. ఉరసి మనసి అనునవి సప్తమ్యుగళదృశ్యములగునవ్యయములు. అత్యాధానమనునవశ్లేషము. తదభావమందు ఉరసి మనసి అనునవి కృణో ధాతుయోగమున వికల్పముగ గతిసంజ్ఞకములగును. ఉరసికృత్య | ఉరసి కృత్వా | అంగీకరించి యని యర్థము. మనసికృత్య | మనసి కృత్వా | నిశ్చయించియని యర్థము. ఈరెండు స్థలములందునత్యాధానము గమ్యమానముకాదు. ఉపశ్లేషమున సంయోగము అచిప్రతియమానమగునపుడు గతిసంజ్ఞకము. ఉరసి కృత్వా పాఠం శేతే. చక్షుస్థలమందు హస్తమునుంచి నిడించుచున్నాడని యర్థము. ఇచట హస్తసంయోగము గమ్యమానమగుచున్నందున గతిసంజ్ఞ ప్రవర్తింపదు.

781. మధ్యే వదే వివచనే చ. 1-4-76. మధ్యే, వదే. వివ.
చనే, చ, (విభాషా, కృణో, అనత్యాధానే)

* సాక్షాత్ మిథ్యా చిన్తా భద్రా రోవన ఆస్తా అహా అధా ప్రాజర్యా
ప్రాజరహా వీజిరహా సంసర్యా అరే లవణమ్ ఉష్ణమ్ శీతమ్ ఉదకమ్
అర్చ్యమ్ అగ్నౌ వశే వికననే విహననే ప్రతపనే ప్రాదునో సమనో ఆచినో అకరి
గతోఽయమ్.

ఏతే కృషో వా గతిసంజ్ఞాః స్మృత్యధానేః పుష్కేకృత్యః
పుష్కేకృత్యాః పదేకృత్యః పదే కృత్యాః నివచనేకృత్యః నివ
చనే కృత్యాః వాచం నియమ్యేత్యర్థః॥

781. పుష్కే పదే నివచనే ఇవి ఏద నములుగ నివచింపబడినవి.
ఈమూడును లనత్యాధానమందు కృష్ణాధాతుయోగమున్నప్పుడు ఏకల్పముగ గతి
సంజ్ఞకలవగును. మధ్యేకృత్యః మధ్యేకృత్యాః పదేకృత్యః పదే కృత్యాః నివచనే
కృత్యః నివచనే కృత్యాః నివచనేకృత్య అనుదానికి వాచంనియమ్య (పూటలను
విడిచి) అని యర్థము. వచనస్యాభావః అనునర్థముననవ్యయాభావముచే నివచన
మని సిద్ధమగుటవలన నిట్టియర్థము లభించును.

782. నిత్యం హస్తే పాణాపువయమనే. 1-4-77. నిత్యమ్.

హస్తే, పాణా, ఉపయమనే, (కృషో)

కృషో, ఉపయమనం వివాహః। స్వీకారమాత్రమిత్యన్వే
హస్తే కృత్యః పాణాకృత్యః॥

782. హస్తే పాణా అను రెండుశబ్దములు ఉపయమనార్థమందు కృష్ణ
ధాతుయోగమున్నప్పుడు నిత్యముగ గతిసంజ్ఞకములగును. ఉపయమనమన నివా
హము, స్వీకారమాత్రమని కొందరనిరి. ఉపయమనార్థమిదిరెండును క్రమముగ
నేరారాస్తముగను బొకరారాస్తముగను నివచింపబడినవి. హస్తేకృత్యః పాణాకృత్యః
వివాహముచేసికొని యనియర్థము.

783. ప్రాధ్వం బస్థనే. 1-4-78. ప్రాధ్వమ్। బస్థనే। (కృషో)

ప్రాధ్వమిత్యవ్యయమ్। ప్రాధ్వంకృత్యః బస్థనేనాను
కూల్యం కృత్యేత్యర్థః। ప్రార్థనాదినాత్వానుకూల్యకరణే।
ప్రాధ్వంకృత్యా॥

783. ప్రాధ్వమ్ అనునది మార్తమగునవ్యయము. ఇది బస్థనముచే నాను
కూల్యమును జోదించును. ప్రాధ్వమ్ అనునది బస్థనముచేనానుకూల్యము గమ్యమాన
మగునపుడు కృష్ణాధాతుయోగమునందు గతిసంజ్ఞకమగును. ప్రాధ్వంకృత్యః బస్థన
ముచేననుకూలముగాజేసి అనియర్థము. బస్థనముచేనార ప్రార్థనాదులచేనాను
కూల్యము గమ్యమానమగునపుడుమాత్రమీమాత్రము ప్రవర్తింపదు. ప్రాధ్వం
కృత్యా॥

784. జీవికోపనిషదావహేయే. 1-4-79. జీవికోపనిషదా,

ఓపహేయే (కృషో)

జీవికామివ కృత్వా జీవికార్పత్యం ఉపనిషదమివ కృత్వా ఉపనిషత్కృత్వం దాపయ్యే కిమ్ జీవికాం కృత్వా ప్రాది గ్రహణమగత్యర్థమ్ ముష్యరుషః అత్రవాన్వికాని (1) ప్రాదయో గతాద్యర్థే ప్రథమయా ప్రగతఆచార్యః ప్రాచార్యః (2) అత్యాదయః క్రాంతాద్యర్థే ద్వితీయయా అతిక్రాంతో మాలానుతిమాలః (3) అవాదయః కృష్ణాద్యర్థే తృతీయయా అవకృష్ణః కోకిలాయా అవకోకిలః పర్యాదయో గ్లానాద్యర్థే చతుర్థయా పరిగ్లానో ఒద్యయనాయ పర్యద్యయనః (4) నిరాదయః క్రాంతాద్యర్థే పంచమ్యా నిష్ప్రాప్తః కౌశాంబ్యా విష్కౌశాంబిః (5) కర్మప్రపంచనీయానాం ప్రతిష్ఠేధః పృష్ఠప్రతిష్ఠేధః॥

784. జీవికా ఉపనిషత్ అనురంభకబ్రతులును సాదృశ్యము గమ్యమాన మగునపుడు కృత్ దాతుయోగమందు గతిసంజ్ఞకములగును. జీవికాకృత్వ (జీవికా మివ కృత్వా) గతినమాసల్యవప్రత్యయములు. జీవనోపాయము జీవరయనం బిడు. జీవికవలెనవశ్యముగజేసి యనియర్థము. ఉపనిషత్కృత్వ (ఉపనిషదమివ కృత్వా) వేదాస్తమపనిషచ్చద్వారము. దానినివలెజేసి యనియర్థము. జీవికాం కృత్వా ఇవటనోపమ్యముప్రతియమానముగానందున గతిసంజ్ఞరొనేరదు. ఇది గతినమాసనిరూపణము. ప్రాదినమాసములు:—కుగతిప్రాదయః, అనుసూత్రము లోని ప్రాదిగ్రహణము, ప్రాదులకు గతిసంజ్ఞలేకున్నను సమర్థమగుదానితో సమా సము సిద్ధించుటకగును. కనుకనే సుపురుషః అనుచోట క్రియాయోగములేనందున సుఅనుదానిరీ గతిసంజ్ఞలేకున్నను ప్రాదినమాసము సిద్ధించును. వ్యవస్థలేకుండ ప్రాస్తమగు ప్రాదినమాసముయొక్క వ్యవస్థకొఱకు వార్తికములిచట ప్రదర్శింప బడుచున్నది. (1) ప్రాదులు గతాద్యర్థమందు ప్రథమాస్తముతో సమసించును. ప్రాచార్యః నిత్యసమాసమగుటచే ప్రగతః ఆచార్యః అని యస్వపదవిగ్రహమును చెప్పవలయును. ప్రఅనునది “గతః” అనువర్తమందు వర్తించును. ప్రపితా చుహః ఇత్యాదులనిచ్చి యూహింపవలయును. (2) అత్యాదులు క్రాంతాద్యర్థమందు ద్వితీయాస్తముతో సమసించును. అతిమాలః (అతిక్రాంతో మాలమ్) అతిఅనునది క్రాంతార్థమును బోధించును. మాలాశబ్దముపసర్జనమగుటచే “గోప్రియోః” (680) నూ. చే ప్రాస్వము వచ్చును. (3) తృతీయాస్తముతో అవాదులు కృష్ణాద్యర్థమందు సమసించును. అవకోకిలః (అవకృష్ణః కోకిలయా) కృష్ణః అనుదానికీ ఆహూతః (పిలువబడినవాడు) అనియర్థము. (4) చతుర్థ్యాస్తముతో గ్లానాద్యర్థమందు పరి మేదలగునవి సమసించును. పర్యద్యయనః (పరిగ్లానో ఒద్యయనాయ) అద్యయ సముకొఱకు అలసినవాడని యర్థము. (5) పంచమ్యాస్తముతో నిరాదులు క్రాంతా ద్యర్థమందు సమసించును. విష్కౌశాంబిః (నిష్ప్రాప్తః కౌశామ్బ్యః) కౌశాంబి

నుండి వెదలిసవాదని యర్థము. నిర్లనునవ్యయము క్రాంతార్థమందు వర్తించును. కౌశాంబీకబ్రహ్మసంతుప్తసర్వప్రాప్త్యమగును.

(వా) కర్మప్రవచనీయానాం ప్రతిషేధః = కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞకములగు స్థానులకీసమాసము రాదు. వృక్షం ప్రతి ఇచట ప్రతిఅనునది “లక్షణోత్తంభూతా ఖ్యావ” (555) సూ. చే కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞకము గానప్రాదిసమాసము ప్రవర్తింపదు. (సురాజ్ఞా అతిశయా అనుభాష్యప్రయోగమువలన సు అతి వీనికంటె భిన్నములగు కర్మప్రవచనీయములకే ప్రాదిసమాసనిషేధమని గ్రహించునది.) ఇది ప్రాదిసమాసము.

ఇటుపై ఉపపదసమాసమును చెప్పితోవుచునుపదసంజ్ఞాసూత్రమును వ్యాఖ్యానముచేయుచున్నాడు:—

785. తత్రోపపదం సప్తమీస్థమ్. 3-1-92. తత్ర, ఉపపదమ్, సప్తమీస్థమ్।

సప్తమ్యస్తే పదే కర్మణీత్యాదౌ వాచ్యత్వేన స్థితమ్
కుమ్భాది తద్వాచకం పదముపపదసంజ్ఞం స్యాత్సంత్యంశ్య
సత్వేన వక్ష్యమాణః ప్రత్యయః॥

785. ఇది అధికారసూత్రము. ఈసూత్రమున సప్తమీఅనుపదముచే సప్తమ్యస్తము గ్రహింపబడును. సప్తమ్యస్తే (వాచ్యవాచకభావసంబంధముచే) తిష్ఠతి అనువృత్త్యుత్తిచే సప్తమీస్థమనుదానికి సప్తమ్యస్తపదవాచ్యమనునర్థము ఫలించును. ధాతోః అనునధికారమున “కర్మణ్యై” (3-2-1) ఇత్యాదిసూత్రములందు కర్మణి ఇత్యాదిసప్తమ్యస్తములకు వాచ్యమగునదని యర్థము. అందుచే కర్మణ్యై ఇత్యాదిసూత్రములకుదాహరణములగు కుంభకారః ఇత్యాదులందు కుంభంకరోతి అనునవసరముందు సప్తమ్యస్తపదవాచ్యములు కుంభాదులగును. కుంభాదులకుపపద సంజ్ఞవలన బ్రయోజనములేకుండుటచేతను ఉపపదమనుమహా సంజ్ఞాబలముచేతను తద్వాచకములందు సంజ్ఞ పర్యవసన్నమగును. కావున కర్మణీత్యాదిసప్తమ్యస్తములకర్థములగు కుంభాదులను బోధించుపదములుపపదసంజ్ఞకములగుననిసూత్రార్థము. “తస్మింశ్యసత్వేన వక్ష్యమాణః ప్రత్యయః” అనునది తత్ర అనుదానికి వివరణము. ఉపపదమున్నున్నది అబ్ ప్రత్యయములు ప్రవర్తించునని యర్థము. అట్లాకున్ననుపపదములేనవుడును కేవలధాతువుకంటెగూడనట్లే ప్రత్యయములు ప్రవర్తింపవలసివచ్చును.

వివ :— “కర్మణ్యై” ఇత్యాదిసూత్రములందు “కర్మణి” మొదలగు నవి ప్రథమార్థమందు సప్తమ్యస్తములు. ధాతోః అనునధికారమువలన ధాతువున క్షణప్రత్యయము నచ్చును, కర్మవాచకముపపదసంజ్ఞకమగుననునర్థము లభింపు

చుండును. కుంభకారః మొదలగునవి యాధాహరణములు. కుంభకరోతి అనునర్థమందు “కర్మణ్యై” సూత్రముచే కృత్థాతువునకన్ ప్రత్యయమగును. కర్మవాచకమగుకుంభమనునది యపదదమగును. ఉపపదమున్నపుడే అక్షాదులు ప్రవర్తించును. కర్మణ్యైత్యాదిస పమీనిరేశముపదసంజ్ఞాప్రవృత్తికాఠగమము. “దాతోః సమాసకర్తృకాదిచ్చాయాం” (2) “దాతోరేకాచో హలాదేః క్రియాసమభిహారే యజ్” (3) చాతోః” అనుకీమూడు ధాత్వధికారములలో సామీప్యముచే మూడవ ధాత్వధికారిమే యిచట గ్రహింపబడును. కావున దాతోరేకాచో అనుధాత్వధికారమందలి “చ్చిజ్” ఇత్యాదిసూత్రములలోని సప్తమ్యస్తములిచట సప్తమీశబ్దముచే గ్రహింపబడవు.

786. ఉపపదమతిజ్. 2-2-19. ఉపపదమ్, లతిజ్ (సమ్)

ఉపపదం సుబిసం సమరేన నిత్యం సమన్యతే. లతిజ్ ప్రశ్నాయం సమాసః। కుమ్భంకరోతితి కుమ్భకారః। ఇహాకర్మణ్యై కార ఇత్యైకాకిం ప్రక్రియావాక్యమ్. అతిజ్ కీమ్. మా కవాన్ భూత్. మాటి లుడితిన పమీనిరేశాన్యా జుపపదమ్. అతిజ్ గ్రహణం జ్ఞాపయతి సుపేత్యేతన్నేహం సుప రతతితి. పూర్వసూత్రేఽపి గతిగ్రహణం పృథక్ కృత్య లతిజ్ గ్రహణం తత్రాపకృష్యతే. సుపేతి చ నిష్పత్తమ్. తథా చ। గతికారకోపపదానాం కృద్విసృహ సమాసపదసం ప్రాక్కుబుత్త్వైరితి సిద్ధమ్. వ్యాఘ్రీ. లశ్యక్రీతి. కచ్చపి॥

786. సమరపరిణాషవలన సమరేన అనునది లభించును. ఉపపదసంజకమగు సుబిసము సమరమగుదానితో సమసింపును. లతిజ్ అనుచోట తిజ్ పదముచే తిజ్ స్తము గ్రహింపబడును. లతిజ్ అనునది బహుప్రీహియగుటచే సీసమాసము తిజ్ స్తముగలది కాదనునర్థము లభించును. కుంభకారః। కుంభంకరోతి అనునర్థమందు “కర్మణ్యై” (2-2-1) సూత్రముచే కర్మవాచకమగు కుంభపదముపపదమగుచుండ కృత్థాతువుకంటె కర్తృరమున అన్ ప్రత్యయమగును. “అచోడ్జతి” (266) సూత్రముచే వృద్ధి ప్రవర్తింప కారఅనుశబ్దము సిద్ధించును. కారశబ్దముతో కుంభశబ్దమునకీసూత్రముచే సమాసము. ఇచట కుంభ + అన్ + కార అనునది లోకమున ప్రయోగార్హముగానట్టి (అలోకికము) ప్రక్రియావాక్యము. ఈయలోకికవాక్యమునందే సమాసముమొదలగునవి ప్రవర్తించును. కుంభంకరోతి అనునదర్థప్రదర్శనము గానివిగ్రహవాక్యము కాదు. కావున సమాసము తిజ్ స్తరహితమగునని చెప్పునపుడు కుంభంకరోతి అనువిగ్రహప్రదర్శనమయ్యుత్తమని చెప్పుటకవకాశములేదు. కృన్యోగమందు షష్ఠివిధింపబడుటచే కుంభ + అమ్ కారఅనిఅలోకికవాక్యమునుమాప కూడదు. అతిజ్ కీమ్. సుపా అనుత్పతీయా నమనువృత్తగుటచేతిజ్ స్తముతో సమాసము ప్రసక్తము కానందున దీనికేమి ఫలమని ప్రశ్నాశయము. “మాటి లుజ్” (3-2-175)

(మాజ్ ఉపపదమైనపుడు బాజ్ వచ్చును) అనుసూత్రమందు సప్తమివిరేణువలన మాజుపపదమగును గాన “మాభూత్” అనుచోట మాజునకు భూత్ అను తిజ సమమితో సమాసము రాకుండుటకై సూత్రమున అతిజ్ గ్రహణమావశ్యకమని సమాధానాశయము. భవాన్ అనునది సమాసాభావమును సూచించుటకై ప్రయోగింపబడినది. ఈసూత్రమున “సుపా” అనుదానికనువృత్తిచేసినందుననే “మాభూత్” అనుచోట తిజ సమమితో నుపపదమునకు సమాసము నివృత్తమగుచుండనచట సమాసనివృత్తికారకుచేయబడిన “అతిజ్జదము వ్యర్థకమయి ఈసూత్రమున “సుపా” అనుదానికి సంబంధము లేదనునర్థమును జ్ఞాపనము చేయును. అందుచే నుపపదసమాసము తిజ సభిన్నోత్తరపదకమగునని సూత్రార్థము ఫలించును. అన నరము “మాభూత్” అనుచోట సమాసనివృత్తికారకు అతిజ్ గ్రహణమావశ్యకమగును. ఇందువలన నుపపదము సుబుత్పత్తిగాక పూర్వము కృదస్తమితో సమసింపచునవి ఫలితమగును. ఈసూత్రమునకు పూర్వమందున్న “ఋగతిప్రాదయః” అనుసూత్రమున గతిగ్రహణమును విభాగముచేసి (కుప్రాదయః—గతిః అని యోగవిభాగమునుచేసి) ఈసూత్రమునుండి అతిజ్ గ్రహణము విభక్తమగు గతిః అను సూత్రములోనికవకర్తము చేయబడును. ఇచటను సుపాలనుదానికి వివృత్తిబోధితమగును. (ఉత్తరసూత్రమునుండి పూర్వసూత్రములోనికవనవృత్తి యవకర్తమనబడును) అందువలన గతినమాసమ గూడ తిజ సభిన్నోత్తరపదకమగునని సిద్ధించును. ఇందువలన గతినంజకము సుబుత్పత్తిగాక పూర్వము కృదస్తమితో సమసింపచునవి ఫలితమగును. ఈరీతిని గతికారకోపపదానాం కృద్విసృహ సమాసవచనం ప్రాక్కుబుత్పత్తేః అనుప్రాచీన పతితమగు పరిభాష సిద్ధించును. గతినంజకములకు, కారకములకు, ఉపపదములకును, కృదస్తమితో సుబుత్పత్తిగాక పూర్వము సమాసమును చెప్పవలయునని పె పరిభాషకర్తము. ఆలోచింప నైజాపిన విధముచే గర్భ్యపదములకై కృదస్తమితో సుబుత్పత్తికపూర్వము సమాసమనిలించును. అయినను కారకవిషయకమ గూడనగునీప్రాచీనులపరిభాషకు “ఏకాదేశాను మత్యా సర్వానుమతిః” (ప్రామాణికులచేసంగీకరింపబడు విషయము అందు కొన్నిప్రమాణసహితములగునపుడు మిగిలినవియు సప్రమాణములేయని యూహింపదగును) అనున్యాయముచే కారకవిషయమునగూడప్రవృత్తి సిద్ధమగునని గ్రహించునది. ఈపరిభాషకు ఫలములు జూపబడుచున్నవి.

(1) గతినమాసమనకు:—వ్యాఘ్రీ=ప్రఅనునది పూ (గందోపాదావే) దాతుప్రకృతికమగు కప్రత్యయాస్తమ. కృదస్తమగు దీనితో గతినంజకమగు ఆజునకున్ను ఆప్రళబ్ధిమితో వి అనుదానికిని గతినమాసమునుచేసిన వ్యాఘ్ర అనుప్రాతిపదికపేర్చుదును. ఏదవనిది జాతివాచకమునదస్తమగుటచే “జాతేరప్త్రీ” అను సూ. చే జీమ ప్రవర్తించిన వ్యాఘ్రీ అమనది సిద్ధమగును. గతినంజకము సుబుత్పత్తితో సమసింపచునవి ఫలకముకంటె సుబుత్పత్తిగావలయును. అది సంఖ్యాదులనపేక్షించును. అట్లయిన స్వార్థద్రవ్యతిజ్జనంఖ్యాకారకుప్రయత్నకార్యములకు

క్రమిత్యనియమముండుటవలన ప్రథమమున పుకటముకంటె స్త్రీలిజబోధక టాప్ ప్రత్యయము రావలసివచ్చును. కేవలమగు పుకటము జాతివాచకముగాకపోవుటచే టాప్ నకవదమగు జాతిలిజబోధకమునకు ప్రాప్తియుండదు. కావుననభీష్టరూపసిద్ధి గాకపోవును. పరిభాషనంగీకరించినచో కృదంతముగు పుకటముకంటె సుబుత్పత్తి గాకపూర్వమే గతినమాసము ప్రవర్తించును. అనంతరము వ్యాప్తుశబ్దము జాతివాచకమునదంతమునగుటవలన టాప్ నుజాదించి జీష్ ప్రత్యయము వచ్చుటచే నిష్పసిద్ధి యగును.

(2) కారకమునకు:—అశ్వక్రీడి అశ్వేనక్రీతాలనువిగ్రహమున అశ్వ శబ్దక్రీతశబ్దములకు "కర్తకరణే కృతా బహులమ్" (698) అనుసూత్రముచే సమాసము. క్రీతాత్కరణపూర్వాత్ (509) అను సూ. చే జీష్ ప్రత్యయము ప్రవర్తించిన పై రూపము సిద్ధమగును ఇచటగూడ అశ్వేన అను కరణవాచకమునకు సుబుత్పత్తయ్యతో సమాసమనిన పూర్వమువలె క్రీతశబ్దముకంటె మొదట టాప్ ప్రత్యయమే ప్రవర్తింపవలసివచ్చును. సమాసానంతరము క్రీతశబ్దమదంతముగానందున జీష రాకుండును. పరిభాషయన్నపుడు సుబుత్పత్తికి పూర్వమే సమాసము ప్రవర్తించుటచే కరణపూర్వకమగు క్రీతశబ్దమదంతముగును గానజీష్ ప్రత్యయము నిశ్శంకముగ ప్రవర్తించును.

(3) ఉపపదసమాసమునకు:—కచ్చపీ. కచ్చే పిబతి అనునరమందు "సుపి స్థః" (3-2-4) అనుసూత్రమున సుపి అనుయోగవిభాగముచే పాథాతువునకు కప్రత్యయము. కచ్చశబ్దము పపదమగుటవలననీసూత్రముచే నుపపదసమాసము. ఇచటగూడ సుబుత్పత్తయ్యతో సమాసమనిన పై రీతిని టాప్ ప్రత్యయమే ప్రవర్తింపవలసివచ్చును. సుబుత్పత్తికి పూర్వముపపదసమాసమనిన కచ్చశబ్దము జాతివాచకమగును గానటాపునుజాదించి జీష్ ప్రత్యయము నిర్వాధముగనగును.

787. అమైవావ్యయేన. 2-2-20. అమా, ఏవ, అవ్యయేన.

అమైవ తుల్యవిధానం యదుపపదం తదేవావ్యయేన సహ సమన్యతే. స్వాదుజ్కారమ్. నేహ. కాలసమయ వేలాను తుమున్. కాల స్సమయో వేలా వా భోక్తుమ్. అమైవేతి కిమ్. అగ్రే భోజిమ్. అగ్రే భుక్త్వా. విభాషా గ్రేప్రథమపూర్వేష్వీతి క్వాణములౌ. అమాచాన్యేన చ తుల్యవిధానమేకత్॥

787. అధ్యాహారమువలన తుల్యవిధానమనునది లభించును. అమ్ ప్రత్యయముతోనే సమాసమగు విధానముగల ఉపపదమే అవ్యయముతో సమసించును. అమ్ ప్రత్యయమును (అముల్ అముల్) మాత్రము విధించుకావుముచే దేనికి అమ్ ప్రత్యయముతో గూరస్సపపదసంజ్ఞ విధించబడునో. అయ్యుపపదమే అవ్యయ

ముతో సమసించునని పలికము. పూర్వసూత్రముచే సమాసము సిద్ధించుచుండ నీసూత్రము విరుహార్థమగును. ఉదా: — స్వాదుజ్ఞాదుమ్. (స్వాదుం కృత్వా) “స్వాదుమిణముల్”, (3-4-28) అనుసూత్రముచే నప్రత్యయముతో (జముల్) సమాసముగనే స్వాదుమ్ అను దానికుపపదసంజ్ఞ విధింపబడినది. స్వాదుమ్ అను నది విపాతసముపలన మాస్తమగును. ఇది కాంమనునవ్యయముతో సమసించును. ఇది అమాతుల్య విధానమునుటకు ఫలము. “కాలసమయపేలాసు తుమున్” (3-3-167) అనుసూత్రమున కాలసమయపేలాసు అనున ప్రసిద్ధిరేకమువలన కాలసమయపేలాశబ్దములకుపపదసంజ్ఞయున్నను వానికి తుమున్ ప్రత్యయముతో తుల్యవిధానమున్నది గాని అప్రత్యయముతో తుల్యవిధానము లేనందున నాసూత్రోదాహరణములగు కాలోభోక్తుమ్ సమయోభోక్తుమ్ ఇత్యాదులందీ సూత్రముచే నుపపదసమాసముప్రవర్తింపదు. అగ్రేభోజమ్ అగ్రే భుక్త్వా అనుచోట “విభాషాగ్రే ప్రథమపూర్వేషు” (3-4-24) అను సూ.చే క్త్వా ప్రత్యయముతో ప్రత్యయములతో సమాసముగ అగ్రే ప్రథమపూర్వశబ్దములకుపపదసంజ్ఞ విధింపబడినది గాని అప్రత్యయముతోనే అది విధింపబడలేదు గాన అగ్రేభోజశబ్దములకుపపదసమాసమున్నది. అమైన అనునియమమునడిచియే ఫలము.

788. తృతీయాప్రభృతీన్యన్యతరస్యామ్. 2-2-21. తృతీయాప్రభృతీని, అన్యతరస్యామ్.

ఉపదంశ స్తృతీయాయా మిత్యాదీన్యపవదాన్యదు నేనాఽవ్యయేన సహ వా సమన్యంతే. మూలకేనోపదంశం భుక్తే. మూలకోపదంశమ్॥

788. ఏవకారమునువిడిచి పై సూత్రమునువర్తించును. అమా అనునదీ అవ్యయేన అనుదానికి విశేషణము. తృతీయాప్రభృతీని అనుచోట తృతీయాశబ్దము “ఉపదంశ స్తృతీయాయామ్” (3-4-47) అనుసూత్రమును గ్రహించును. ప్రభృతి గ్రహణముచేనాసూత్రముమొదలు “అన్యద్యానులోమ్యే” (3-4-84) అనుసూత్రాస్తమువరకున్న సూత్రములు వివక్షితములు. కావున ఉపదంశ స్తృతీయాయామ్ అనుసూత్రముమొదలు అన్యద్యానులోమ్యే అనుసూత్రాస్తమువరకునున్న సూత్రములచే బోధింపబడిన నుపపదసంజ్ఞకములు అనుస్తమగునవ్యయముతో వికల్పముగ సమసించును. మూలకోపదంశమ్ (మూలకేన ఉపదంశం భుక్తే-1) ఉపదంశ స్తృతీయాయామ్ అనుసూత్రముచే దంశదాతువునకు జముల్ ప్రత్యయము, మూలకేన అనుత్పతీయాస్తమునకుపపదసంజ్ఞయునగును. సమాసాభావమందు మూలకేనోపదంశమ్ అనియిండును.

వివ :— మూలకోపదంశమ్. ఇచట ఉపపదసంజ్ఞ అప్రత్యయముతోనే తుల్యవిధానముగలది గాన పూర్వసూత్రముచే సమాసము నిత్యముగ ప్రాప్తించును.

చంద, ఉచ్చైఃకారమ్ ఇత్యాదులందు “అవ్యయే యథావిప్రేతే” త్యాదిసూత్రముచే త్వాప్రత్యయజముల్ ప్రత్యయములు విధింపబడుచున్నవి గానపూర్వసూత్రముచే సమాసమప్రాప్తమగుచుండ నీసూత్రమారంభింపబడుటవలననిది యథయత్రవిభాషయవి యెరుగవలయును. ఉచ్చైఃకారమిత్యాదులందుపదసమాసమునకు సమాసస్వరము ఫలమగుననియూహించునది.

789. త్వాచ.2-2-22. త్వాచ,(పూర్వసూత్రమువృత్తమగును)

తృతీయావృత్తీన్యవపదాని త్వానేన సహ వా సమన్యంతే। ఉచ్చైఃకృత్క। ఉచ్చైః కృత్వా। అవ్యయేయథావిప్రేతేతి త్వా। తృతీయావృత్తీనీతి కిమ్। అలిం కృత్వా। ఖలు కృత్వా॥

789. త్వాఅనునది తృతీయావృత్తిః. “ఉపసంశస్థుతీయా హి” మొదలగుసూత్రములచే విసృతములగు ఉపపదసంబ్ధగల్గి త్వాప్రత్యయా ప్రముతోగూడ విశిల్పముగ ననుసించును. ఉచ్చైఃకృత్క। ఉచ్చైఃకృత్వా। ఇవట “అవ్యయేయథావిప్రేతాభ్యావేకృణః త్యాణముల్” అను సూ. చే త్వాప్రత్యయము విధింపబడెను. ఈసూత్రము తృతీయావృత్తీలలోనిది. ఉచ్చైః అనునవ్యయముపదము. సమాసపక్షమందు ల్యప్ ప్రత్యయము. సమాసాభావమందు ల్యప్ ప్రత్యయము ప్రవర్తింపదు. అలింకృత్వా। ఖలు కృత్వా। ఈస్థలములందు “ఉపదంశస్థుతీయా మామ” సు సూత్రమునకు పూర్వమునినున్న “అలింఖల్వః ప్రతిషేధయోః ప్రాచాం త్వా” (3-4-18) అనుసూత్రముచే త్వాప్రత్యయము విధింపబడినందున సమాసము ప్రవర్తింపదు. ఇట్టి స్థలములందు సమాసము ప్రవర్తింపకుండుటకై తృతీయావృత్తీని అనునదావశ్యకము. ఇది ఉపపదసమాసము.

అవ :— తత్పురుషమందు సూత్రము ప్రవర్తించునమాసాస్తప్రత్యయములను ప్రదర్శింపుచున్నాడు.

790. తత్పురుషస్యాజ్జలైః సంఖ్యాఽవ్యయాదేః, 5-4-38.
తత్పురుషస్య, అజ్జలైః, సంఖ్యావ్యయాదేః। (ఉప, సమాసాస్తాః)

సంఖ్యాఽవ్యయాదేరజ్జల్యైస్తస్య తత్పురుషస్య సమాసాన్తోఽన్ స్యాత్. ద్వే అజ్జలీ ప్రమాణమస్య ద్వ్యజ్జలం ధారు. నిర్గతమజ్జలిభ్యో నిర్జలమ్॥

790. సంఖ్యావ్యయాదేః అనుదానికి సంఖ్యాఽవ్యయే అదీ యస్యన సంఖ్యాఽవ్యయాదేః తస్య అని విగ్రహము. అజ్జలైః అనునది తత్పురుషస్య అనుదానికి విశేషణము. సంఖ్యావాచకముగాని అవ్యయముగాని అదియందుగల్గి అజ్జలి

శబ్దమస్తమందుగల తత్పురుషసమాసముకంటెపరమై సమాసాస్తమగు అచప్రత్యయము వచ్చునని యర్థము. సమాసాస్తమకావున సమాసమునకన్తావయవమగును. ప్రత్యయముకావున ప్రత్యయః పరశ్చేతి అను సూత్రములచే తత్పురుషముకంటెపరముగ వచ్చునని గ్రహించునది. ద్వ్యజ్ఞలిప్ (దారు) ద్వే అజ్ఞలి ప్రమాణమస్య అనువిగ్రహమున “తద్విత్తార్థోత్తరపదేత్యాది” సూత్రముచే ద్విగుసమాసము. ప్రమాణమందు “ప్రమాణేద్వయసజ్జేదమ్నచ్ మాత్రచః” (5-2-37) అను సూ. చే విధింపబడిన ద్వయసజ్ ప్రత్యయమునకు “ద్విగోర్దుగవవత్వే” (411-88) అను సూ. చే లుక్కుగును. ఈసూత్రముచే ద్వ్యజ్ఞలిశబ్దముకంటె అచప్రత్యయము ప్రవర్తించును. అదిపరమగునపుడు “యప్యేతిచ” అను సూ. చే వికారము లోపించును. ద్వ్యజ్ఞలిమని సిద్ధించును. అవ్యయాదియగు తత్పురుషమునకుదాహరణము. నిరజ్ఞలిప్ (నిర్గతమజ్ఞలిభ్యః) ఇచట “నిదయఃక్రాన్తాద్వ్యర్థే” అను దానిచేప్రాదిసమాసము) ఈసూత్రముచే సమాసాస్తమ “యప్యేతిచ” సూత్రముచే వికారలోపమునూహించునది.

791. అహస్సర్వైకదేశసంఖ్యాకపుణ్యాచ్చ రాత్రే.

5-4-87. అహస్సర్వైకదేశసంఖ్యాకపుణ్యాత్, చ, రాత్రే
(అచ్, సంఖ్యావ్యయాదేః)

ఏభ్యో రాత్రేచ్ స్యాచ్చాత్సంఖ్యావ్యయాదేః అహర్లృహణం ద్వన్తార్థమ్. అహశ్చ రాత్రిశ్చాహారాత్రః సర్వా రాత్రిస్సర్వారాత్రః పూర్వం రాత్రేః పూర్వరాత్రః సంఖ్యా తరాత్రః దయోరాత్ర్యోస్సమాహరో ద్విరాత్రమ్ అతిక్రాంతో రాత్రిమతిరాత్రః॥

791. అహన్ సర్వ ఏకదేశ (పూర్వాదులు) సంఖ్యాక పుణ్య ఈశబ్దము లలోనేదైనగాని, సంఖ్యావాచకముగాని, అవ్యయముగాని, ఆదియందుగలి రాత్రిశబ్ద మస్తమందుగల తత్పురుషముకంటె అచప్రత్యయమగును. సూత్రములోని చకారమువలన “సంఖ్యావ్యయాదేః” అనునది యనువర్తించును. ఈసూత్రమున అహన్ శబ్దము ద్వన్తస్సమాసమున అచప్రత్యయము ప్రవర్తించుటకు గ్రహింపబడినది. అహన్ శబ్దపూర్వకము రాత్రిశబ్దాస్తమగు తత్పురుషమునకు సంభవములేదని గ్రహించునది. క్రమముగ నుదాహరణములు :—అహారాత్రః అనునది (అహశ్చ రాత్రిశ్చ అనయోః సమాహరః) ద్వన్తస్సమాసము. అహారాత్రి అనుసమాసము కంటె అచప్రత్యయము. యప్యేతిచ అను సూ. చే వికారలోపము. “జాతిరప్రాణీనామ్” (915) అను సూ. చే నేకవద్భావము. “రాత్రాహ్వాహః పుంసి” (818) అను సూ. చే పుంలింగము. (2) సర్వరాత్రః (సర్వా రాత్రిః) పూర్వకాలైకసర్వ” (780) అను సూ. చే సమాసము. అచప్రత్యయము. ఇకారలోపము.

“రాత్రాహ్వాహఃపుంసి” అను సూ. చే పుంస్త్యము సర్వసమ్మోహవృత్తిమాత్రే పుంవద్భావః అనువచనముచే సర్వాశబ్దమునకు పంవద్భావము. (3) పూర్వరాత్రః (పూర్వం రాత్రేః) “పూర్వాఽపరాధిరోత్తరమేకదేశినై కాధిరతే” (716) అను సూ. చే నేకదేశినమాసము. అచ్ ప్రత్యయము. ఇకారలోపము. పుంస్త్యము. (4) సంఖ్యాతరాత్రః (సంఖ్యాతా రాత్రీః) కర్మధారయసమాసము. “పుంవత్కర్మధారయ” (750) అను, సూ. చే పుంవిద్భావము. శేషప్రక్రియ సుగమము. (5) పుణ్యరాత్రః (పుణ్యా రాత్రీః) పుంవద్భావము మొదలగుకార్యములనూహించునది. సంఖ్యాదియగుదానికుదావారణము :— ద్వీరాత్రమ్ (ద్వయోరాత్ర్యో న్నమాహరః) “తద్ధితార్థోత్తరపద” సూ.చే ద్వీగుసమాసము. అచ్ ప్రత్యయము. ఇకారలోపము. “సంఖ్యాపూర్వాంరాత్రంఽబిమ్” అనువా రికముచే నపుంసకత్తిజము. అవ్యయూదియగుదానిక అతిరాత్రః (అతిక్రాంతోరాత్రీమ్) “అత్యాదయః” అత్యాదీనదనముచే ప్రాదినమాసము. విగిలిత కార్యజాతమూహ్యంబు.

792. రాజాహఃసఖివృష్టచ్. 8-4-91. రాజాహఃసఖివృష్టః, బిట్, (తత్పురుష్య)

ఏతదన్తాతత్పురుషాట్టచ్ స్యాత్. పరమరాజః, అతిరాజీ, కృష్ణసఖః॥

792. తత్పురుషస్య అనునది పంచమ్యస్తముగ వివరిణామమునొందును. దీనికి రాజాహఃసఖివృష్టః అనునది విశేషణము. తదన్తవిధి. రాజన్ శబ్దము, అహన్ శబ్దము, సఖిశబ్దము ఇవి యంతమందుగల తత్పురుషసమాసముకంటె అచ్ ప్రత్యయము ప్రవర్తించునని సూత్రార్థము. పరమరాజః (పరమశ్వాసౌ రాజా చ) కర్మధారయము. అచ్ ప్రత్యయము. (పరమరాజన్ + అ) “నస్తద్ధితే” (888) అను సూ.చే టిలోపము. ఇట్లు పై రూపము సిద్ధమగును. అతిరాజీ (అతిక్రాంతా రాజానం) “అత్యాదయః” అనువచనముచే సమాసము. అచ్ ప్రత్యయము. టిలోపము. టిత్తమువలన “టిథాజ్” (473) ఇత్యాదిసూత్రముచే టీపు. కృష్ణసఖః (కృష్ణస్యసఖా) షష్ఠితత్పురుషము. అచ్ ప్రత్యయము. (కృష్ణసఖి + అ) ఇకారలోపము.

793. అహ్నష్టఖోరేవ. 8-4-145. అహ్నః, బిఖోః, ఏవ (తేః, లోపః)

టిలోపః స్యాన్నాన్యత్ర, ఉత్తమాహః, దేవఅహసీభృతో ద్వ్యహీనః క్రతుః, తద్ధితార్థే ద్వీగుః, తమధీష్ణఇత్యధికారే ద్వీగోర్యేత్యనువృత్తౌ రాత్ర్యహస్పవంత్పరాచ్యేతితిః, తిన్ విశిష్టసరితాపాయా అవిత్యత్యాపేహ, మద్రాణాం రాజ్ఞీ మద్రరాజ్ఞీ॥

789. అహన్ శబ్దమునకు ఉప్రత్యయః ప్రత్యయములు పరములగునపుడే టిలోపమగును. ఇతరము పరమగునపుడు ప్రవర్తింపదని ఫలితార్థము. ఈసూత్రము “న నద్దితే” అనుసూత్రమునకు నియామకమగును. ఉప్రత్యయముపరమగునపుడుదాహరణము:— ఉత్తమాహః (ఉత్తమంచ తదహశ్చ) పూర్వసూత్రముచే ఉప్రత్యయము. ఈసూత్రముచే టిలోపము. “రాత్రాహ్వాహః పుంసి” (818) అనుసూత్రముచే పుంలింగము. ఉప్రత్యయముపరమగునపుడుదాహరణము:— ద్వహీనః (ద్వే ఆహనీ భృతః) తదితారోతరపద ఇత్యాదిసూత్రముచే తదితారమునందు ద్విగుసమాసము. ఇచట “తమద్దీప్తే” అనునదితారమున “ద్విగోర్యా” అని యనువర్తింప “రాత్ర్యాహస్యంవత్సరాప్స” (5-1-87) అనుసూత్రముచే తదితమగు ఉప్రత్యయము ప్రవర్తిండును. “అయనేయీసియాయః” (478) అనుసూత్రముచే ఉప్రత్యయమునకు ఈదాదేశము. ఈసూత్రముచే టిలోపము. ద్వహీనః అనురూపము సిద్ధమగును. సమాసాస్తవిదానమనిత్యమగుటచేనిచట ఉప్రత్యయము రాదు. లిజవిశిష్టపరిభాష యనిత్యమగుటవలన రాజాహస్యభిభ్యష్ట అనుసూత్రములోని రాజన్ శబ్దము ప్రీప్రత్యయవిశిష్టమగు రాజీశబ్దమును గ్రహించదు. కాన మద్రరాజీ (మద్రాణాం రాజీః) పక్షితత్పురుషము) రాజీశబ్దమునకు తత్పురుషముకంటె ఉప్రత్యయము రాదు. ఉప్రత్యయము ప్రవర్తించినచో “భస్మాదేతద్దితే” అనునాదికముచే పుంపద్యాపము, “న నద్దితే” నూ. చే టిలోపమును, ప్రసక్తములగును. అపుడు మద్రరాజీ అనుననిష్టరూపము గావలసివచ్చును.

794. అహ్వాహ్వా ఏతేభ్యః. 5-4-88. అహ్వాః, అహ్వాః. ఏతేభ్యః.

పర్వాదిభ్యః పరస్యాహన్ శబ్దస్యాహ్వా దేశస్యాత్పమా పాస్తేపరే॥

794. ఏతచ్ఛబ్దమువలన దీనికి పూర్వసూత్రమగు “అహస్యైకదేశ సంఖ్యాతపుణ్యాచ్చరాత్రేః” అనుసూత్రములోని సర్వాదులు చకారమువలన అర్థములగు సంఖ్యావ్యాయములును పరామృష్టములగును. అహశ్శబ్దముకంటెపరమగు అహన్ శబ్దము తత్పురుషమైదు సంభవించదు గాననహశ్శబ్దము పరామృష్టమైదు బడదు. ఈరీతిని సర్వాదులకంటెపరమగు అహన్ శబ్దమునకు అహ్వా అనునాదేశము సమాసాస్తమఫరమగునపుడు పుచ్చునని సూత్రమువక్తార్థము. సమాసాస్తప్రకరణముగాన సమాసాస్తమపరమగునపుడునుర్థము లభించును.

795. అహ్వాదనాత్. 8-4-71. అహ్వాః, అదనాత్. (పూర్వపదాత్, రసాభ్యాంనోణః)

అదస్తపూర్వపదస్థాద్రేపాత్పరస్యాహ్వాదేశవ్యవస్థాః స్యాత్. సర్వాప్తాః. పూర్వాప్తాః. సంఖ్యాతాహ్వాః. ప్లయోరహ్నార్థవః. కాలాత్తదే. ద్విగోర్లుగనవత్యౌతి

తతో యక్ ద్వ్యహ్నః త్రియమదస్తత్వాట్లావ్ ద్వ్యహ్నః॥

ద్వ్యహ్నప్రియః॥ అత్యహ్నః॥

795. పూర్వపదాత్ అనునది అదస్తాత్ అనుదానికి విశేష్యమగును. పూర్వపదాత్తనదానివలన పూర్వపదసాత్ అనునము వివక్షితము. అకారాశ్రమగు పూర్వపదమందుండు దేవమక్కలెవరమగు అహ్నదేశములోని నకారమునకు అకారమగును. సర్వాహ్నః (సర్వమహః) పూర్వకాలే కేత్యానిసూత్రముచే సమాసము. ఉచ్ఛప్రత్యయము. అహ్నదేశత్యము య. “రాత్రాహ్నహఃపుంసి” అను సూ. చే పుంలింగము. పూర్వాహ్నః పూర్వమువలె ప్రక్రియనూహించునది. సంఖ్యాతాహ్నః (సంఖ్యాతమహః) “విశేషణం” సూ. చే సమాసము. ఉచ్ఛప్రత్యయము. అహ్నదేశము. ఇత్సవిమిత్తములేకపోవుటచే ఇత్సము రాదు. ద్వ్యహ్నః (ద్వయోరహ్నోర్మహః) తద్దిత్యమందు ద్విగుసమాసము. ఇచట “కాలాల్లభే” (4-3-11) సూ. చే తథాప్రత్యయమగును. “ద్విగోర్దుగసవత్సే” (4-1-88) సూ. చే నదానికి లక్ష్మగును. ఉచ్ఛప్రత్యయము. అహ్నదేశము. నిత్తము లేకపోవుటచే ఇత్సము రాదు. ద్వయోరహ్నోర్మహ అనితీత్యము వివక్షితమగు నపుడును ప్రక్రియనమానమేగానిఅదస్తమగుటవలన టాప్ప్రత్యయముప్రర్పించును. ద్వ్యహ్న అనియగును. ద్వ్యహ్నప్రియః ఇది సంఖ్యాపూర్వకమగుదానికి మరియొక యుదాహరణము ఉత్తరపదముపరమగునపుడు ద్విగుసమాసము, టచ్చు, అహ్నదేశము. అత్యహ్నః అవ్యయపూర్వకమునకదాహరణము. “అత్యాదయః అనువచనముచే ప్రాదీశమాసము. ఉచ్ఛప్రత్యయము. అహ్నదేశము.

వివ:-ద్వ్యహ్నశబ్దమునకు త్రిలింగమున టాపువచ్చునని మూలమున చెప్పబడెను. తతో ప్రత్యయము లుక్కు చేనవహృతమైనందున టిద్ధాణిలో సూత్రమునకు ప్రసక్తిలేదు. అపరిమాణే అనునిషేధముండుటవలన ద్విగోః అను సూత్రము ప్రవర్తించదు. లుప్తతద్దితానమగునిట్టిస్థలములందు “రాత్రాహ్నహః పుంసి” అను సూత్రము ప్రవర్తించదు. ఇట్టిరూపములెప్పుడును విశేష్యవిప్లుములే యగును. గావున ద్వ్యహ్ని అనుప్రయోగమసాధువని దీక్షితాశయము. “రాత్రాహ్నహఃపుంసి” అను సూత్రముండుటచే ద్వ్యహ్నశబ్దము త్రిలింగమేగాదని నాగేశానులమతము.

796. * క్షుత్పాదిపు చ. 8-4-39. క్షుత్పాదిపు, చ (జః, వ)

* క్షుత్ప స్యనమన నద్వినో నస్తన నగరః ఏతానిత్రిణ్యుత్తరపదాని సంజ్ఞాయాం ప్రయోజయన్తి. హరినస్తి హరినస్థః గిరినగరమ్. సృతిర్యక్షప్రయోజయతి. సరీసృత్యతే. నర్తన గహన సస్తన వివేక వివాస అగ్ని అనూప. ఏతానిసప్తోత్తరపదానిప్రయోజయన్తి. సరినర్తనమిత్యాది. ఆచార్యాదణత్వంచ. అకృతిగణోఽయమ్॥

ఏను ఇత్వం న స్యాత్. దీర్ఘాహ్ని ప్రావృట్. ఏవం
చై తదర్థమహ్ని ఇత్వదన్తానుకరణకేకోస క రవ్యః. ప్రాతి
పదికా సజ్జతి ఇత్వవారణాయ క్షణ్ణాదిమ పాతస్యావశ్యక
త్వాత్. అదన్తాదితవరకరణాన్వేహ. పరాగతమహః పరా
హ్నిః॥

796. క్షణ్ణాదిగణపతితములగు క్షభృ మొదలగుశబ్దములందు సకారము
నకు ఇత్వము రాదు. దీర్ఘాహ్ని (ప్రావృట్) దీర్ఘాణ్యహని యేస్యాం అనువిగ్రహ
మున బహువ్రీహినమాసము. “అహ్లోహోసః” సూ. చే అకారబోసము. “అనశిపభా
లోపినః” సూత్రముచే జీవీప్రత్యయము. క్షణ్ణాదిగణమాకృతిగణమగుటవలననాగణ
మునదీర్ఘాహ్నిశబ్దము గ్రహింపబడుటచే దీనికి అహ్నోదన్తాత్” సూ. చే ఇత్వము
ప్రవర్తించదు. అహ్నోదన్తాత్ అనుసూత్రమున అహ్నిః అనునది యదన్తముగు
అహ్నిశబ్దమునకినుకరణము. అట్టి అహ్నిశబ్దముకంటె షష్ఠ్యర్థమందు ప్రథమా
విభక్తి. కావున అదర్థపూర్వపదస్థమగురేఫముకంటె పరమగుఅదన్తాహ్నిశబ్దము
యొక్క నకారమునకు ఇత్వమగుననునర్థము లభించును. దీర్ఘాహ్ని అనుచోట
“అహ్నోహ్నివితేభ్యః” సూ. చే అహ్నోదేశము ప్రవర్తించనందున “అహ్నోద
న్తాత్” సూత్రముచే ఇత్వము ప్రవర్తించదు. కావున దీర్ఘాహ్నిశబ్దమున ఇత్వ
నివృత్తి క్షణ్ణాదిగణపాతమావశ్యకము గాదు. కాని “ప్రాతిపదికా సమమ్విభక్తిమ
చ” (1067) అనుసూత్రముచేనచట ప్రాప్తించు ఇత్వమును వారించుటకై దీర్ఘ
హ్నిశబ్దమునకు క్షణ్ణాదిగణమునపాతమావశ్యకమే యగును. ఈపాతముచేతనే
“అహ్నోదన్తాత్” అనుసూత్రముచేప్రాప్తించుఇత్వముగూడ వారించబడుటచే
నిచట ఇత్వనివృత్తికాఱకు పైని జూపబడినరీతిని అహ్ని అనునది అదన్తానుకరణ
మనియు షష్ఠ్యర్థమందు ప్రథమయనియునిట్టికేళహేతువగు పదశిసనునరించుట
యావశ్యకముగాదు. పరాహ్నిః (పరాగతమహః) “ప్రాదయోగకాద్యర్థేప్రథమయా”
అను పదనముచే ప్రాదినమాసము. టచ్ ప్రత్యయము. అవ్యయపూర్వకమగుటచే
నహ్నోదేశమగును. “అహ్నోదన్తాత్” అనుసూత్రమున అదన్తాత్ అను తవర
కరణమువలన (పరాఅనెడిపూర్వపదముదీర్ఘాన్తము) నిచట ఇత్వము రాదు.

797. స సంఖ్యాదేస్సమాహారే. 5-1-89. స, సంఖ్యాదేః,
సమాహారే, (అహ్నిః, అహ్నిః)

సమాహారే వర్తమానస్య సంఖ్యాదేరహ్ని దేకో న
స్యాత్. సంఖ్యాదేరితి స్పష్టార్థమ్. ద్వయోరహ్నోస్సమా
హారో ద్వ్యహః। త్ర్యహః॥

797. సమాహారమందలి సంఖ్యాదియగు తత్పురుషములోని అహ్నోశబ్దము
నకు అహ్నోదేశము రాదు. సంఖ్యాదిభిన్నమగు తత్పురుషమునకు సమాహారమున
సంభవము లేకపోవుటచే నీ సూత్రమున సంఖ్యాదేః అనునది లభించునుండ

సంఖ్యాదేః అనునది స్పష్టార్థమగును. ద్వ్యహః (ద్వయోరహౌ స్సమాహరః) సమాహరమందు ద్విగునమాసము. ఐచ్ ప్రత్యయము. సంఖ్యాదియగుటచే ప్రాప్తిం చుచున్న అహ్నదేశమీసూత్రముచే విపేధింపబడినది. త్ర్యహః పూర్వమువలె ప్రక్రియాసూహించుచున్నది.

798. ఉత్తమైకాభ్యాం చ. 5-4-90. ఉత్తమైకాభ్యామ్, చ (న, అహ్నః)

అభ్యాం అహ్నదేశో న. ఉత్తమశబ్దోఽన్వార్థః, పుణ్య శబ్దమాహ. పుణ్యైకాభ్యామిత్యేవ సూత్రయతుమచితమ్. పుణ్యాహమ్. నుదినాహమ్. నుదినశబ్దః ప్రశస్తాచీ. ఏకాహః. ఉత్తమగ్రహణముపాస్త్యస్యాపి గ్రహణార్థ మిత్యేకే. సంఖ్యాతాహః॥

798. ఉత్తమశబ్దకశబ్దములకలెవరమగు అహన్ శబ్దమునకు అ. న్. దేశము రాదు. సూత్రమున ఉత్తమశబ్దమన్వార్థకము గాన ఆహస్పర్శైక దేశేత్వాది సూత్రమంతస్యమగు పుణ్యశబ్దమును బోధించును. పుణ్యైకాభ్యాం చ అని సూత్ర మునురచించిన లామవముసంభవించును గాననది యుచితము. పుణ్యాహమ్. విశే షణనమానము. ఐచ్ ప్రత్యయము. “అహ్నష్టభోరేవ” అను సూ. చే తిలోపము. “పుణ్యసునాభ్యామహ్నః కీ బితేషా” అనువారికముచే నపుంసకత్వము. నుదినా హమ్ అనునది పుణ్యాహమనుచోట విధింపబడు నపుంసకలింగమునకు దృష్టాన ఘుగ ప్రధర్మింపబడెను. ఏకాహః. “పూర్వకాలేకే” త్యాదిసూత్రముచే సమా సము. ఐచ్ ప్రత్యయము. తిలోపము. “రాత్రాహ్నహఃపుంసి” అను సూ. చే పుం స్త్వము. ఉత్తమశబ్దాః “అహస్పర్శ” అనుసూత్రమున వస్త్యమగు పుణ్యశబ్ద ముమమాత్రము బోధించుటకనిన “అన్వైకాభ్యాం చ అనుటవలననే పైయర్థము సిద్ధమగుచుండ ఉత్తమగ్రహణసామర్థ్యమువలన అస్త్యనమీపమందున్న సంఖ్యాత శబ్దముగూడ గ్రహింపబడునని కొందిరనిరి. “ప్రథమయోః పూర్వసవర్తః” అను చోట ప్రథమయోః అను ద్వివచనమువలన నెట్లు ప్రథమాద్వితీయలకు గ్రహణమో యుక్తే ఉత్తమశబ్దమందుద్వివచనమువలననన్వోపాస్త్యములరెంటికీ గ్రహణమనియు ఉత్తమైకాభ్యామనుచోట ఉత్తమా చ ఏకశ్చ అనివిగ్రహమనియు ఉత్తమైకాభ్యామ్ అనుద్వివచనము సౌత్రమనియునువారియార్యము. సంఖ్యాతాహః॥

799. అగ్ర్యాభ్యామమరసః. 5-4-91. అగ్ర్యాభ్యామ్, ఉరసః (ఐచ్, తత్పురుషస్య)

ఐచ్ స్వాత్, అగ్ర్యానామరసవ అశ్వోరసమ్. ముఖ్యోఽ శ్చ ఇత్యర్థః॥

799. అగ్ర్యాభ్యామమనుచోట సప్తమి సంపర్కార్థకము. అగ్ర్యశబ్దము ముఖ్యార్థము. (అగ్రేచ్ఛోఽన్వార్థః) ముఖ్యార్థకమనుదన్ శబ్దమస్తమంబుగ

తత్పురుషముకంటె టచ్ ప్రత్యయమగును. అశ్వోరసమ్ (అశ్వనామురజవ) పష్టి సమాసము. టచ్ ప్రత్యయము. ఇచటనురశ్శబ్దము ప్రధానవాచకము. ముఖ్యమగు నశ్వమని యర్థము. “పరవల్లిజం ద్వన్ద్వతత్పురుషయోః” అనుసూత్రముచే సమా సమునకు నపుంసరత్వము.

800. అనోశ్చాయస్సరసాం జాతిసంజ్ఞయోః. 5-4-34. అనో శ్చాయః సరసామ్, జాతిసంజ్ఞయోః (టచ్)

టచ్ సా. జ్ఞాతౌ సంజ్ఞాయాం చ। ఉపాసనమ్। అమృ తాశ్శ్చః. కాలాయసమ్। మండూకసరసమ్। ఇతి జాతిః। మహా నసమ్. పిండాశ్శ్చః। లోహితాయసమ్। జలసరసమితి సంజ్ఞా॥

800. అనన్ అశ్చన్ అయన్ సంన్ ఈశబ్దములంతమందుగల తత్పు రుషముకంటె జాతియందును సంజ్ఞయందును టచ్ ప్రత్యయమగును. ఉపాసనమ్ (ఉపగతమనః) ప్రాదీనమాసము. టచ్ ప్రత్యయము. అనశ్శబ్దము నపుంసకమగు టచ్ సముదాయము నపుంసకమగును. అమృతాశ్శ్చః। వివేషణసమాసము. టచ్ ప్రత్యయము. “న స్తస్తితే” సూత్రముచే టిలోపము. అశ్చన్ శబ్దము పృంలిజమగు టచ్ సమాసము పుంలింజమగును. కాలాయసమ్। (కాలమయః) టచ్ ప్రత్యయము. మండూకసరసమ్। షష్ఠీసమాసము. టచ్ ప్రత్యయము. ఈశబ్దములు జాతివిశేష వాచకములు. (జాతిప్రవృత్తినిమిత్తకములు) ఇతే మహానసమ్. పిండాశ్శ్చః। లోహి తాయసమ్। జలసరసమ్। ఈస్థలములందుగూడ ప్రక్రియనూహించవలయును. ఈ శబ్దములు సంజ్ఞావాచకములు. (సంజ్ఞాప్రవృత్తినిమిత్తకములు.)

801. గ్రామకౌటాఖ్యాం చ తక్షః. 5-4-35. గ్రామకౌటాఖ్యాం, చ తక్షః (టచ్)

గ్రామస్య తజ్ఞ గ్రామతక్షః। సాచారణఇత్యర్థః। కుట్యాం భవః కౌటః। స్వతంత్రః సచాసౌ తజ్ఞ చ కౌటతక్షః॥

801. గ్రామకౌటశబ్దములకంటె సరమగు తక్షన్ శబ్దమంతమందుగల తత్పు రుషముకంటె టచ్ ప్రత్యయమగును. గ్రామతక్షః (గ్రామస్య తజ్ఞ) టచ్ ప్రత్య యము (గ్రామతక్షన్ + త) టిలోపము. గ్రామస్థులకందఱకు సంబంధించినవాడని యర్థము. కుటి (చిన్నయిల్లు) యందుండువాడు కౌటుడనబడును. ఇతరులగృహ మునెనుండక స్వయముగనొకగృహమును సంపాదించి అందువివసించువాడను నర్థము లభించుటచే కౌటశబ్దమునకు స్వతంత్రతనువర్థము ఫలితమగును. కౌట శ్చసౌ తజ్ఞ చ అనువిగ్రహమున కౌటతక్షః అనియగును.

802. అతేశ్చునః. 5-4-36. అతేః, శునః (టచ్)

అతిశ్చో వరాహః। అతిశ్చో పేవా॥

802. అతి అనునవ్యయముకంటెపరమగు శ్వన్ శబ్దమంతమందుగలతత్పురుషముకంటె టచ్ ప్రత్యయమగును. అతిశ్వః (వరాహము) శ్వానమతిత్రాస్తాః అనువిగ్రహమున అత్వాదయః అనుపచనముచే సమాసము. టచ్ ప్రత్యయము. టిలోపము. పేగముచే శునకమునుమించినదనియర్థము. అతిశ్వ (పేవ) శ్వానమతిత్రాస్తా అనువిగ్రహము. టచ్ ప్రత్యయము. టిలోపము. "టిద్ధాజ్" (473) సూ. చే జీవప్రత్యయము. పేవ శునకముకంటె నీచమైనదని యర్థము.

803. ఉపమానాదప్రాణిషు. 5-4-77. ఉపమానాత్, అప్రాణిషు, (శునః, టచ్)

అప్రాణిష్యయకోపమానవాచినశ్శునష్టచ్ స్యాత్. అకర్షః శ్వేప ఆకర్షశ్వః। అప్రాణిషు కిమ్. వానరః శ్వేప వానరశ్వా॥

803. ప్రాణినిన్నముపమయమై దానికి ఉపమానమును బోధించు శ్వన్ శబ్దమంతమందుగల తత్పురుషమునకు టచ్ ప్రత్యయమగును. ఆకర్షశ్వః। (ఆకర్షః శ్వేప) ఉపమితసమాసము. ఆకృష్యతేననేన అనుఘృత్యత్ప్రతివలన ఆకర్షశబ్దమునకు వేళ్ళవంటి అయిదుకర్రముక్కలుగల్గి రళ్ళములోని ఛాన్యారులప్రోగచేసి కొనుటకుపయోగించు కర్రయని యర్థము. కానవిపట శ్వన్ శబ్దమప్రాణిష్యయకమగునుపమానమును బోధించుచున్నది. వానరశ్వా (వానరః శ్వేప) అనుచోట శ్వన్ శబ్దము ప్రాణియగు వానరమునకుపమానమును బోధించుచున్నందున టచ్ ప్రత్యయము ప్రవర్తించదు. అప్రాణిషు అనునది సూత్రమునలేకున్న నీపల్లమునందనిష్టము ప్రసక్తమయ్యెడిది.

804. ఉత్తరమృగపూర్వాచ్చ సత్త్వః. 5-4-88. ఉత్తరమృగ పూర్వాత్ చ, సత్త్వః॥

వాదుపమానాత్. ఉత్తరసత్త్వమ్. మృగసత్త్వమ్. పూర్వ సత్త్వమ్. ఫలకమివ సత్త్వ ఫలకసత్త్వమ్॥

804. చకారముపలన పూర్వసూత్రముననుండు ఉపమానాదనునదనుపృథ మగును. ఉత్తరమృగపూర్వశబ్దములు ఉపమానవాచకము వీనిలో నొకటి పూర్వ మందుగల్గి సత్త్వశబ్దమంతమందుగల తత్పురుషమునకు టచ్ ప్రత్యయమగును. ఉత్తర సత్త్వమ్. (ఉత్తరం చ తత్ సత్త్వం) టచ్ ప్రత్యయము. టిలోపము. మృగసత్త్వమ్. (మృగస్య సత్త్వ) షష్ఠీసమాసము. శ్వేపమగు ప్రక్రియనూహ్యంబు. పూర్వసత్త్వమ్. పూర్వకాలై కేత్యాదిసూత్రముచే సమాసము. ఫలకసత్త్వమ్. (ఫలకమివ సత్త్వ) "మయారవ్యంసకాదయశ్చ" అను సూ. చే సమాసము. ప్రక్రియానిశ్వము లేదు.

805. నావో ద్విగోః. 5-4-89. నావః, ద్విగోః (అతద్ధితలుక)

నౌశబ్దానాద్ద్విగోష్టచ్ స్యాన్నతు తద్ధితలుకః. ద్వాభ్యాం నౌభ్యామాగతః ద్విగోనావదూహ్యః। ద్విగోర్లుగనపత్యజత్యత్

అచీత్యస్యావకర్షణాద్దలాదేర్నయిత్. పంచనావప్రియః। ద్వి
నావమ్। త్రినావమ్। అతద్దితయీతి కిమ్। పంచభిః సౌభిః
క్రీతః పంచనాః॥

805. నౌశబ్దమంతమందుగల ద్విగువుకంటె సమాసాస్తమగు ఐచ్ఛత్య
యమగును. తద్దితమునకు యిక్కు ప్రవర్తించునపుడు రాదు. ద్వి నావరూప్యః।
(ద్వాభ్యాం నౌభ్యామాగతః) తద్దితార్థమునందు ద్విగుసమాసము. ఐచ్ఛత్యయము.
ఆవాదేశము. ద్వి నావ అనురూపము సిద్ధిపగా “హేతుమనుష్యేభ్యోఽన్యతర
స్యామ్” (4-1-81) అనుసూత్రముచే రూప్యప్రత్యయము. ఉత్తరసూత్రమగు
“గోత్రేయగచి” (4-1-89) అనుసూత్రమునుండి అవి అనువానినవకరము చేయు
టచే “ద్విగోర్లుగనవత్వే” (4-1-88) అను సూ. వలన హలాదియగునీరూప్య
ప్రత్యయమునకు యిక్కు రాదు. పంచనావప్రియః (పంచ నావః ప్రియాః యస్య)
ఉత్తరపదమువరమగునపుడు ద్విగుసమాసము. ఐచ్ఛత్యయము. ఆవాదేశము.
ద్వి నావమ్। సమాహారమందు ద్విగుసమాసము. ఐచ్ఛత్యయము. ఆవాదేశము.
“న సపుంసకమ్” (820) అను సూ. చే నపుంసకత్వము. త్రినావమ్। (త్రిసృకాం
నావాం సమాహారః) పంచనాః అనుచోట పంచభిః సౌభిః క్రీతః అనునిగ్రహమున
తద్దితార్థమందు ద్విగుసమాసము. ఆక్రీయమగు తక్ ప్రత్యయము. దానికి అధ్యర్థ
పూర్వేత్యాదిసూత్రముచే యిక్కుగును. అతద్దితయి అనిసూత్రమున తేనన్ననిబ్బి
చోటులందును ఐచ్ఛత్యయము ప్రవర్తించవలసివచ్చును.

806. అర్థాచ్చ. 5-4-100. అర్థాత్, చ (నావః, తత్పురుషస్య)

అర్థాన్నావష్టచోస్యాత్. నావోఽర్థమర్థనావమ్। క్లిబత్వం
లోకాత్॥

806. అర్థశబ్దముకంటెవరమగు నౌశబ్దమంతమందుగల తత్పురుషముకంటె
ఐచ్ఛత్యయమగును. అర్థనావమ్ (నావోఽర్థః) “అర్థం నపుంసకమ్” అను
సూ. చే సమాసము. ఐచ్ఛత్యయము. ఆవాదేశము. “వరపల్లిజు ద్వస్త్వకత్పురు
షయోః” (816) అను సూ. చే నివట వరపదమగునౌశబ్దము స్త్రీలింగముగాన సమా
సమునకు స్త్రీత్వము ప్రవర్తించవలసియుండ నపుంసకత్వము లోకవ్యవహారము
వలన గల్గెనని తెలియునది.

807. భార్యాః ప్రాచామ్. 5-4-101. భార్యాః, ప్రాచామ్।

(అతద్దితయికి, ద్విగోః, అర్థాత్, తత్పురుషస్య)

ద్విగోరర్థాచ్చ భార్యాష్టచ వా స్యాత్. ద్విభారమ్।

ద్విభారి। అర్థభారమ్। అర్థభారి॥

807. భారీశబ్దమంతమందుగల ద్వీగుపుకంటెను అర్థశబ్దముపూర్వమందు గల్గి భారీశబ్దమునకు తత్పురుషముకంటెను వికల్పముగ ఉచ్ఛప్రత్యయమగును. ద్వీభారమ్ ద్వీభారి (ద్వయోః భారోస్సమాహారః) సమాహారమునందు ద్వీగుసమాసము. ఉచ్ఛప్రత్యయము. యస్యేతిచ అను సూ. చే నికారలోపము ససపుంసకమ్ సూ. చే సపుంసకత్వము. అజభావపక్షమందును సపుంసకముగాన “హ్రస్వో సపుంసకే” సూత్రముచే హ్రస్వము. అర్థభారమ్. అర్థభారి. “అర్థం సపుంసకమ్” (717) అను సూ. చే సమాసము. ఉచ్ఛప్రత్యయము. ఇకారలోపము. లోకవ్యవహారమువలన సపుంసకత్వము. అజభావపక్షమందు సపుంసకహ్రస్వము.

808. ద్విత్రీభ్యామృత్యులే. 5-4-102. ద్విత్రీభ్యామ్, అృత్యులే,
(ద్వీగోః, అతద్ధితలుకి, ప్రాదామ్)

అజ్ఞా స్యాద్ధ్వీగౌ ద్వీజ్జలమ్ ద్వీజ్జలి. అతద్ధిలుకి
త్యేచ; ద్వాభ్యామృత్యులిభ్యాం క్రితీ ద్వీజ్జలిః॥

808. ద్విత్రీశబ్దములాదియందుగలి అృత్యులిశబ్దము ప్రయందుగల ద్వీగుసమాసమాసముకంటె ఉచ్చువికల్పముగవగును, తద్ధితలుకిచేచ్చుసపుగురాని. ద్వీజ్జలమ్. ద్వీజ్జలి. సమాహారమునందు ద్వీగుసమాసము. ఉచ్ఛప్రత్యయము. ఇకారలోపము. ససపుంసకమ్ అను సూ. చే సపుంసకత్వము, ఈసూత్రములోనికి అతద్ధితలుకి అనునది యనువ ర్తించును. కావున ద్వీజ్జలిః (ద్వాభ్యామృత్యులిభ్యాం క్రితీః) తద్ధితార్థమందు ద్వీగుసమాసానన్తరము ప్రవ ర్తించిన రథప్రత్యయమునకు “అధ్వర్థపూర్వే” త్యాదీసూత్రముచే అతద్ధిగుటచే ఉచ్ఛప్రత్యయము ప్రవ ర్తించును. ఇది అశబ్దలిశబ్దమునకు అృత్యులి (దోసిలి) పరిమితమగు ధాన్యదులర్థము.

809. బ్రహ్మణో జానపదాభ్యాయామ్. 5-4-104. బ్రాహ్మణః.
జానపదాభ్యాయామ్. (అచ్, తత్పురుషస్య)

బ్రహ్మన్తత్పురుషాట్టా స్యాత్సమాసేన జానపదత్వ
మాభ్యాయలేచేత్. సురాష్ట్రీబ్రహ్మ. సురాష్ట్రీబ్రహ్మః॥

809. జనపదమన దేశము. తద్భవుడు జానపదుడగును. ఇచట జానపదశబ్దము భావప్రధానవిధేశమగుటచే జానపదత్వమును బోధించును. బ్రహ్మణ్ శబ్దమంతమందుగల తత్పురుషముకంటె ఉచ్ఛప్రత్యయమగును. సమాసముచే బ్రహ్మణ్ శబ్దార్థమునకు జానపదత్వము చెప్పబడవలయును. సురాష్ట్రీ బ్రహ్మః (సురాష్ట్రీ బ్రహ్మ) సప్తమీ అనుయోగవిభాగమువలన సప్తమీ తత్పురుషము. ఉచ్ఛప్రత్యయ ట్టోపములు. బ్రహ్మణ్ శబ్దము పుంలింగముగాన “సరవలిజమ్” సూ. చే పుంస్త్వము. బ్రహ్మణ్ శబ్దమునకు బ్రాహ్మణుడని యర్థము. సురాష్ట్రీదేశమందలి బ్రాహ్మణుడని సమాసమునకర్థమగుటచే జానపదత్వము సమాసముచే బ్రాహ్మణునికి చెప్పబడుచున్నది.

810. కమహద్భ్యామన్యతరస్యామ్. 5-4-105. కమహద్భ్యామ్, అన్యతరస్యామ్, (బ్రహ్మణః, టచ్)

అథ్యాం బ్రహ్మణో వా టచ్ స్యాత్తత్పురుషే. కుత్సితో బ్రహ్మ కుబ్రహ్మః కుబ్రహ్మః॥

810. తత్పురుషమందు కు అనునన్యాయముకంటెను మహచ్ఛబ్దముకంటెను పరజగుబ్రహ్మన్ శబ్దముకంటె వికల్పముగ టచ్ ప్రత్యయమగును. కుబ్రహ్మః కుబ్రహ్మః. (కుత్సితో బ్రహ్మ) “కుగతిప్రాదయః” సూ. చే సమాసము. టచ్ ప్రత్యయ టిలోపములు. టణభావపక్షమందు సమాసము సకారాస్తమగును. మహచ్ఛబ్ద పూర్వకమగు బ్రహ్మన్ శబ్దమునకు టచ్ ప్రత్యయోదాహరణమును చూపబోవుచు నచటకార్యవిశేషమును దెల్పుచున్నాడు.

811. అన్యహతస్సమానాధికరణజాతీయయోః, 8-3-46. అత్, మహతః, సమానాధికరణజాతీయయోః (ఉత్తరపదే)

మహత ఆకారోఽన్తాదేశస్సాన్యతమానాధికరణేఽఉత్తర పదే జాతీయే చ పరే. మహాబ్రహ్మః మహాబ్రహ్మః మహా దేవః మహాజాతీయః సమానాధికరణే కిమ్ మహతస్సేవా మహత్సేవా. లాక్షణికం విషయ ప్రతిపదోక్తస్సన్యహాదితి సమాసో గ్రహీష్యతే చేన్యహాహరన్నస్యాత్. తస్మాల్లాక్షణప్రతిపదోక్తయోః ప్రతిపదోక్తస్యైవ గ్రహణమితి పరిభాషా నేహ ప్రవర్తతే. సమానాధికరణగ్రహణసామర్థ్యాత్. అదితి యోగవిభాగాదత్వమ్. ప్రాగేకాదశభ్య ఇతి నిర్దేశాద్వా. ఏకాదశ మహతీశబ్దస్య పుంసత్కర్మధారయేతి పుంసద్భావే కృతే అత్వమ్. మహాజాతీయా (వా) మహాదాత్వే ఘాసకరవిశిష్టేమాచసంఖ్యానం, పుంసద్భావశ్చ. అసామానాధికరణ్యార్థమిదమ్. మహతో మహత్యా వా మాసో మహాఘాసః మహాకరః మహావిశిష్టః (వా) అష్టనః కపాలే హవిషి. అష్టాకపాలః (వా) గవి చ యుక్తే. గోశబ్దేవరే యుక్తశ్చత్యర్థే గమ్యేఽష్టన అత్వం వక్తవ్యమిత్యర్థః. అష్టాగవమ్ శకటమ్. అచ్ ప్రత్యన్వపేత్య త్రాణితి యోగవిభాగాద్భూహప్రహవస్యచ్. అష్టానాం గవాం సమాహారః అష్టగవమ్. తద్యుక్తత్వాచ్చకటమష్టాగవమితివా॥

811. ఉత్తరపదే అనునది సమానాధికరణముతో నన్వయించును. అత్ అనుచోట తకారముచ్చారణార్థము. మహచ్ఛబ్దమునకు సమానాధికరణమగును త్తర పదము పరమగునపుడు, జాతీయర్ ప్రత్యయముపరమగునపుడును, ఆకారమన్తా

దేశవగును. వహాబహుః, వహాబహుః (వహాంశాసౌ బహు చ) “సన్మహత్వరమోత్తమోత్కృష్టాః” సూ. చే సమాసము. మహచ్ఛబ్దమునకాత్వము. సవర్ణదీర్ఘము, పూర్వసూత్రముచే బద్ధప్రత్యయము. తేలోపము. “పరవర్తిణం” సూ. చే పుంస్త్వము. అభిభావకదాత్వము వచ్చిన మహాబహుః అనియగును. మహాదేవః. ఇది సమానాధికరణమగును త్తరపదముపరమగునపదాత్వమునకు మరియొకయుదాహరణము. మహాజాతీయః. ఇది జాతీయర్ప్రత్యయముపరమగునపుడదాహరణము. ప్రకారవచనమున జాతీయర్ప్రత్యయము. అత్వము. సవర్ణదీర్ఘము. మహత్సేవా (మహతః సేవా) షష్ఠీసమాసము. ఉత్తరపదమగుసేవాశబ్దము సమానాధికరణము గాకపోవుటచే మహచ్ఛబ్దమునకారాదేశము రాదు. ఇట్టిచోటులందాత్వము ప్రవ రింపకుండటకై “సమానాధికరణే” అనునదావశ్యకము. అందుచే, “అన్యహతో జాతీయే చ” అని సూత్రమును చేసినను చకారము పరిణమింపదము సమచ్చితమగుటవలన మహచ్ఛబ్దమునకు త్తరపదము పరమగునపుడు జాతీయర్ప్రత్యయముపరమగునపదమైనాత్వము వచ్చుననునర్థము లభించును గావున మహాదేవః మొదలగురూపములు సిద్ధించును గాన “సమానాధికరణే” అనునది వ్యర్థమని శంకింపగూడదని యాశయము. “షష్ఠీ” (706) అను సూత్రము సామాన్యముగవ్యర్థమునకు సమాసమును విధించుచున్నది, గావున దానిచేవిహితమగుసమాసము లాక్షిణికమగును. “సన్మహత్వరమోత్తమోత్కృష్టాః” (744) అను సూ. చే సమసించుపదములనుచ్చరించి సమాసమువిధింపబడినది గాన నది ప్రతిపదోక్తమగును. కావున “లక్షణప్రతిపదోక్తయోఃప్రతిపదోక్తస్యైవగ్రహణమ్” అనుపరిభాషచే లాక్షణికమగు షష్ఠీసమాసము గ్రహింపబడక ప్రతిపదోక్తమగు సన్మహదిత్యాదిసూత్రవిహితమగు సమాసమే గ్రహింపబడినది గానసీసూత్రమున సమానాధికరణపదము లేకున్నను మహత్సేవా మొదలగుషష్ఠీసమాసములందలి ప్రసంగియుండదు. అందుచే సమానాధికరణపదము వ్యర్థమనుటకు వలెనుపడదు. ఏలయిన మహత్సేవా ఉత్పాదులందాత్వమును లక్షణప్రతిపదోక్తపరిభాషనాశ్రయించి వారింపినచో “మహాబాహుః” అనుబహువ్రీహియందునీపరిభాషచేనాత్వము సిద్ధింపకపోవును గానసీసూత్రమున పైపరిభాషనాశ్రయింపవలెనుపడదు. ఇచట నీపరిభాష ప్రవ రింపదనుటతో సూత్రముననుండు సమానాధికరణపదమే జ్ఞాపకము. పరిభాషవిచట ప్రవ రింపచేసిన సన్మహదిత్యాదిసూత్రవిహితమగుసమాసము సమానాధికరణమే గానసీసూత్రమున సమానాధికరణపదము వ్యర్థమయ్యెడిది.

ఏకశ్చ దశచ అనువిగ్రహమందు ద్వంద్వసమాసముప్రవ రించిన ఏకప ఏకశబ్దమునకాత్వము వచ్చునపుడు ఏకాదశ అమరూపము సిద్ధించును. ఈసూత్రమున మహచ్ఛబ్దమే గ్రహింపబడుటవలనను “ద్వ్యష్టనస్సంఖ్యాయా” మనుఉత్తర సూత్రమునందు ద్విశబ్దాష్టనశబ్దములే గ్రహింపబడియుండుటవలనను ఏకశబ్దమున కాత్వము ప్రాప్తింపకున్నది. అందుచే సీసూత్రమున అతలనుదానివి విభాగము చేసి దీనిచేనాత్వమును విధింపవలయును. అత్వమువలన పై రూపము సిద్ధించును.

యోగోదాగమ భాష్యమండగవదకపోషటవలన నట్లు చెప్పటకు పీలులేదనిచో “ప్రాగేతాదశక్యః” (5-3-48) అను సూత్రమున నాత్మనిరేకసామర్థ్యమువలన నిజచ నాత్మము సిద్ధపడును. మహాత్మ్యమునకు జాతీయ ర్ప్రత్యయమువరకు నుపడు “పుంవత్కర్మధారయజాతీయదేశేయేషు” అను సూ. చే పుంవద్భావము ప్రవ ర్తించినదివ పీనుక్రిముచేనాత్మము ప్రవ ర్తించును. మహాజాతీయావన రూప మగును.

(1) వా॥ ఘాన కర విశిష్ట ఈశబ్రములతోనేదె నను పరమగునపుడు మహాచ్యుత్తము నకాత్మమును పుంవద్భావమునుగూడ జెప్పవలయును. “పుంవత్కర్మ ధారయేత్వాది” సూత్రవిహితవగు పుంవద్భావముచేతను “అశ్మహతః” సూత్రవిహిత మగునాత్మముచేతను ఈవాదముచే సాధింపబోవురూపములు సిద్ధించుచుండ నీవార్తికారణము సామాన దిక్కరణ్యములేకపోయినను అత్వపుంవద్భావములు ప్రవ ర్తించుటకని గ్రహింపదగును. మహామానః, మహాతోమానః అనిగాని మహాత్మా మానః అనిగాని విగ్రహము. షష్ఠినమానమ. ఈవార్తికముచే అత్వపుంవద్భావములు. మహాకరః (మహతో మహత్వావకరః) మహావిశిష్టః (మహతో మహత్వా వా విశిష్టః).

(2) వా॥ కపాలశబ్దము తరపదమగునపుడు హోమద్రవ్యము సమానవాచ్య మగునపుడు అష్టనీశబ్దమునకాత్మమును చెప్పవలయును. అష్టాగపాలః (అష్టను కపాలేషు సంస్కృతః) పరోదాశమని సమానమున కర్తము. తద్విత్తామందు ద్విగు సమానము. “సంస్కృతంబజ్జ్ఞాః” (4-2-18) అను సూ. చే వచ్చినఅష్టప్రత్య యమునకు “ద్విగోర్దగవత్కే” (4-1-88) అనుసూత్రముచే లుక్కుగును. అష్టనీ శబ్దమునకాత్మము. సవర్ణదీర్ఘము.

(3) వా॥ గోశబ్దముపరమగునపుడు యుక్తమనునర్థము ప్రతీయమానమ గుచోనష్టనీశబ్దమునకాత్మమును చెప్పవలయును. అష్టాగవమ్ (శకటము) అష్టా గావః యస్య తత్ అనువిగ్రహమున బహుక్రిహిసమానము. “గోరశద్ధితయిక్” అనుజ్ఞాపితాదయకసూత్రము తత్పురుషవిషయకమైనను “అచప్రత్యన్వపహార్యా త్సమతోహ్మః” (948) అనువత్సమాణసూక్రిమున అచ అనుయోగవిభాగము వలన బహుక్రిహిసమానమగున నచప్రత్యయము సిద్ధించును. దీనిచే అత్వము. సవర్ణ దీర్ఘము. ఎనిమిదెద్దలతోగూడకొనినబిండియని యర్థము. అష్టానాం గవాం సమాహరః అను విగ్రహమున సమాహరద్విగువును చేసినచో తత్పురుషమగును గాన “గోరశద్ధితయిక్” సూత్రముచేతనే అచప్రత్యయము వచ్చును. అష్టగవమను రూపమగును. లక్షణచే నీశబ్దము ఎనిమిదెద్దలతోగూడినబిండిని బోధించినచో యుక్తార్థము గమ్యమానమగును. గాననిచటను పై వార్తికముచేనాత్మము ప్రవ ర్తించును. ఈరీతిని తత్పురుషమందుగూడనష్టాగవమను రూపము సిద్ధమగును.

812. ద్వ్యష్టనసంఖ్యాయామబహువ్రీహ్యాశీత్యైః. 8-3-47.

ద్వ్యష్టనః, సంఖ్యాయామ్, అబహువ్రీహ్యాశీత్యైః (అత్).

అత్యుక్తః ద్వౌచదశచ ద్వాదశః ద్వ్యధికా దశేతి
వా ద్వావింశతిః అష్టాదశః అష్టావింశతిః అబహుప్రీహ్య
శీతోః కిమ్ ద్విత్రాః ద్వ్యశీతిః (వా) ప్రాకశతాదితి
వత్తవ్యమ్ సేహ ద్విశతమ్ ద్విసహస్రమ్॥

812. ద్విశబ్దమునకు అష్టశబ్దమునకును సంఖ్యావాచకము పరమగునపుడు అత్యున్నాదేశమగును, బహుప్రీహయందు అశీతిశబ్దముపరమగునపుడును అత్యము రాదు. ద్వాదశ. ద్వౌచదశచ అని గానిద్వ్యధికా దశ అనిగాని విగ్రహము. అత్యము. ద్వావింశతిః (ద్వౌచ వింశతిశ్చ) సమాహరద్వంద్వము. ద్వ్యధికా వింశతిః అనువిగ్రహమున తత్పురుషమైనను కావచ్చును. అత్యము. లోకవ్యూహరమువలన ప్రీతిజము. ఉక్తే అష్టాదశ అష్టావింశతిః అనురూపమలప్రక్రియనూహించునది. ద్విత్రాః (ద్వౌచా త్రయో వా) “సంఖ్యావ్యాయానస్మాదూరాధికః” (847) అను సూ. చే బహుప్రీహిసమాసము. కాననివచనాత్వము రాదు. ద్వ్యశీతిః (ద్వౌచ అశీతిశ్చ) అనిద్వంద్వము లేక ద్వ్యధికా అశీతిః అనితత్పురుషః సూ. సము. అశీతిశబ్దము పరమగుటచేనాత్వమురాదు. “అబహుప్రీహ్యశీతోః” అనునది లేనిచో ప్రైస్థలములందనిష్ఠము ప్రసక్తమగును. (వా) ఈసూత్రముచే విధింపబడిన అత్యము శతమునకు లోపలనుండు సంఖ్యావాచకము పరమగునపుడే వచ్చునని చెప్పవలయును. ద్విశతమ్ ద్విసహస్రమ్. ఈస్థలములందు శతసహస్రశబ్దములు పరమలగుటచేనాత్వము రాదు. శతసహస్రశబ్దములు సంఖ్యావాచకములైనను శతమునకులోపుననుండునవి గాకుండుటచేనాత్వము ప్రవర్తించదనిభావము.

813. శ్రేత్రయః. 7-9-48. శ్రేః త్రయః (సంఖ్యాయామ్,
అబహుప్రీహ్యశీతోః)

త్రిశబ్దస్య త్రయన్ స్వాత్పూర్వవిషయే త్రయోదశః
త్రయోవింశతిః బహుప్రీహౌ తు త్రిర్దశ, త్రిదశాః సుజ
ర్థేన బహుప్రీహిః అశీతౌ తు త్ర్యశీతిః ప్రాక శతాదిత్యేవ
త్రిశతమ్, త్రిసహస్రమ్॥

813. సంఖ్యాశబ్దము త్తరపదమగునపుడు త్రిశబ్దమునకు త్రయన్ అనునాదేశము వచ్చును, అశీతిశబ్దముపరమగునపుడును బహుప్రీహిసమాసమందును మాత్రము త్రయసాదేశము రాదు. త్రయోదశః (త్రయశ్చ) దశచ అనిగాని త్ర్యధికా దశ అనిగాని విగ్రహము) సుబ్బుగనన్తరము త్రయసాదేశము. సకారమునకు రుత్వము. ఉత్సగ్గుణములు. త్రయోవింశతిః ప్రక్రియావిశేషము లేదు. లోకమువలన ప్రీతిజమగును. త్రిదశాః త్రిర్దశ అనువిగ్రహమున “ద్విత్రిచతుర్వ్యుచ్ఛ్” (6-4-18) సూ. చే క్రియాత్వాప్యత్తిగణనమందు విధింపబడిన సుచ్ ప్రత్యయముయొక్క యర్థమును లక్షణచే బోధించు త్రిశబ్దమునకు బహుప్రీహిసమాసము. కావున స్తుప్పదియతి సమాసమునకర్థము. బహుప్రీహయగుటచే

త్రయసాదేశము రాదు. త్ర్యశీతిః (త్ర్యయశ్చ అశీతిశ్చ అనిగాని త్ర్యధికా అశీతిః అనిగాని విగ్రహము) అశీతిశబ్దము పరమగుటచే త్రయసాదేశము ప్రవర్తింపదు. త్రయసాదేశముగూడ శతశబ్దమునకు పూర్వమందున్న సంఖ్యావాచకము పరమగునపుడే ప్రవర్తింపను గాని శతశబ్దముగాని తత్పరములగు సంఖ్యావాచకములుగాని పరమందున్నపుడు ప్రవర్తింపదు. త్రిశతమ్ త్రిసహస్రమ్॥

814. విభాషా చత్వారింశత్ప్రభృతౌ సర్వేషామ్. 8-3-49.

విభాషా, చత్వారింశత్ప్రభృతౌ, సర్వేషామ్ (ద్వ్యష్టనోః, త్రేః, అత్, త్రయన్)

ద్వ్యష్టనోస్త్రైశ్చప్రాగుక్తం వా స్యావృత్తారింశదాదౌ పరే ద్విచత్వారింశత్ ద్వాచత్వారింశత్ అష్టచత్వారింశత్ అష్టాచత్వారింశత్ త్రిచత్వారింశత్ త్రయశ్చత్వారింశత్ ఏవం పంచాశతేషు సప్తతినవతిసు॥

814. సర్వేషాం అనువదమువలననన్యవహితమగు త్రేః అనునదియు వ్యవహితమగు ద్వ్యష్టనః అనునదియుననువృత్తములగును. చత్వారింశత్ మొదలగు సంఖ్యావాచకములు పరములగునపుడు ద్విశబ్దాష్టనశబ్దములకొత్తము త్రిశబ్దమునకు త్రయసాదేశము వికల్పముగనగును. ద్వాచత్వారింశత్ (ద్వౌ చ చత్వారింశచ్చ అనిగాని ద్వ్యధికా చత్వారింశత్ అనిగాని విగ్రహము) అష్టాచత్వారింశత్ దిచత్వారింశత్ అనియగును. అష్ట చత్వారింశత్ అష్టాచత్వారింశత్ విశేషము లేదు. త్రయసాదేశము ప్రవర్తింపనపుడు త్రయశ్చత్వారింశత్ లేనపుడు త్రిచత్వారింశత్ ఈవిధముగనే పంచాశతేషు సప్తతినవతిశబ్దములు పరములగునపుడును రూపద్వయమునూహించవలయును. అత్యత్రయసాదేశవిధాయకములగు పూర్వ సూత్రములు అశీతిశబ్దము పరమగునపుడు ప్రవర్తింపవు గాననీవికల్పముగూడ సచట ప్రవర్తింపదు.

815. ఏకాదశైకస్య చాదుక్. 8-3-76. ఏకాదిః, చ,

ఏకస్య చ, అదుక్ (నశః, ప్రకృత్యా)

ఏకాదిర్నాదౌ ప్రకృత్యా స్యాదేశస్య చ అదుగాగమశ్చ, సహా వింశత్యాసహ సమాసే కృతే ఏకశబ్దేన సహ తృతి యేతియోగవిభాగాత్పమానః అనునాసకవికల్పః ఏకేన నవింశతిః ఏకాన్నవింశతిః ఏకాద్వివింశతిః ఏకోనవింశతి రిత్యర్థః (వా) షష ఉత్సం దత్పదకధాసూత్రరపదాదేః పుత్సం చ దాసు పేతి వాచ్యమ్ షోడన్, షోడశ, షోడా, షడ్దా॥

815. అనువృత్తమగు నశః అనునది ప్రథమా స్తముగ విశరిణామమునాం దును. ఏకాదిః అనునది బహుప్రసా (ఏకః ఆదిః యస్య నః) ఏకశబ్దమాది

యందుగల సజ్జ ప్రకృతిభావమునందును, (స్వరూపముతోనుండును) ఏకశబ్దము నకు అదుక్ అనేడి యాగమమగును. కిలగుటచే నాగమమనావయమగును. స వింశతిః అను విగ్రహమందు సజ్జ సమాసముచే నవింశతిః అనురూపము కాగా ఏకేన నవింశతిః అనువిగ్రహమున “తృతీయా తత్త్వతారేన” (696) అనుసూత్రమున తృతీయా అనుదానిని విభాగముచేయుటవలన సవింశతిశబ్దముతో ఏకేన అను తృతీయా సమునకు సమాసము. సుబ్బుగన సరము ఏకసవింశతి అనియుండ సీసూత్రముచే నలోపము రాకపోవుటయు ఏకశబ్దమునకదుగాగమమును నిధించును. ఏకఅద్ నవింశతి అనుచోట సవర్ణచిహ్న సరము “యరోఽనునాసికేనునాసికోవా” (117) అను సూ. చే అనునాసికవికల్పము. ఏకాన్నవింశతిః। ఏకాద్వివింశతిః। పందొమ్మిదియనియర్థము.

(వా) దత్తశబ్దవశోశబ్దములు పరములగునపుడు షష్టశబ్దముయొక్కయత్త్వమునకుత్పమగును, ఉత్తరపదములగు దత్తవశోశబ్దములయొక్క ఆదియందున్న దకారమునకు నిత్యముగ ఘత్వము, ధావ్రత్యమునుపరమగునపుడు షష్టశబ్దమునకు వికల్పముగనుత్పమ, ఉత్తరఖండమగు ధావ్రత్యమునునకాదియగు ధకారమునకు విభాషగ ఘత్వమును చెప్పవలయును. ఉదా:—(1) ఖోడన్ (షట్ దస్తా యన్య) షట్ శబ్దవస్తములకు బహుప్రీహి. “వయసిదస్తస్యదత్త” (885) అను సూ. చే దస్తశబ్దమునకు దత్రాదేశము. అదేశములోని ఋకారమిత్సంజ్ఞకము. షష్టశబ్దములోని యన్యషకారమునకుత్పమ. గుఱము. ఘత్వమువలన దకారము సుప్రత్యయముపరమందున్నపుడు “ఉగిదచాం” (911) సూ. చే సుమాగమము. సులోప సంయోగాస్తలోపములు. (2) ఖోడన్ (షట్ చ దత్త చ అనిగాని షడధికా దత్త అనిగాని విగ్రహము) ఉత్పమ. గుఱము. ఘత్వము. (3) ఖోడా. “సఖ్యాయా విధారేదా” (5-81-42) సూ. చే షష్టశబ్దముకంటె ధావ్రత్యయము. ఉత్పమ. గుఱము. ఘత్వము. ఉత్పఘత్వములు ప్రవర్తించనపుడు షట్ ధా అని యగును. ఉత్పమ వికల్పమగుటచేనుత్పమ వచ్చునపుడే ఘత్వము వచ్చును గాననుత్పమ రానపుడు ఘత్వమును రాదని తెలియునది.

వివ:—“ధానువా” అనుటచేనుత్పమనకే వికల్పము. ఘత్వమునిత్పమ గనే ప్రవర్తించును. షడ్ధా అనియేయగునని కైదులునియోగమును. షడ్ధా అను భాష్యప్రయోగమువలనసమీకమే యుక్తమైనది. ఉత్పఘత్వములు రెండును వికల్పమును హరదత్తమతముననుసరించి గ్రహకర్త షట్ ధా అనివ్రాసెనని గ్రహించునది.

816. పరపల్లింగం ద్వర్ధ్వలతక్షురుషయోః. 2-4-26. పర పతః లిఙ్గమ్, ద్వర్ధ్వలతక్షురుషయోః॥

ఏకయోః పరపదస్యేవ లిఙ్గం స్యాత్। కుక్కుటమయో ర్యావిమ్। మయూరీకుక్కుటావిమ్। అర్థపిప్పరీ (వా) ద్వీగుప్రాప్తాపన్నాలంఘ్యగతిసమాపేమ ప్రతిషేధో వా

వ్యః పంచను కపాలేషు సంస్కృతః పంచకపాలః పురో
డాశః ప్రాప్తో జీవికాం ప్రాప్తజీవికః అపన్నజీవికః
అలం కుమార్త్యే అలంకుమారిః అతపిత జ్ఞాపకాత్సమా
సః నిష్కౌశాంబిః॥

816. పంచత్ అనుచోట పరస్మేవ అని షష్ట్యంతముకంటె వత్తిప్రత్యయము. ద్వస్త్యతత్పురుషయోః అనునది షష్ట్యంతము. ద్వస్త్యతత్పురుషములకు పంచదముయొక్క లిజముతో సదృశమగులిజమగును. సూత్రమున ద్వస్త్యవదము చేనితరేతరయోగద్వస్త్యమునే గ్రహింపవలయును. సమాహార ద్వస్త్యమున సీసూత్రమునకవదమగు "సనపుంసకమ్" అనుసూత్రముచే సపుంసకత్వము విధింపబడును. కుక్కుటమయూర్థ్య (ఇమే) కుక్కుటశ్చమయూరీ చ అనివిగ్రహము. ద్వస్త్యమున పూర్వపదలిజముపరపదలిజముగూడ అనియమముగ ప్రాప్తించుచుండ సీసూత్రము వియమార్థమగును. మయూరీకుక్కుటా (ఇమౌ) (మయూరీ చ కుక్కుటశ్చ) అర్థపిప్పలీ. ఏకదేశసమాసము, పూర్వపదార్థప్రధానము గానపూర్వపదలిజము సమాసమునకు ప్రాప్తించుచుండ నుత్తరపదలిజముసీసూత్రము విధించును.

(వా) ద్విగుసమాసము ప్రాప్తాన్నసమాసము అలంకర్ణపూర్వకసమాసము గతినమాసము వీనియందు పరవల్లిప్రతిషేధమును చెప్పవలయును. ఉదా :—
(1) పఞ్చకపాలః (పంచను కపాలేషు సంస్కృతః) ద్విగుసమాసము. ఈనిషేధము లేనిచో పరపదమగుకపాలశబ్దము నపుంసకము గావునసమాసముగూడ సపుంసకము గావలసివచ్చును. (2) ప్రాప్తజీవికః (ప్రాప్తో జీవికామ్) ఉత్తరపదమగు జీవికాశబ్దముయొక్క లిజము సమాసమునకు రాదు. (3). అలంకుమారిః అలంపూర్వకసమాసమునకుదాహరణము. అలం కుమార్త్యే అని విగ్రహము. వార్తికములేనిచో కుమారీశబ్దముయొక్క స్త్రీత్వము సమాసమునకు రావలసివచ్చును. అలంకుమార్త్యే అనిభాష్యమున విగ్రహమును చూపుటచే "పర్యాదయోగ్లానాద్యర్థే" అనువార్తికముచే నిత్యసమాసము ప్రవర్తింపదు. కాని యీవార్తికముననలంపూర్వగ్రహణరూపమగు జ్ఞాపకముచేసీస్థలమున సమాసము నూహించునది. లేకున్న వార్తికమందలంపూర్వగ్రహణము వ్యర్థమయ్యెడిది. (4) నిష్కౌశాంబిః గతినమాసమునకుదాహరణము. కౌశాంబీ శబ్దముయొక్క లిజము సమాసమునకు రాదు.

వివ :— సూత్రమున ద్వస్త్యతత్పురుషయోః అనునది పరవత్తనునదియు నర్థపరములు. ద్వస్త్యతత్పురుషార్థములకు పరపదార్థలిజమగునని సూత్రార్థము. ఇట్లు చెప్పబడలన ఇమౌ ఇమే అను అనుప్రయోగములందును పరపదార్థలింగము సిద్ధమగునని గ్రహించునది.

817. పూర్వపదశ్చబడచో. 2-4-27. పూర్వవత్, అశ్వబడచో.

ద్వివచనమతంత్రమ్ అశ్వబడచో అశ్వబడచాన్ అష్ట
బడవై ॥

817. పూర్వవత్ (పూర్వసేవ) అనుదానికి పూర్వపదార్థిగతలిక్ష్మమున
తతిదేశమని యర్థము. అశ్వబడచో అనుచోటనుండు ద్వివచనవివక్షితము.
అశ్వశ్చ బడచాచ అనువిగ్రహమున ద్వంద్వసమాసమునకు పూర్వసూత్రముచే
ప్రాప్తించుపరపదార్థలిక్ష్మమును బాధించి యీసూత్రముచే పూర్వపదార్థలిక్ష్మము విధించ
బడుచున్నది. ద్వివచనమవివక్షితమనుటచే బహువచనమందు మరియొకవిభక్తి
యందును పూర్వపదార్థలిక్ష్మమే యతిదేశింపబడును. అశ్వబడచాః (అశ్వాశ్చ బడ
చాశ్చ) అశ్వబడవై ॥

వివ :— ద్వివచనమతంత్రమ్ అనుచోట ద్వివచనపదముపలక్షణముచే
విభక్తినిగూడ బోధించును. కావున విభక్త్యస్తరమందుగూడ పూర్వపదార్థలిక్ష్మము
సిద్ధించును. అవివక్షితమనుటలో నీసూత్రమందలి పూర్వవత్ తనువదమే మూలము.
ద్వివచనమందే పూర్వపదార్థలిక్ష్మమధిమతమైనచో “అశ్వబడచో” అనునిపాతమువలన
నయ్యది సిద్ధించును గాన పూర్వవద్గ్రహణము వ్యర్థము గావలసివచ్చును.

818. రాత్రాహ్నిహః పుంసి. 2-4-28. రాత్రాహ్నిహః, పుంసి,
(ద్వంద్వతత్పురుషయోః)

ఏతదన్తా ద్వన్వతత్పురుషౌ పుంస్యేవ. అనస్తరత్వాత్పర
పలిజితావవాదోఽవ్యయం పరత్వాత్సమాహారనపుంసకతాం
బాధతే. అహోరాత్రః రాత్రేః పూర్వభాగః పూర్వరాత్రః.
పూర్వాహ్నః ద్యౌహః సంఖ్యాపూర్వం రాత్రం క్లిబ్దమ్.
ద్విరాత్రమ్ గణరాత్రమ్ ॥

818. ద్వన్వతత్పురుషయోః అనుదానిని ప్రతమాబహువచనానన్యగు
విపరిణామము చేసి “రాత్రాహ్నిహః” అనుదానిని విశేషణముగ చేయవలయును.
తదన్తవిధి. రాత్రిశబ్దముఅహ్నశబ్దముల సమందుగల ద్వన్వతత్పురుషసమాసములు
పులిజమందే యుండునని గుర్తము. ఇది పరపలిజమ్ అను సూత్రమునవహదము.
పురస్తాదవదవాదన్యాయముచే నీసూత్రమప్యవహారపూర్వమగు “పరపలిజమ్” అను
సూత్రమునకే అపవాదమైనను పరమగుటవలన “స సంపుంసకమ్” అనుసంపుంస
కత్వవిధాయకమగుసూత్రమును గూడ బాధించును. కావున సమాహారద్వన్వతముగూడ
నీసూత్రమునకుదాహరణమగును. ఉదా :— అహారాత్రః (అహాశ్చ రాత్రిశ్చ
తయోస్సమాహరః) పూర్వరాత్రః (రాత్రేః పూర్వభాగః) ఏదేశిసమాసమి
“అహస్సర్వైకదేశ” (79) సూ.చే ఒకప్రత్యయము. పూర్వాహ్నః ఏదేశిసమా
సము. ఒకప్రత్యయము. “అహ్నోఽహ్నిహః” (79) సూ. చే ఒహ్నిదేశము.
సంప్రము. ద్యౌహః (ద్వయోరహ్నోస్సమాహరః) సమాహారద్విగుణసమాసము.

“న సంఖ్యాదేః” (767) సూ. చే అపహ్నదేశనిషేధము, పుంస్త్వము. (ప్ర) సంఖ్యావాచకము పూర్వపదముగగలిగి రాత్రశబ్దము ప్రమందుగలసమాసమునపుంసకమగును. ఈవిషయమున “అపథ పుణ్యాహో నపుంసకౌ, సంఖ్యాపూర్వా రాత్రిః” అను ఓజ్ఞానుశాసనసూత్రము “రాత్రం ప్రాకృంఖ్యాయాన్వితమ్” అనునమరము మానమని గ్రహించునది. ద్వీరాత్రమ్ సమాహంద్వీగుసమాసము. నపుంసకత్వము. త్రిరాత్రమ్ గణరాత్రమ్. (గణానాం=బహునాం రాత్రీణాం సమాహారః) గణశబ్దము బహుత్వవాచకము. గణశబ్దమునకు “బహుగణ” (259) సూ. చే సంఖ్యాసంజ్ఞ. సమాహారద్వీగుపు. అచ్యుతత్వము. నపుంసకత్వము.

వివ:—సంఖ్యాపదము గ్రహించబడిన చోటులందు, కృత్రిమాకృత్రిమశ్వాసము ప్రవర్తించదని సూచింపుటకై, ద్వీరాత్రమ్ గణరాత్రమ్ వీనినుదాహరించెను.

819. అపథం నపుంసకమ్. 2-4-30. అపథమ్. నపుంసకమ్,
(తత్పురుషః)

తత్పురుష ఇత్యేవ! అన్యత్ర తు అపథో దేశః! కృత
సమాసాస్తనిర్దేశాన్నేహ! అపన్థాః॥

819. అపథమనునది ద్వస్త్వహనుటకు యోగ్యము కానందున సీసూత్రము తత్పురుషమందే ప్రవర్తించును. తత్పురుషమందపథశబ్దము నపుంసకమగునని సూత్రార్థము. నపన్థాః అను విగ్రహమున నభేదమాసము. నలోపము. “పథో విభాషా” (972) అను వక్ష్యమాణసూత్రముచే వికల్పముగ అప్రత్యయమగును. టిలోపము. ఇట్లు అపథశబ్దము సిద్ధమగును. ఈసూత్రము వరవల్లమును బాధించును. తత్పురుషమందే అనిచెప్పుటవలన అపథః (న విద్యతే పన్థాః యన్య సః) దేశము. అను బహువ్రీహియందు నపుంసకత్వము నివృత్తమగును. సూత్రమున అపథమ్ అని సమాసాస్తప్రత్యయముతోగూడినదానిని నిర్దేశించుటచే సమాసాస్తప్రత్యయము ప్రవర్తించనపుడీసూత్రము ప్రవర్తించదు. అపన్థాః॥

820. * అర్థర్పాః పుంసి చ. 2-4-31. అర్థర్పాః. పుంసి, చ।

అర్థర్పదయః శబ్దాః పుంసి కీదే చ స్మ్యుః! అర్థర్పాః! అర్థర్పమ్! ధ్వజః, ధ్వజమ్! ఏవం తీర్థ, శరీర, మండ, పీయూష, దేహ, లజ్కశ, కలశ, ఇత్యాది॥

* అర్థర్ప గోమయ కషాయ కార్దావణ కుతప కుణప కపాట శబ్ద గూఢ యూఢ ధ్వజ కబిస్త వద్మ గృహ సరక కంఠ దివస యూష అన్తకార దణ్ణ కమణ్ణలు మణ్ణ భూత ద్వీప ద్యూత చక్ర ధర్మ కర్మన్ మోదక శకమావ యాన సఖ సఖర చరణ పుచ్చ దాడిమ హిమ రజత పట్ట పిఠాన సార పాత్ర ఘృత సైన్ధవ

820. అర్ధర్షమొదలగు నర్హర్హగణపతితమలగు శబ్దములు పుంలింగనపుం సకలిజములు గలకగును. అర్ధర్షః అర్ధర్షః (ఋచోఽర్ధర్షః) “అర్ధం సపుంస యమ్” (717) సూ. చే నేకదేశినమాః సు. “ఋక్పూర్ణః” (945) సూ. చే సమాసాన్తమగు అప్రత్యయము. పరవల్లిజమును జాధించి ఈసూత్రముచే పున్న పుంసజములగును. ఓషః ధ్వజః। ఇత్యేతీర్థశరీరమండ పీయూషదేహ అజ్కుశ కలశ మొదలగువానియందును పున్నపుంసకలిజములనూహించవలయును.

821. జాత్యాభ్యాయామేకస్మిన్ చహవచసమస్యతరస్యామ్.

1-2-58. జాత్యాభ్యాయామ్, ఏకస్మిన్, చహవచసమ్, అన్యతరస్యామ్॥

ఏకోవ్యర్థో వా చహవద్భవతి। బ్రాహ్మణాః పూజ్యాః,। బ్రాహ్మణాః పూజ్యాః॥

821. జాత్యాభ్యాయామ్ = జాతి (గోత్రము, బ్రాహ్మణత్వము) ప్రధానముగ బోధ్యమగునపుడు, ఏకస్మిన్ = ఒకయర్థమును ప్రతిపాదించుకలము, చహవచసమ్ = చహవావర్ధానాం, వచసమ్ = ప్రతిపాదనమ్. అనువ్యుత్పత్తిచే అనేకార్థములకు బోధకమగునని యర్థము. జాతిని ప్రధానముగ బోధించునపు డేకత్వసంఖ్యావిశిష్టమగునర్థముగూడ ననేకార్థమువంటిదగునని సూత్రమునకర్థము. ఇట్లు వ్యాఖ్యానముచేయుటవలన జాతివాచకములకు పీవివిశేషణములకును ఏకవచ

బొషధ ఆధక చషక ద్రోణ ఖలీన పాశ్రీవ షష్టిక వారవాణ ప్రోధ కపిధ కాల శీల శుక్త శీధు కవచ రేణు కపట శీకర మునల సువర్ణ వర్ణ పూర్వ చమస క్షీర కర్ష ఆకాశ ఆషావద మలజ్జ నిదన నిర్వాస జుమ్మ పృత్త పృస్త ఋస్త క్షేడిత శృజ్జ నిగడ మూలక మధు మూల స్థూల శరావ నాల వప్ర విమాస ముఖ ప్రగ్రీవ శూల వజ్ర కటక కంటక శిఖర కల్క-సటమక పలయ కనుమ తృణ వజ్జ-కుణ్డల కిరీట అర్చుద అజ్కుశ తిమిర అశ్రాయ భూవణ ఇక్కు-న ముకుల వసస్త తటాక పిటక విటజ్కు-పిణ్డాక మాష కోశ ఫలక దిన దైవత పినాక సమర స్థాణు అనీక ఉపవాస శాక కర్పాస చపాల ఖణ్డ దర విటవ మృగాల హస్త ఆర్ద్ర హాల తాణ్డవ గాణ్డీవ మణ్డవ పటహ సౌధ యోధ పార్శ్వ శరీర ఫల పుర రాష్ట్ర అమృర బిమ్మ కుట్టిమ మణ్డల కుడవ కుకుద ఖణ్డల తోమర తోరణ మజ్జుక వజ్జుక పుజ్జ మధ్య ఛాలవల్మీక వర్ణ వస్త్ర వసు దేహ ఉద్యాన ఉద్యోగ స్నేహ స్నేస నజ్జమ విష్క-క్షేమ శూక క్షత్ర పవిత్ర మూలక మూషిక కుజ విహర లోహిత విషాణ భవస అరణ్య పులిస నృధ అసస దారక కూర్ప తీర్థ లోమస తమాల లోహ దణ్డక శపథ ప్రతిసర భారు ధనుస్ మాస వర్చస్కు చూర్మ తణ్డక మఠ సహస్ర ఓదస ప్రవాల శకట అవరాహ నీడ శకల తణ్డల ముస్తక ఇత్యర్థరూపిః॥

నమును ప్రయోగింపదగినచోట బహువచనముగూడ సిద్ధించును. ఉదా.— బ్రాహ్మణాః (పూజ్యాః) ఇచట బ్రాహ్మణశబ్దము ప్రధానముగ జాతిని బోధించునదగుటచే నీ శబ్దముకంటె వికల్పముగ బహువచనము ప్రవర్తించెను. పక్షమందు “బ్రాహ్మణః పూజ్యః” అనుచోట జాతియందుండే త్వమును బోధించుయేకవచనమగును.

వివ:— ఘటపటాదిశబ్దములచే జాతియొకటియే ప్రధానముగ ప్రతిపాద్యమగుటవలన దానికంటె ఏకవచనమే ప్రాప్తించుచుండ బహువచనమునకె యీ సూత్రారంభము. జాతి ప్రధానముగ వివక్షితమైనపుడేకవచనము, వ్యక్తులుప్రధానమగునపుడు బహువచనమిట్లు, జాతివాచకములకంటె ఏకవచనబహువచనములు వికల్పముగ సిద్ధించుచుండ నీ సూత్రమునకు బ్రయోజనమేమను శక్కు గలుగును. ఇట్లే అర్థనావమిత్వాదులందు నపుంసకమునకె లిङ్గము లోకాశ్రయమని యజ్జీకరించుట యావశ్యకమయినపుడు “అర్థర్పః పుంసీ చ” మొదలగు లిङ్గానుశాసన సూత్రములకేమి ఫలమను శక్కుగూడ గలుచున్నది. “జాత్యాఖ్యాయామ్” మొదలగు నాల్గు సూత్రములు పై జెప్పినరీతిని వ్యర్థములు, యిట్లే లిङ్గానుశాసనసూత్రములును వ్యర్థములనుట యిష్టము. ఈవిషయమును సూచింపుటకే లిङ్గవిధాయకములగు సూత్రములమధ్యను బహువచనావిధాయకసూత్రవత్తుష్టయము వ్యాఖ్యాతమయ్యెనని గ్రంథకర్తయొక్క యాశయము గ్రహింపదగును. జాతిని ప్రధానముగ బోధించునపుడు బ్రాహ్మణాః అను సూత్రకారాభిమతములగు బహువచనస్తరూపములసాధువులని ప్రత్యాఖ్యాతృభాష్యకారుని యాశయము.

822. అస్మదో ద్వయోశ్చ. 1-2-49. అస్మదః, ద్వయోః, చ।
(ఏకస్మిన్, బహువచనమ్, అన్యతరస్యామ్)

ఏకత్వే ద్విత్వే చ వివక్షితే అస్మదో బహువచనం వాస్యాత్। వయం బ్రాహ్మః పక్షే అహం బ్రవీమి। ఆహం బ్రాహ ఇతి వా। (వా) సవిశేషణస్య ప్రతిషేధః। పటురహం బ్రవీమి॥

822. పూర్వసూత్రమువలెనిదియు నతిదేశసూత్రము. ద్వయోః అను దానివలన ద్విత్వే అనునర్థము లభించును. అస్మచ్ఛబ్దార్థముయొక్క ఏకత్వము వివక్షితమైనపుడు, ద్విత్వము వివక్షితమైనపుడును, అస్మచ్ఛబ్దము కంటె వికల్పముగ బహువచనమగును. ఏకత్వమందుడా=వయం బ్రాహ్మః। బహువచనభావపక్షమందు, అహం బ్రవీమి। ద్విత్వమందుడా=వయం బ్రాహ్మః. పక్షమందు ఆహం బ్రాహ్మః అని యగును. (వా) విశేషణసహితమగు నస్మచ్ఛబ్దమునకు బహువచన ప్రతిషేధమును చేప్పవలయును. పటురహం బ్రవీమి। ఇచట పటః అనునది అస్మచ్ఛబ్దమునకు విశేషణము. కావున వైకల్పికబహువచనాతిదేశ్యము ప్రవర్తించదు.

823. ఫల్గునీప్రోష్ఠపదానాం చ నక్షత్రే. 1-2-80. ఫల్గునీ
ప్రోష్ఠపదానాం, చ, నక్షత్రే (ద్వయోః బహువచనమ్,
అన్యతరస్యామ్)

ద్విత్వే బహుత్వప్రయుక్తం కార్యం వా స్యాత్. పూర్వే
ఫల్గున్యోః పూర్వాః ఫల్గున్యోః పూర్వే ప్రోష్ఠపదే. పూర్వాః
ప్రోష్ఠపదాః. నక్షత్రే కిమ్. ఫల్గున్యో మాణవిశేః॥

823. నక్షత్రే అనునది ప్రథమాద్వివచనము. ప్రధానముగ నక్షత్రము
లభిధీయమానము లై నపుడు తదగతద్విత్వవివక్షయందు ఫల్గునీశబ్దమునకు ప్రోష్ఠపదశబ్దము
నకును బహువచనము విభాషగనగును. పూర్వే ఫల్గున్యోః పూర్వాః ఫల్గున్యోః
పూర్వఫల్గునీనక్షత్రములభిహితములగుచున్నవి. పూర్వే ప్రోష్ఠపదే. పూర్వాః
ప్రోష్ఠపదాః. ఫల్గున్యో (మాణవిశే) "ఫల్గున్యోర్జాతే". అనుసరమందు ఫల్గునీశబ్దము
కంటె "నక్షత్రేణ యుక్తః కాలః" (4-2-8) అను సూ. చే అణప్రత్యయము.
"లుబిచిశేషే" (4-2-4) సూ. చే నణప్రత్యయమునకు లుప్తుగను. అన సరము
"ఫల్గున్యోషాధాఖ్యామ్ బానోవక్తవ్యో" అనువా రికముచే బప్రత్యయము. "టిద్ధా
ణ్" (478) సూ. చే జీప్రత్యయము. ఫల్గునీనక్షత్రయ్యుక్తకాలమందు పుట్టిన
వారిని యర్థము. ప్రధానముగ నక్షత్రవర్ధిధీయమానము కాలేదు గాన నిచట
బహువచనవివారణమునకై సూత్రమున నక్షత్రే అనునదావశ్యకమని తెలియనగును.

824. తిష్యపునర్వసౌర్వర్షే క్షత్రద్వస్త్యే బహువచనస్య ద్వి
వచనం విత్యమ్. 1-2-83. తిష్యపునర్వసౌర్వ్యే, నక్షత్ర
ద్వస్త్యే, బహువచనస్య, ద్వివచనమ్, విత్యమ్. (నక్షత్రే)

బహుత్వం ద్విత్వవద్భవతి. తిష్యశ్చ పునర్వసూ చ,
తిష్యపునర్వసూ. తిష్యేతి కిమ్. విశాఖానూరాధాః. నక్షత్రే
కిమ్. తిష్యపునర్వసవో మాణవకాః॥

824. తిష్యశబ్దపునర్వసూశబ్దములకు వాచ్యమైననక్షత్రములను ప్రధా
నముగ ప్రతిపాదించు శబ్దములయొక్క ద్వస్త్యమందు బహువచనమునకు విత్యముగ
ద్వివచనమగును. ఇట్లు అర్థము చెప్పుటవలన తిష్యపునర్వసూ శబ్దములపర్యాయ
ములయొక్క ద్వంద్వమునగూడ సీసూత్రము ప్రవర్తించును. తిష్యపునర్వసూ.
(తిష్యశ్చ పునర్వసూ చ) తిష్యమొకనక్షత్రము. పునర్వసూపులు రెండు నక్షత్ర
ములు. ఇచట బహువచనము ప్రాప్తించుచుండ విత్యద్వివచనము విధింపబడెను.
విశాఖానూరాధాః. (విశాఖే చ అనూరాధాశ్చ) తిష్యపునర్వసూశబ్దవాచ్యమైన
నక్షత్రములను బోధించు శబ్దములద్వస్త్యము కాదుగాన నిచట ద్వివచనము రాదు.
తిష్యపునర్వసౌర్వ్యే. అనుదావికిది ఫలమని గ్రహించునది. తిష్యపునర్వసవః
(మాణవకులు) ఇచట గూడ "నక్షత్రేణ యుక్తః కాలః" అను సూ. చే అణప్రత్య

యము. దానికి “అబివిశేషే” సూ. చే అప్పగును. అన నరము “సందివేలా” (4-3-16) సూ. చే జాతార్థమందు అజ్ఞప్రత్యయము వచ్చును. “శ్రవిష్టాపల్లినీ” త్యాదిసూత్రముచే దానికి లుక్కగును. తిష్యపునర్వసూనక్షత్రయుక్త కాలమందు పుటినవారని యరము. నక్షత్రే అనునది యీసూత్రములోని కనునర్తింపకపోయిన నిచట ద్వివచనము ప్రసక్తమగును.

825. స నపుంసకమ్. 2-4-17. సః, నపుంసకమ్.

సమాహారే ద్విగుర్ద్వంద్వశ్చ నపుంసకం స్యాత్. పర వలిజాపవాదః। పంచగవమ్। దన్తోష్టమ్। వా॥ (1) అశా రాన్తోత్తరపదో ద్విగుఃప్రియామిష్టః। పంచమూలీ వా॥ (2) ఆబిన్తోవా. పశ్చాత్తీర్వా. పంచభిష్టమ్। వా॥ (3) అనో నిరోపశ్చ వా ద్విగుః ప్రియామ్। పశ్చాత్తీర్వా. పశ్చాత్తీర్వా. వా॥ (4) పాత్రాద్యస్తస్య నా. పశ్చాత్తీర్వా. ప్రియామ్। పశ్చాత్తీర్వా. వా॥ (5) పుణ్యమనినాభ్యామహ్మః శ్రీబిత్తేష్వా. పుణ్యాహమ్। నుదినాహమ్। వా॥ (6) పథప్సంభ్యావ్యయా దేః। సంభ్యావ్యయాదేః పరః కృతసమాసాస్తే పథశబ్దః శ్రీబిత్తేష్వర్థః। త్రయాణామ్ పస్తాత్రిపథమ్। విరూపః పస్తాః విపథమ్। కృతసమాసాస్తేనిరోకాన్తోహమ్। సుపస్తాః। అతి పస్తాః। వా॥ (7) సామాన్యే నపుంసకమ్। మృదు చవతి। ప్రాతః కమనీయమ్॥

825. సః అనుశబ్దముచే సమాహారద్విగుసమాసము సమాహారద్వంద్వ సమాసము పరామర్శించబడును. సమాహారమందలి ద్విగుద్వంద్వ సమాసముని నపుంసకములగునని సూత్రార్థము. పరవలిజం ద్వంద్వతత్పునర్వయోః అనుసూత్రమునకిది యవవాదము. పశ్చాగవమ్ (పశ్చానాం గవం సమాహారః) ద్విగుసమాసము. ప్రక్రియ ఉత్పూర్వము. దీనిచే నపుంసకత్వము. దన్తోష్టమ్। (దన్తోష్టాః) పిష్టా చ “ద్వంద్వశ్చ ప్రాణితూర్య” (911) సూ. చే సమాహారద్వంద్వము. నపుంసకత్వము.

(1) వా॥ అశారాస్తం ఉత్తరపదం యన్య సః। అని విగ్రహము. అశారాస్తమగును త్తరపదముగల ద్విగుసమాసము ప్రిలిఖమందుండుట యధిమతము. “స నపుంసకమ్” సూత్రమునకవవాదము. పశ్చామూలీ. సమాహారద్విగుసమాసము. ఉత్తరపదమైన మూలశబ్దమశారాస్తమగుటచే దీనిచే ప్రిత్వమగును. “ద్విగోః” (48-) సూ. చే జీప్రత్యయము.

(2) వా॥ ఆబిన్తముత్తరపదముగల ద్విగుసమాసము విభాషగ ప్రిలిఖమందుండును. పశ్చాత్తీర్వా. సమాహారద్విగుపు. భిత్వాశబ్దమాబిన్తము. ఉపనర్త

సహస్రస్యానస్తరమదస్తమగునుగాన “ద్విగోః” (482) సూ. చే జీప్రవృత్త్యము. శ్రీత్వాభావపక్షమందు సప్తంశకత్వము. పశ్చాత్తత్వమే అని యగును.

(3) వా॥ అనః అనుదానినాప్యత్తిజేది అందోదానిని ప్రథమాస్తమగ విపరిణామముచేసి ద్విగుపునకు విశేషణముగ చేయవలయును. తదస్తవిది అన్నింత మైన ద్విగుసమాసము శ్రీతిజ్జమందు వికల్పముగనుండును, అన్నులోనినకారము నకు లోపము గూడనగునని వార్తికార్థము. వార్తికములోని వాగ్రహణము శ్రీయాం అనుదానితోనే సంబంధించును. కాననలోపము శ్రీత్వమందును శ్రీత్వాభావమందును నిత్యముగవగునని తాత్పర్యము. ఉదా :— పశ్చాత్తక్షీ—పశ్చాత్తక్షమ్. పశ్చాన్ శబ్ద తక్షన్ శబ్దములకు సమాహారద్విగుపు. శ్రీత్వము. సలోపము. అదస్తమగును గాన “ద్విగోః” సూత్రముచే జీప్రవృత్త్యము. శ్రీత్వాభావమందు సప్తంశకమే అను సూ. చే సప్తంశకత్వము. సలోపము. పశ్చాత్తక్షమ్.

(4) వా॥ పాత్రాదిగణపతితములగు శబ్దముల స్తమందుగల ద్విగుసమా సమునకు శ్రీత్వము ప్రవర్తించదు. పశ్చాపాత్రమ్ | త్రిభువనమ్ | చతుర్భుగమ్ | సమాహారద్విగుసమాసములు. వీనికి శ్రీత్వనిషేధమువలన సప్తంశకమే అను సూత్రముచే సప్తంశకత్వముగనును.

(5) వా॥ పుణ్యసుదిసశబ్దములకంటె పరమగు అహస్ శబ్దమ స్తమందుగల తత్పురుషమునకు సప్తంశకత్వమును చెప్పవలయును. “రాత్రాహ్వాః” అనుదాని కిది యవవాదము. పుణ్యాహమ్ | సుదినాహమ్ | పుణ్యహ్వాః | సుదినహ్వాః అనువిగ్ర హములందు కర్మధారయసమాసములు అప్రవృత్త్యము. టిలోపము. పుణ్యాహ మనుచోట “ఉత్తమైకాభ్యాం చ” (798) అను సూ. చే అహ్వాదేశము నిషేధించ బడెను, సప్తంశకత్వము.

(6) వా॥ సంఖ్యావ్యయమ్ అనునది సమాహారద్వస్త్యము. పథః అను నది కృతసమాస్తమనకనుకరణము, ప్రథమాస్తమ. సంఖ్యావ్యయమ్ అపః అని కర్మధారయసమాసము. సంఖ్యావాచకముగాని అవ్యయముగాని పూర్వపద ముగాగలిగి సమాస్తాప్రవృత్త్యయసహితమైన పథశబ్దమంతమందుగలసమాసము సప్తంశకమగునని యర్థము. పరల్లజమున కవవాదము. త్రిపథమ్ (త్రయోదాం పథాః) “ఋక్పూర్ణఋః” (945) సూ.చే అప్రవృత్త్యము. టిలోపము. సప్తంశ కత్వము. విపథమ్ (విరుపః పథాః) ప్రాదయో గతాద్యస్తే అనువార్తికముచే సమాసము. పరిశిష్టమగుప్రక్రియ నూహించునది. సుపథాః | అతిపథాః | శునలము లందు “న పూజనాత్” (859) సూ. చే సమాస్తాస్తనిషేధము. వార్తికమున పథః అని సమాస్తాస్తనిసహితమగుదానిని నిర్దేశించుటవలన సీసలములందు సప్తంశకత్వము ప్రవర్తించదు. అవశ్యకమగుసీవార్తికముచేతనే అపథమ్ అనురూపమునిర్దమగును గాన “అపథమ్ సప్తంశకమ్” (819) సూత్రమువాచక్యకమని తెలియునది.

(7) వా॥ సామాన్యమందు నపుంసకమగును. సామాన్యమననర్త్వింజస్త
మోగుణములయొక్క సామ్యవృత్తి. ఈపదము అనియతలిజ్జవిషయకము. విశేష్య
విశేష్యముయొక్క నన్నిధానములేనపుడు అనియతలిజ్జశబ్దమునకు నపుంసక
లిజ్జమే వచ్చుట న్యాయము. కాననీవా రిరము న్యాయసిద్ధము. ఉదా :— మృదు
పదతి. ప్రాతః కమనీయమ్. క్రియావిశేషణములకు నీనా రికముచేతనే నపుంస
కత్వము సిద్ధమగును గాన “క్రియావిశేషణానాం నపుంసకత్వ” మనుపదముపూ
ర్వము గాదని గ్రహించునది.

826. తత్పురుషోఽనజ్ఞోకర్మధారయః. 2-4-19. తత్పురుషః,
అనజ్ఞోకర్మధారయః।

అధికారోయమ్॥

826. ఇది అధికారసూత్రము. పంచలింగమ్ అనుసూత్రమువలనభివ్యక్తి
చుగును. నజ్ఞోసమాసమునందు కర్మధారయసమాసమునందు నిర్వచనకత్పురు
షము వక్ష్యమానసూత్రవిహితములగు కార్యములను పొందునునీ సూత్రము.

827. సంజ్ఞాయాం కన్తోశీనరేఘ. 2-4-20. సంజ్ఞాయామ్.
కన్థా, ఉశీనరేఘ (నపుంసకమ్)

కన్థాన తత్పురుషః క్రిజం స్యాత్పాచేదుశీనరదేశోత్పన్నా
యాః కన్థాయాస్సంజ్ఞా సుశమస్యావత్పాని సౌశమయః।
తేషాం కన్థా, సౌశమికన్థమ్. సంజ్ఞాయామ్. కిమ్. వీరజః
కన్థా. ఉశీనరేఘ కిమ్. దాక్షికన్థా॥

827. కన్థాశ్చాసమగు తత్పురుషము ఉశీనరదేశమందుపుట్టిన కంఠకుసంజ్ఞ
యైనచో నపుంసకమగును. సౌశమికన్థమ్. (సుశమస్యావత్పాని సౌశమయః తేషాం
కన్థా) నపుంసకత్వము. ఉశీనరదేశమందుపుట్టినకంఠకిది సంజ్ఞ. వీరజకన్థా. ఇది
సంజ్ఞగారపోషుటచేనిచటనపుంసకత్వవారణమునకై సంజ్ఞాయామ్ అనునదిసూత్రమున
మండపలయము. దాక్షికన్థా. ఉశీనరదేశమందుత్పన్నమైనకన్థకు సంజ్ఞ కాకపోవు
టచే నిచట నపుంసకత్వవారణమునకై ఉశీనరేఘ అనుపదమావశ్యకము.

వివః—ఇచట సంజయన అనాదిసంకేతము. ఈసంజ ఉశీనరదేశము
అందు సజ్ఞోసమాసకర్మధారయైభిన్నమగుతత్పురుషమందేయుండుటవలన “తత్పు
రుషః” (826) అనునధికారసూత్రమునకిచటప్రయోజనములేదని గ్రహించునది.
ఈప్రకరణము పరవల్లిజమునకు విశేష్యవిమృత్తమునకు నవవాదము.

828. ఉపజ్ఞోపక్రమం తదాద్యాచిఖ్యాసాయామ్. 2-4-21.

ఉపజ్ఞోపక్రమ్, తదాద్యాచిఖ్యాసాయామ్ (నపుంసకమ్)

ఉపజ్ఞానః, ఉపక్రమాంతశ్చ తత్పురుషో నపుంసకం
స్యాత్, తయోరుపజ్ఞాయమానోపక్రమ్యమాణయోరాదిః ప్రా
థమ్యం చేదాఖ్యాతుమిష్యతే. పాణినేరుపజ్ఞా పాణిన్యవజ్ఞం
గ్రంథః. సన్తోపక్రమం ద్రోణః॥

828. ఉపజ్ఞోపక్రమశబ్దములు కర్తార్థకఘజ్ఞానములు. (ఉపజ్ఞాయతే ఉప
క్రమ్యతే) వీనికి ప్రథమజ్ఞానవిషయము ప్రథమారమ్భవిషయము ప్రథమముగ
అర్థము. ఇట్టిశబ్దములకు సమూహరద్యస్త్యమువలన ఉపజ్ఞోపక్రమమని యిగును.
ఇది అనుష్ఠానముగ తత్పురుషమునకు విశేషణముగాన తదస్థవిధిచే ఉపజ్ఞాశబ్దము
ఉపక్రమశబ్దముల సమందుగల తత్పురుషమని యర్థము లభించును. తదాద్యాది
ఖ్యాసాయామ్ = తయోరాది స్తదాదిః ఆఖ్యాతుమిచ్ఛా ఆవిఖ్యాసా తదాదేరాది
ఖ్యాసా తస్యామ్. ఇవట తత్పదముచేనుపజ్ఞోపక్రమములు వివక్షితములు. ఉప
జ్ఞానము ఉపక్రమాంతమనగు తత్పురుషము ఉపజ్ఞాయమానోపక్రమ్యమాణములు
యొక్క ప్రాథమ్యము వివక్షితమగునపుడు సపుంసకమగునని సూత్రార్థము.
ఉదా:—పాణిన్యవజ్ఞం (గ్రంథః) పాణినేరుపజ్ఞా అనివిగ్రహము. పాణినీః
అనుబోట షష్ఠ్యర్థము కర్త. పాణినిచే మొదట తెలిసికొనబడినది. (పాణిని
సంబద్ధ్యాద్యజ్ఞానవిషయః) అని యర్థము. సన్తోపక్రమమ్ (ద్రోణః) సన్తస్యోప
క్రమః అనివిగ్రహము. సన్తునిచే మొదట నారంభింపబడినదని యర్థము.

829. ఛాయా బాహుశ్యే. 2-4-22. ఛాయా, బాహుశ్యే,
(సపుంసకం, తత్పురుషః)

ఛాయాః సత్పురుషో సపుంసకం స్యాచ్ఛ్చార్థః. ఛ
బాహుశ్యే. ఇహాణాం ఛాయా ఇక్షచ్ఛాయమ్. విభాషాసేనేతి
వికల్పస్యామవవాదః. ఇక్షచ్ఛాయానిషాదిన్యుభయై
అనమన్తాన్నిషాదిన్య ఇత్యాక్ ప్రశ్నే ఛో ఛోద్యః॥

829. పూర్వపదార్థముయొక్క బాహుశ్యమున్నపుడు గర్హితఛాయను
(నీడను) బోధించు ఛాయాశబ్దము సమందుగల తత్పురుషము సపుంసకమగును.
ఇక్షచ్ఛాయమ్ (ఇహాణామ్ ఛాయా) పూర్వపదార్థములగు నిక్షిప్తుల (చెఱుకుల)
బాహుశ్యముండుటచేనివట సపుంసకమగును. విభాషాసేనా” (832) అను పు
మాణసూత్రముచే విధింపబోవు సపుంసకత్వ వికల్పమునకీసూత్రమవవాదము.
“ఇక్షచ్ఛాయానిషాదిన్యః” అను కాశికాసప్రయోగమున ఇక్షచ్ఛాయమ్ అనుసపుం
సకశబ్దమునకు అనిషాదినీశబ్దముతో సమాసము. అనమన్తాన్నిషాదిన్యః అని అట్
ప్రశ్నేషమును చేయవలయును. సవర్ణదీర్ఘమువలన ఇక్షచ్ఛాయానిషాదిన్యః అని సిద్ధ
మగును. కావుననివట సపుంసకలింగమేల ప్రవర్తించలేదను శంక నిర్వస్తమగును.

వివ:—ఛాయ అవరకద్రవ్యనిమిత్తకము గావున “కస్యబాహుశ్యే” అను
నాకొంక్ష గ్గును. తద్బాహుశ్యే అనునది గమ్యమానమగును, తత్పదార్థము పూర్

పదార్థమే యగును గానమూలములోని పూర్వపదార్థభావశ్రేయ అనునది ఫలితమగును.

830. సఖా రాజాఽమనుష్యపూర్వా. 2-4-23. సఖా; రాజాఽమనుష్యపూర్వా. (నపుంసకమ్, తత్పురుషః)

రాజపర్యాయపూర్వోఽమనుష్యపూర్వశ్చ సఖాస్తస్తత్పురుషః నపుంసకం స్యాత్. ఇనసభమ్. ఈశ్వరసభమ్. (వా) పర్యాయస్యైవేష్యతే. నేహ. రాజసఖా చంద్రగుప్తసఖా. అమనుష్యశబ్దో రూర్ధ్వ రక్షఃపితౄవాదీనాహారక్షస్సభమ్. పితౄచసభమ్॥

830. రాజాఽమనుష్యపూర్వా అనుచోట రాజా చ అమనుష్యశ్చ రాజామనుష్యౌ తౌపూర్వౌయస్యాస్మా అనివిగ్రహము. రాజశబ్దముచే రాజ పర్యాయములు వివక్షించబడును. అమనుష్యశబ్దము రూఢిచే పితౄవాదీనామ బోధించును. రాజశబ్దపర్యాయములుగావిఅమనుష్యవాచకములుగాని పూర్వచందుగల్గిరిభాశబ్దము నచందుగలతత్పురుషము నపుంసకమగునని యర్థము. ఇనసభమ్ (ఇనస్య సభా) ఇనశబ్దము రాజ పర్యాయము. ఈశ్వరసభమ్ (ఈశ్వరస్య సభా) ఈశ్వరశబ్దముగూడ రాజపర్యాయము (వా) సూత్రములోని రాజశబ్దముచే తత్పర్యాయములకే గ్రహణమిష్టమనివార్తకార్థము. కావున “స్వంరూపం” (26) అనుసూత్రముచే రాజశబ్దమునకు (స్వరూపమునకు) గ్రహణము కలుగదు. ఏవకారమువలన రాజవిశేషవాచకములకుగూడ గ్రహణము గలుగదని ఫలితమగును. రాజసఖా (రాజ్ఞఃసఖా) ఇచట రాజశబ్దము తత్పర్యాయము కాదు కాన నపుంసకత్వమురాదు. చంద్రగుప్తసఖా (చంద్రగుప్తస్య సఖా) చంద్రగుప్తశబ్దముకరరాజ విశేషమునకు బోధకము గాననిచట నపుంసకత్వము ప్రవర్తించదు. సూత్రమువ అమనుష్యశబ్దము నముదాయశక్తిచే రక్షస్సులు, పితౄచములు మొదలై నవానిని బోధించును. రక్షస్సభమ్ (రక్షసాం సభా) పితౄచసభమ్ (పితౄవానాం సభా) అమనుష్యశబ్దమునకిటియర్థము వివక్షితమగుటచే దేవసఖా అనుచోట దేవశబ్దముమనుష్యవాచకమైననీసూత్రము ప్రవర్తించదు.

831. అశాలా చ. 2-4-24 అశాలా. చ (నపుంసకమ్, తత్పురుషః. సఖా)

సంఘాతార్థా యా సఖా తదస్తస్తత్పురుష క్షిబ్దం స్యాత్. ప్రీనభమ్. ప్రీసంఘాత ఇత్యర్థః. అశాలా కిమ్. ధర్మసఖా. ధర్మకాలేత్యర్థః॥

831. అశాలారథమును (సంఘాతమును) ప్రతిపాదించు సఖాశబ్దము నచందుగల తత్పురుషము నపుంసకమగును. ప్రీనభమ్ (ప్రీతాం సఖా) ప్రీసంఘాత

మని యగ్రము. అశాలాకిమ్. పూర్వసూత్రమున “సభా” అనుదానిని విభాగము చేసి సభాగ్రముగతత్పురుషమునకు నపుంసకలిఖమును నిధింపవలయును. దీనిచే శాలార్థకసభాగ్రమునకు సంఘాతార్థకసభాగ్రమునకుగూడ నపుంసకత్వము విహితమగును. “రాజామనుష్యపూర్వా” అనునది నియమార్థమగును. శాలార్థకసభాగ్రమునకు నపుంసకత్వమయినచో రాజామనుష్యపూర్వమగునపుడే వచ్చునని నియమాకారము. సభా అను యోగమువలననీసూత్రోదాహరణములగు “స్త్రీసభ” మిత్యాదులందు నపుంసకత్వము సిద్ధమగును. నియమమునాశ్రయించుటచే “ధర్మసభా” (శాలార్థకసభాగ్రము) అనుచోటనతివ్యాప్తి వారితమగును. కావున “అశాలాచ” అనుసూత్రమునకు ప్రయోజనమేమని ప్రశ్నాశయము. ధర్మసభా. ఉక్తరీతినే నియమమునాశ్రయించుటలో వినిగమకము లేనందున సంఘాతార్థకసభాగ్రమునకు నపుంసకత్వమైనచో రాజామనుష్యపూర్వమునకే లగునను నియమముగూడ సంభవించును. శాలార్థకసభాగ్రము నియమకోటిప్రవిషముగానందున “ధర్మసభా” (ధర్మశాల) అనుచోట “సభా” అనుయోగముచే నపుంసకత్వము ప్రసక్తమయ్యెడిది. అశాలా అనుసూత్రమున్నచో పూర్వసూత్రము శాలార్థకసభాగ్రప్రవిషయకము యీసూత్రము సంఘాతార్థక సభాగ్రప్రవిషయకమునగును. ధర్మసభా అనుచోట దోషము నివృత్తమగునని సమాధానశయము.

881. విభాషా సేనాసురాచ్ఛాయాశాలానిశానామ్. 2-4-25.

విభాషా. సేనాసురాచ్ఛాయాశాలానిశానామ్ (నపుంసకమ్, తత్పురుషః)

ఏతదస్త్రస్తత్పురుషః క్లిబిం వా స్వాత్. బ్రాహ్మణసేనమ్. బ్రాహ్మణసేనా. యవసురమ్. యవసురా. కుడ్యచ్ఛాయమ్. కుడ్యచ్ఛాయా. గోశాలమ్. గోశాలా. శ్వనిశమ్. శ్వనిశా. తత్పురుషోఽనన్దో కర్మదారయథత్వసంప్రత్యేహి హా. దృఢసేనోరాజా. అసేనా. పరమసేనా॥

882. సేనా.....నిశానామనుచోట షష్ఠి ప్రథమార్థకమని తెలియునది. సేనా సురా ఛాయా శాలా నిశా ఈశబ్దముల స్తమందుగల తత్పురుషము వికల్పముగ నపుంసకమగును. బ్రాహ్మణసేనమ్. బ్రాహ్మణసేనా. (బ్రాహ్మణస్య సేనా) యవసురమ్. యవసురా. కుడ్యచ్ఛాయమ్. కుడ్యచ్ఛాయా. గోశాలమ్ గోశాలా. శ్వనిశమ్ శ్వనిశా. (కునో నిశా) కృష్ణ చతుర్థికి అని యర్థము. కృష్ణచతుర్థి యందు కునకములుపవానముండునని శాబరభాష్యము (పూర్వమీమాంస) యొక్క-తిర్యగధికరణమున చెప్పబడెను. దృఢసేనః (దృఢా సేనా యస్య సః) రాజని యర్థము. బహుప్రీహి. అసేనా (న సేనా) సఖోనమాసము. పరమసేనా!

(పంచాచ సేనాచ) కర్మధారయము. "తత్పురుషోనక్షోకర్మధారయః" అను నది యీసూత్రములోని కనువర్తింపఁటవలన నీస్థలములందు క్లీబత్వము ప్రవర్తింపదు.

వివ:— "సంజ్ఞాయాకన్తోశీనరేషు" అనుసూత్రము మొదలు "ఆశాలాచ" అనుసూత్రమువరకునున్న అయిదుసూత్రములయందాహరణములందును తత్పురుష భిన్నమగునమానము నక్షోసమాసకర్మధారయ సమాసములును సంభవింపవు గాన "తత్పురుషోనక్షోకర్మధారయః" అనునధికారసూత్రమునకీసూత్రమందే ప్రయోజనమని యూహించునది.

తత్పురుషప్రకరణము సమాప్తము.

17. బహుప్రీహి ప్రకరణము

833. శేషో బహుప్రీహిః. 2-2-23. శేషః, బహుప్రీహిః।

అధికారోఽయమ్। ద్వితీయాశ్రితేత్వాది నా యస్య త్రి
కస్య విశిష్య సమాసో నోత్తః స శేషః ప్రథమాస్త
మిత్యర్థః॥

833. ఇది అధికారసూత్రము. ద్వితీయాశ్రితేత్వాది సూత్రములచే నేవి
భక్తిక్రి ప్రత్యేకముగ సమాసము విధింపబడలేదో యది యచటి శేషపదమున
కర్తము. ఏసూత్రముచేతను ప్రథమకు సమాసము విధింపబడనందున శేషపదార్థము
ప్రథమాస్తమని ఫలితమగును.

వివ:— శిష్ (అసర్వోపయోగే) ధాతువుకంటె కర్మార్థమందు ఘట్ ప్రర్య
యమువలన శేషః అనుమానము సిద్ధమగును. ఉత్పాదన్యః శేషః=ఇదిపంట
చెప్పబడినదానిరంటె భిన్నమైనది శేషపదార్థము. “ద్వితీయా.....పన్నెఁ”,
“తృతీయా.....గుణపదనేన”, “చతుర్థీ.....రక్షితైః”, “పంచమీభయేన”,
“షష్ఠీ”, “సప్తమీశాస్త్రైః”, అనుసూత్రములచేనిదివరకె ఋవిధాంతలకు విశేషముగ
సమాసము విధింపబడినది. అట్లు ప్రథమావిభక్తినుచ్చరించి ప్రత్యేకముగ ప్రథమా
విభక్తికితరముతో సమాసము విధింపబడలేదు. కావున శేషపదముగదు ప్రథమా
విభక్తియను సర్థము లభించును. “విశేషణం.....బహులమ్”(740) అను సూత్ర
విహితమగు సమాసము ప్రథమాస్తమలకు ప్రవర్తించునదై నప్పటికి “ద్వితీయా
శ్రితే” త్యాదులందువలె ప్రథమాశబ్దమునుచ్చరించి సమాసము విధింపబడకుండుటచే
శేషమన ప్రథమాస్తమే యగును. ఈయధికారమువలనను తరసూత్రములందు,
ప్రథమాస్తమలకు సమాసమగుననియు నది బహుప్రీహి సంజ్ఞకలదగుననియునర్థము
లభించును.

834. అనేకమన్యవర్ధై. 2-2-24. అనేకమ్, అన్యవర్ధై।

అనేకం ప్రథమాస్తమన్యన్య వదస్యార్థే వర్తమానం
వా సమన్యతే స బహుప్రీహిః। అప్రథమావిభక్త్యర్థే బహు
ప్రీహిరితి సమానాధికరణానామితి చ ఫలితమ్। ప్రాప్త
ముదకం యం ప్రాప్తోదకో గ్రామః। ఊర్ధ్వోఽనన్దాన్।

ఉపహృతపశూ రుద్రః ఉద్భృతౌదనా స్థాలీః ఫీతాంబరో
హరిః వీరపురుషకోగ్రామః ప్రథమార్థేతు నః వృష్ణేదేవే
గతః వ్యధికరణానామపి నః పశ్చాభిర్ముక్తమస్యః (వా)
ప్రాదిభ్యో ధాతుజస్య వాచ్యో వా చోత్తరపదలోపః ప్రప
తితపర్వః-ప్రపర్వః (వా) నఞోఽస్యర్థానాం వాచ్యో వా
చోత్తరపదలోపః అవిద్యమానపుత్రః అపుత్రః అస్తీతి
విభక్తిప్రతిరూపకమప్యయమ్ అస్తీతి గాః॥

834. శేషపదానువృత్తివలన ప్రథమాస్తమనునర్థము లభించును. సమ
సింపబోవు ప్రథమాస్తమలకంటెనన్యమగు పదముయొక్క యర్థమును బోధించు
సనేకములగు ప్రథమాస్తములు వికల్పముగ సమసించుననియు నదిబహువ్రీహి
పంజరమగుననియునుసూత్రార్థము. “అన్యపదార్థే” అనుబోటనన్యపదమునకు శేష
పదముచేనుపసితమగు ప్రథమాస్తమకంటె భిన్నమగునదనునర్థము లభించును.
ఇట్లు చెప్పుటచే ద్విత్వీయాదివిభక్త్యర్థమందు ప్రథమాస్తములకు బహువ్రీహి ప్రవర్తిం
చును గాని ప్రథమావిభక్త్యర్థమందు ప్రవర్తింపదనియు సమానాధికరణములగు
పదములచే (సమానవిభక్త్యర్థములచే) బహువ్రీహి యగుననియును ఫలితమగును.
ద్విత్వీయాదివిభక్త్యర్థములందు క్రమముగనుదాహరణములు:—ప్రాప్తోదకః (ప్రాప్త
ముదరం యం సః) ద్విత్వీయార్థమందుండు ప్రాప్తమ్ ఉదకమ్ అను ప్రథమాస్త
ములు సమసించినవి. సమన్యమానపదములు సమానాధికరణములై నవి. గ్రామము
విశేష్యము. సుల్లుగదిప్రక్రియనూహించునది. ఉదకకర్తృకప్రాప్తికర్మ గ్రామః
అని సమాసార్థము. ఊడరథః (ఊడోరథో యేన) పృష్ఠభ్రమ నిశేష్యము. (పృ
రర్థకోద్వహనకర్తా) ఉపహృతపశుః (ఉపహృతః పశుః యస్మై) రుద్రః
(పశురర్థకోపహంస సంప్రదాసం రుద్రః) ఉద్భృతౌదనా (ఉద్భృతం ఓదనం
యస్యా) స్థాలీ (ఓదనకర్తృకోద్దరణావధి) పీతామ్బరః (పీతామ్బరం యస్మిన్)
విష్ణుః (పీతామ్బరవాన్విష్ణుః) వీరపురుషః (వీరః పురుషా యస్మిన్)
గ్రామము (వీరపురుషాధికరణకో గ్రామః) శేషాద్విభాషా (834) సూ. చే వివట
సమాసాస్తకప్రవృత్తయగును. పైని చూపబడిననుదాహరణములందు రర్థకర్తృ
సంప్రదానాదులుసమాసముచే సభిహితములగును గానసమాసముకంటె ప్రథమా
విభక్తియే వచ్చును. ప్రథమాభిక్త్యర్థమందుమాత్రము బహువ్రీహి ప్రవర్తింపదు.
వృష్ణేదేవేగతః వృష్ణదేవపదములు ప్రథమాస్తములు గానందునవివట సమాసము
ప్రవర్తింపదని భావము. వ్యధికరణములగు (విభిన్నవిభక్త్యర్థములగు) పదము
లకును బహువ్రీహిరాదు. పశ్చాభిర్ముక్తమస్య. ఇదియు శేషగ్రహణమునకే
ఫలము.

(1) వా॥ ప్రాదులకంటె పరమగు ధాతుజస్యశబ్దముప్రకృతిగాగలప్రథ
మాస్తమునకు మరియొకప్రథమాస్తముతో బహువ్రీహిసమాసమును చెప్పవల

యును, అందు పూర్వపదమునంద న్నర్హతము దాతుజమునగును త్తరపదమునకు వికల్పముగ లోపమును చెప్పవలయును. ప్రపర్తః (ప్రపతితం వర్తం యస్మాత్) పతదాతుజముగు పతితశబ్దమునకు వికల్పముగ లోపము. ప్రకృష్టం పతితమ్ అను విగ్రహమున “ప్రాదయో గతాద్యర్థే” అనువా రికముచే సమాసమువలన ప్రపతిత శబ్దము సిద్ధించును. ఉత్తరపదలోపము రానపుడు ప్రపతితపర్తః అని యగును. ఈవా రికము సూత్రప్రాప్తమగు సమాసముననువదించి దాతుజముగును త్తరపద మునకు లోపవికల్పమునుమాత్రము విధించునని గ్రహించునది.

(2) వా॥ నశో కంఠే పరములై అస్తిపదముయొక్క యర్థమును (విద్య మానరూపార్థమును) బోధించు పదములకు మరియొకపదముతో బహుప్రీహిసమా సమును, అన్యర్థకములగును త్తరపదములకు వికల్పముగ లోపమును చెప్పవల యును; అపుత్రః (అవిద్యమానః పుత్రోయన్య) అన్యర్థకమగు విద్యమానశబ్ద మునకు లోపము వచ్చునపుడిట్లుగును. అవిద్యమానః అనునని నశో నిమిగ్ధము. అన్యర్థకమునకు లోపము రానపుడు అవిద్యమానపుత్రః అనియగును.

అస్తి అనువిభక్త్యస్తప్రతిరూపకమగుసవ్యయము రలదు. రాన దానికంటె సుత్యన్మమగు సుప్రత్యయమునకు “అవ్యయాదావ్సుపః” (455) సూ. చే లుక్కుగును. అనన్తరము ప్రత్యయలిక్షణముచే అస్తి అనునదియును ప్రథమాస్త మగును గాన దీనికి క్షీరశబ్దముతో నీసూత్రముచే సమాసమునుజేసిన అస్తిక్షీరా (అస్తిక్షీరాణి యస్యాః) (గోః) మొదలగు ప్రయోగములు నిష్కములగును. కావున సూత్రమున సుప్ అను ప్రథమాస్తమునరమృత్తిముందుటవలన అస్తి అనుకీర్తనమునకు సమాసమెట్లు సాధుపగునను శంక నివృత్తమగును.

వివ:—శేషగ్రహణమువలనను అన్యపదార్థే అనుదానివలనను అప్రథమా విభక్త్యర్థమందు సమానాధికరణములకే సమాసమునర్థము ఫలించును గాన “అప్రథమావిభక్త్యర్థే బహుప్రీహిర్వాచ్యః”, “సమానాధికరణానామితి వర్తన్యమ్” అనువార్తకములావశ్యకములు గావని తెలియదగును. బహుగదములకు బహుప్రీహి సిద్ధించుటకై (చిత్రాజగర్భః) అనేక గ్రహణగూఢశక్యము.

836. త్రియాః పుంవద్భాషితపుంస్కాదనూజ్ సమానాది

కరణే త్రియామపూరణీప్రియూదిమి. ౧౧-౧4. త్రి

యాః, పుంవత్, భాషితపుంస్కాదనూజ్, సమానాధికరణీ,

త్రియామ్, అపూరణీప్రియూదిమి (ఉత్తరపదే)

భాషితపుంస్కాదనూజ్ ఈజోఽభావో యస్యాదితి
బహుప్రీహిః, నిపాతనాత్పశ్యమ్యాఅయక్, పశ్యాత్పయక్.

తుర్యే ప్రవృత్తివిమితే యదుక్తపుంస్కం తస్మాత్పుర
 ఊజోఽభావో యత్ర తథాభూతస్య త్రివాచకశబ్దస్య పుం
 వాచకస్యేవ రూపం స్యాత్సమానాధికరణే త్రిలిఖే ఉత్తర
 పదే న తు పూరణ్యాం ప్రేయాదౌ చ పరతః। గోత్రియో
 రితి ప్రాస్యః చిత్రాగావో యస్యేతి లౌకికవిగ్రహే చిత్రా +
 అన్, గో + అన్ ఇత్యలౌకికవిగ్రహే। చిత్రగుః। రూపప
 ద్భార్యః। చిత్రా జరతి గౌర్యస్యేతి విగ్రహే అనేకోక్తే
 ర్పహునామపి బహుప్రహేః। అత్ర కేచిత్ చిత్రాజరతి
 గుః। జరతీచిత్రాగుర్వా। ఏవం దీర్ఘాతస్యేజ్ఞః। తస్మిదీర్ఘా
 జ్ఞః। త్రిపదే బహుప్రహే ప్రథమం న పుంవత్ ఉత్తర
 పదస్య మధ్యమేన వ్యవధానాత్ ద్వితీయమపి న పుంవత్
 పూర్వపదత్వాభావాత్ ఉత్తపదశబ్దో హి సమానస్య చర
 మావయవే రూఢః। పూర్వపదశబ్దస్తు ప్రథమావయవే
 రూఢ ఇతి వదన్తి వస్తుతస్తు సేహ పూర్వపదమాక్షిప్యతే।
 అనజ్ బుతఇత్యత్ర యథా తేనో పాస్త్యస్య పుంవదేవ।
 చిత్రాజరద్గురిత్యాది అతఏవ చిత్రాజరత్యో గావో యస్యేతి
 ద్వస్త్యగర్భేఽపి చిత్రాజరద్గురితి భాష్యమ్ కర్మధారయ
 పూర్వపదే తు ద్వయోరపి పుంవత్ జరచ్ఛిత్రగుః। కర్మ
 ధారయోత్తరపదే తు చిత్రజరద్గురికః త్రియాః కిమ్।
 గ్రామణీ కులం దృష్టిరస్య గ్రామణీదృష్టిః। భాషితపుంస్కా
 త్కిమ్ గజాభార్యః అనూజ్ కిమ్ వామోయాభార్యః।
 సమానాధికరణే కిమ్ కల్యాణ్యాః మాతా రల్యాణీమాతా।
 త్రియాం కిమ్ కల్యాణీ ప్రధానం యస్య స కల్యాణీ
 ప్రధానః। పూరణ్యాం తు॥

835. భాషితపుంస్కాదనూజ్ అనునది సమ సపదము. భాషితః పుమాన్
 యస్మిన్నర్థే తత్ = భాషితపుంస్కమ్॥ ఏయర్థమున పురుషుడు చెప్పబడునో
 ఆయర్థము భాషితపుంస్కపదమునకర్థము. శబ్దప్రవృత్తి నిమిత్తమని ఫలితము.
 దేనిని నిమిత్తముగ గై కొని శబ్దమర్థమందు ప్రవర్తించునో దానికి ప్రవృత్తినిమిత్త
 మని వ్యవహారము. (జాతిగుణక్రియాసంజలు) అనంతరము భాషితపుంస్క
 మస్యాన్తి అనునర్థమున “అర్క ఆదిభ్యోచ్” (5-2-128) సూ. చే మత్వర్థీయమగు
 నచప్రత్యయమునుజేసిన భాషితపుంస్కమనురూపము సిద్ధమగును. ఈరీతిగనొకే
 ప్రవృత్తి నిమిత్తమునను క్తపుంస్కమనునర్థము భాషితపుంస్కశబ్దమునకు లభిం
 చును. అనూజ్ అనునది నజ్ తత్పురుషము. ఇవట నజ్ ప్రసజ్యప్రతిషేధార్థ
 కము. కావున అనూజ్ పదమునకు ఊజ్ ప్రత్యయముయొక్క యభావమని యర్థము.

పరః అనుపదమునధ్యాహరముజేసి “భాషితపుంస్కాత్పరః అనూజ్ యన్య” అనువిగ్రహమున బహుప్రీహిని చెప్పవలయును. ఇది త్రియోః అనుదానికి విశేషణము. భాషితపుంస్కాదనూజ్ అను సూత్రకారుని నిపాతనము (అన్యథాప్రాప్తస్యాన్యధాచ్ఛారణమ్) పలననే సమాసమున పంచరవిభక్తికి లుగభాషణము సమాసముకంటెవిహితమగు షష్ఠీవిభక్తికి లుక్కును సిద్ధించును.

సమానమగు ప్రపత్తినిమిత్తమునను ప్రపుంస్కమగు శబ్దముకంటె పరముగ ఊజ్ ప్రత్యయములేనట్టి ప్రీవాచకశబ్దమునకు, సమానధివరములు ప్రీలింగమునగును తరపదము పరమగునపుడు పుంలిజశబ్దముయొక్క రూపమువంటిరూపమగును ; పూర్వజప్రత్యయమునగు ప్రీలింగశబ్దము పరమగునపుడు, ప్రీయాదిగణాదతితశబ్దములు పరములగునపుడు నీయతిదేశము ప్రవర్తించదని సూత్రాప్తము. ఇచట సమానాధికరణమున నేర్పాల్పవిశేష్యకమగు బోధను కలుగజేయునదని యుచును.

చిత్రగుః చిత్రాగావో యన్య అని లౌకికవిగ్రహము. చిత్ర + అన్, గో + అన్ అనియలౌకికవిగ్రహము. బహుప్రీహి. సుబ్లుక్కు. అనేకమే అనునని ప్రథమానిర్దిష్టమగుటవలనగాని విగ్రహమున వియతవిభక్తికమగుటవలన గాని గోశబ్దమువసర్జనమగును గాన “గోప్రియోః” (880) సూ. చే హ్రస్వము. ఈ సూత్రముచే చిత్రాశబ్దమునకు పుంసద్భావము. రూపపద్భావ్యః (రూపపతి భార్య యన్య) బహుప్రీహి. ఉపసర్జనహ్రస్వము. రూపపతిశబ్దమునకు పుంసద్భావము. చట చిత్రారూపపతిశబ్దములు విశేషణములగుటచే “సప్తమీ విశేషణే బహుప్రీహా” అను సూ. చే పూర్వప్రయోగము కలవైనవని గ్రహించునది.

బహుప్రీహివిధాయకసూత్రమున ననేకపదగ్రహణమువలన రెండుప్రథమాస్తములకునంతరధికములగు ప్రథమాస్తములకును బహుప్రీహియగును. చిత్రా, జరతి, గౌర్యన్య అనువిగ్రహమున మూడుపదములకును సమాసము సిద్ధమగును. ఇచట చిత్రాజరతిశబ్దములు రెండును గోవునకు విశేషణములే గాన “సప్తమీ విశేషణే బహుప్రీహా” (908) సూ. చే చిత్రాజరతిశబ్దములకు పర్యాయముగ పూర్వప్రయోగము కలుగును. అందుచే చిత్రాజరతిగుః జరతిచిత్రాగుః అను రూపములగును. ఇట్లే దీర్ఘే తన్వోజజ్ఞే యన్య అనువిగ్రహమున బహుప్రీహి ప్రవర్తించునపుడు “దీర్ఘాతన్వోజజ్ఞః”, “తన్వోదీర్ఘాజజ్ఞః” అనురూపములగును.

ఈసూత్రమునను తరపదే అనుదానివలన పూర్వపదమాక్షిప్తమగును. ఉత్తరపదశబ్దము, సమాసముయొక్క తుదియవయవమందు పూర్వపదశబ్దము, సమాసముయొక్క ఆద్యవయవమందును రూఢము. అందుచే మూడుపదములగు బహుప్రీహియందు (చిత్రాజరతిగుః మొదలగునవి.) ఉత్తర పదమునకు మధ్యమ పదముతో వ్యవధానముండును గానను తరపదపర్వము లేకపోవుటవలన మొదటి పదమునకు పుంసద్భావము రాదు. రెండవపదము పూర్వపదము గానందున దాని కిది పుంసద్భావము ప్రవర్తించదు అని కొందరు వైయాకరణులు చెప్పుచున్నారు.

వాస్తవముగనీసూత్రమున “అనజ్ఞేముతోద్వన్దే” (916) అనుసూత్రమందు వలెను తరపదముచే పూర్వపదమాక్షేపింపబడదు. ఋకా రాష్ట్రములకు ద్వంద్వమున ను తరపదము పరమగునపుడు అనజ్ఞాదేశమగునని యాసూత్రమునకర్థము. భాష్య కారునిచే ప్రయోగింపబడిన “హోత్పపోత్ప నేషోద్ధాతారః” (హోతా చ పోతా చ నేషా చ ఉద్ధాతా చ) అనుస్థలమున నుద్ధాత్పశేబ్దము తరపదమగుచుండ నేష్టు శబ్దమునకాసూత్రముచేనానజ్ఞాదేశ మగవడుచున్నది. అసూత్రమునను తరపదముచే పూర్వపదమునకాక్షేపమున్నచో పైస్థలమున నేష్టుశబ్దమునకు విరుక్తపూర్వపద త్వము లేకపోవుటచేనానజ్ఞాదేశము ప్రవ ర్తించుటకవకాశము లేకపోవును. కావున భాష్యప్రయోగసామర్థ్యము వలన “అనజ్ఞేముతోద్వన్దే” (925) అను సూత్రమున పూర్వపదాక్షేపము లేదని చెప్పవలయును. అట్లే లక్ష్మ్యనుసారముగ నీసూత్ర మందును పూర్వపదాక్షేపము లేదని భావము. అందుచే త్రిపద బహువ్రీహీయం దన్యపదసమీపమందుండు పదమునకు పుంసద్భావము ప్రవ ర్తించును. చిత్రా జరద్గుః. చిత్రాశబ్దమునకుమాత్రము మధ్యమపదముతో వ్యవధానముండుటవలన పుంసద్భావము రాదు.

ఈసూత్రమందు పూర్వపదాక్షేపము లేదుగావుననే చిత్రాజరత్వే (చిత్రా చ జరతీ చ) గావో యస్య అనుద్వంద్వసమాసగర్భమగు బహువ్రీహీయందును “చిత్రాజరద్గుః” అను పుంసద్భావముతోగూడిన రూపమును భాష్యకారుడు ప్రయోగించెను. ప్రథమమున “జరతీ చాసౌ చిత్రా చ” అనువిగ్రహ మున “పూర్వకాలైక” (780) సూ. చే కర్మధారయమునుజేసి యనంతరము గోపదముతో బహువ్రీహీని జేసినచో కర్మధారయమందు జరతీపదమునకు “పుంసత్కర్మధారయ” అను సూత్రముచేతను, బహువ్రీహీయందు జరచ్చిత్రా పదము పూర్వపదమగును గాననీసూత్రముచే చిత్రాపదమునకును పుంసద్భావము ప్రవ ర్తించును. జరచ్చిత్రగుః అను రూపమగును. మొదట జరతీగోశబ్దములకు కర్మధారయమునుజేసిన “పుంసత్కర్మధారయ” (757) సూ. చే పుంసద్భావము వలన జరతీశబ్దమున జీప్రవృత్త్యయము నివ ర్తించును. “గోరతధితయికి” (788) సూ. చే టచ్ప్రవృత్త్యయము. అనాదేశము. స్త్రీలింగమగుటచే నమాసముకంటె “టిద్ధాజణ్” (478) సూ. చే జీప్రవృత్త్యయము. జరద్గవీ అనురూపము సిద్ధించును. పిదప చిత్రా జరద్గవీయస్య అనువిగ్రహమున కర్మధారయోత్తరపదమగు బహువ్రీ హీనిజేసిన నీసూత్రముచే చిత్రాశబ్దమునకు పుంసద్భావము. సమాసముకంటె “నద్యుత్కశ్చ” (886) సూ. చే కచ్ప్రవృత్త్యయము ప్రవ ర్తించును. చిత్రజరద్గవీకః।

గ్రామణి (కులమ్) దృష్టిరస్య అనువిగ్రహమున బహువ్రీహీచే గ్రామణి దృష్టిః అను రూపమగును. గ్రామణిశబ్దమునకు నపుంసకలింగమున “హ్రాసోస్తి నపుంసకే” (919) సూ. చే హ్రాస్యమువలన గ్రామణిశబ్దము సిద్ధమగును. కుల శబ్దము నపుంసకత్వసూచనార్థము ప్రయోగింపబడెను. త్రియాః అను షష్ఠ్య నమీ సూత్రమున లేకున్న గ్రామణిశబ్దమునకును పుంసద్భావము ప్రస క్తమయ్యేదని.

(గ్రామణీదృష్టిః) గణాభార్యః (గణా భార్యా యస్య) అనుచోట గణాశబ్దము నిత్య త్రిలింగమగుటవలన భాషితపుంస్కముగాకపోవుటచేనిచట పుంవద్భావవారణము వత్తె సూత్రమున “భాషితపుంస్కాత్” అనునది యావశ్యకము. వామోరూః (వామోః ఊరూ యస్యాః) అను బహువ్రీహియందు “సంహితశఫలక్షణవామాదేశ్య” (528) సూ. చే నూరుశబ్దముకలె ఊజ్ ప్రత్యయమువలన వామోరూః అను రూపము సిద్ధించును. అనంతరము దీనికి భార్యాశబ్దముతో బహువ్రీహి. వామో రూభార్యః (వామోరూః భార్యా యస్య) సూత్రమున “అనూజ్” అనునది లేనిచో వామోరూశబ్దమునకు పుంవద్భావము ప్రసక్తమగును. కల్యాణీమాతా (కల్యాణ్యాః మాతా) షష్ఠీకర్తురుషము. సమానాధికరణే అనుపదము లేనిచో విచట కల్యాణీశబ్దమునకు పుంవద్భావము ప్రసక్తమగును. కల్యాణీమాతృశబ్దము విచట సమానాధికరణములుగావు. కల్యాణీ ప్రధానః (కల్యాణీప్రధానం యస్య) షష్ట్యర్థబహువ్రీహి, ఇచట నుత్తరపదమగు ప్రధానశబ్దము నిత్యనపుంసకలింగము కావున కల్యాణీశబ్దముతో సమానాధికరణమైనను త్రియామి అను సప్తమ్యస్త మీసూత్రముననుండుటవలన కల్యాణీశబ్దమునకు పుంవద్భావము వాఠికమగును.

అవః— పూరజార్థకప్రత్యయాస్తము పరమగునపుడు పుంవద్భావనిషేధో బాహరణము చెప్పబడుచున్నది.

896. అహ్వరణీప్రమాణ్యోః 5-4-116. యవ్, పూరణీ ప్రమాణ్యోః (బహువ్రీహౌ)

పూరజార్థకప్రత్యయాస్తం యత్ త్రిలింగం తదస్తాత్రమా ణ్యస్తా చ్చ బహువ్రీహీరవ స్యాత్. కల్యాణీ పఞ్చమీ యా సాం రాత్రీణాం తాః కల్యాణీపఞ్చమా రాత్రయః। త్రి ప్రమాణీ యస్య స త్రిప్రమాణః। (దా) పుంవద్భావప్రతి షేదో అప్రత్యయశ్చ ప్రధానపూరజ్యామేవ। రాత్రీః పూరణీ వాచ్యాచేత్యక్తోదాహరణే యథా। అన్యుత్ర య॥

896. (1) పూరజార్థకమగు ప్రత్యయమంతమందుగల త్రిలింగశబ్ద మస్తమందుగల బహువ్రీహికంటెను, ప్రమాణీశబ్దా నబహువ్రీహికంటెను అప్రత్య యము సమాసాస్తమగును. కల్యాణీపఞ్చమాః (రాత్రయః = ఉద్భూతావయవ భేదముగల రాత్రులు) కల్యాణీ పఞ్చమీ యాసాం తాః. అనువిగ్రహమున బహు వ్రీహి. పఞ్చమీ అనునది పూరణప్రత్యయాస్తము. (పఞ్చానాం పూరణీ) పూరణప్రత్యయాస్తము పరమగుటచే కల్యాణీశబ్దమునకు “త్రియాః పుంవక్” అను సూత్రముచే పుంవద్భావము నిషేధింపబడెను. ఈసూత్రముచే అప్రత్యయమ గును. “యస్యేతి చ” (812) సూ. చే నీరారణ్యము. అప్రత్యయము. ప్రమాణ్యస్తమునకుదాహరణముః— త్రిప్రమాణః (త్రిప్రమాణీ యస్య) బహు వ్రీహి. అప్రత్యయము. “యస్యేతిచ” సూ. చే నీరారణ్యము. (2) వా॥

“త్రియాః) పుంవత్” అనుసూత్రములోని “అపూరణీప్రియాదిపు” అనుదానిచే గల్గెడి పుంవద్భావప్రతిషేధము, యీసూత్రముచే విధింపబడు అప్రత్యయము ప్రధానమగు పూరణప్రత్యయాస్తము పరమగునపుడే ప్రవర్తించును. కల్యాణీ పశ్చిమాః అనుచోట పశ్చిమీపదబోధ్యము రాత్రి యగును. అన్యపదార్థములగు రాత్రులలో పశ్చిమీపదార్థమగు రాత్రియును జేరును గావ రాత్రి బహుప్రహిత ప్రధానముగవాచ్యమగును. బహుప్రహిత అన్యపదార్థప్రధానమగుటచే రాత్రియును ముఖ్యమగును. పశ్చిమీపదము ప్రధానపూరణార్థప్రత్యయాస్తమగుటచే సమా సమునకు అప్రత్యయముకల్యాణీశబ్దమునకు పుంవద్భావనిషేధము సిద్ధమగును. ప్రధానపూరణార్థప్రత్యయాస్తము పరమగులేనపుడు పుంవద్భావనిషేధము అప్రత్యయమునీరెండును ప్రవర్తించవు.

వివ:—(1) సూత్రమున “పూరణీ” అను స్త్రీలింగనిర్దేశమువలన పూరణార్థప్రత్యయమంతమందుగల స్త్రీలింగశబ్దమే గ్రహింపబడును. అనువృత్తమగు బహుప్రహిత అనునది పంచమ్యస్తముగ విపరిణతమై “పూరణీప్రమాణ్యోః” అనుదానికి విశేష్యమగును. తదన్విధివలన మూలార్థార్థము లభించును. (2) కల్యాణపశ్చిమీకః అను అప్రత్యయరహితమగు ఖాగ్యోదాహరణమువలనను, ప్రధానమందు కార్యములను ప్రవర్తించజేయుటన్యాయమగుటవలన సీవార్థకము న్యాయసిద్ధమగును.

887. నద్యుత్తతః. 5-4-153. నద్యుత్తతః, చ। (బహుప్రహిత, కప్)

నద్యుత్తరపదాద్భద్రాంత్రపదాచ్చ బహుప్రహితః కప్
స్యాత్। పుంవద్భావః॥

887. నదీసంజ్ఞకమగుశబ్దము తరపదముగగల బహుప్రహితకంఠెను, ఋకా రాస్తము తరపదముగగల బహుప్రహితకంఠెను కప్ప్రత్యయము సమాసాస్తమ గును. కల్యాణపశ్చిమీకః। (కల్యాణీ పశ్చిమీ యన్య (పక్షః) బహుప్రహితః। ఉత్తరపదమగు పశ్చిమీశబ్దము నదీసంజ్ఞకమగుటచే సీసూత్రముచే కప్ప్రత్యయ మగును. ఇచటనన్యపదార్థము తిరోహితావయవభేదముగల పక్షము గాని రాత్రులు గావు. కాన పూరణప్రత్యయవాచ్యమగు రాత్రి సమాసవాచ్యముగాకుండుటచే పశ్చిమీశబ్దము ప్రధానపూరణప్రత్యయాస్తము కాదు. అందుచే “అపూరణీప్రియా దిపు” అనునిషేధము ప్రవర్తించనందున “త్రియాః పుంవత్” అను సూత్రముచే పుంవద్భావము ప్రవర్తించును. పూర్వసూత్రముచేనిచటనప్రత్యయముగూడ ప్రవర్తించదు. కల్యాణ పశ్చిమీకః అని యగును.

వివ:—నద్యుత్తతః అనునది సమాహారద్వంద్వము. (నదీచఋచ్చ) పంచమీ విభక్త్యస్తము. బహుప్రహిత అనునది పంచమ్యస్తముగ విపరిణామమునొందును. బహుప్రహిత అనుదానివలననాక్షిప్తమగును తరపదము నద్యుత్తతః అనుదానికి

విశేష్యము. తదన్తవిధి. ఈరీతిగ మూలోకార్థము ఫలించును. ఋకానోత్తర పదమగు బహుప్రీహి సంభవింపనంచున ఋతః అనుచోట తపంకరణము స్పష్టార్థము.

838. కేఽణః. 7-4-13. కే, అణః (హ్రస్వః)

కే పరే అణో హ్రస్వస్యాత్. ఇతి ప్రాప్తే॥

838. కప్రత్యయము పరమగునపుడు అణ్ వర్ణమునకు హ్రస్వమగును. ఈసూత్రముచే కల్యాణపఞ్చమీ + క అనుచోట హ్రస్వము ప్రాప్తించుతుండః—

వివః—వ్యాఖ్యానమువలన సూత్రములోని కపదముచే తద్దితప్రత్యయమే గ్రహింపబడును. కావున రాకా (కృదంతము) అనుచోట హ్రస్వము ప్రవర్తింపదు.

839. న కపి. 7-4-14. న, కపి (అణః హ్రస్వః)

కపిపరే హ్రస్వో న స్యాత్. కల్యాణపఞ్చమీకః పక్షః। అకర్ తిరోహితావయవభేదస్య పక్షస్యాన్యపదార్థతయా రాత్రిరప్రధానమ్॥ బహుకర్తృకః। అప్రియాదిషు కిమ్। కల్యాణీప్రియః। ప్రియా. మనోజ్ఞా। కల్యాణీ. సుభగా. దుర్బగా. భక్తిః। నచివా. స్వసా. కాస్తా. జైస్తా. సమా. చపలా. దుహితా. వామా. అబలా. తనయా. సామాన్యే నపుంసకమ్, దృఢం భక్తిర్యస్య స దృఢభక్తిః। శ్రీహ్య వివక్షయాం తు దృఢభక్తిః॥

839. కప్రత్యయము పరమగునపుడట్లునకు హ్రస్వము రాదు. కల్యాణ పఞ్చమీకః అనుచోట సీసూత్రముచే హ్రస్వవిషేధమగును. కల్యాణపఞ్చమీకః (పక్షః) ఇచట నవయవభేదములేనట్టి పక్షమన్యపదార్థమగుటచే పూర్వణీయగు రాత్రికి పక్షమున ప్రచేశములేనందున రాత్రియప్రధానమైనది. కాన పుంపద్యావాది కములగు కార్యములు ప్రవర్తించవని యభిప్రాయము. పక్షమున వదునై దుదిన ములనమూహము. అవయవభేదమిచట వివక్షితముగాదు. “నద్యృతశ్చ” అను సూత్రములోని ఋదన్తోత్తరపదమునకుదాహరణముః—బహుకర్తృకః (బహవః కర్తారో యస్య) బహుప్రీహి ఋదన్తోత్తరపదకమగుటచే కప్రత్యయము ప్రవర్తించును.

“ప్రియాః పుంసత్” అనుసూత్రములోని అప్రియాదిషు అనువిషేధమునకు ప్రయోజనము ప్రదర్శింపబడుచున్నది. కల్యాణీప్రియః (కల్యాణీప్రియా యస్య) ప్రియాశబ్దము పరమగుటచే నిచట కల్యాణీశబ్దమునకు పుంపద్యావము రాదు. ప్రియాశబ్దము ప్రియాదిగణములోనిది. అప్రియాదిషు అనునదికేనిచో నిట్టివలము

లందు పుంవద్భావము వ్రస కమగును. ప్రియామనోజ్ఞాదిశబ్దములచే ప్రియాది గణము వ్రదర్శింపబడెను. “దృఢ భక్తిః అనుప్రయోగము లోకమున నగపడు చున్నది. ఇవట భక్తిశబ్దము స్త్రీలింగము గానతద్విశేషణమగు దృఢశబ్దమును స్త్రీలింగమే గావలయును. అట్టి స్త్రీలింగమగు దృఢాశబ్దమునకు భక్తిశబ్దముతో సమాసమును జేయునపుడు భక్తిశబ్దముప్రియాదిగణపరితముగావునప్రియాః పుంవత్ అనుసూత్రముచే పుంవద్భావము నిషిద్ధమగుటవలన దృఢభక్తిః అనురూపమే గావలయును. దృఢ భక్తిః అనుప్రయోగమనుపపన్నమగుచున్నది. అయిన నివట దృఢశబ్దము అదార్థ్యముయొక్క నిష్ప్రతినిమాత్రము బోధించునదగుటవలన లింగవిశేషము వివక్షితముగాదు. “సామాన్యే నపుంసకమ్” (వదార్థముననుండు సత్త్వరజస్తమోగుణములయొక్క సామ్యావస్థ వివక్షిత మగునపుడు నపుంసకమగును.) అనువా ర్థముచే దృఢశబ్దము నపుంసకమగును. ఈశబ్దమునకు సమాసమునుజేసిన “దృఢ భక్తిః” అనుప్రయోగము నిశ్శంకముగ సాధునగును. దృఢశబ్దమునకు స్త్రీత్వము వివక్షితమగునపుడుమాత్రము దృఢభక్తిః అనురూపమే యగును. ఇట్టిచోటులందు పుంవద్భావమును వారించుటకై ప్రియాదిగణమున భక్తిశబ్దపాఠము సార్థకమగునని గ్రహించునది.

840. తసిలాదిష్వాకృత్వసుచః. 831-835. తసిలాదిషు, ఆకృత్వ సుచః (ప్రియాః, పుంవత్)

తసిలాదిషు కృత్వసుజ నేషు పరేషు ప్రియాః పుంవత్సాత్. పరిగణనం కర్తవ్యమ్. అవ్యాప్త్యతివ్యాప్తిపరిహారాయ. త్రతసా. తరస్తమపా. చరదృజాతీయరా. కల్పజ్ఞే శీయరా. రూపస్పృశపా. థాల్. తిల్థ్యనా. బహిష్పా బహుత్ర. బహుతః. దర్శనీయతరా. దర్శనీయతమా. పురూపేతివక్ష్యమాణో హ్రస్వః పరశ్వాత్పుంవద్భావం చాదతే. పట్వితరా. పట్వితమా. పటుచరీ. పటుజాతీయా. దర్శనీయ కల్పా. దర్శనీయదేశీయా. దర్శనీయరూపా. దర్శనీయ పాశా. బహుథా. ప్రశస్తావృక్తి వృకతిః. అజాభ్యో హితా అజభ్యా (వా) శసి బహ్వల్పార్థస్య పుంవద్భావో వక్తవ్యః. బహ్వభ్యో దేహి బహుశః. అల్పభ్యో దేహి అల్పశః (వా) త్వతలోర్గుణవచనస్య. శుక్లాయా భావశుక్లత్వమ్. శుద్ధతా. గుణవచనస్య కిమ్. కర్త్ర్యా భావః కర్తృత్వమ్. శరదః కృతార్థతేత్యాదౌ తు సామాన్యే నపుంసకమ్ (వా) భిస్యాభే తద్ధితే. హస్తినాం సమూహో హస్తికమ్. అగ్నే కిమ్. రాహితేయః. స్త్రీభ్యో ధగితి ధోఽత్ర గృహ్యతే. అగ్నేర్ధగితి ధకి తు పుంవదేవ. అగ్నాయా దేవతా అస స్థానిపాకస్యాగ్నేయః. సపత్నిశబ్దప్రేదా. శత్రువర్మాయా

త్వపత్నశబ్దాచ్చార్థరవాదిత్వాత్ బీజ్యేకః సమాసః పతిర్య
స్యా ఇతి విగ్రహే వివాహనిబంధనం పతిశబ్దమాశ్రిత్య నిర్య
త్రితిజ్ఞో ద్వితియః స్వామిపర్యాయపతిశబ్దేన భాషితపుంసృ-
ప్త్యుత్యయః ఆద్యయోశ్చివాద్యచ్ఛేదః సపత్న్యా అపత్న్యం సా
పత్నీః తృతీయాత్తు లిజ్జవిశిష్టపరిభాషయా పశ్యత్తరపద
లక్షణో ద్య ఏవ న త్వచ్ఛేదః ఇవా చా హుభయోరేవ గ్రహ
ణాత్ సాపత్న్యః (వా) తక్ ఛసోశ్చ భవత్వాత్పాత్రా భావ
త్కాః భవదీయాః ఏతద్వార్తికమేకతద్ధితేచేతి సూత్రం
చ స కర్తవ్యమ్ సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్రే పుంసద్భావ
ఇతి భాష్యకారేష్ట్యా గతార్థత్వాత్ సర్వమయః సర్వ
కామ్యుతి సర్వకా భార్యా యస్య సః సర్వకభార్యః సర్వ
ప్రియః ఇత్యాది పూర్వన్వేషేదమ్ భస్మైశ్చాద్యేతిలిఖాత్
తేనాకది ఏకశేషవృత్తా చ న సర్వకా సత్యః (వా)
కుక్కుట్యాదీనామత్వాదః కుక్కుట్యా అణం కుక్కు
టాణ్ణమ్ మృగ్యాః పదం మృగపదమ్ మృగపదమ్
రాకశాబః॥

840. “పశ్యమ్యాస్తసిత్” (5-3-7) అను సూత్రము మొదలు “సం
ఖ్యామూః త్రియాభ్యావృత్తిగణనే కృత్వనుచ్ఛేద” (5-4-17) అనుసూత్రముచదివరకు
నుండు సూత్రములచే విహితములగు తసిలాదిప్రత్యయములు పరములగునపుడు
ప్రీవాచకశబ్దమునకు పుంసద్భావముగను. అభిమతస్థలమందు లక్షణము (సూత్రము)
ప్రవర్తింపకుండుట యవ్యాప్తియనబడును. అనభిమతస్థలమందు లక్షణము ప్రవ
ర్తింపకుట యతివ్యాప్తి యనబడును. ఇట్టి యవ్యాప్తివ్యతివ్యాప్తులను నివర్తింపచేయు
టకై తసిలాదులను పరిగణనము చేయవలయును :— 1 త్రత్ 2 తసిత్ ప్రత్యయ
ములు. 3 తరప్ 4 తమప్ ప్రత్యయములు. 5 చరప్ 6 జాతియర్ ప్రత్యయములు.
7 కల్పప్ 8 దేశీయర్ ప్రత్యయములు. 9 హావప్ 10 పాశవప్రత్యయములు.
11 తార్ ప్రత్యయము. 12 తిర్ 13 భ్యన్ ప్రత్యయములు. పరిగణితములగు
నీప్రత్యయములు పరములగునపుడే పుంసద్భావము ప్రవర్తిండును.

క్రమముగనుదాహరణములు చూపబడుచున్నవి :— (1) బహుత్ర.
“బహ్వీషు” అనుసర్థమున “సప్తమ్యాత్మత్” (5-3-10) సూ. చే బహ్వీశబ్దము
కంటె త్రత్ ప్రత్యయము. పుంసద్భావము. (2) బహుతః బహ్వీభ్యః అనుసర్థ
మున “పశ్యమ్యాస్తసిత్” (5-3-7) సూ. చే బహ్వీశబ్దముకంటె తసిత్ ప్రత్య
యము. పుంసద్భావము. (3) దర్శనీయతరా “ద్వివచన విశిష్ట్యేవచీ తరప్”
(5-3-67) సూ. చే ఇద్దఱిశ్చీలలోనిమే మిక్కిలి నుండరమైనది అనుసర్థమున
దర్శనీయాశబ్దముకంటె తరప్ ప్రత్యయము. పుంసద్భావమువలన టాప్ ప్రత్యయము
నివృత్తమగును. (4) దర్శనీయతమా దర్శనీయాశబ్దముకంటె శ్రీలండరిలోనిమే

మిక్కిలినుందగమైనది అనునర్థమున “అతిశయనే తమబిష్ణవ” (5-3-56) సూ. చే తమవప్రత్యయము. పుంసద్భావము. స్త్రీలింగమగు పట్వీశబ్దముకంటె తరవప్రత్యయమును గానితమవప్రత్యయమును గానిచేయునపుడు “పురూపంల్ప చేలదే బ్రువంగోత్రమతహాతేషు బ్యోఽనేకాచో హ్రస్వః” (990) సూ. చే విధింపబడు హ్రస్వము దీరికంటె పరమగుటవలనసీపుంసద్భావమును జాధించును. కావున హ్రస్వము ప్రవర్తించిన గ్రమముగ పట్వీతరా పట్వీతమా అని యగును. (5) పటుచరీ. పట్వీశబ్దముకంటె, పూర్వం పట్వీ అనునర్థమున “భూతపూర్వే చరత్” (5-3-63) సూ. చే చరత్ప్రత్యయము. జీవాదుల నూహించునది. (6) పటుజాతీయా. (పటునదృశీ) “ప్రకారవచనే జాతీయర్” (5-3-69) సూ. చే పట్వీశబ్దముకంటె నదృశరూపార్థమందు జాతీయ (ర్) ప్రత్యయము. (7) దర్శనీయకల్పా. దర్శనీయాశబ్దముకంటె “ఈషదసమూహై కల్పజ్యేశ్యదేశీయః” (5-3-67) సూ. చే కల్పివప్రత్యయము. (8) దర్శనీయదేశీయా. “ఈషద సమూహై” సూ. చే దేశీయ (ర్) ప్రత్యయము. (9) దర్శనీయరూపా. “గ్రశం సాయాం రూపవ్” (5-5-66) అనుసూత్రమువలన దర్శనీయాశబ్దముకంటె గ్రశంసయందు రూపవప్రత్యయము. (10) దర్శనీయపాశా. “యాప్యే పాశవ్” (5-3-47) సూ. చే పాశవప్రత్యయము. కుత్తితముగ చూడతగినదని యర్థము. (11) బహుథా. (బహుప్రకారా) “ప్రకారవచనే థాత్” (5-3-23) సూ. చే బహ్వీశబ్దముకంటె థాత్ ప్రత్యయము. అనేకవిధములైనదని యర్థము. (12) వృకతిః. (వ్రశస్తా వృకీ) “వృకజ్యేష్ఠాభ్యాం తిత్తాతిత్ చ ఛన్దస్” (5-4-41) సూ. చే వృకీశబ్దముకంటె తిత్ ప్రత్యయము. వ్రశస్తమైన యాడుతోదేని యర్థము. (13) అజాభ్యా. (అజాభ్యో హితా) అజాశబ్దముకంటె “అకావిభ్యాం ఛ్యన్” (4-1-8) సూ. చే ఛ్యన్ ప్రత్యయము. పుంసద్భావము. ఆడుమేకలకు హితమైన అతాదులని యర్థము.

(1) వా॥ శన్ప్రత్యయము (తద్ధితము) పరమగునపుడు బహ్వర్థకమగు శబ్దమునకు అల్పార్థకమగుశబ్దమునకును పుంసద్భావమును చెప్పవలయును. బహుళః. బహ్వీశబ్దముకంటె “బహ్వల్పార్థావృన్ కారకాదన్యతరస్యామ్” (5-4-42) సూ. చే “బహ్వభ్యోదేహి” అనునర్థమందు శన్ప్రత్యయమగును. పుంసద్భావము. అల్పః. (అల్పభ్యో దేహి) పూర్వోక్తసూత్రముచేతనే అల్ప శబ్దముకంటె శన్ప్రత్యయము. పుంసద్భావము. (2) వా॥ త్వప్రత్యయతల్ ప్రత్యయములు పరమగునపుడు స్త్రీలింగమగు గుణవచనమునకు పుంసద్భావమగును. సంజాతాతికృదస్తద్ధతాస్తనమానసర్వనామసంఖ్యలికంటెనితరమగు శబ్దము గుణవచనశబ్దముచే గ్రహింపబడును. శుక్లత్వమ్. (శుక్లాయా భావః) శుక్లాశబ్దముకంటె త్వప్రత్యయము. శుక్లాశబ్దము ప్రసిద్ధగుణవాచకము. పుంసద్భావము. శుక్లా. (శుక్లాయా భావః) శుక్లాశబ్దముకంటె తల్ప్రత్యయము. పుంసద్భావము. కర్తృత్వమ్.

(కర్త్యా భావః) కర్తృశబ్దముకంటె త్వప్రత్యయము. కర్తృశబ్దము (ఏదోయొకపనిని చేయువారని యర్థము) క్రియానిమి త్తకమగుటచే గుణవచనము గాదు. కానవిచట పుంసద్భావము రాదు. వా ర్తికమున గుణవచనవచనము లేనిచో విచటగూడ త్వప్రత్యయమువరమైనది గానపుంసత్త్వము ప్రవర్తింపవలసివచ్చును.

కావ్యములందు “నిరీక్ష్య మేనే శరదః కృతార్థతా” ఇత్యాదిశ్లోకములలో “కృతార్థతా” మొదలగు రూపములగవలెనున్నవి. కృతార్థాశబ్దముకంటె భావార్థమందు శరప్రత్యయమునవలయును. కృతార్థాశబ్దము సమాసమగుటచే (కర్తవ్యమునునిర్వర్తింపిన స్త్రీయనియర్థము) గుణవచనము గానందున పుంసద్భావము ప్రవర్తింపదు గానకృతార్థతా అనురూపము సిద్ధింపవచ్చును. అయినను “దృఢభక్తిః” అనునలమునందువలెనిచటను సామాన్యమున నపుంసకమగు కృతార్థాశబ్దముకంటె తల్ప్రత్యయమును జేసిన “కృతార్థతా” అనురూపము సిద్ధించును. అంతేతర సామాన్యవస్తువునకత్వమునాశ్రయించుటచే “సా మామోచ రితీయభిలితామ్”, “నేషంపురో ద్వా రవతిత్వమాసీత్” మొదలగుప్రయోగములును సాధువులగును.

(3) వా॥ భప్రత్యయము పరమగునపుడు భసంజ్ఞకమగు స్త్రీవాచకశబ్దమునకు పుంసద్భావమగును. హా సికమ్. (హా సిసీనాం సమాహాః) హా సిసీశబ్దముకంటె “అదిప్రహస్తీరేనోః” (4-2-47) సూ. చే తల్ప్రత్యయముగును. అదివృద్ధి. ప్రత్యయమునకు “కస్యేకః” (7-3-50) సూ. చే నికాదేశము. పుంసద్భావముచే జీవప్రత్యయము నివర్తింపును. “న న్నదితే” సూ. చే టిలోపము వగును. రోహితేయః, రోహితశబ్దముకంటె స్త్రీలింగమున “వర్ధదనుదాతత్” (499) సూ. చే జీవప్రత్యయనరారోదేశము లగును. “రోహిణ్యా అవత్తమ్” అనునర్థమున రోహితీశబ్దముకంటె “స్త్రీభ్యో థక్” (4-1-120) సూ. చే థక్ ప్రత్యయమగును. అదివృద్ధి. భప్రత్యయమునకేయారోదేశము. వార్తికమున “అదే” అనుపదములేనిన్న విత్తస్థలములందును పుంసద్భావము ప్రసక్తమగును. అట్లయిన జీవనకారములు నివర్తింపును గాన రోహితేయః అనునిష్పరూపము ప్రసక్తమగును. అట్లే అనుచోట భవదముచే “స్త్రీభ్యో థక్” సూత్రవిహితమగు థక్ ప్రత్యయమే గ్రహింపబడును. అనగా “స్త్రీభ్యో థక్” సూత్రవిహిత భప్రత్యయము పరమగునపుడే పుంసద్భావము నిషేధింపబడును. ఇతరసూత్రముచే విధింపబడు భప్రత్యయము పరమగునపుడుమాత్రము పుంసద్భావనిషేధము ప్రవర్తింపదు. అందుచే “అగ్నేర్ధక్” (4-2-31) సూ. చే విధింపబడిన థక్ ప్రత్యయముపరమగునపుడు పుంసద్భావము ప్రవర్తింపును. అగ్నేయః, అగ్నిశబ్దముకంటె స్త్రీత్వవివక్షయందు “పృషాత్వవగ్ని” (497) సూ. చే జీవప్రత్యయైకారోదేశములు ప్రవర్తింపును. అగ్నియూ అనియగును. దీవికంటె అగ్నియూ దేవతా అస్య (స్థారీపాతస్య) అనునర్థమున “అగ్నేర్ధక్” సూ. చే థక్ ప్రత్యయము. ఏయారోదేశము. పుంసద్భావమువలన జీవప్రత్యయైకారో

దేశములు నివృత్తులగును. అగ్ని + ఏను, అనియుండ “యస్యేతివ” (312) సూ. చే వికారభోవము. అదివృద్ధి. అగ్నేయః అనురూపము సిద్ధించును.

వ్యుత్పత్తిభేదముచే సవత్త్విశబ్దము మూడువిధములుగనున్నది. (1) శత్రు శబ్దమునకు పర్యాయమగు సవత్త్విశబ్దముకంటె ప్రీతిగమున “శార్వరవాద్యజ్ఞో జీన్” (530) సూ. చే జీన్ప్రత్యయము ప్రవర్తించునపుడు సిద్ధమగునది మొదటిది. ఇది భాషితపుంస్కమగును. శత్రుపర్యాయసవత్త్విశబ్దమవ్యుత్పన్నమని గ్రహించునది. (2) వివాహమందగు సంస్కారవిశేషముగల పురుషునియందు రూఢమగు పతిశబ్దమునాశ్రయించి “సమానః పతిః యస్యాః” అను విగ్రహమున సమానమునుచేసిన “నిత్యం సవత్త్వాదిపు” (495) అను సూత్రమువలన సమాన శబ్దమునకు సభావము పతిశబ్దమునకు జీవప్రత్యయనకారాచేశములు. వీనిచే సిద్ధించి నసవత్త్విశబ్దము రెండవది. ఇది నిత్యప్రీతిజము. (3) ప్రభుభావకమగు పతిశబ్దముతో “సమానః పతిర్యస్యాః” అనువిగ్రహమున సమానమునుచేసిన “నిత్యం సవత్త్వాదిపు” సూ. చే సభావాదులను ప్రవర్తించేసినపుడు సిద్ధమగునది మూడవది. ఇట్టి పతిశబ్దముతో సమానముచేసినపుడన్యపదార్థము ప్రీతి గావలయునను నియమము లేదు గాననీశబ్దము భాషితపుంస్కమగును.

శత్రుపర్యాయసవత్త్విశబ్దమువలన, వివాహనిబంధన పతిశబ్దమువలన, సిద్ధములగు సవత్త్విశబ్దములకంటె “సవత్త్వా అపత్యమ్” అనునర్థమున “తస్యా పత్యమ్” (4-1-92) సూ. చే ప్రాప్తమగునట్లే ప్రత్యయమును బాధించి “ప్రీత్యోఢక్” సూ. చే ఢక్ ప్రత్యయము ప్రాప్తించుచున్నది. దానిని బాధించి “శివాదిభ్యోఽక్” (4-1-112) సూ. చే నక్ ప్రత్యయమేయగును. అదివృద్ధి. ఇందుప్రథమసవత్త్విశబ్దము భాషితపుంస్కమగు గాన దానికి “భస్యాభే” అను పై వార్తముచే పుంపద్యావమువలన జీన్ ప్రత్యయము నివర్తించును గానసాపత్నః అనురూపమగును. ఇచటి నకారము ప్రీతింగమును నిమిత్తముగజేసికొని ప్రవర్తించి నది గాకుండుటచే దానికిమాత్రము నివృత్తి యుండదు. ద్వితీయసవత్త్విశబ్దము నిత్యప్రీతింగమగుటచే పుంపద్యావము ప్రవర్తించదు. “పాపత్ని + ల” అని యుండ “యస్యేతివ” సూ. చే వికారభోవము. కాన సాపత్నః అని యగును. ఇచటను పుంపద్యావము ప్రవర్తించినచో సాపత్నః అనురూపమయ్యెడివి. స్వామి పర్యాయపతిశబ్దమువలన సిద్ధమైన సవత్త్విశబ్దముకంటె మాత్రము “సవత్త్వా అపత్యమ్” అనునర్థమున లింగవిశిష్టపరిభాషచే “దిత్యదిత్యాదిత్యపత్యత్వర పదాజ్ఞాః” (4-1-85) సూ. చే జ్యప్రత్యయమగును. శివాదిగణమున రూఢము లగు సవత్త్విశబ్దమునే గ్రహించుటవలన “శివాదిభ్యోఽక్” సూ. చే నక్ ప్రత్యయము రాదు. ప్రథమసవత్త్విశబ్దము శత్రుపనునర్థమున కేవల రూఢము. ద్వితీయ సవత్త్విశబ్దముగూడ సమానభర్తృక యనునర్థమున యోగరూఢము. అందుచే నారెండుశబ్దములకన్ ప్రత్యయము సిద్ధమగును. తృతీయసవత్త్విశబ్దముమాత్రము పాతీతిపతిః అనురీతిగ కేవలయోగసిద్ధమగుపతిశబ్దముగలదగుటచే రూఢము

గానందున దీనికి శివాదిగణమున గ్రహణములేదు. కాననాప్రత్యయము ప్రసరింపక జ్యప్రత్యయమే ప్రవర్తించునని యాశయము. “దిత్యదిత్యాదిత్య” అను సూత్రముచే పతిశబ్దము తరపదముగుదానికి జ్యప్రత్యయము విధింపబడినను “ప్రాతిపదిక గ్రహణే లిజ్జఽశిష్టస్యాపి గ్రహణమ్” అనుపరిభాషచే పత్తిశబ్దము తరపదముగ గల శబ్దమునకును జ్యప్రత్యయము సిద్ధమగును. అందువలన తృతీయసపత్తిశబ్దముకంటె జ్యప్రత్యయము నిష్పందేహముగ ప్రవర్తించును. అదివృద్ధి. ఈశబ్దము భావితపుంస్కము గానపుంసద్భావము ప్రవర్తించుటచే జీబ్వికారాదేశములు నివృత్తములగును. సాపతి+య అని యుండ “యస్యేతి చ” సూ. చే నికారలోపము. సాపత్యః అని యగును. (4 వా) తక్ప్రత్యయము గాని ఛన్ప్రత్యయముగాని పరమగునపుడు ప్రివాచకమునకు పుంసద్భావమును చెప్పవలయును. భావత్కాః భవత్కాఃకాః అనుసంప్రమున “భవత్కాఃకాః” (4-2-115) సూ. చే భవతీశబ్దముకంటె తక్ప్రత్యయము. ఈవా ర్థముచే ఛ్విచద్భావము. “ఁస్యేకః” (7-3-50) సూ. చే ప్రాచడగునికాదేశమును బాధించి “ఁనుసుకా నాత్కః” (7-3-51) సూ. చే తక్ప్రత్యయమునకు కాదేశమగును. అదివృద్ధి. భవదీయాః “ఁవత్కాఃకాః” సూ. చే భవతీశబ్దముకంటె ఛన్ప్రత్యయము. ఈయాదేశము. పుంసద్భావము.

“ఏకతద్ధితే” చ (1005) అనుసూత్రమునకు తద్ధితప్రత్యయము, ఉత్తరపదము, పరమగునపుడేకశబ్దమునకు హ్రస్వమగునని యుద్ధము. ఏకత్వమ్ (ఏకస్యా భావః) మొదలగునవి యుదాహరణములు. సర్వనామమునకు కృత్తదిరసమా సాదికృత్తలన్నిటియందు పుంసద్భావమును విధించు “సర్వనామౌ పృత్తిమాత్రే పుంసద్భావః” అను భాష్యకారునిచనమువలన ‘తక్ ఛస్యేక’ “ఏకతద్ధితేచ” అనువచనములచే సాధింపదగు భావత్కాః ఏకత్వమ్ మొదలగునభిసేతరూపములు సిద్ధించును గాననావా రికము ఏకతద్ధితేచ అనుసూత్రమునావశ్యకములుగావు. “సర్వనామౌ పృత్తిమాత్రే పుంసద్భావః” అను భాష్యకారునిచనమునకుదాహరణములు :— సర్వమయః సర్వాశబ్దముకంటె “సర్వస్యా అగతః” అనుసంప్రమున “మయట్ చ” (4-3-82) సూ. చే మయట్ప్రత్యయమగును. తద్ధిరవృత్తి యగుటవలనసీవచనముచే పుంసద్భావము. సర్వకామ్యుః (సర్వామార్త్యసంబంధం) సర్వాశబ్దముకంటె “కామ్యచ్చ” (3-1-9) సూ. చే కామ్యచ్ ప్రత్యయము. సనాద్యస్తధాతువృత్తియగుటచే సీవచనమువలన పుంసద్భావము. తిదాదుః సర్వకభార్యః (సర్వకా భార్య యన్య) బహుప్రహీనమాసము. సమాసవృత్తి యగుటచే సీవచనమువలన పుంసత్త్వము. సర్వప్రియః (సర్వాప్రియా యన్య) సమాసమగుటచే పుంసద్భావము. భస్మై షాజ్ఞాత్వా” (409) సూ. చే సకచ సహితములగు ఏషకా ద్యకా అను శబ్దములకకారముకంటె పూర్వమగుదానికిత్వము విధింపబడినను. పైభాష్యకారవచనముచే వృత్తిఘటకములగు సనేకభాగములలో నొకదానికంటె పూర్వముననుండు సర్వనామముననే పుంసద్భావమును చెప్పవల

యును. అట్లు చెప్పనిచో ఏషా ద్వా అనుశబ్దములకకచ్ఛప్రత్యయమును చేయు నపుడు తదంతవృత్తియగుటవలన పుంసద్భావమే ప్రవర్తించును గాననిత్యవిధాన మునకవకాశము లేకపోవును. అందుచే “భన్తైషా” అను సూ. చే నిత్యవిధానము “సన్వినామ్నో” అనుపదముచే పూర్వమునకే పుంసద్భావమునుటలో ప్రమాణ మగును. ఇట్లు చెప్పబడవలసినకచ్ఛప్రత్యయము ప్రవర్తించునపుడును ఏకశేష వృత్తియందునీవచనముచే పుంసద్భావము రాదు. సర్వికా. అకచ్ఛప్రత్యయముతో గూడిన సర్వాశబ్దముకంటె టాప్ ప్రత్యయము. “ప్రత్యయస్థాత్” (488) సూ. చే నిత్యము. సర్వాః. సర్వాశబ్దమునకు విహవచనము. సర్వాపసూత్రముచేనేక శేషము.

(5 వా) కుక్కురీ మృగీ మొదలగు కుక్కుర్యాదిగణపతితములగు శబ్దము లకు లఙ్ఘ శాబి మొదలగుసన్ధాదిగణపతితశబ్దములు పరములగునపుడు పుంసద్భా వమును చెప్పవలయును కుక్కుర్యాద్యై. కుక్కుర్యా అఙ్ఘమ్) పుంసద్భావము. మృగశీరమి. (మృగ్యాః శీరమి) మృగజడం. (మృగ్యాః పదమ్) కాకకాబిః. (కాక్యాః కాబిః)॥

నిబ : — “అర్భత్వసుచః” అనుచోట అఙ్ఘ అభివిద్యర్థకము. కాన కృత్వ సుచ్ఛప్రత్యయవిధానుకసూత్రముగూడ తసిలాదులలో జేయనని గ్రహించునది. తిర్భన్ ప్రత్యయములు తసిలాదికృత్వసుజ స్తములందుపరిపబడనందున వ్యకతిః అఙ్ఘ్యా ఇత్యాదులగుసంధిమత్సంధములందు పుంసద్భావము ప్రవర్తించకపోవును కానివిటిచోటులందవ్యాప్తియని యెఱుగునది. దేశ రూప్య ప్రత్యయములు తసిలాది కృత్వసుజ స్తములందు పరిపబడుటచే వట్టిదేశ్యా శుక్రారూప్యా ఇత్యాదిరూపము లందు పుంసద్భావము ప్రస ర్తమయ్యెడివి. కానవిటిచోటులందతివ్యాప్తి యవియెరు గునది. అందుచే పరిగణనమావశ్యకము. “శసి బిహ్వల్పార్హస్య”, “భస్మాఽదే” అనుదా ర్థములు ఆయాప్రత్యయములు పరిగణనమంద స్తరూపకములు గాకపోవు టచే పుంసద్భావమప్రాప్తమగుచుండ తదర్థమారంభింపబడినవి.

841. క్యజ్మానినోశ్య. కి-గి-రి, క్యజ్మానినో?, చ। (ప్రి యాః, పుంసత్)

ఏతయోః పరతః పుంసత్. ఏనీవాచరతి ఏతాయతే। శ్యే నీవాచరతి శ్యేతాయతే। న్యభిన్నాం కాం చిద్ధర్శనీయాం మన్యతే దర్శనీయమానినీ। దర్శనీయాం ప్రియం మన్యతే దశ్శనీయమానీ చైత్రః॥

841. క్యజ్ ప్రత్యయముపరమగునపుడు, చూనినోశబ్దముపరమగునపుడును ప్రివాచకశబ్దమునకు పుంసద్భావమగును. ఏతాయతే। (ఏనీవాచరతి) ఏతశబ్దము కంటె “పర్ణధనుదాత్తాత్” (489) సూ. చే డీప్ ప్రత్యయసకారాదేశములై సహో ఏనీ

శబ్దము సిద్ధమగును. “వీనీవాచరతి” అనునరమున “కర్షుః కృజ్ నలౌపశ్య” (9-1-11) సూ. చే నేనీశబ్దముకంటె కృజ్ ప్రత్యయము. సూత్రముచే పుంసద్భావము. కాన జీబ్బికారాదేశములు నివర్తించును. “అకృత్సార్వధాతుకయోః” (7-4-26) సూత్రముచే ఏతశబ్దమునకు దీమకా మునగను. శ్యేతాయతే। (శ్యేనీవాచరతి) శ్యేతశబ్దమునకు ఏతశబ్దమునకువలె జీబ్బికారాదేశములనుచేసిన శ్యేనీశబ్దముసిద్ధించును. శ్యేనీశబ్దముకంటె కృజ్ ప్రత్యయము. పుంసద్భావము. దర్శనీయమానినీ। (స్వభిన్నం కాం చిదర్శనీయాం మన్యతే) దర్శనీయాశబ్దముపపదమగుచుండ మనధాతువుకంటె “మనః” (3-2-82) సూ. చే జీవిప్రత్యయము. “ఉపపదమజిజ్” (786) సూ. చే సమాసము. పుంసద్భావము. సమాసమునకారాస్తమగుటచే “ఋన్నేభ్యోజ్” సూ. చే జీప్రత్యయము. దర్శనీయమాని। (దర్శనీయాం త్రియం మన్యతే) జైత్రుడు. ఇచట పూర్వమునటవలె ప్రక్రియసూహించునది. దర్శనీయమానినీశబ్దము పుంలింగమగుటచే నీనాదేశము సూత్రము రాదు.

వివ :— “దర్శనీయమానినీ” ఇత్యాదులందు స్త్రీలింగమగు మానినీశబ్దముత్తరమగును గాన “త్రియాఃపుంసత్” సూ. చే పుంసద్భావము సిద్ధమగును. అయినను సమాసాధికరణముగానటి మానినీశబ్దము పరచగునపుడును స్త్రీలింగముగానటి మానినీశబ్దము పరమగునపుడును పుంసద్భావముకొలదిసూత్రమున మానినీశబ్దము గ్రహింపబడెను. “దర్శనీయమానినీ” అనుచోట మానినీశబ్దము స్త్రీలింగమైనను సమాసాధికరణము గాదు. ఈ విషయమును సూచించుటకే “స్వభిన్నం కాంచిత్” (దర్శనీయాం మన్యతే) అని యాపాదించబడెను. తనకంటె చిన్నమగు మరియొకస్త్రీని నుండరమైనదానినిగ తలంచుస్త్రీ యనియ్యము. దర్శనీయమాని అనుచోట మానినీశబ్దము పుంలింగము గానత్రియాఃపుంసత్ సూత్రమునట ప్రాప్తిలేదు. ఇచటనీసూత్రముచేతనే పుంసద్భావమగును.

842. స కౌపదాయాః. 6-3-37. స, కౌపదాయాః। (త్రియాః, పుంసత్)

కౌపదాయాః త్రియా స పుంసత్। పాచికాభార్యః। రసికాభార్యః। ముద్రికాయతే। ముద్రికామానినీ। (పా) కౌపద ప్రతిషేధే తద్భేదపుగ్రహణమ్। నేపా। పాతా భార్య యస్య సః పాకభార్యః॥

842. కకారౌపదమగు త్రివాచకమునకు పుంసద్భావము రాదు. తత్త్వాత్రవా రికములచే ప్రాప్తమగు పుంసద్భావమునగిది విషేషము. పాచికాభార్యః। (పాచికా భార్య యస్య) “త్రియాః పుంసత్” సూ. చే. ప్రాప్తమగుపుంసద్భావమునకు విషేధము. రసికాభార్యః। (రసికా భార్యయస్య) పుంసద్భావవిషేధము. ముద్రికాయతే। ముద్రికాశబ్దముకంటె కృజ్ ప్రత్యయము. పూర్వసూత్రముచే ప్రాప్త

మగు పుంవద్భావమునకు నిషేధము. మద్రితామానినీ. “వర్జనీయమానినీ” అను చోటునందువలె ప్రక్రియ నెరుగునది. పుంవద్భావనిషేధము విశేషము.

(బ) నకోపచాయాః అనుసూత్రముచే విధింపబడు నిషేధమందు తద్దితవు పదములను గ్రహించవలయును. తద్దితప్రత్యయసంబంధి వుప్రత్యయ (ఐస్వర) సంబంధి యైనటువంటి కకారముపధాగల శబ్దమునకే పుంవద్భావనిషేధమని యర్థము. పాకభావ్యః (పాకా భావ్యా యస్య సః) పాకశబ్దముదామలలో నివర్తించ బడినది. అందుచేని పటికారము తద్దితసంబంధిగాని వుసంబంధిగాని కానందున నిషేధము ప్రవర్తించదు.

వివ:—పంచదాతువుకంటె ఐస్వరప్రత్యయము అకారదేశము టాప్రత్యయము ఇత్వము ప్రవర్తించిన పాచికాశబ్దము సిద్ధమగును. రసశబ్దముకంటె “అత ఇనివదా” (3-2-116) సూ. చే కస్థాస్థాస్థి అనుసర్థమున తస్ప్రత్యయము. (తద్దితము) దానికే ఇకారదేశము టాప్ మొదలగుదానినిచేసిన రసీకాశబ్దము సిద్ధ మగును. మద్రేపుభవా అనుసర్థమున మద్రశబ్దముకంటె “మద్రప్రత్యయః కస్థ” (4-2-131) సూ. చే కస్ప్రత్యయము. (తద్దితము) టావాద్యసంతరము మద్రకా అనియగును. ఈసర్థములందును పుంవద్భావమునిషిద్ధమగును.

843. సంజ్ఞాపూరణ్యోశ్చ. 8-3-38. సంజ్ఞాపూరణ్యోః, చ,
(స, పుంవత్)

అన్నయోర్న పుంవత్. దత్తాభావ్యః, దత్తామానినీ. దాని
క్రియానిమిత్తః త్రిమాం పుంసీ చ సంజ్ఞాపూర్తయమితి
భాషితపుంస్కత్వచుష్టిః పఞ్చమిభావ్యః పఞ్చమిపాశా॥

843. సంజ్ఞావాచకముగాని పూరణప్రత్యయముగాని యగుత్రివాచక శబ్దమునకు పుంవద్భావము రాదు. దత్తాభావ్యః (దత్తా భావ్యా యస్య) దత్తాశబ్దము సంజ్ఞావాచకము. “త్రిమాంపుంవత్” సూ. చే ప్రాప్తమగు పుంవద్భావమునిరది నిషేధము. దత్తామానినీ. దత్తాం మన్యతే అనుసర్థమున తస్ప్రత్యయము. పుంవద్భావనిషేధము. దానక్రియను (దానమును) పురస్కరించుకొనియే దత్తాశబ్దము పుంలింగమందు త్రిలింగమందును సంజ్ఞాశబ్దమైనది. అందుచే నొకేప్రవృత్తినిమిత్త మందు భాషితపుంస్కత్వమగును గాన “త్రిమాంపుంవత్” సూత్రమువలన ప్రాప్తమగు పుంవద్భావముసూత్రముచే నిషేధింపబడును. పఞ్చమిభావ్యః (పఞ్చమి భావ్యా యస్య) పఞ్చమిశబ్దము పూరణప్రత్యయము గాననిషేధమగును. పఞ్చమిపాశా. రుత్తితార్థమున పాశపప్రత్యయము. నివర్తమగుపంచమి యని యర్థము. “తసిలామి” (810) సూ. చే ప్రాప్తమగు పుంవద్భావము నిషిద్ధ మగును.

844. పృథ్వినిమిత్తస్య చ తద్దితస్యాపరత్వనివారే. 8-3-38.
పృథ్వినిమిత్తస్య, చ, తద్దితస్య, అపరత్వనివారే. (స, పుంవత్)

వృద్ధిశబ్దేన విహితా యా వృద్ధిః తద్దేతుర్యస్తద్ధితోఽ
 రక్తవికారారస్వదన్తా త్రీ న పుంపత్. ప్రొమ్మిదార్కః।
 మాధురీయతే। మాధురీమానిసి। వృద్ధివిం లస్య కిమ్।
 మధ్యమభార్యః। తద్ధితస్య కిమ్। కాణ్డలాపభార్యః। వృద్ధి
 శబ్దేన కిమ్। తాపద్భార్యః। లక్ష్మీతు కాషాయా రస్థా యస్య
 సః కాసాయకస్థః। వికారే తు హైమీ ముద్రితా యస్య సః
 హైమముద్రికః। వృద్ధిశబ్దేన వృద్ధిం స్త తి ఫలోపదానాదావా
 దిహ న పుంపత్. వైయాకరణభార్యః। పౌపశ్వదార్కః॥

844. వృద్ధిశబ్దముచే విధింపబడు వృద్ధికి నిమిత్తమై రక్తాక్షరముకంటె
 వికారాక్షరముకంటె భిన్నమైన తద్ధితప్రత్యయమస్తమందుగల ప్రొమ్మిదార్కమనకు
 పుంపద్భావము ప్రవర్తించదు. సూత్రములోని వృద్ధిశబ్దమునొప్పద్ధివలన వృద్ధి
 శబ్దముచే విధింపబడువృద్ధిసమనర్థము లభించినదని గ్రహించునది. ప్రొమ్మిదార్కః
 స్రుష్టుశబ్దము దేశవిశేషవాచకము. స్రుష్టుభవా అనునర్థమున “తత్రవః” అను
 సూత్రముచే స్రుష్టుశబ్దముకంటె అప్రత్యయము. “యస్యేతిచ” సూ. చే
 అకారలోపము. అప్రత్యయము జీతగుటవలన “తద్ధితేష్యవామాదేః”
 (7-2-122) సూ. చే నాదివృద్ధి. “టిద్ధాదౌ” సూ. చే టీపు. ప్రొమ్మి అని
 యగును. ప్రొమ్మి భార్య యస్య అనిపగ్రహము. “త్రియాఃపుంపత్” సూత్రము
 వలన ప్రొమ్మిచు పుంపద్భావమీసూత్రముచే నిషేధింపబడును. మాధురీయతే.
 “తత్రభవః” (4-3-103) సూ. చే మాధురాయాంభవా అనునర్థమున మాధురీయము
 కంటె నన్ ప్రత్యయము. అకారలోపము అదివృద్ధి జీవుప్రవర్తించిన మాధురీ
 అనియగును. పిదప మాధురీవాచరతి అనునర్థమున “రర్తు ర్భౌ” (3-1-11)
 సూ. చే క్యజ్ ప్రత్యయము. ననాద్యస్తధాతుదగుటచే లవాదులగును. ఇచట
 “క్యజ్ మానినోశ్చ” సూ. చే ప్రొమ్మిచు పుంపద్భావము నిషేధింపబడును.
 మాధురీమానిసి। మాధురిం (మాధురాయాం భవాం) మన్యతే అనునర్థమున మన
 దాతువుకంటె జీవిప్రత్యయము. ఉపపదసమాసము. ఇదినరారాంతమగుటవలన దివి
 ష్టముకంటె జీవప్రత్యయము. ఇచటను “రర్తు మానినోశ్చ” సూ. చే ప్రొమ్మిచు
 పుంపద్భావము నిషేధింపబడును.

మధ్యమభార్యః। మధ్యమా భార్య యస్య “త్రియాఃపుంపత్” సూ. చే
 పుంపర్థము. మధ్యశబ్దముకంటె “మధ్యాన్యః” (4-3-8) సూ. చే మధ్యప్రత్యయ
 మునుచేసిన మధ్యమాశబ్దము పిదపగును. ఇచట మధ్యప్రత్యయము వృద్ధిహీనుని
 కాదు. సూత్రమున వృద్ధినిమిత్తస్య అనుపదము లేకున్ననిచట పుంపద్భావనిషే
 ధము ప్రవర్తమగును. కాణ్డలాపభార్యః। (కాణ్డలాపీ భార్య యస్య) “త్రియాః
 పుంపత్” సూ. చే పుంపద్భావము. వికార కాషాయ రుచివాచకం కాణ్డలాప
 కలూజ్ భావికంటె “రర్తుభావ” (3-1-11) సూ. చే రర్తుప్రత్యయము.
 “అదోజ్ఞతి” (256) సూ. చే వృద్ధి. అవాదేశము. ఉపపదసమాసము. “వైయాకరణ”

సూ. చే జీవు. కాణ్ణలాపీ, అనియగును. ఇచట అణప్రత్యయము వృద్ధికి విమిత్తమైనను తద్దితముగాదు. (కృత్తు) సూత్రమున తద్దితస్య అనుపదములేనిచో నిచట పుంపద్భావనిషేధము ప్రసక్తమగును. తావద్భావ్యః (తావతీ భార్య యస్య) పుంపద్భావము. తచ్చబ్ధిముకంటె పరిమాణార్థమున “య తదేతేభ్యః పరిమాణే వతుష్” (5-2-39) అను సూ. చే వతుష్ప్రత్యయము. “అ సర్వ నామ్నః” (438) సూ. చే నాకారాదేశము. వతుష్ప్రత్యయముగిత్తు గానజీవగును. తావతీ అనియగును. ఇచట వతుష్ప్రత్యయము వృద్ధిసంజ్ఞకమగునాకారమునకు నిమిత్తమైనను వృద్ధిశబ్దముచే నాకారము విహితముగాదు. కానసూత్రమున “వృద్ధి శబ్దేనవిహితా” అను సర్థము వివక్షితముగానిచోనిట్టిసలములందు పుంపత్త్వనిషేధము ప్రసక్తమగును.

ర కార్తకమగు తద్దితా న్నమునకు కాషాయకస్య అనియుదాహరణము. కాషాయో వస్థా యస్య అనివిగ్రహము. పుంపద్భావము. కషాయేన ర క్తా అనుసర్థమున “తేన ర క్తం రాగాత్” (4-2-1) అను సూ. చే కషాయశబ్దముకంటెనణప్రత్యయము. అకారలోపము ఆదివృద్ధి జీవప్రత్యయమును ప్రవర్తించిన కాషాయా అనురూప మగును. ఇచట వృద్ధిని తరమగు తద్దితము ర క్తార్థమగుటచే పుంపద్భావనిషేధము ప్రవర్తించదు. హైమముద్రికః హైమీ యుద్రికా యస్య అనివిగ్రహము. పుంపద్భావము. హేమోవిరారా అనుసర్థమున హేమనోశబ్దముకంటె “అనుదా తాదేశ్య” (4-3-147) సూ. చే అణప్రత్యయము. టిలోపము. ఆదివృద్ధి “టిద్దాణజ్” సూ. చే జీవు. హైమీ అనియగును. ఇచట తద్దితము వికారార్థమున విహితమగుటచే నిషేధము ప్రవర్తించదు.

వ్యాకరణమధీతే అనువర్థమున వ్యాకరణశబ్దముకంటె “తదధీతే తద్వేద” (4-2-59) అను సూ. చే నణప్రత్యయము. “యస్యేతివ” సూ. చే సూర లోపము. అణప్రత్యయము ణీత్తగుటవలన ప్రాప్తమగునాదివృద్ధి “నయ్యాభ్యాం వదాన్తాభ్యామ్” (7-3-3) అను సూ. చే నిషేధింపబడును. “నయ్యాభ్యాం” అను సూత్రముచేతనే యకారమునకు పూర్వమైకారాగమమగును. “టిద్దాణజ్” సూ. చే జీవు. వై యాకరణీ అనియగును. వ్యాకరణమును చదువుకొను స్త్రీయని యర్థము. వై యాకరణీ భార్య యస్య అనువిగ్రహమున సమానము. “స్త్రీయాః పుంసోః” సూ. చే పుంపద్భావము. వై యాకరణభార్యః అనియగును. స్వశ్వస్యాపత్యం స్త్రీ అనుసర్థమున స్వశ్వశబ్దముకంటె “శివాడిభ్యోఽణ్” (4-1-112) సూ. చే నణప్రత్యయము. అకారలోపము. ఆదివృద్ధి “నయ్యాభ్యాం” సూత్రముచే నిషేధింప బడును. అసూత్రముచేతనే ప్రథమవకారమునకు పూర్వమౌకారాగమము. జీవప్రత్యయము. సౌవశ్వీ అనియగును. సౌవశ్వీ భార్య యస్య అనువిగ్రహమున సమానపుంపద్భావములవలన సౌవశ్వభార్యః అనియగును. ఈరెండుసలములందు ఆదివృద్ధి “నయ్యాభ్యాం” అనుసూత్రముచే నిషేధింపబడినవి వృద్ధినిమిత్తక తద్దిత

ప్రత్యయాస్తమై సంధున సీసూత్రముచే పుంపద్భావనిషేధము ప్రాప్తమగుచున్నది. అయినసీసూత్రమున వృద్ధినిమిత్తస్య అనుచోట నిమిత్తపదము ఫలోపహితవరము. కావునతద్ధితప్రత్యయమును నిమిత్తముగజేసికొని యెవట వృద్ధియితరముచే నబాధితమై ప్రవర్తించునో అట్టితద్ధితాస్తమనకే పుంపద్భావనిషేధమని సూత్రమునకర్థములభించును. ఇట్లు చెప్పబడవలసిన పై రెండుచోట్లులందు సదప్రత్యయము వృద్ధినిమిత్తమైననావృద్ధి నిషేధింపబడినందున వృద్ధి ప్రసవ రింపకుండుటచే పుంపద్భావనిషేధము ప్రవర్తించదు. ఇట్లరూపములు సిద్ధమగును.

వివ :— “వృద్ధే నధితస్య” అని వరించినను పక్షివిధానికి నిమిత్తాస్తమను చెప్పినచో వృద్ధినిమిత్తస్య తద్ధితస్య అనునర్థము లభించుచుండ సూత్రమున నిమిత్తగ్రహణముచే ఫలోపహితమగువృద్ధి నిమిత్తము గావలయునని వివక్షింపబడును.

845. స్వాస్థ్యాచ్చేతః. 845-40. స్వాస్థ్యాత్, చ, ఈతః. (న, త్తయాః, పుంపత్)

స్వాస్థ్యాద్యఈకారస్తదన్తా స్త్రీస పుంపత్. సుకేశభార్యః।
స్వాస్థ్యాత్ కిమి. పటుభార్యః। ఈతః కిమి. అకేశభార్యః।
(వా) అమానినీతి పక్షప్రమి. సుకేశమానినీ॥

845. స్వాంగమును (అద్రవంమూరిమత్స్వాస్థ్యమ్ ఇత్యాదిలక్షణాలక్షితము) జోధించుశబ్దముకంటె పరిమగునీకారమంతమందుగల స్త్రీవాచకమునను పుంపద్భావము రాదు. సుకేశభార్యః। (సుకేశభార్యాయస్య) సుకేశబిందుకంటె “స్వాస్థ్యాచ్చేతసర్జనాత్” (518) సూ. చే జీషప్రత్యయము. “స్త్రీయాఃపుంపత్” సూ. చే ప్రాప్తమగు పుంపద్భావము నిషేధింపబడును. పటుభార్యః। (పట్యభార్యాయస్య) గుణవాచకమగు పటుశబ్దముకంటె స్త్రీనింగమున “వోతోగుణపచనాత్” (505) సూ. చే జీష. పుంపద్భావమువలననది నివర్తించును. ఈసూత్రమున “స్వాస్థ్యాత్” అనుపదముండుటవలన స్వాస్థ్యవాచకముకానట్టి పటుశబ్దము ప్రత్యతిగగల ఈకారస్తమందుగలదానికి పుంపద్భావనిషేధము వారితమగును. అకేశభార్యః। (అకేశభార్యాయస్య) పుంపద్భావము. అవిద్యమానాః రేధాయస్యాః అనువిగ్రహమున “నశ్చోఽస్త్యధానాం” అనువారికముచే నమానమును ఉత్తరపదలోపమును చేసిన అకేశా అనియగును. కేశములు స్వాంగమున సను “నహనశ్చోవిద్యమానపూర్వాచ్చ” (518) సూ. చే నిషేధమువలన జీషప్రవర్తించక తామ్రప్రవర్తించును. ఈసూత్రమున ఈతః అనుపదముండుటచే అకేశశబ్దమునకు పుంపద్భావనిషేధము వారింపబడును.

(వా) మానినీశబ్దముపరమగునపుడు “స్వాస్థ్యాచ్చేతః” సూత్రముచే పుంపద్భావనిషేధము ప్రవర్తించదని చెప్పవలయును. సుకేశమానినీ। (సుకేశిం

మన్యతే) ఇవటనివార్తికముచే పుంపద్భావనిషేధము నిషేధింపబడినందున పుంపద్భావము ప్రవర్తించును.

వివ:— ఈతః అనునది “ప్రియా:” అనుదానికి విశేషణము. తదన్వధి పలన ఈకారాన్వయ ప్రీతాచకళబిస్య అనునర్థము లభించును. ఇట్లు ఫలితమగు నర్థమే తదన్తాప్రీతి అని మూలమున చెప్పబడినది.

848. జాతేశ్వ. 8-31-41. జాతేశ, చ। (వ, పుంపత్)

జాతేశ: పరో య: శ్రీప్రత్యయస్తదన్తం న పుంపత్।
శూద్రాభార్య:। బ్రాహ్మణీభార్య:। సౌత్రస్యైవాయం నిషే
ధ:। తేన హా సిదీనాం సమూహో హా సికమిత్యత్ర భస్యాధ
ఇతి తు భవత్సేవ॥

848. జాతివాచకముకంటె పరమగు శ్రీప్రత్యయము న్నమందుగలశబ్దము పుంపద్భావమును పొందదు. శూద్రాభార్య:। (శూద్రా భార్యా యస్య) శూద్ర శబ్దముకంటె “శూద్రాదామహత్పుర్వా” అనువచనముచే టాప్ప్రత్యయము. పుంపద్భావనిషేధము. బ్రాహ్మణీభార్య:। (బ్రాహ్మణీ భార్యా యస్య) “కారర వాద్యణోజీన్” (530) సూ. చే బ్రాహ్మణశబ్దముకంటె జీన్ప్రత్యయము. పుంపద్భావనిషేధము. సూత్రముచే విహితమగు పుంపద్భావమునకే యినిషేధము ప్రవర్తించును. (ఇందు వ్యాఖ్యానమేమానము) అందుచే హా సికమ్ (హా సిదీ నాం సమూహ:) అనుచోట “భస్యాధేతద్ధితే” అనునార్తికముచే విధింపబడు పుంపద్భావము నిశ్చయముగ ప్రవర్తించును.

847. సంఖ్యయాఽవ్యయాసన్నాదూరాధికసంఖ్యాస్సంఖ్యే
యే. 2-2-25. సంఖ్యయా, అవ్యయా.... సంఖ్యాః,
సంఖ్యేయే (బహువ్రీహా, సుప్)

సంఖ్యేయార్థయా సంఖ్యయా అవ్యయాదయస్సమ
స్యన్తే। న బహుప్రేమీ:। దశానాం సమీపే యే సన్తి తే
ఉపదేశా:। నవ ఏకాదశవేత్కర్త:। బహువ్రీహా సంఖ్యేయే
ఇది వక్ష్యమాణో ధచ్॥

847. సంఖ్యయా పరిచ్ఛేద్యమ్ = సంఖ్యేయమ్ లెక్కింపదగినది. సంఖ్యే
యమును బోధించు సంఖ్యావాచకముతో, అవ్యయము అసన్నాదూరాధికశబ్దములు
సంఖ్యావాచకము సమపించును, అది బహుప్రేమీసంజకమగును. ఉపదేశా:।
(దశానాం సమీపే యే సన్తి) ఇవటనువయనువద్యయము (నమీపవ ర్తిబోధకము)
సంఖ్యేయార్థకసంఖ్యావాచకమగు దశశబ్దముతో సమపించెను. వదికి సమీపముం
దుండునవని యుక్తము. వదికి సమీపముననుండునవి తొమ్మిదిగాని వదనోకండు
గాని యగును, సమాసాన నర్థము ముఖ్యుగాదిప్రక్రియచేపిననుపదశన్ అనియుం

దును. ఇప్పుడు “బహువ్రీహా సంఖ్యేయే దజబహుగణాత్” (858) అనువక్ష్యమాః సూత్రము చేనుపదశనోకబిముకలై దచప్రత్యయము. (సమాసాస్యము) ప్రవర్తించును. పిదప “సన్తద్ధితే” సూ. చే టిలోపము ప్రవర్తింప ఉపదేశాః అనియగును.

వివ :— ప్రసంగవశమున పుంవద్భావతన్ని పేదప్రకరణములు వ్యాఖ్యానము చేయబడి ప్రకృతమునకు సమాసవిధాయకశాస్త్రము వ్యాఖ్యానము చేయబడెను. ఏతత్సూత్రః పయములగుపదములకు సామానాధికరణ్యము లేకపోవుటచేతను అన్యపదాదుఃకుండకపోవుటచేతను “అనేకమన్యపదార్థే” అను పూర్వసూత్రముచే సమాసముప్రాప్తమగుచుండనిసూత్రమారంభింపబడెను.

848. తి వింశతేర్ధితి. 8-4-142. తి, వింశతేః. డితి. (భస్య, లోపః)

వింశతేర్భస్య తిశబ్దస్య లోపస్యాద్ధితిః అసన్నవింశాః।
వింశతేరాసన్నా ఇత్యర్థః। అదూరత్రింశాః। అధికచత్వారింశాః। ద్వో వా త్రయో వా ద్విత్తాః। ద్విరావృత్తా దశద్విదశాః। వింశతిర్థితిః।

848. తి అనునది లుప్తపద్యస్తము. దత్తారమిత్యంజగల ప్రత్యయము పరమగునపుడు భసంజ్ఞకమగు వింశతిశబ్దము యొక్క- తిశబ్దమునకు లోపమగును. అసన్నవింశాః। పూర్వసూత్రముచేనాసన్నశబ్దమునకు పద్యస్తమగు వింశతిశబ్దమునకును సమాసము. సుబ్బగద్యసంతరమున “బహువ్రీహా సంఖ్యేయే” సూ. చే. దచప్రత్యయమునుచేసిన అసన్నవింశతి + అ అనియుండును. “తేః” (317) సూ. చే నికారమునకుమాత్రము లోపము ప్రాప్తమగుచున్నది. దానిని బాధించి యీసూత్రముచే తిశబ్దమునకు లోపమగును. పరరూపము. ఇటువదితి సమీపముననున్నపనియర్థము. అదూరత్రింశాః। అదూరశబ్దమునకుత్రింశచ్ఛబ్దముతో పూర్వసూత్రముచే సమాసము. దచప్రత్యయము. “తేః” సూ. చే టిలోపము. అధికచత్వారింశాః। అధికశబ్దమునకు చత్వారింశచ్ఛబ్దముతో సమాసము. దచప్రత్యయటిలోపములు. ద్విత్తాః। సంఖ్యావాచకమునకు సంఖ్యావాచకముతో సమాసమునకుదాహరణమిది. ద్వో వా త్రయో వా అమనర్థమున సమాసము. దచప్రత్యయటిలోపములు. రెండుగాని మూడుగాని యమియర్థము. సంఖ్యావాచకమునకు సంఖ్యావాచకముతో సమాసమునకు మరియొకయుదాహరణము. ద్విదశాః। ద్విరావృత్తా దశ అనునర్థమున సమాసము. దచప్రత్యయటిలోపములు ఇరువదియనియర్థము.

849. దిక్షామాన్యస్తరాలే. 1-2-28. దిక్షామావి, అస్తరాలే। (బహువ్రీహిః)

దికో నామాన్యస్తరాలే వాచ్యే ప్రాగ్భక్। దక్షిణస్యాశ్చ పూర్వస్యాశ్చ దికోఽస్తరాలం దక్షిణపూర్వాః। నామగ్రహణాద్వోగికానాం నః ఐష్ట్యాశ్చ కౌటేర్యాశ్చాస్తరాలం దిక్॥

849. అంతరాలము (ఆగ్నేయాదివిదిక్కులు) వాచ్యమగునపుడు దిగ్వాచకములు పరస్పరము సమపించును. అది బహుప్రీహిసంజ్ఞకమగును. దక్షిణపూర్వా (దక్షిణస్యాః పూర్వస్యాశ్చ దిశోఽస్తరాలమ్) దక్షిణాపూర్వాశబ్దములకు సమాసము సుబ్లుగాదులు. దక్షిణదిక్కునకు తూర్పుదిక్కునకు మధ్యనుండుదిక్కుని యర్థము.

దిశోఽస్తరాలే అని పఠించినను దిశః అనుపదమువలన దిగ్వాచకములనెడి యర్థము లభించుచుండ నామగ్రహణమువలన దిక్కులందు రూఢములగు శబ్దములే గ్రహింపబడును గానియోగమువలన సిద్ధములగు దిగ్వాచకములు గ్రహింపబడవు. అందుచేనట్టి యాగికములగు దిగ్వాచకములకినూత్రముచే సమాసము రాదు. ఐన్ద్ర్యాశ్చ కౌటేర్యాశ్చ అస్తరాలం దిక్. ఇచటైన్ద్రీశబ్దమవయవశక్తిచే (ఇంద్రసంబంధినీ) తూర్పుదిక్కును బోధించును గానయోగికము. ఇట్లు కౌటేరీశబ్దము గూడయోగికమే. (కౌటేరస్య సంబంధినీ) కాన వీనికి సమాసము రాదు.

850. తత్ర తేనేదమితి సరూపే. 2-2-27. తత్ర, తేన, ఇదమ్, ఇతి, సరూపే (బహుప్రీహిః)

సప్తమ్యస్తే గ్రహణవిషయే సరూపే పదే తృతీయాస్తే చ ప్రహరణవిషయే ఇదం యుద్ధం ప్రవృత్తమిత్యర్థే సమస్యేతే కర్మవ్యతిహారే ద్యోతే స బహుప్రీహిః. ఇతిశబ్దదయం విషయవిశేషో లభ్యతే॥

850. తత్ర అనుపదముచే సప్తమ్యస్తములు వివక్షితములు. తేన అనుపదముచే తృతీయాస్తములు వివక్షితములు. వీనికి క్రమముగ “గ్రహణవిషయే”, “ప్రహరణవిషయే” అనువానిని విశేషణములుగనధ్యాహరము చేయవలయును. కర్మవ్యతిహారే అనుదానిదిగూడ సధ్యాహరమును చేయవలయును. ఇదమ్ అనుదానికి యుద్ధమ్ అనువిశేష్యమునధ్యాహరము చేయవలయును. గ్రహణశబ్దము గృహ్యతే (గ్రహింపబడహనది) అను వ్యుత్పత్తివలన కేశములుమొదలగువానిని బోధించును. గ్రహణమ్ విషయః (వాచ్యః) యయోస్తే అనువిగ్రహమందు సమాసముచే గ్రహణవిషయే అని యగును. గ్రహణవాచకములని యర్థము. ప్రహరణశబ్దము ప్రప్రియస్యనేన అనువ్యుత్పత్తివలన ప్రహరణసాధనములగు దండాదులను బోధించును. ప్రహరణవిషయే అనుపదమునకు ప్రహరణవాచకములని యర్థము. కర్మవ్యతిహారమననన్యోన్యగ్రహణము (కేశాదులను పరస్పరము పట్టుకొనుట) అన్యోన్యప్రహరణము (దండాదులచేనొకరినొకరు బాదుకొనుట) అనితెలియునది. సమాసవర్తములుగలిగి గ్రహణవాచకములగు రెండుసప్తమ్యస్తములు, సమాసవర్తములనుగలిగి ప్రహరణవాచకములగు రెండుతృతీయాస్తములును ఈయుద్ధము జరిగినదను నర్థమున కర్మవ్యతిహారము ప్రతియథాసమగునపుడు

సమసించునదియు బహుప్రీహి సంజకమగునని సూత్రార్థము. సూత్రార్థముల వలన వింతటివిషయవిశేషము లభింపకున్నను లోకప్రసిద్ధియనెడి ప్రకాశమును బోధించునితిశబ్దమువలననది లభించునని గ్రహించునది.

వివ:—ఇదంయుద్ధమ్ అనునది “క్రియాభిదానాత్” అను భాష్యమువలన క్రియామాత్రమనుబోధించును. గ్రహణప్రహరణములు క్రియలకువలక్షణము. కావున “కర్తాకర్తృప్రథితయశసః”, “హస్తాహస్తమిషాత్” మొదలగు ప్రయోగములును సాదువులగును

851. అన్యేషామపి దృశ్యతే. 8-3-137. అన్యేషామ్ అపి, దృశ్యతే. (దీర్ఘః)

దీర్ఘ ఇత్యనువర్తతే. ఇచి కర్మవ్యతిహరే బహుప్రీహా పూర్వపదాంతస్య దీర్ఘః. ఇచ్ సమాసాన్తోవత్స్యతే. తిష్ఠద్ ప్రభృతిష్విచ్ ప్రత్యయస్య పాతాదవ్యయ్యాభావత్యమవ్యయ త్వం చ. కేశేషు కేశేషు గృహీత్వా ఇదం యుద్ధం ప్రవృత్తం కేశాకేశి. దక్షైర్దక్షైశ్చ ప్రహృత్యేదం యుద్ధం ప్రవృత్తం దక్షాదక్షి. ముష్టిముష్టి॥

851. ఇచ్ ప్రత్యయము పరమగునపుడు కర్మవ్యతిహరబహుప్రీహియందు పూర్వపదమునకు దీర్ఘ మగును. సమాసాంతమగుచిచ్ ప్రత్యయము “ఇచ్ కర్మవ్యతిహరే” (871) సూ. చే ముందు చెప్పబడును. తిష్ఠద్వాని గణముననిచ్ ప్రత్యయము పరిపఠింపబడినది. అందుచేనిజ సమవ్యయ్యాభావమై యవ్యయమగును.

కేశాకేశి:—“కేశేషు కేశేషు గృహీత్వా స్థితయోరిదం యుద్ధం ప్రవృత్తం” అనువిగ్రహమందు “తత్రతేనేదమ్” అనుసూత్రముచే కేశేషు కేశేషు అనునప్రత్యయములకు సమాసము. సుబుక్కు. ఇచ్ కర్మవ్యతిహరే” సూ. చే నిచ్ ప్రత్యయము. “యప్యేతిచ” సూ. చే నకారలోపము. ఈసూత్రముచే పూర్వపదాంతమునకు దీర్ఘము. అవ్యయమగుటచే సమ సముకంఠెనుత్పన్నమైన సుప్పనటలుక్కుగును. కేశాకేశి అనియగును. ఒకరికేశములనొకరు పట్టుకొనియుండు మనుజులకు జరిగినయుద్ధమనియర్థము. దక్షాదక్షి:—“దక్షైర్దక్షైశ్చ ప్రహృత్య స్థితయోరిదం యుద్ధం ప్రవృత్తమ్ అనునర్థమున సమాసము. సుబుక్కు. ఇచ్ ప్రత్యయము. అకారలోపము, పూర్వపదాంతదీర్ఘము. అవ్యయత్వము. దక్షాదక్షి. ఇచ్ ముష్టిముష్టి యనుచోట ప్రక్రియసూహించునది. (ముష్టిభిర్ముష్టిభిః ప్రహృత్యేదం యుద్ధం ప్రవృత్తమ్)

825. ఓర్గుణః. 8-4-148. ఓః. గుణః. (ఠస్య, తద్ధితే)

ఉపర్ధానవ్యధవ్య గుణస్యాత్తద్ధితే. అవాదేశః. బాహూ బాహుని. ఓరోఽతివత్తత్యే గుణోక్తిస్సంజ్ఞాపూర్వకోవిధి

రనిత్య ఇతి జ్ఞాపయితుమ్। తేన స్వాయంభువమిత్యాది
సిద్ధమ్। సరూపే ఇతి కిమ్। హలేన ముసలేన॥

852. ఉపకారమంతమందుగలిగి భసంజకమగు పదమునకు తద్దిత ప్రత్య
యముపరమగునపుడు గుణమాదేశమగును. బాహూబాహవి. (బాహౌ చ బాహౌ
చ గృహీత్యేదం యుద్ధం ప్రవృత్తమ్) బాహుశబ్దములకు “తత్రతేనేదమ్” సూ.చే
సమాసము. సుబ్బుక్క. ఇచ్ఛప్రత్యయము. పూర్వసూత్రముచే పూర్వపదమునకు
దీర్ఘము. ఇచ్ఛప్రత్యయము తద్దితమగుటవలననది పరమగునపుడీసూత్రముచేమకా
రమునకు గుణము. అవాదేశము. అవ్యయమగుటచే విశిష్టముకంటెనుత్పన్న
మగు యవ్యవకు లుక్కుగును. ఒకరిచేతి నొకరు పట్టుకొనియుండు మనుజులకు జరి
గిన యుద్ధమనియర్థము. ఆ సరతమ్యమువలననుకారమునకు గుణమోకారమే
యగును గావున “ఓరోత్” అనుసూత్రమును రచించిననుకారమునకొకారమాదేశ
మగునను నర్థము లభించును. అయినను సంజ్ఞాపూర్వకమగు విధానమనిత్యమగు
సగ్రమును జ్ఞాపనముచేయుటకు గుణపదముపాత్రమైనది. గావున స్వాయంభువమ్
ఇత్యాదిరూపములు సాధువులగును. స్వయంభువ ఇదమ్ అనుసరమున “తస్యే
దమ్” (4.3-120) అను సూ. చే స్వయంభూశబ్దముకంటె నణ్ణప్రత్యయము.
అదివృద్ధి. స్వాయమ్భూ+ల అనియుండనీసూత్రముచే గుణముపాదమగుచున్నది.
కాని గుణః అను సంజ్ఞాప్రరూపముతో నీసూత్రముచే గుణాదేశము విహితమగు
టవలన నీసూత్రము సంజ్ఞాపూర్వకమగు విధియగును. అందుచే నీసూత్రమనిత్య
మగుటవలన నీసలమందు ప్రవర్తించదు. ఉపకారదేశమగును. “స్వాయమ్భువమ్
అనునది సాధువగును. హలేన ముసలేన। ఇవి తృతీయాప్రముతేన సమానాను
పూర్విగలవి గానందున “తత్ర తేనేదమ్” సూ. చే సమాసము ప్రవర్తించదు.
అసూత్రమున సరూపే అనుపదములేకున్నచిట్టిస్థలములందును సమాసముప్రసర్త
మగును.

వివ :— ఓః అనునది ఉశబ్దమునకు స్వప్రేకితవచనాప్రము. భస్య అనుదాని
కిదివిశేషణము. తదస్తపిధి, గుణః వృద్ధిః మొదలగు సంజ్ఞా ప్రరూపములతోనాదేశ
ములను విధించుసూత్రములు సంజ్ఞాపూర్వకములగు విధులగును. అనిత్యత్వము
వలనససార్యత్రికత్వము (విల్లచోటులప్రవర్తింపకుండుట) ఫలితమగును. ఈపరి
భాష భాష్యముననగపడదు. కాన స్వయంభువ ఇదమ్ అనుసరమున స్వాయం
భువమ్ అనురూపము సాధువు గాదు. భాష్యకానిచేనవిదాంతప్రయోజనముగల
పదములకు (గుణః మే) పారాయణమలందదృష్టాంతము చెప్పబడుటవలననీ
సూత్రమున గుణపదమునకునదృష్టాంతమును చెప్పబడు యుదితమని నాగోళియ
యాశయము.

853. తేన సహేతి తుల్యయోగే. 1-2-38. తేన, సహ, ఇతి.

తుల్యయోగే। (సమాసః, బహుప్రహీనః)

తుల్యయోగే పర్తమాసం సహిత్యేతత్త్వరియాత్తేన
ప్రాగ్వత్ ||

853. గమనాదిరూపమగునాకే క్రియతో సంబంధమును ద్యోతనజేయు సహ అనునది తృతీయావిభక్త్యస్తముతో సమసింపనది బహువ్రీహిసంజ్ఞర మగును.

వివ :—తేన అను పదమువలన తృతీయాస్తమునునర్థము లభించును. తుల్య యోగే అనుచోట తుల్యేన యోగఃకన్యన్ అని విగ్రహము, ఏకకాలికమగు గమ నాదిక్రియతో యోగమందనునర్థము లభించును.

854. వోవసర్జనస్య. 6-82. వా, ఉపసర్జనస్య. (ఉత్తరపదే, సహస్య, సః)

బహువ్రీహ్యవయపస్య సహస్య నస్సాన్యద్వా. పుత్రే..
సహ సపుత్రః, సహపుత్రో వా అగతః పితా. తుల్యయోగ
వచనం ప్రాయికమ్. సకర్మకః. సలోమకః ||

854. బహువ్రీహికవయపమగు సహ అనుదానికి వికల్పముగ సరాదాటక మగును. సపుత్రః పుత్రేణ సహగతః పితా అనునర్థమున సమకాలికమగునాగమన క్రియాయోగమును సహ అనునది ద్యోతనజేయుచున్నది గానసర్వానికి పుత్రేణ అను తృతీయాస్తముతో “తేనసహితి” అను సూ. చే సమాసమగును. సుబుద్ధి, ఈ సూత్రముచే నభావము. నభావము ప్రవ రింపనపుడు సహపుత్రః అనియగును. పుత్రునితో గలిసి పచ్చిసవాడని యర్థము. తండ్రికుమారులయొకడనుమేకకాలికము. సహ అనునది సమకాలికక్రియాసంబంధద్యోతకము. “తేనసహితి” సూత్రమున తుల్యయోగవచనము ప్రాయికము. కావున కొన్నిచోటులందు తుల్యయోగద్యోత కముగానట్టి సహ అనునదియు తృతీయాస్తముతో సమసింపట నిద్రించును. సకర్మకః. కర్మజ్ఞా సహ (కర్మగలదని యర్థము) అని విగ్రహము. ఇచ్చట సహ అనునది విద్యమానార్థద్యోతకము. తుల్యయోగవచనము ప్రాయికముగానిచో నిచట పూర్వ సూత్రముచే సమాసము ప్రవర్తింపకుండును. ఇట్లే సలోమకః అనురూపము సూహించవలయును. ఇచ్చటను సహ అనునది విద్యమానార్థద్యోతకమే.

వివ :—ఉత్తరపదాదికారమువలన సమాసమౌచ్యమగును. ఉపసర్జనమ్ అనునది దానికి విశేషణము. ఉపసర్జనస్య అనుచోట వ్యప్తయవయవార్థము. ఉప సర్జనసర్వావయవకసమాసమనునర్థము లభించును. ఈరీతిగ బహువ్రీహ్యవయ పస్య అనుమూలోక్తార్థము వలించును. “విభాషానపూర్వస్య” (484) అనుచోట నపూర్వస్య అనుమాత్రకారవిధేయ తుల్యయోగవచనము ప్రాయికమునుటలో జ్ఞానకము. కాకున్నచట సహ అనునది తుల్యయోగద్యోతకము కాదుగాన

సమాససభావములు ప్రవర్తించవు. సహార్వస్య అనుప్రయోగమసాధువు గావలయును.

855. ప్రకృత్యాఽశిషి. 6-3-83. ప్రకృత్యా, ఆశిషి. (సహస్య)

సహశబ్దః ప్రకృత్యా స్యాదాశిషి. స్వస్తిరాజ్ఞే సహా
పుత్రాయ స్వమాత్యాయః (వా) అగోవత్సహలేషితి
వాచ్యమ్. సగవే. సవత్సాయః. సహలాయా॥

855. ఆశీర్వాదమున సహశబ్దము సాదేశమును పొందక స్వరూపముతో నుండును. (స్వస్తిరాజ్ఞే) సహపుత్రాయః. “తేనసహేతి” సూ. చే సమాసము. ఆశీర్వాదమిచ్చట గమ్యమానమగుచున్నందున సహశబ్దమునకు “వోవసరసస్య” సూ. చే విహితదుగు సభావము నివ రించును. ఇట్లే సహమాత్యాయ అనుష్ఠలమున ఆశీర్వాదముప్రతీతమగుటచే సమాసానంతరము సభావము రాదని గ్రహించునది.

(వా) గోశబ్దవత్సశబ్దహాలశబ్దములకంటె భిన్నమగు శబ్దము పరమగునపుడు సహశబ్దమునకు ప్రకృతిభావమగునని చెప్పవలయును. గోవత్సహాలశబ్దములు పరములగునపుడాశీర్వాదమందై నను సహశబ్దమునకు ప్రకృతిభావము ప్రవర్తించదని యాశయము. సగవే. ఇచ్చట స్వస్తిరాజ్ఞే అనువాక్యమునధ్యాహంమును చేసికొనవలయును. ఆశీర్వాదము గమ్యమానమగుచున్ననివార్తికముచే సహశబ్దమునకు ప్రకృతిభావము నిషేధింపబడినందున సభావము ప్రవర్తించినది. ఇట్లే సవత్సాయ సహలాయ అనుష్ఠలములందును ప్రకృతిభావము ప్రవర్తించదు.

వివ :—అనువృత్తమగు సహస్య అనునది ప్రథమా స్థమున వివరిణామము నొందును. ఆశీర్వాదమున ప్రకృతిభావము నిత్యము గాన సపుత్రస్య యజమానవైశ్వర్యాభివృద్ధిరస్తు మొదలగు ప్రయోగములు సాధువులు గావని యెరుంగునది.

అవ :—ఇక బహుప్రీహీమాత్రమందు ప్రవర్తించెడిసమాసాంతములను విధించుసూత్రములు వివరింపబడును.

856. బహుప్రీహా సంఖ్యేయే డబబహుగణాత్. 5-4-73.
బహుప్రీహా, సంఖ్యేయే, డబ్, అబహుగణాత్॥

సంఖ్యేయే యోబహుప్రీహీస్తస్మాద్దబ్ స్యాత్. ఉప
దహః బహుగణాత్క్రిమ్. ఉపవిహవః. ఉపగణాః
అత్ర స్వరే విశేషః. (వా) సంఖ్యాస్తత్పురుషస్య
వాచ్యః. నిర్గతాని త్రింశతో విత్రింశాని పరాక్ష చెత్రస్య.
నిర్గతత్రింశతోజ్జలిభ్యో నిత్రింశః బద్ధః॥

856. సంఖ్యయార్థకమగు సంఖ్యావాచకముతో “సంఖ్యయావ్యయా సన్నా” (847) అను సూ. చే విధింపబడు బహుప్రీహికంబె డచ్ ప్రత్యయ మగును. బహుశబ్దానము గణశబ్దానమునగు బహుప్రీహికంబె డచ్ ప్రత్యయము రాదు. ఉపదేశః (దశానాం సమీపే యే సన్తి) “సంఖ్యయా” అను సూ. చే సమాసము. ఉపబిహావః (బహూనాం సమీపే యే సన్తి) “బహుగణవతు” (259) అను సూ. చే బహుశబ్దమునకు సంఖ్యాసంఖ్యయున్నందున “సంఖ్యయా” అను సూ. చే సమాసమగును. “అబహుగణాత్” అనునిషేధమువలనవిచట డచ్ ప్రత్యయము రాదు. ఉపగణాః (గణానాం సమీపే యే సన్తి) పెన్తలమందువలె నివటను సమాసాదిప్రక్రియనెరుగవలయును. అబహుగణాత్ అనునిషేధమువలన డచ్ ప్రత్యయమురాదు. ఇచట డచ్ ప్రత్యయము ప్రవర్తించినను లేకున్నను గణ శబ్దమరూపమగుటవలననుపగణాః అనురూపమే యగును. అయినను డచ్ ప్రత్య యము ప్రవర్తింపబడో సమాసమునకు “విశః” అను సూ. చే సన్తోహత స్వరము ప్రసర్తమయ్యెడిది. లేనపుడిప్పుడు పూర్వపదప్రకృతిస్వరము సిద్ధ మగును.

(వా) సంఖ్యావాచకమంతమందుగల తన్మృదుషమునకు డచ్ ప్రత్యయమును చేప్పవలయును. నిప్తించాని. (వరాణి చైత్రస్య) విగ్రహాని త్రింశతః అనువిగ్రహ మున “విరాదయః క్రాంతాద్యర్థే” అనువార్తికముచే సమాసము. డచ్ ప్రత్యయము. “ఘే” సూ. చే టిటోపము. ముప్పదికంటె సదికమైనవని యర్థము. నిప్తించః (నిర్గతప్తించతః లంగులిభ్యః) అధము. ఇచటను “విరాదయః” ఇత్యాదిహస్తానిక ముచే సమాసాదిప్రక్రియనెరుగవలయును. ముప్పదియంగుళములకంటెసదికమగు పొడవు గలదని యర్థము.

857. బహుప్రీహా సత్కృష్టః స్వాక్షాత్ షట్. 5-4-118.

బహుప్రీహా : సత్కృష్టః, స్వాక్షాత్, షట్॥

వ్యక్తయేవ షష్టిః స్వాక్షాదావిసత్కృష్టస్తద్బహుప్రీహాః షట్ స్వాక్షాత్. దీర్ఘే సక్తిని యస్య స దీర్ఘ సక్తః॥ జలజాక్షి. స్వాక్షాత్ కిమ్. దీర్ఘ సక్తి శకటమ్. స్థూలాక్ష పేయయక్షి॥ ఆక్షోఽదర్శనాదిత్యచ్॥

857. సూత్రమున సత్కృష్టః అనుచోట షష్టి పంచమీవిభక్త్యర్థకము. ఇతే బహుప్రీహా అనుచోట సప్తమీయ వ్యక్త్యయముచే పంచమ్యర్థకము. “సత్కృష్టః” అనునది బహుప్రీహా విశేషణమగుటచే తదప్రవిధి గల్గును. “అద్రవం మూర్తి మత్” ఇత్యాదివిక్షణలక్షితమగునది యిచటి స్వాక్షాత్ అనుసకర్తము. స్వాంగవాచకము లగు సత్కృష్టిశబ్దములంతమందుగల బహుప్రీహికంబె షచ్ ప్రత్యయము. సమాసాప్త మగును. దీర్ఘ సక్తః (దీర్ఘే సక్తిని యస్య) షచ్ ప్రత్యయము. “యస్యేతి చి” సూ. చే వికారటోపము. పొడవైన తొడలుగలవాడని యర్థము. జలజాక్షి. (జలజే

ఇవ అక్షిణీ యస్యాః) షచ్ ప్రత్యయము. “యప్యేతిచ” సూ. చే వికారలోపము. జలజాక్షీ అనియగును. షచ్ ప్రత్యయము పితృగుటచే “షిర్హారాదిభ్యశ్చ” (501) సూ. చే జీష్ ప్రత్యయము. షచ్ ప్రత్యయమున పితృమునకిదియే ఫలమని గ్రహింపదగును. చద్యములవంటికన్నులుగలదని యర్థము.

దీర్ఘ సక్తి (దీర్ఘే సక్తి నీ యస్య తత్) శకటము. ఇచటినక్తిశబ్దము శకటా వయవమును బోధించుటచే “అద్రవంమూర్తిమత్త్వాజ్ఞమ్” అనులక్షణముచే నిచటినక్తిస్వాంగముకాదు గాననీసూత్రముచే షచ్ ప్రత్యయమురాదు. సూత్రమున “స్వాజ్ఞాత్” అనుపదము లేనిచోనిచట షచ్ ప్రత్యయము ప్రసక్తమగును. సూలాఙ్. (సూలావి అక్షిణీ = పర్వాజ్ఞాగ్రాణీ యస్యాః) వెదురుకట్ట. ఇచటినక్షి శబ్దమునకు పర్వలందు (కణుపులు) ఉండు రంధ్రమువంటి భాగమని యర్థము. ఇచట నక్షిశబ్దము స్వాంగవాచకము గాదు. స్వాజ్ఞాతనుపదములేనిచోనిచట షచ్ ప్రత్యయము ప్రసక్తమగును. సూలాక్షిశబ్దముకంటె “అక్షోఽదర్శనాత్” (849) సూ. చే నచ్ ప్రత్యయమగును. (నమాసాస్తము) ఇకారలోపము. అకారాంతమగుటచే టాప్ ప్రత్యయము. షచ్ ప్రత్యయము ప్రవర్తించినచో జీష్ ప్రత్యయము ప్రసక్తమగు నని గ్రహించునది.

858. అజ్జలేరారుణి. 5-4-114. అజ్జలేః, దారుణి. బహా ప్రీహా, షచ్)

అజ్జల్యన్తా ద్భహాప్రీహేః షచ్ స్వాద్ధరుణ్యర్థే. పశ్చ అజ్జలయో యస్య తత్పశ్చాజ్జలం దారు. అజ్జలినదృశావ యవం దాన్యాదివిక్షేపణకాష్టముచ్యతే. బహాప్రీహేః కిమ్. ద్వే అజ్జలీ ప్రమాణమస్యాః ద్వ్యజ్జలారా యష్టిః. తద్దితార్థే తత్పురుషే తత్పురుషస్యాజ్జలేత్యచ్. దారుణికిమ్. పశ్చా జ్జలీర్హస్తః॥

858. బహాప్రీహా అనునది పంచమ్యస్తముగమారును. దారుపు సమా సార్థమగునపుడు అజ్జలీశబ్దమంతమందుగల బహాప్రీహికంటె షచ్ ప్రత్యయమగును. పశ్చాజ్జలమ్ (పశ్చ అజ్జలయో యస్య తత్) షచ్ ప్రత్యయము. “యప్యేతిచ” సూ. చే వికారలోపము. ప్రేక్షతో సదృశములగునవయవములనుగలిగి కళ్లముబో నుండు దాన్యాదులనాకర్షించు కట్టయని యర్థము. ఇట్టియర్థమాశబ్దమునకు లక్షణచే గలుగును.

ద్వ్యజ్జలారా (ద్వే అజ్జలీ ప్రమాణమస్యాః) యష్టిఅనియర్థము. “తద్దితార్థో త్తరపద” సూ. చే తద్దితార్థమందు తత్పురుషము. బహాప్రీహాగవండుననిచట షచ్ ప్రత్యయము రాదు. “తత్పురుషస్యాజ్జలేస్సంత్థావ్యయాదేః” సూ. చే అచ్ ప్రత్యయమగును. ద్వ్యజ్జలారా అనియగును. రెండుంగుళములపొడవుగల కట్ట యని యర్థము. షచ్ ప్రత్యయమైనచో జీషు ప్రసక్తమగును. పశ్చాజ్జలీః

(పశ్చాద్భూయో యస్య) అయిదు ప్రేక్షగల హస్తమని యర్థము. సమాసార్థము దారువు గాఃతోవుటచే వచ్చునివృత్తమగును.

859. ద్విత్రిభ్యం ష మూర్ధ్విః. 5-4-115. ద్విత్రిభ్యమ్, ష, మూర్ధ్విః (బహుప్రీహా)

అభ్యం మూర్ధ్విః షః స్యాద్భూహుప్రీహాః ద్విమూర్ధః |
త్రిమూర్ధః | (వా) నేతుర్భక్షతే అభ్యస్తవ్యః | మృగో
నేతా యాసాం తాః మృగనేత్రా రాత్రయః | పుష్యనేత్రాః ||

859. ష అనునది అప్రవృత్తమానము. ద్విత్రిశబ్దములకంటె పరమగు మూర్ధన్ శబ్దము తరవదము గగల బహుప్రీహానమానమునకు ష ప్రవృత్తయమగును. ద్విమూర్ధః (ద్వై మూర్ధానా) షప్రవృత్తయము. “సప్తద్వితే” (883) సూ. చే టిలోపము. త్రిమూర్ధః (త్రయో మూర్ధానో యస్య) షప్రవృత్తయము. టిలోపము.

(వా) సక్షత్రతోధకనేతృశబ్దమంతమందుగల బహుప్రీహికంటె అప్రవృత్తయమును చెప్పవలెను. మృగనేత్రాః (మృగో నేతా యాసాం తాః) రాత్రులు. మృగనేతృశబ్దముకంటె నీవా రికముచేసెవప్రవృత్తయము. యజ్ఞాదేశము. త్రిలింగమగుటవలన టాప్రవృత్తయమగును. మృగశబ్దమునకు మృగశీరాసక్షత్రమర్థము. నేతృశబ్దమునకు నాయకుడని యర్థము. రాత్రికినాయకుడు చంద్రుడై సనుచంద్రయోగమువలన సక్షత్రమునకును నాయకత్వవ్యవహారము కలుగునని గ్రహించునది. మృగశీరాసక్షత్రనాయకములగురాత్రులని యర్థము. ఇట్లే పుష్యనేత్రాః అనుచోట ప్రక్రియనూహించునది.

860. అస్తర్భహిర్భ్యం చ లోమ్నైః. 5-4-117. అస్తర్భహిర్భ్యమ్, చ. లోమ్నైః (అద్, బహుప్రీహా)

అభ్యం లోమ్నో అద్ స్యాద్భూహుప్రీహాః అస్తర్భహిః |
బహిర్లోమ్నైః ||

860. అస్తర్భశబ్దముకంటె బహిశ్శబ్దముకంటెను పరమగు లోమ్నో శబ్దము తరవదముగాగల బహుప్రీహికంటె అప్రవృత్తయమగును. అస్తర్భహిః (అస్త్రో లోమ్నాని యస్య) అప్రవృత్తయము. “సప్తద్వితే” సూ. చే టిలోపము. బహిర్లోమ్నైః అనురూపమునిచ్చే ||

861. అజ్ నాసికాయాః సంజ్ఞాయాం సనం చాస్థలాత్. 5-4-118. అద్, నాసికాయాః, సంజ్ఞాయామ్, సనమ్, చ, అస్థలాత్. (బహుప్రీహా)

నాసికాస్తాద్భూహుప్రీహేరద్ స్థాత్ నాసికాశబ్దశ్చ సనం ప్రాప్నోతి. స తు స్థాలపూర్వాత్ ||

861 సంజయండు నాసికాశబ్దమంతమందుగల బహుప్రీహికంఠే నచ ప్రత్యయమగును, నాసికాశబ్దమునకు నన్ అనునాదేశమగును, నాసికాశబ్దము స్థూల శబ్దముకంటె పరమగునపుడీసూత్రము ప్రవర్తించదు.

వివ :— నాసికాయాః అనునది బహుప్రీహా అనుదానికి విశేషణమగుటచే తదస్తవిధి గలుగును. ననమ్ అనుపదముతరువాత ప్రాప్తోతిఅనుక్రియనధ్యాహరము చేయవలయును. ఉపస్థితిమగుటవలన నాసికాశబ్దమే ససాదేశమును పొందునని గ్రహించవలయును.

862. పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగః. 8-4-3. పూర్వపదాత్, సంజ్ఞాయామ్, అగః (రషాభ్యామ్, నః, ణః)

పూర్వపదస్థాన్ని మిత్రాత్పరస్య నస్య ణః స్వాత్ సంజ్ఞాయాం న తు గకారవ్యవధానే. ద్రురివ నాసికా అస్య ద్రుణ నః. ఖరణనః. అగః కిమ్. ఋచామయనం ఋగయనమ్. అణ్యగయనాదిభ్య ఇతి నిపాతనాణ్ణాత్వాఽభావమాశ్రిత్య లగణితి ప్రత్యాఖ్యాతం భాష్యే. అస్థూలాత్ కిమ్. స్థూల నాసికః (వా) ఖరఖరాభ్యాం వా నన్. ఖరణాః. ఖరణాః. (వా) పడేఽజసిష్యతే. ఖరణనః. ఖరణనః॥

862. “రషాభ్యామ్” (286) అను సూత్రమున సమానవదే అనియండుటవలన సమానమందు ఇత్వప్రాప్తమగుచుండ సీసూత్రముచే ఇత్వము విధింపబడెను. పూర్వపదశబ్దము అక్షణచే పూర్వపదస్థమును బోధించును. రషాభ్యామ్ అనునది పూర్వపదాత్తమదానితో నన్వయించును. అగః అనునది పంచమ్యస్తము. పూర్వపదమందుండు రేఫషారములకంటె పరమగు సకారమునకు సంజయండు దకారమగును గకారముతో వ్యవధానమున్నపుడు ఇత్వము రాదు. ద్రుణనః (ద్రురివ నాసికా అస్య) “అఙ్ నాసికాయాః” సూ. చే నచ ప్రత్యయము నాసికాశబ్దమునకు ససాదేశమగును. ద్రునన అని యుండసీసూత్రముచే ఇత్వము. ఖరణనః (ఖరయాపా నాసికా యస్య) అచ ప్రత్యయ ససాదేశ ఇత్వములు ఈరెండును సంజ్ఞావాచకములు.

ఋగయనమ్ (ఋచామయనమ్) “ఋచర్థాన్నస్య ఇత్వంవాచ్యమ్” అను వార్తికముగూడ సీసూత్రములో వికనువృత్తమగును గాననిచట పూర్వపదస్థమగు ఋకారముకంటె పరమగు సకారమునకును ఇత్వము ప్రాప్తమగుచున్నది. కాని గకారముతో వ్యవధానమున్నందున ఇత్వము రాదు. అగః అనునది రేనిచోచట ఇత్వము ప్రసక్తమగును. “అణ్యగయనాదిభ్యః” (4-3-73) అను పాణినివిధేకమువలన ఋగయనమ్ మొదలగు రూపములందు ఇత్వము రాకుండుట సిద్ధించునని చెప్పి భాష్యకారుడీసూత్రమున అగః అనుపదమును ప్రత్యాఖ్యానముచేసెను. స్థూలనాసికః (స్థూలానాసికా యస్య) “అఙ్ నాసికాయాః” సూత్రమున అస్థూలాత్

అనునది లేనిచో స్థలమందచ ప్రత్యయనసాదేశములు ప్రసక్తములగును. (వా) ఖర ఖరశబ్దములకంటె పరమగు నాసికాశబ్దమునకు సంజయందు బహుప్రీహీనమానమున వికల్పముగ నసాదేశమును చెప్పవలయును. వార్తికముచే కేవలనసాదేశ విధానము అచ్రవ్యత్యయనివృత్తికొరకగునని తెలియునది. ఉదా:— ఖరణాః (ఖరా విష నానికే యన్య) నసాదేశము. “పూర్వపదాత్” సూ. చే ఇత్వము. “అత్వసన్ద్య” (428) సూ. చే దీర్ఘము. రుత్వవిసర్గములు. ఖరణాః అనుచోట ప్రక్రియయునిశ్చే. (వా) కేవలనసాదేశము రావిపక్షమందచ ప్రత్యయముతో గూడిన నసాదేశము వచ్చుట యిష్టము. అపిశబ్దమువలన నసాదేశము గ్రహింపబడును. ఈవార్తికముచే ఖరణసః ఖరణసః అనురూపములగును. ఈవార్తికములేకున్న పూర్వవార్తికము వికల్పము గావుననసాదేశము రానపుడు ఖరనానికః ఖరనానికః అనురూపములు గావలయును.

883. ఉపసర్గాచ్చ. 5-4-118. ఉపసర్గాత్, చ। (అచ్, నాసికాయాః, నసమ్, చ)

ప్రాదేర్శ్యో నాసికాశబ్దస్తదస్తద్బహుప్రీహేరద్ నాసికాయా నసాదేశశ్చ। అసంజ్ఞార్థమిదం పదసమ్। ఉన్నతా। నాసికా యన్య సః ఉన్నతః। ఉపసర్గాదనోత్పర ఇతిసూత్రమ్। తద్భట్క్వా భాష్యకార ఆహ॥

883. నాసికాశబ్దము క్రియావాచకముగానందుననిచటి యుపసర్గగ్రహణము ప్రాదులకుపలక్షణము. ప్రాదులకంటె పరమగు నాసికాశబ్దము నమందుగల బహుప్రీహీకంటె అచ్ ప్రత్యయము నాసికాశబ్దమునకు నసాదేశమునగును. ఈసూత్రము సంజకానపుడు ప్రవ రించుటకారంభింపబడెను. ఉన్నతః (ఉన్నతా నాసికా యన్య) ఉత్తమునపసరముకంటె పరమగు నాసికాశబ్దమంతమందుగల బహుప్రీహీ యగుటచే నీసూత్రమువలన సచ్ ప్రత్యయము నసాదేశమునగును. ఎత్తైనముక్కుగల వాడనియర్థము.

“ఉపసర్గాదనోత్పరః” అనుసూత్రము పాఠము పఠింపబడెను. భాష్యకారుడు సూత్రముననుండు “అనోత్పరః” అనువానిని తిసివేసి తత్ స్థానమున బహుళగ్రహణమునుజేర్చి యాదిగుపరూపబడిన ప్రకారమాసూత్రమును పఠించెను:—

884. ఉపసర్గాద్బహులమ్. 8-4-28. ఉపసర్గాత్, బహులమ్। (రహేర్థామ్, నః, ణః, నన)

ఉపసర్గస్థాన్ని మిత్రాత్పరస్య నసోనన్య ణః స్సాద్బహులమ్। ప్రణనః। (వా) వేర్గోపకన్యః। విగతా నాసికా యన్య తేగ్రః। (వా) ఖ్యశ్చే వేద్యః। తథ. తర్హి విససా

హతబంధవేతి భట్టిః విగతయా నాసికయోపలక్షితేతి
వ్యాఖ్యేయమ్॥

864. ఇతిటనుపసర్గగ్రహణము ప్రాదులకుపలక్షణము. అనువృత్తమగు నన్ అనునది లుప్తశ్చష్ట్యైవము. ఉపసర్గమందుండు రేఫపకారములకంటెపరమగు నసాదేశముయొక్క నకారమునకు ఐకారము బహుళముగ వచ్చును. ప్రణసః (ప్రగతా నాసికా యన్య) “ఉపనిర్గాచ్చ” సూ. చే నచ్ ప్రత్యయనసాదేశములు. ఈసూత్రముచే ఇత్వము. (వా) వి అనునుపసర్గముకంటె పరమగు నాసికాశబ్దము నకు గ్ర అనునాదేశమును చెప్పవలయును. విగ్రః (విగతా నాసికా యన్య) ఈవార్తికముచే నాసికాశబ్దమునకు గ్రాదేశము. ముక్కులేనివాడని యర్థము. (వా) వి అనునుపసర్గముకంటె పరమగు నాసికాశబ్దమునకు ఖ్య అనునాదేశమును గూడ చెప్పవలయును. విఖ్యః (విగతా నాసికా యన్య) ఖ్యాదేశము.

“వినసాహతబంధవా” అని భట్టికవి ప్రయోగించెను. విగతా నాసికా గుప్త్యాః అనువిగ్రహమున నమాసానంతరము అచ్చ్రత్యయనసాదేశములను వాధించి పేర్కొనవత్తవ్యః ఖ్యశ్చ అనువార్తికములచే గ్రాదేశముగాని ఖ్యాదేశము గాని ప్రవర్తింతును గాన విగ్రా అనిగాని విఖ్యా అనిగాని ప్రయోగింపవలసి యుండ వినసా అనునసాదేశటాప్ ప్రత్యయములతోగూడిన ప్రయోగమెట్లు సాధు చగునని శంక కలుగును. భట్టిగ్రంథమునకీవిధముగ వ్యాఖ్యానము చేయవలయును:— “విగతా నాసికా” అనువిగ్రహమున “ప్రాదయోగితాద్యర్థే” అనువార్తికముచే నమాసమును చేసిన వినాసికా అనియగును. పోయినముక్కుని యర్థము. బహు ప్రీహీ గానందున నాసికాశబ్దమునకు గ్రాదేశఖ్యాదేశములు రావు. టాప్ ప్రత్యయము. వినాసికాశబ్దమునకు తృతీయైకవచనముసరమగునపుడు “పద్దన్వీమాన్” (228) సూ. చే నసాదేశమగుటచే వినసా అనియగును. ఉపలక్షితా అనుపదమున రధ్యాహరమును చేయవలయును. ఇట్లు వినసా అనుపదమునకు “పోయిన ముక్కుతోకూడుకొనినదనునర్థమును చెప్పవలయును” అని. ఇట్లు భట్టి ప్రయోగముసాధువగును. “కథంతర్హి.....వ్యాఖ్యేయమ్” అను శంకాసమాధానగ్రంథములకాశయమిదియే.

వివః— “ఉపసర్గాదనోత్పరః” అనుసూత్రరూపనిపాతమునందు నన్ అన పదియు “రషాభ్యాంనోణః” అనునదియుననువృత్తములగునుగాన ఉపసర్గము? నిమిత్తముకంటెపరమగు నసాదేశముయొక్క నకారమునకు ఇత్వమగును ఓకా పరకమగు నకారమునకు ఇత్వము రాదని యర్థము. “ప్రణ ఆయాంషితారీషత్ మొదలగునవి యుదాహరణములు. “ప్రనో ముజ్జతమ్” ఇత్యాదులందు ఇత్వము రాకపోవుట అనోత్పరః అనుపదమునకు ఫలమగును. ఈపాతమునంగీకరించి: “ప్రణోనయ” ఇత్యాదులందవ్యాప్తియు “ప్రనఃపూషా” ఇత్యాదులందః వ్యాప్తియు కలుగుననునభిప్రాయముతో భాష్యకారుడు “అనోత్పరః” అనదనిః తీసివేసి బహుళపదమునుచేర్చి “ఉపసర్గాద్భహులమ్” అని సూత్రమునువంచెను

బహుశక్రహణమువలన పై నిజాపబడిన అవ్యాప్త్యతివ్యాప్తిదోషములు పారితము లగును.

885. సుప్రాత సుశ్యమిదివశారిమక్షచతుర్రతైః పితృపదావద
ప్రోష్ఠపదాః. 5-4-120. సుప్రాత.....ప్రోష్ఠపదాః॥

ఏతే బహుప్రహవద్ప్రత్యయా నా విపాత్యైః. శోభనం ప్రాతరస్య సుప్రాతః। శోభనం శోభనస్య సుశ్యః। శోభనం దివానస్య సుదివః। శారేరివ బుక్షిరస్య శారిమక్షః। చత్రస్తోత్రయోనస్య చతుర్రతః। ఏత్యా ఇవ పాదావస్య ఏణీపదః। అజపదః। ప్రోష్ఠో గౌ తస్యేవ పాదావస్య ప్రోష్ఠపదః॥

885. సుప్రాత సుశ్యమిదివ శారిమక్ష చతుర్రత సీణీపద అజపద ప్రోష్ఠపద ఈయేనిమిదిశబ్దములును బహుప్రహవమానమున అద్వైత్యయా సములుగ నిపతింపబడినవి. సుప్రాతః (శోభనం ప్రాతరస్య) ప్రాతశబ్దమునకు ప్రాతఃకాలమునజేయు కర్మయర్థము. అద్వైత్యయము. సుప్రాతర్ + అ అని యుండ “అవ్యయానాం భూతైః టిలోపః” (అవ్యయములకు భసంజమున్నప్పుడు టిలోపమగును.) అనుచనముదే టిలోపము. శోభనమగు ప్రాతఃకాలికక్రియ గలవాదనియర్థము. సుశ్యః (శోభనం శోభనస్య) అద్వైత్యయము. టిలోపము. శోభనమగు రేపటిదినము కలవాదని యర్థము. సుదివః (శోభనం దివానస్య) దివా అనునది అకాశాదుగునవ్యయము. అద్వైత్యయము. టిలోపము. శోభనమగు వగులకలవాడు. శారిమక్షః (శారేరివ బుక్షిరస్య) అద్వైత్యయము. “యస్యేతిచ్” సూ. చే నికారలోపము. శారి యనెడు పక్షియొక్క బుక్షిరంటి పక్షిగలవాడు. చతుర్రతః (చత్రస్తోత్రయోనస్య) అద్వైత్యయకారలోపములు. నాలుగు అంచులు గలది. ఏణీపదః (ఏత్యా ఇవ పాదావస్య) అద్వైత్యయము. విపాతనమువలన పాదశబ్దమునకు పద్మావము. అనులేడియొక్కపాదములవంటి పాదములు గలవాడు. అజపదః (అజస్యేవ పాదావస్య) అద్వైత్యయము. పద్మావము. మేరయొక్క పాదములతో సదృశములగు పాదములుగలవాడు. ప్రోష్ఠపదః (ప్రోష్ఠస్యేవ పాదావస్య) ప్రోష్ఠమన గోవు. అద్వైత్యయము. విపాతనమువలన పద్మావము. గోవుయొక్క పాదములవంటి పాదములుగలవాడు.

886. నశ్శదుఃసుభ్యో హలిస్త్యోరస్యతరస్యామ్.

5-4-121. నశ్శదుఃసుభ్యః, హలిస్త్యో, అస్యతరస్యామ్।
(అద్)

అద్ స్యాత్। అహలిః। అహలిః। అనరః। అనరః।
ఏవం దుఃసుభ్యామ్। శస్త్యోరితి పాదాస్తరమ్। అశస్త్యః।
అశస్త్యః॥

866. సజ్జా దుర్ సు వీనికంటె పరములగు శాలిసక్తిశబ్దములంతమందు గల బహుప్రీహి వికల్పముగ అదప్రత్యయముగను. అహలిః అహలిః హలి శబ్దమికారా సము. (పెద్దనాగలి) అవిద్యమానః హలిః యస్య అనివిగ్రహము. అదప్రత్యయము. “యస్యేతివ” సూ. చే నికారలోపము. నాగలిలేనివాడని యర్థము. అదప్రత్యయభావపక్షమందు అహలిః లభయగును, అసక్తః. అసక్తః (అవిద్యమానం సక్తి యస్య) అచ ప్రత్యయేకారలోపములు. పిరుదులేనివాడని యర్థము. అచ ప్రత్యయము రానవుడు అసక్తః అనియగును. ఈప్రకారముగనే దుర్ సువీనికంటె పరములగు శాలిసక్తిశబ్దములంతమందుగలబహుప్రీహియందును రూపములనూహింపవలయును. (దుర్హలిః దుర్హలిః, దుఃసక్తః దుస్సక్తః మొ॥)

సూత్రమున “హలిసక్త్యోః” అనుచోట “హలిశక్త్యోః” అని మరియొక పాఠమున్నది. హలిశక్త్యోః అనురీతినిగూడ పాణినిచే కొంతమంది శిష్యులుపదే శింపబడిరిని భావము. ఈపాఠమందు శక్తిశబ్దాన్నిబహుప్రీహివి వికల్పముగనచ ప్రత్యయము సిద్ధించును. ఉదాః—అశక్తః అశక్తిః (అవిద్యమానా శక్తిరస్య) అచ ప్రత్యయేకారలోపములు. సామర్థ్యములేనివాడని యర్థము. అచ ప్రత్యయభావమందు అశక్తః అనియగును. ఇట్లే దుశ్శక్తః దుశ్శక్తిః ఇత్యాదులనూహింప వలయును.

వివః—హలిహలిశబ్దములు రెండున్నందున వైకల్పికమగు సప్రత్యయ విధానములేనన్నను అహలిః అహలిః అనురెండురూపములును సిద్ధించును. అయినను అదప్రత్యయవిధానములేనవుడు అహలిశబ్దము అను కనమాసా సముగును గాన “శేషాద్విభాషా” (866) అను పక్ష్యమాణసూత్రముచే కప్రత్యయము ప్రసక్తమగును. అట్టికప్రత్యయమును వారించుటకై హలిశబ్దాన్నిబహుప్రీహికప్రత్యయము విధింపబడెను. అదప్రత్యయము వైకల్పికమైనను అహలి శబ్దము కనమాసా ప్రమేయగును గాన కప్రత్యయము వారితమగును. అందుచే సూత్రమందు హలిగ్రహణము వ్యర్థముగాదు.

867. నిత్యమసిద్ ప్రజామేధయోః. 4-4-122. నిత్యమ్,

అసిద్, ప్రజామేధయోః (సజ్జాదుఃసుభ్యః)

సజ్జాదుఃసుభ్యః ఇత్యేవ. అప్రజాః. దుష్ప్రజాః. సుప్ర

జాః. అమేధాః. దుర్మేధాః. సుమేధాః॥

867. బహుప్రీహియందు సజ్జా దుర్ సు వీనికంటెపరములగు ప్రజామేధాశబ్దములకంటె నిత్యముగ అసిద్ అనెడుసమాసాప్రత్యయము వచ్చును. అసిద్భునందికారవకారములిత్సంజకములు. అసే అనునది మిగులును, అప్రజాః (అవిద్యమానా ప్రజా యస్య) “సజ్జాస్యధానమ్” అనువార్తికముచే సమాసము. అసిద్ప్రత్యయము. యస్యేతివ” సూ. చే నాకారలోపము. అప్రజాన్ అని

యగును. దీనికంటె సుప్రత్యయము పరమగునపుడు “అత్వసప్తస్య” (426) సూ. చే దీర్ఘమగును. సులోపయత్వ విసర్గములు. దుష్ప్రజాః (దుర్గతా ప్రజా యస్య) “ప్రాదిభ్యోదాచుజస్య” అనువార్తికముచే సమాసము. అసిచ్ ప్రత్య యము మొదలగు ప్రక్రియ ఉక్తోదాహరణమందువలె సూహించునది. “ఇదిదుప ధస్య” (256) సూ. చే షత్వము. సుప్రజాః లమేధాః దుర్మేధాః సుమేధాః ఈవలములందును ప్రక్రియనిట్లే యూహించునది.

వివ:—: సిచ్ ప్రత్యయమున అకారము పూర్వమునకు భసంజ్ఞను సంపా దించుటకై చేయబడినది. కావున సుప్రజసౌ మొదలగురూపములందు “యస్యే తిచ” సూ. చే నాకారలోపము నిద్దమగును. నిచ్చునువిధించినను ప్రభుమైకవచన మున రూపభేదమగవడదు.

868. ధర్మాగనిచ్ కేవలాత్. 5 4-124. ధర్మాత్, అనిచ్,
కేవలాత్. (బహుప్రీహా)

కేవలాత్పూర్వపదాత్పదో యోధర్మశబ్దస్తదన్తర్వహు
ప్రీహేరనిచ్ స్యాచ్ కల్యాణధర్మా కేవలాత్ కిమ్. పరమః
సోస్వి ధర్మో యస్యేతి త్రిపదే బహుప్రీహా మా ఘాత్.
స్యశబ్దోహీహ స కేవలం పూర్వపదంకిం తు మధ్య మత్వా
దాపేక్షికిమ్. సందిగసాధ్యధర్మేత్వాదౌ తు కర్మధారయ
పూర్వపదో బహుప్రీహాః. ఏవం చ పరమస్వధర్మేత్వవి
సాధ్యేష, నివృత్తిధర్మా లనుచ్ఛిత్తిధర్మేత్వాదివత్. పూర్వ
పదం తు బహుప్రీహాపేక్షివ్యతే॥

868. కేవలమగు పూర్వపదముకంటె పరమగు ధర్మశబ్దమంతమందు గల బహుప్రీహికంటె అనిచ్ అనుసమాసాత్ప్రత్యయమగును. అనిచ్చున ఇకార చకారములుచ్చారణార్థములు. కల్యాణధర్మా. కల్యాణః ధర్మోయస్య అనివిగ్ర హము. ఇచటనీనూత్రముచేసనిచ్ ప్రత్యయము. “యస్యేతిచ” సూ. చే అకార లోపము. కల్యాణధర్మన్ అనియగును. దీనికంటె సుప్రత్యయముచేయునపుడుపదా దీర్ఘసులోపసులోపములగును.

కేవలాత్ కిమ్. బహుప్రీహిచే పూర్వపదమునకాక్షేపము గల్గును. పూర్వప దశబ్దము సమాసప్రథమావయవమందు రూఢము గాన త్రిపదబహుప్రీహియందు దోషములేదని ప్రశ్నాయము. పరమః సోస్వి ధర్మోయస్య అనువిగ్రహమున త్రిపద బహుప్రీహియందనిచ్ ప్రత్యయమును వారించుటకై పూర్వపదమునకు కేవలా త్రనువి శేషణమావశ్యకము. ఇచట స్వశబ్దము ధర్మశబ్దమునకు పూర్వమందు న్ననీసమాస మున మధ్యమపదమగుటచేనాపేక్షికిమగు(ధర్మశబ్దమునుగుఱించి పూర్వమగునుగాన నాపేక్షికిమనబడును) పూర్వపదమగునుగాని సమాసపూర్వావయవము కానేరదు. కేవ లా త్రనువిశేషణములేనిచో పూర్వపదమెట్టిదై నను ధర్మశబ్దా న్నబహుప్రీహికంటెనునది.

వ్రత్యయమగుననుర్థమగునుగాన త్రిపదబిహృప్రీహియందుననిచ్ వ్రత్యయము వ్రసనక్తమగును. ఇచట పూర్వపదశబ్దము సమాసవ్రతమావయవమందు రూఢ మనుటతో వ్రమాణము లేదని యుత్తరాశయము.

“సందిగ్ధసాధ్యధర్మా” మొదలగువ్రయోగములగవడుచున్నవి. త్రిపద బహు ప్రీహియందు పై నిరూపబడినవిధమున కేవలాత్ అనువిశేషణమువలనననిచ్ వ్రత్యయము వ్రప రించదు గానవిటిరూపములెటు సాధువులగునను శంకగల్గును. ఇట్లు సమాధానమును చెప్పవలయును :— సందిగ్ధసాధ్యధర్మాఅనునది త్రిపద బహుప్రీహియనిన అనిచ్ వ్రత్యయము వ్రప రింపవీలలేకున్ననచట కర్మధారయ సమాఃము పూర్వపదముగగల బహుప్రీహిసంగీకరించిన ననిచ్ వ్రత్యయము నిశ్శంకముగనగును. సందిగ్ధశ్చాసౌసాధ్యశ్చ అనువిగ్రహమున సందిగ్ధసాధ్యశబ్ద ములకు వ్రథమమున కర్మధారయమును చేసినపిదప సందిగ్ధసాధ్యపదమునకు ధర్మ శబ్దముతో బహుప్రీహినిచేసినచో సందిగ్ధసాధ్యశబ్దము కేవలపూర్వపదమగును గానదానికలె పరమగు ధర్మశబ్దమంతమునగల బహుప్రీహికి అనిచ్ వ్రత్యయము సిద్ధమగును. సందిగ్ధసాధ్యధర్మా మొదలగురూపములు సాధువులగునని సందిగ్ధ సాధ్యధర్మా మొదలగురూపములసాధుత్వముకొఱకు కర్మధారయగర్భమగు బహు ప్రీహిసంగీకరించునపుడీరీతినే పరమశ్చాసౌస్వశ్చ అనువిగ్రహమున పరమస్వ శబ్దములకు మొదటకర్మధారయముచేసి పిదపపరమస్వో ధర్మో యస్య అనువిగ్రహ మున బహుప్రీహినిచేసినచో పరమస్వశబ్దము కేవలపూర్వపదమగును గానదాని కంటెపరమగు ధర్మశబ్దమంతమందుగల సమాసమునకనిచ్ వ్రత్యయము సిద్ధించు టచే పరమస్వధర్మాఅనురూపముగూడ నివృత్తిధర్మా అనుచ్చిత్తిధర్మా మొదలగు రూపములవలె సాధువే యగును. బహుప్రీహిచే పూర్వపదమాక్షిపింపబడును. (సమాసమున నపశ్యముగ పూర్వోత్తరపదములుండును గనుకబహుప్రీహిపద ముచే పూర్వపదమాక్షిపింపబడును.) అందుచే సూత్రమున శ్రుతముగానందున పూర్వసూత్రములనుండియునుపృత్తిలేనందునను పూర్వపదాత్తనునట్లెల్ల లభించిన దని శంకింపవలనుపడదు.

వివ :— సజాతీయమగునది మరియొకటి లేకుండనుండునట్టిది కేవలమన బడును. రాపున కేవలపూర్వపదమున మధ్యమపదముగాకుండునదనునరము ఫలిం చును. నిర్గతా వృత్తిః నివృత్తిః ప్రాదిసమాసము. పిదపనివృత్తిః ధర్మో యస్య అనువిగ్రహమున బహుప్రీహి. అనిచ్ వ్రత్యయము. నివృత్తిధర్మా అనియగును. న ఉచ్చిత్తిః అనుచ్చిత్తిః నక్షోసమాసము. పిదప బహుప్రీహి. అనిచ్ వ్రత్య యము. అనుచ్చిత్తిధర్మా అనియగును. ఈరెండుస్థలములందును త ప్పుచుషగర్భమగు బహుప్రీహినిచేసినందున నివృత్త్యనుచ్చిత్తిశబ్దములు కేవలపూర్వపదములగును గానననిచ్ వ్రత్యయము సిద్ధించెను. ఇట్లే పరమస్వధర్మా అనుచోబను కర్మధారయ పూర్వపదమగు బహుప్రీహినిచేసినననిచ్ వ్రత్యయము సిద్ధించుటచే పరమస్వ ధర్మా అనురూపము సాధువగునని ఖావము.

869. జమ్భా సుహరితతృణసోమేభ్యః. 5-4-125. జమ్భా, సుహరితతృణసోమేభ్యః॥

జమ్భేతి కృతసమాసాంతం నిపాత్యతే। జమ్భో భక్ష్య దనే చ। శోభనో జమ్భోఽన్య సుజమ్భా। హరితజమ్భా। తృణం భక్ష్యం యన్య తృణమివ దన్తాయస్యేతి వా తృణ జమ్భా। సోమజమ్భా। స్వాదిభ్యః కిమ్। పతితజమ్భాః॥

869. సూత్రమున జమ్భా అనునదిచే ముదిడినసమాసాంతప్రత్యయము (అనిచ్) గలదై నివతించబడినది. సు హరిత తృణ సోమ వీనికంటె పరచుగు జమ్భశబ్దముంతమందుగల బహుప్రీహికంటెననిచ్ ప్రత్యయముగునని సూత్రార్థము. జమ్భశబ్దమునకు భక్ష్యము (తినుబడినదార్థము) లేక దంతమధ్యము. సుజమ్భా (శోభనో జమ్భోఽన్య) సుజమ్భశబ్దముకంటె ననిచ్ ప్రత్యయము. “యస్యేతివ” సూ. చే సకారలొపము. సుజమ్భాతను నకారాంతశబ్దము సిద్ధించును. శోభన మగు భక్ష్యముగాని దంతముగాని గలవాడని యర్థము. హరితజమ్భా (హరితః జమ్భో యన్య) అనిచ్చు. తృణజమ్భా. భక్ష్యవాచకమగు జమ్భశబ్దముతో తృణశబ్దమునకు సమానమగునపుడు తృణం జమ్భోఽన్య అనువిగ్రహమును చెప్పవలయును. తృణము భక్ష్యముగగలవాడని యర్థము. దంతవాచకమగు జమ్భశబ్దముతో తృణశబ్దమునకు సమానమగునపుడు సామూహాధికరణ్యముకొంటై తృణశబ్దమునకు తృణనద్యోకమందు లక్షణనంగీకరింపవలయును. కాన తృణమివ జమ్భాః అన్య అనివిగ్రహమును చెప్పవలయును. తృణమువంటి దంతములుగల వాడని యర్థము. సోమజమ్భా (సోమజివ జమ్భాః యన్య) సోమశబ్దమునకు చంద్రుడని యర్థము. చంద్రునివలె స్వచ్ఛములైన దంతములుగలవాడని యర్థము. సూత్రమున సుహరితతృణసోమేభ్యః అనుపదము లేనిచో వీనికంటెభిన్నములగు పదములకంటె పరచుగు జమ్భశబ్దముంతమందుగల బహుప్రీహికని అనిచ్ ప్రత్యయము ప్రసక్తమగును. అట్లైన పతితజమ్భాః (పతితః జమ్భో యన్య) ఇత్యాదు లందు ననిచ్ ప్రత్యయము ప్రవర్తించెడిని.

870. దక్షిణేర్కా బిబ్బయోగే. 5-4-126. దక్షిణేర్కా, బిబ్బయోగే॥

దక్షిణే ఈర్కం ప్రణం యన్య దక్షిణేర్కా మృగః। వ్యాధేన కృతప్రణ ఇత్కర్కః॥

870. బిబ్బదన వ్యాధుడు. (వేటకాడు) వ్యాధునిసంబంధమందు దక్షిణేర్కా అనుననిచ్ ప్రత్యయాంతమగుబహుప్రీహి నివతించబడినది. దక్షిణేర్కా (మృగః) దక్షిణే ఈర్కం యన్య అనివిగ్రహము. నిపాతసముపలన ప్యధికంజములైనను దక్షిణేర్కశబ్దములకు బహుప్రీహి. అనిచ్చు. లకారలొపము. ఈర్కమన ప్రణమని (దెబ్బ) యర్థము. మూలమున ప్రణమేఅనునది ఈర్కశబ్దమునకు విపరణ

మని గ్రహించునది. కుడిప్రక్క-న వ్యాధునిచే చేయబడిన ప్రణమగల మృగము (లేడి) అనియర్థము.

వివ :— బుద్ధియోగమును సూచించుటకు “వ్యాధేనకృతప్రణ ఇత్యర్థః” అని చెప్పబడినది. బుద్ధియోగే అనుటచే బుద్ధినిచేగాక ప్రణము రోగాదులచేకలిగిన దై నపుడు దక్షిణేర్థః అనియే యగును.

871. ఇచ్ కర్మవ్యతిహారే. 5-4-127. ఇచ్, కర్మవ్యతిహారే॥

కర్మవ్యతిహారే యో బహుప్రీహిస్తస్మాద్విచ్ స్యాత్స
చూసాస్తః కేశాకేశి ముపలాముసలి॥

871. కర్మవ్యతిహారమందలి బహుప్రీహికంటె ఇచ్ అనుసమాసాస్త ప్రత్యయముగను. కేశాకేశి. ఇచట “తత్రతేనేదమ్” (850) సూ. చే కర్మవ్యతి హారమందు బహుప్రీహిసమాసము. ఇచ్ ప్రత్యయము. ఇచ్ ప్రత్యయము తిష్ఠదు ప్రభృతిగణమున పతింపబడుటచే తద్ ప్రమవ్యయ్యాభావమై అప్యయమగును. ఇచ్ అనుసలాముసలి అనునదియను.

872. *ద్విదఙ్ఘాదిభ్యశ్చ. 5-4-128. ద్విదఙ్ఘాదిభ్యః, చ। (ఇచ్)

తాదర్శ్యే చతుర్థ్యేషాః ఏషాం సిద్ధ్యర్థమిచ్ ప్రత్యయః
స్యాత్. ద్వో దణ్డో యస్మిన్ ప్రహరణే తద్ద్విదఙ్ఘి ప్రహ
రణమ్। ద్విముసలి. ఉపయాహ స్తి॥

872. ద్విదఙ్ఘాదిభ్యః అనునది తాదర్శ్యచతుర్థ్యస్తము. ద్విదఙ్ఘాదిగణ పతితములగు ద్విదఙ్ఘి ద్విముసలి మొదలగురూపములు సిద్ధించుటకై ఇచ్ ప్రత్యయ మగును. ద్విదఙ్ఘి మొదలగురూపములందు కేశాకేశి మొదలగురూపములందువలె కర్మవ్యతిహారము సమానానుపూర్వకములగుపదములులేకున్నను బహుప్రీహి సమాసము సమాసాస్తమగువిచ్ ప్రత్యయము విపతింపబడినవి. ద్విదఙ్ఘి ద్వో దణ్డో యస్మిన్ ప్రహరణే అనివిగ్రహము. విపాతనమువలన సమాసము ఇచ్ ప్రత్యయ మునగును. కర్మవ్యతిహారము లేనందున పూర్వపదమునకు దీర్ఘముమాత్రము రాదు. (రెండుకణ్ఠులగల ప్రహరణము) ద్విముసలి. ద్వే ముసలే యస్మిన్ అని విగ్రహము. పూర్వమునకువలె ప్రక్రియ సూహించునది. ఉభాహ స్తి. ఉభయా హ స్తి. ఉభౌహస్తౌ యస్మిన్ ప్రహరణే అనివిగ్రహము. “ఉభయోఽన్యత్ర” అనుపదనముచే నిత్యముగ ప్రాప్తించునయచ్ ప్రత్యయము విపాతనమువలననిచట

* ద్విదఙ్ఘి ద్విముసలి ఉభాశ్చలి ఉభయాశ్చలి ఉభాదన్తి ఉభయాదన్తి ఉభ హ స్తి ఉభయాహ స్తి ఉభాకర్తి ఉభయాకర్తి ఉభాపాణి ఉభయాపాణి ఉభాబాహ ఉభయాబాహ ఏకపది ప్రోక్ష్యపది ఆధ్యపది సపది వికుచ్యకర్ణి సంహతపుచ్చి అస్తే వాసి ఇతిద్విదఙ్ఘాదిః॥

వికల్పముగనగును. కాన రెండురూపములగును. పూర్వపదమునకు దీర్ఘముకూడ విపాతనమువలన నీర్థించినదే యనిగ్రహించునది.

873. ప్రసమ్యాం జానునోఽర్థః. 5-4-129. ప్రసమ్యామ్,
జానునోః, జ్ఞః॥

అభ్యాం పరయోర్జానుశబ్దయోధురాదేశః స్యాద్భహ
ప్రీహా। ప్రగతే జానునీయస్య ప్రజ్ఞః। సంజ్ఞః॥

873. ప్ర సమ వీనికంటెపరములగు జానుశబ్దములకు బహుప్రీహి యందు జ్ఞ అనునాదేశమగును. ప్రజ్ఞః (ప్రగతే జానునీయస్య) “ప్రాదిభ్యోధాతు జస్య” అనునా రికముచే నమాసము. సంజ్ఞః (సజ్జతే జానునీయస్య) కలసికొనిన మోకాళ్లుగలవాడని యర్థము.

వివ :— జానుశబ్దమొకటేయైనను “ప్రసమ్యామ్” అనుఉపపదముగలిగి ద్విత్వమునాశ్రయించిగాని యర్థగతమైనద్విత్వమునాశ్రయించిగాని జానునోః అని ద్వివచననిర్దేశము చేయబడినది. జ్ఞు అనునదియాదేశమనిస్పష్టముగ తెల్పుట ద్వివచననిర్దేశమునకు ఫలము. అనగా జానునోః అనిద్వివచనాదునువిడిచి జానునః అని యేకవచనమును నిర్దేశించిన “ప్రత్యయః” “పరశ్చ” అనునధికారములవలన జానునః అనునది పంచమ్యస్తమనుటకును పిలుండుటచే జ్ఞ అనునది ప్రత్యయమగునని యూహించుటకవకాశము కలుగును. ద్వివచనాదు నిర్దేశమున్నచో స్థానషష్ఠీత్వము స్ఫుటమగును కాన జ్ఞ అనుదానిని ప్రత్యయమనుట కవకాశము కలుగదనియోశయము.

874. ఊర్ధ్వద్విభాషా. 5-4-130. ఊర్ధ్వత్, విభాషా। (జాను
నోః, జ్ఞః)

ఊర్ధ్వజ్ఞః। ఊర్ధ్వజానుః॥

874. ఊర్ధ్వశబ్దముకంటె పరమగు జానుశబ్దములకు బహుప్రీహియందు వికల్పముగ జ్ఞ అనునాదేశమగును. ఊర్ధ్వజ్ఞః — ఊర్ధ్వజానుః (ఊర్ధ్వే జానునీయస్య) ఆదేశము ప్రవర్తించునపుడు ఊర్ధ్వజ్ఞః అనియు లేనపుడు ఊర్ధ్వజానుః అనియు రూపములగును.

875. ధనుషశ్చ. 5-4-132. ధనుషః, చ। (అనజ్)

ధనురస్తస్య బహుప్రీహారసజ్జాదేశః స్యాత్. శార్ద
ధన్వా॥

875. ధనుషః అనుదానిని బహుప్రీహారి విశేషముగజేయుటచే తదన విధి కలుగును. ధనుశ్చబ్దమ స్తమందుగల బహుప్రీహిసమాసమునకనడాదేశమగును. అనజాన బకారమిత్సంజ్ఞకము. అకారముచ్చారణార్థము. శార్దధన్వా (శార్ధం ధను

ర్యస్య) అనజాదేశము జీ తగుటచేన న్నాదేశమగును. కాన శార్దధనున్ అనుచోట సకారమునకాదేశమగును. పిదప యజ్ఞాదేశముచే శార్దధన్యన్ అనురూపము సిద్ధించును. దీనికంటె సుప్రత్యయము పరమగునపుడు దీర్ఘులగును.

వివ :— శృష్ణస్యేదమ్ అనువిగ్రహమున శృష్ణశబ్దముకంటె “తస్యేదమ్” అను సూ. చే నణప్రత్యయమునుచేసిన శార్దశబ్దము సిద్ధించును కొమ్ముతోచేయ బడినదని యర్థము. శార్దధన్వా అనురూపమువలె ద్విధన్వా మొదలగురూపముల నూహింపవలయును.

876. వా సంజ్ఞాయామ్. 6-4-133. వా, సంజ్ఞాయామ్. (ధనుషః, అనజ్)

శతధన్వా. శతధనుః॥

876. ధనుశ్చబ్దా సమగు బహుప్రీహికి సంజయందు ఏకల్పముగ ననజాదేశమగును. శతధన్వా శతధనుః శతధన్వా అనునది ఒకానొక రాజానను సంజ్ఞః॥

877. జాయాయా నిజ్. 5-4-134. జాయాయా, నిజ్॥

జాయాప్రస్య బహుప్రీహిజాదేశః స్వాత్॥

877. జాయాశబ్దను సమందుగలబహుప్రీహికి నిజ్ అనెడి యాదేశమగును. యదేశమున జకారమిత్సంజ్ఞకము.

వివ:—ప్రత్యయః పరశ్చ అనునధికారములందు పతింపడినను నిజ్ జీ తగుటవలననాదేశమగునని యాశయము.

878. లోపో వ్యోర్యలి. 6-1-66. లోపః, వ్యోః, వలి॥

వకారయకారయోరోపః స్వాద్యలి. పుంవద్భావః యువ

తిర్జాయా యస్య యువజానిః॥

878. వీచ యువ వ్యో తయోః=వ్యోః వకారయకారములని యర్థము. పల్ప్రత్యాహారవర్ణము పరమగున్నపుడు వకారయకారములకు లోపమగునని సూత్రార్థము. యువజానిః (యువతిః జాయా యస్య) “జాయాయా నిజ్” సూ. చే యకారముపై ఆకారమునకు నిజాదేశము. ఈసూత్రముచే యకారలోపము. యువతి శబ్దమునకు “ప్రియాః పుంవత్” సూ. చే పుంవద్భావముచే యువజానిః అనురూపమగును. యువనపతి భార్యగాగలవాడని యర్థము.

879. గన్ధస్యేదుత్పాతిసుసురభివ్యః 5-4-135. గన్ధస్య.

ఇత్, ఉత్పాతి.....భ్యః॥

ఏభ్యో గన్ధస్య ఇకారోఽస్తాదేశః స్వాత్. ఉదన్తిః పూతిగన్తిః సురభిగన్తిః (వా) గన్ధస్యేత్తేన తథేకాన్తగ్రహణమ్. ఏకాన్త ఏకదేశఇవ అభిధాగేన లక్ష్యమాణ ఇత్యర్థః॥

సుగన్ధి పుష్పం సలిలం చ | సుగన్ధివ్యాయుః | నేహ | శోభనా
గన్ధాః ద్రవ్యాణ్యస్య సుగన్ధః ఆపణికః॥

879. ఉద్ పూతి సు సురభి పీనిరంట పరమగు గన్ధశబ్దమునకు బహు
ప్రీహియందికారమనాదేశమగును. సమాసాంతాః అనుసాధికామువలన “ఆదీః
పరస్య” అనుపరిభాష యచట ప్రవర్తించును. ఉద్యంతిః (ఉద్యంతో గన్ధో యస్య)
వ్యాపించిన సువాసనగలదని యర్థము. పూతిగన్ధిః (పూతిః గన్ధో యస్య) ఇకారా
దేశము. దుర్వాసనగలదని యర్థము. సుగన్ధిః (శోభనో గన్ధో యస్య) సురభిగన్ధిః
(సురభిః గన్ధో యస్య) పీనికన్నిటికిని వాయుపు విశేష్యము.

(వా) తదేకాస్తగ్రహణమ్ (తస్య ఏకాస్తః=తదేకాస్తః, తస్యగ్రహ
ణమ్=తదేకాస్తగ్రహణమ్) తచ్ఛబ్దముచే విశేష్యము(బహుప్రీహ్యర్థమగు అస్య
వచార్థము) గ్రహింపబడును. విశేష్యమగువచారథముతో నిధిన్నముగనగవడు
సర్థమును బోధించుగన్ధశబ్దమునకేనూత్రమునగ్రహణముని వార్తికార్థము. గుణసము
దాయమేగుణియనుమతమున గుణముగుణికంట పేరుగనగవడుగదా? కావున
గుణవాచకమగు గంధశబ్దమునే యచట గ్రహింపవలయునుగాని ద్రవ్యవాచక
మును గ్రహింపవలదని ఫలితమగును. గంధశబ్దముగుణిబోధకము గుణిబోధక
ముగనున్నదనియోశయము. సుగన్ధి (పుష్పం సలిలం చ) శోభనః గన్ధః యస్య
తత్ అనివిగ్రహము. పుష్పముగాని సలిలముగాని విశేష్యమగును. పుష్పాదులందు
గన్ధము పేరుగనగవడదు. కాననిచట గన్ధశబ్దమునకికారాదేశము ప్రవర్తించును.
సుగన్ధిః (వాయుః) వాయుపునందలి గంధము పేరుగనగవడదు గాననిచటనికారా
దేశమగును. సుగన్ధః (ఆపణికః) శోభనః గన్ధాః (ద్రవ్యాణి) యస్య అనివిగ్ర
హము. ఇచ్చోట గన్ధశబ్దము చందనాదిద్రవ్య (గుణి) వాచకము. ఆపణికుడు
(చందనాదిసుగంధద్రవ్యములనమ్మువాడు) విశేష్యము. వర్తకునిరంట గన్ధశబ్ద
వాచ్యములగు చందనాదిద్రవ్యములు పేరుగనగవడుచుండుటచేనిచటనికారాదేశము
ప్రవర్తించదు.

వివ :— పూర్వోత్తరసాహచర్యమునలనికారమాదేశమే యగును.
మూలమున శోభనః అనునది సు అనుదానికి వివరము. గన్ధాః అనుపదమునకు
ద్రవ్యాణి అనునది వివరణము. “గన్ధస్తు సారథే సృత్యే గన్ధరేగర్వలేశయోః |
సపివ ద్రవ్యవచనో బహుత్యే పుంసీ చ స్మృతః” అనుకోశమువలన పుంలింగము,
బహువచనాస్తమునగు గన్ధశబ్దము ద్రవ్యవాచకమగునని తెలియునది.

880. అల్పాఖ్యాయామ్. 5-4-180. (గన్ధస్య. ఇత్)

సూపస్య గన్ధో లేకో యస్మింస్తత్ సూపగన్ధి భోజ
నమ్ | ఘృతగన్ధి | గన్ధో గన్ధక అమోదే లేకే సంబద్ధగర్వ
యోరితి విశ్వః॥

880. అల్పాఖ్యాయామ్ అనుచోటనల్పశబ్దమల్పత్వబోధకము. లేక వాచకమని యర్థము. లేకారకమగు గన్తశబ్దమునకు బహుప్రీహియందికారమనాదేశమగు నిని సూత్రార్థము. సూపగన్తి. (సూపస్య గన్తో యస్మింస్తత్) బోజనము. ఇచట గన్తశబ్దములేకబోధకమగుటచే నికారమనాదేశమగును. అల్పమగు సూపముగల ఛోజనమని యర్థము. పుతగన్తి (పుతస్య గన్తో యస్మింస్తత్) స్వల్పమగు పుతముగలఛోజనమని యర్థము. గన్తశబ్దమల్పవాచకముగనున్నదనువిషయమున విశ్వకోశము ప్రమాణముగజూపబడెను. “గన్తో గన్తక ఆమోదే లేకే పంబంధ గర్వయోః.

వివ:- ప్యధికరణములగు సూపగన్తపదములకు బహుప్రీహియానూత్రముచే నికారాదేశనిదానమువలన సాధువగును. మూలమున లేక అనునది గన్తపద వివరణము.

881. ఉపమానాచ్చ. 5-4-137. ఉపమానాత్, చ। (గన్తస్య, ఇత్)

పద్యస్యేవ గన్తోఽన్య పద్యగన్తిః॥

881. ఉపమానవాచకమగు పూర్వపదముకంటె పరమగు గన్తశబ్దమునకును బహుప్రీహియందికారమనాదేశమగును. పద్యగన్తిః (పద్యస్యేవగన్తోఽన్య) పద్యముయొక్క గంభముతో సమానమైనగంభముగలదని యర్థము.

882. పాదస్య లోపోఽ *హస్త్యాదిభ్యః. 5-4-138. పాదస్య, లోపః అహస్త్యాదిభ్యః। (ఉపమానాత్)

హస్త్యాదివర్జితాదుపమానాక్షరస్య పాదశబ్దస్య లోపః
స్యాద్భిహుప్రీహా। స్థానిద్వారేణాఽనుం సమాసాస్తమ్।
వ్యాఘ్రస్యేవ పాదావస్య వ్యాఘ్రపాత్। అహస్త్యాదిభ్యః
కిమ్। హస్తిపాదః। కుసూలపాదః॥

882. హస్త్యాదిగణపతితములగు హస్తిన్ కుసూల మొదలగు శబ్దముల కంటె భిన్నమగునుసమానవాచకముకంటె పరమైన పాదశబ్దమునకు బహుప్రీహి యందు లోపమునాదేశమగును. 1 ఈలోపము స్థానిద్వారా సమాసాస్తమగును. వ్యాఘ్రపాత్ (వ్యాఘ్రస్యేవ పాదావస్య) పాదశబ్దముయొక్క అకారమునకినూత్రముచే లోపము. హస్తిపాదః (హస్తిన ఇవ పాదావస్య) కుసూలపాదః (కుసూలస్యేవ పాదావస్య) హస్తికుసూలశబ్దములుసమానవాచకములైనను హస్త్యాదిగణపతితములగుటచేనీలోపము ప్రవర్తించదు.

* హస్తిన్ కుద్దాల ఆశ్వ కుశిక కురుత కదోల కదోలక గణ్ధోల గణ్ధోలక కణ్ధోల కణ్ధోలక అజ కపోల జాల గణ్ధ మహేలా దాసే శతకా కుసూల ఇతిహస్త్యాదిః॥

వివ :— 1 లోపమథావాత్మకము. ఇది సమాసమునకన్న వయవమగుట యెట్లు సంభవించినను శంకకు “స్థానిద్వారేణాఽయం సమాసాస్త్రః” అని సమాదానము చెప్పబడెను. లోపస్థానియగు అతారము సమాసచరమావయవమగును గాన తత్ స్థానమున ప్రవర్తించు లోపముగూడ బాధచారితముగు సమాసావయవమగునని భావము. లోపము సమాసాస్త్రమని యవశ్యమంగీకరింపవలయును. లేకున్న “అదేః పరస్య” అనుపరిభాషచేపాదశబ్దానికి లోపము ప్రసక్తమగును. మఱియు వ్యాప్రపాత్ మొదలగునవి యను కసమాసాస్త్రములగును గాన “శేషాద్విధాషా” (896) అను సూ. చే వానికంటె కివప్రత్యయము ప్రసక్తమగును.

883. * కుమ్భవదీమ చ. 5. 4. 139. కుమ్భవదీమ, చ.
(పాదస్య, లోపః)

కుమ్భవద్యాదిమ పాదస్య లోపో జీవ చ నిపాత్యతే త్రి
యామ్. పాదఃపత్. కుమ్భవదీ. త్రియాం కిమ్. కుమ్భ
పాదః॥

883. కుమ్భవద్యాదిగణమున పరింపబడిన కుమ్భవదీ ఏకవదీ మొదలగు బహువ్రీహిసమాసములందును పాదశబ్దములోని కారమునకు లోపము (సమాసాస్త్రము) జీవప్రత్యయము ప్రీలింగమున విపత్తింపబడెను. కుమ్భవదీ (కుమ్భస్యైవ పాదావస్యః) “పాదఃపత్” (417) సూ. చే పాదశబ్దమునకు పదాదేశము. నిపాతనమువలన లోపము జీవప్రత్యయములగును. త్రిప్రత్యయాస్త్రములు విపత్తింపబడినవి వలన పులింగముననిరాదు. కుమ్భపాదః (కుమ్భస్యైవ పాదావస్యః)

వివ :— కుమ్భవదీమ అనుచోట బహువచనమువలనను గదపారసాదు ర్థ్యమువలనను కుమ్భవద్యాదులను గ్రహింపవలయును. కుమ్భవద్యాదిగణమునను సమాసపూర్వము సంఖ్యాపూర్వమునగు స్థలమందు “పాదస్యలోపః” మొదలగు సూత్రములచే లోపము సిద్ధమగుచుండనీ సూత్రము లోపముననువదించి నిత్యముగ జీవప్రత్యయమునుమాత్రము విపత్తింపబడిన గ్రహించునది. రాననివిపాతనము “పాదోఽన్యకరస్యామ్” (480) సూ. చే ప్రాప్తమగు వైకల్పికజీవప్రత్యయమున కసమాదమగును. కుమ్భవద్యాదిగణమున కుమ్భవదీ ఏకవదీ మొదలగు ప్రీలింగ

** కుమ్భవదీ ఏకవదీ జాలవదీ మునివదీ కూలవదీ గుణవదీ శతవదీ సూత్రవదీ గోదావదీ కలశీవదీ వివదీ ద్విపదీ త్రిపదీ షట్పదీ చాసీపదీ త్సంపదీ శతపదీ విష్ణుపదీ సుపదీ విష్ణుపదీ ఆర్ద్రపదీ కుణిపదీ కృష్ణపదీ కుచిపదీ ద్రోణిపదీ ద్రువదీ సూకరపదీ శకృత్పదీ అష్టాపదీ స్థూణాపదీ అపదీ సూచీపదీ ఇతి కుమ్భవద్యాదిః॥

రూపములే పరింపబడుటవలననీనిపాతనము స్త్రీలింగమందే ప్రవర్తించునని పరితమగును.

884. సంఖ్యానుపూర్వస్య. 5-4-140. (పాదస్య, లోపః)

పాదస్య లోపః స్వాత్సమాసాన్తో బహుప్రహా. ద్వి
పాత్. సుపాత్॥

884. సంఖ్యావాచకము ను ఇవి పూర్వమందుగల పాదశబ్దమునకు బహుప్రహీయందు సమాసాస్తమగు లోపమగును. ద్విపాత్ (ద్వోపాదౌ యస్య) అకారమునకు లోపము. రెండుపాదములుగలవాడని యర్థము. సుపాత్ (శోభనౌ పాదౌ యస్య).

వివ :— ఉపమానవాచకముకంటె పరముగలేకపోవుటవలన ద్విపాత్ ఇత్యాదులందు “పాదస్య లోపః” సూ. చే లోపముప్రాప్తమగుచుండనీసూత్రమా రంభింపబడినది.

885. వయసి దస్తస్య దత్తు. 5-4-141. వయసి, దస్తస్య,
దత్తు. (సంఖ్యానుపూర్వస్య)

సంఖ్యానుపూర్వస్య దస్తస్య దత్తు ఇత్యాదేశః స్వాద్య
యసి. ద్విదన్. చతుర్దన్. షట్ దస్తా అస్య షోడన్.
సుదన్. సుదత్తి. వయసి కిమ్. ద్విదస్తః కఠి. సుదస్తః॥

885. సంఖ్యావాచకము ను ఇవి పూర్వమందుగల దస్తశబ్దమునకువయస్సు ప్రతీయమానమగునపుడు దత్తు అనునాదేశమగును. ద్విదన్ (ద్వౌ దస్తౌ యస్య) దస్తశబ్దమునకు దత్రాదేశము. ఆదేశమున ఋకారమిత్యంజకము. ఉగితగుటవలన “ఉగితచౌ సర్వనామస్తాచే” (363) సూ. చే సుమాగమము. సులోపసంయోగస్త లోపములు. సంయోగాస్తలోపమనిదమగుటచే సలోపము రాదు. రెండుదంతములు గలవాడని యర్థము. ఇచట శిశుత్వము గమ్యమానమగుచున్నది. చతుర్దన్ (చత్వరో దస్తౌ యస్య) దత్రాదేశాదిప్రక్రియనుపూర్వమునకువయోహించునది. ఇచటను శిశుత్వమే ప్రతీయమానమగును. షోడన్ (షట్ దస్తా అస్య) దత్రాదేశములు. “షష ఉత్సం దత్తుదశధానూస్తరవదాదే” అనువార్తకముచే షుత్వోత్సములగును. సుదన్ (శోభనా దస్తా యస్య) దత్రాదేశాదిప్రక్రియ నూహించు నది. సుదత్తి (శోభనా దస్తా యస్యాః) దత్రాదేశము. స్త్రీలింగమున “ఉగితశ్చ” (458) సూ. చే బీప్రత్యయమగును. సూత్రనూన వయసి అనునది లేకున్న ద్విదస్తః (ద్వౌ దస్తౌ యస్య) ఏమగు. ఇచట దస్తశబ్దమునకు దత్రాదేశము ప్రసక్త మగును. ఏమగునకు రెండుదంతములెల్ల పుడునుండును గాన వయోవిశేషమాశబ్దము వలన ప్రతీయమానము గాకుండుటచే దత్రాదేశము రాదు. సుదస్తః అనుచోటను

వయసి అనుటవలననే దత్రాదేశము వారింపబడును. శోభనములైన దంతములు గలవాడని యర్థము. దీనినేవఱివొవిశేషము గమ్యమానముగాదు గాన దత్రాదేశము ప్రవర్తింపదు.

వివ :— సుదన్ అనుదానికి బాగుగకలసియున్నదంతములు గలవాడని యర్థమును చెప్పనపుడు భాల్యవయస్సు గమ్యమానమగును.

886. త్రియాం సంజాయామ్. 5-4-143. త్రియామ్, సంజాయామ్. (దస్తస్య, దత్త)

దస్తస్య దత్త స్యాత్సమాసానో బహువ్రీహా. అయో దత్తి. ఫాలదత్తి. సంజాయామ్ కిమ్. సమదస్తీః

886. త్రిలింగమున బహువ్రీహియందు సంజ గమ్యమానమైనపుడు దస్తశబ్దమునకు దత్రాదేశమగును. అయోదత్తి. ఫాలదత్తి. ఛాలెండును సంజావిశేషములు. కాన దత్రాదేశము ప్రవర్తించును. త్రిలింగవగుటవలన “ఓగ్గితళ్ళ” సూ. చే జీవప్రత్యయమగును. సమదస్తీ (సమాః దస్తాః యస్యాః) ఇది బహువ్రీహియైనను త్రిలింగమైనను సంజగానందునదత్రాదేశము రాదు. “నానికోదర” (514) అను సూ. చే జీవప్రత్యయమగును. సూత్రమున సంజాయామ్ అనునని లేనిచోవిట్టిస్థలములందునుదత్రాదేశము ప్రవర్తమగును.

887. విభాషా శ్యావాఽరోకాభ్యామ్. 5-4-144. విభాషా, శ్యావాఽరోకాభ్యామ్. (దస్తస్య, దత్త)

దస్తస్య దత్త వా బహువ్రీహా. శ్యావదన్. శ్యావ దస్తః. అరోకదన్. అరోకదస్తః॥

887. బహువ్రీహియందు శ్యావ అరోక వీనికంటెవరమగు దస్తశబ్దమునకు దత్రాదేశము వికల్పముగనగును. శ్యావదన్—శ్యావదస్తః (శ్యావా దస్తా యస్య) దత్రాదేశాదిప్రక్రియనూహించునది. కవిశపర్థముగల దంతములుగలవాడని యర్థము. “శ్యావఃస్యాత్సమిళః” అనునమరమువలన శ్యావశబ్దము కవిశపర్యాయమని తెలియును, దత్రాదేశవికల్పమువలన రెండురూపములగును. అరోకదన్—అరోకదస్తః (అరోకా దస్తా యస్య) ఛిద్రరహితములగు దస్తములుగలవాడని యర్థము.

888. అగ్రాస్తకుద్దకుత్రవృషవరాహేభ్యశ్చ. 5-4-145.

అగ్రాస్త.....భ్యః, చ. విభాషా, దస్తస్య, దత్త)

ఏభ్యోదస్తస్య దత్త వా. కుడ్మలాగ్రదన్. కుడ్మలాగ్ర దస్తః॥

888. అగ్రశబ్దమంతమందుగలశబ్దము, శుద్ధ శుభ్ర వృష వరాహ శబ్దములు వివికంబెవరమగు ద నశబ్దమునకును బహుప్రీహియందు దత్రాదేశమువికల్పముగనగును. శుద్ధ లాగ్రదన్ (శుద్ధ లాగ్రణీవ దన్తాః యస్య) శుద్ధ లాగ్ర శబ్దము అగ్రా న్తమగుటచే ద నశబ్దమునకు దత్రాదేశము. ఆదేశమురావిపక్షమున శుద్ధ లాగ్రదన్తః అవియగును. మొగ్గలవంటిదంతములుకలవాదని యర్థము. ఇచ్చే శుద్ధదన్ - శుద్ధదన్తః, శుభ్రదన్ - శుభ్రదన్తః మొదలగురూపములనూహించునది.

వివ:—అగ్రా న్త అనుచోట అగ్రః=అగ్రశబ్దః అ నే యస్య అనివిగ్రహమును చెప్పబడలిన అగ్రశబ్దమంతమందుగలశబ్దమును నర్థములభించును.

889. కకుదస్యావసాయాం లోపః 5-4-146. కకుదస్య, అవస్థాయామ్, లోపః॥

అజాతకకుత్. పూర్ణకకుత్॥

889. వయస్సు ప్రతీయమానమగునపుడు కకుదశబ్దమునకు బహుప్రీహియందు సమాసా న్తమగులోపమగును. అజాతకకుత్ (అజాతం కకుదమస్య) కకుద శబ్దాన్త్యమునకు లోపము. ఉత్పన్నముకానట్టి కకుదముగలదని యర్థము. కకుద శబ్దమునకు వృషభములయొక్క మూపుర మర్థము. అట్టిమూపురములేనిదనుటచే జాల్యావస్థ గమ్యమానమగును. పూర్ణకకుత్ (పూర్ణం కకుదమస్య) యౌవనావస్థ ప్రతీయమానమగును. కకుదము జాల్యముననుద్భూతముగాదు, యౌవనముననుద్భూతమై సంపూర్ణమగును.

890. త్రికకుత్పర్వతే. 5-4-147. త్రికకుత్, పర్వతే॥

త్రీణి కకుదాన్యస్య త్రికకుత్. సంజ్ఞేషా పర్వతవిశేషస్య.

త్రికకుదోఽన్యః॥

890. పర్వతవిశేషమర్థమగునపుడు త్రికకుత్ అనుసమాసాన్తలోపము చేయబడిన కకుదశబ్దాన్తబహుప్రీహి విపతింపబడెను. త్రికకుత్ (త్రీణి కకుదాన్యస్య) ఇది పర్వతవిశేషమునకు సంజ్ఞ. సంజ్ఞకానపుడు త్రికకుదః అవియగును. లోపమువ్రవ ర్తింపదు. కకుదమన శిఖరము.

891. ఉద్విభ్యాం కాకుదస్య. 5-4-148. ఉద్విభ్యామ్, కాకుదస్య, (లోపః)

లోపః స్వాత్. ఉత్కాకుత్. వికాకుత్. కాకుదంతాయ॥

891. ఉద్ వి వివికంబెవరమగు కాకుదశబ్దముయొక్క అకారమునకు బహు

(ప్రీహియందు లోపమగును. ఉత్కాకుత్) ఉన్నతం కాకుదం యన్య) వికాకుత్
(విగతం కాకుదం యన్య) కాకుదమన తాలుపు.

892. పూర్వాద్విభాషా. 5-4-149. పూర్వా, విభాషా. (కాకు
దన్య లోపః)

పూర్వకాకుత్. పూర్వకాకుదః॥

892. పూర్వశబ్దముకంటెపరమగు కాకుదశబ్దముయొక్క అకారమునకు
ః హ్రస్వీహియందు వికల్పముగ లోపమగును. పూర్వకాకుత్ (పూర్వకాకుదం
యన్య) లోపమురానపుడు పూర్వకాకుదః అనియగును.

893. సుహృద్ధర్మదౌ మిత్రామిత్రయోః 5-4-150.

సుహృద్ధర్మదౌ, మిత్రామిత్రయోః॥

సుదుర్భాగ్యం హృదయన్య సృద్భావో నిపాత్యతే. సు
హృన్మిత్రమ్. దుర్భదమిత్రః. అన్యత్ర సుహృదయః
దుర్భదయః॥

893. బహుప్రీహియందు సు దుర్ ఓనికంటెపరమగు హృదయశబ్దము
నకు క్రమముగ స్నేహితుడు శత్రువు అనునర్థములందు హృదాదేశమునివతించ
బడెను. సుహృత్ (శోధనం హృదయం యన్య) నిపాతమువలన హృదయ
శబ్దమునకు హృదాదేశము. మిత్రుడని యర్థము. దుర్భద (దుష్టం హృదయం
యన్య) శత్రువు. “మిత్రామిత్రయోః” అనియనుటవలన మిత్రుడు అమిత్రుడు
అనునర్థములను విచచి మంచిహృదయముగలవాడు అనునర్థములను వివశించు
నపుడు హృద్భావము రాదు. సుహృదయః దుర్భదయః అనియగును.

894. ఉరఃప్రభృతిగదామున పతింపబడిన ఉరన్ నర్సిన్ మొదలగు శబ్ద
ములంతమందుగల బహుప్రీహికంటె కన్ అనునమాసాదునత్యయము వచ్చును.

894. * ఉరః ప్రభృతిభ్యః కన్. 5-4-151. ఉరఃప్రభృతిభ్యః,
కన్॥

హృదోరస్కః. ప్రియసర్విష్కః. ఇహ పుమాన్,
అనర్థాన్, పయః, నౌ, లిక్ష్మిరితి ఏకచచనాన్ని వత్సనే.
ద్విపవనబహవచనానేభ్యస్తు శేషాద్విభాషేతి వికల్పేన
కన్. ద్విపుమాన్. ద్విపుంస్కః. గ. సూ.—అర్థాన్నాః.
అనర్థకమ్. సజః కిమ్. అపార్థమ్. అపార్థకమ్॥

* ఉరన్ నర్సిన్ ఉపానహ పుమాన్ అనర్థాన్ పయః నౌ లిక్ష్మిః
దధిమధు శాలి అర్థాన్నాః. ఇత్యురఃప్రభృతయః॥

894. ఉరఃప్రభృతిగణమున పరింపబడిన ఉరస్ సర్పిన్ మొదలగు శబ్దములంతమందుగల బహుప్రహితకరణ కన్ అనునమాసాన్తప్రత్యయమువచ్చును. కప్ప్రత్యయమున పకారమిత్సంజ్ఞకము. కప్పు తద్ధికముగుటచే కకారమునకిత్సంజ్ఞ రాదు. పూర్వోరస్కః (పూర్వం ఉరః యస్య) కప్ప్రత్యయము. “సోఽపదాకా” (153) సూ. చే విసర్గమునకు సత్వము. విశాలముగు వక్షస్థలముగలవాడని యర్థము. ప్రియసర్పిష్కః (ప్రియం సర్పిర్యస్య) కప్ప్రత్యయము. “ఇణఃషః” సూ. చే విసర్గమునకు ఉత్వము.

ఉరఃప్రభృతిగణమున పుమాన్ అనన్యాన్ పయః నౌః లక్ష్మీః అను ఏక వచనాస్తములు పరింపబడినవి. కావనేకవచనాస్తములకే యీసూత్రముచే కప్ ప్రత్యయము ప్రవర్తించును. ద్వివచనాస్తములకంటె బహువచనాస్తములకంటె “శేషాద్విభాషా” (896) సూ. చే విదైకల్పికముగు కప్ప్రత్యయమేవచ్చును. ద్విపుమాన్—ద్విపుంస్కః (దౌ పుమాంసౌ యస్య) కప్ప్రత్యయమువచ్చునపుడు “సంపుంశానాం సోపక్తవ్యః” అనువార్తికముచే సత్వము ప్రవర్తించును. ద్విపుం స్కః అనియగును. పక్షమందు ద్విపుమాన్ అనియగును. ఇట్లే పయః నౌః మొదలగుశబ్దములయొక్క ద్వివచనాస్తములకంటె వైకల్పికకప్ప్రత్యయము నూహింపవలయును.

(గ. సూ.) నల్ల రుచిసరసుగు అర్కశబ్దమంతమందుగల బహుప్రహిత కంటె కప్ప్రత్యయముగును. అసంకప్ (అవిద్యమానోఽర్కో యస్య) “నభోఽన్యస్థానామ్” అనువార్తికముచే సమాసము. గణసూత్రముచే కప్ప్రత్యయము. అపార్థమ్—అపార్థకమ్ (అపగతః అర్థో యస్మాత్) ఇది అర్థశబ్దప్రబహుప్రహిత యైనను నభోపూర్వకముగారబోవుటచే సిగణసూత్రమువలననిచట నిత్య మగుకప్ప్రత్యయము రాదు. వైకల్పికకప్ప్రత్యయముగును. గణసూత్రమున సఖః అనుపదములేనిచో నిర్దిష్టలయందును నిత్యకప్ప్రత్యయము ప్రసక్తమగును.

వివః—ఉరఃప్రభృతిగణమున ఉరప్ సర్పిన్ మొదలగు శబ్దములకు విభక్తి రహితములై నవానికే పాఠమగుచున్నది. పుమాన్ అనన్యాన్ పయః నౌః లక్ష్మీః అనుసవిమాత్రమేకవచనాస్తములుగ పరింపబడినవి. మిగిలినవానిని విభక్తిరహితములనుగవలించి వీనినియేకవచనాస్తములుగ పరించుటవలన వీని యొక్క ఏకవచనాస్తము విసక్షితమనును. ఏకవచనాస్తములకంటె నిత్యముగ కప్ప్రత్యయముగునని ఫలితార్థమగును.

895. ఇనః త్రియామ్, 6-4-152. ఇనః త్రియామ్. (కప్)

బహువచ్ఛికా నగరీ (ప) అనిసస్యన్గ్రహణాన్యర్థపతా చాన్యతేన చ తదప్రవిధిం ప్రయోజయన్తి. బహువాగ్వికా. త్రియాం కిమ్. బహుదణ్టి. బహుదణ్టికో. గ్రామః.

895. ప్రీతింగమున ఇన్ ప్రత్యయా ప్రకృతిమునందు బహుప్రీహియందు కప్ ప్రత్యయమగును. బహునట్టికా (బహువః దట్టిసః యస్మాన్) దట్టిన్ శబ్దమిన్ ప్రత్యయా న్తము. ఈసూత్రముచే కప్ ప్రత్యయము. అనేకులగు సన్యాసులుగల నగరి యని యర్థము. (ప) అనిసస్మన్....యన్తి. ఈపరిభాష (351) సూత్రమున వ్యాఖ్యానముచేయబడెను. బహువాగ్వికా. వాగస్యాన్తి. అనువిగ్రహమున “వాచో గ్వివిః” (5-2-124) సూ. చే గ్వినిప్రత్యయమగును. గ్వినిప్రత్యయమున నకారముమీది ఇకారముచ్చారణము. గ్వినిప్రత్యయము తద్దితమగుటచే “లకప్ర్య తద్దితే” (198) సూ. చే గకారమునకిత్వంబు ప్రవర్తింపదు. వాచో + గ్విన్ అని యుండ చకారమునకు తుత్వము. పిదప జక్త్యము. వాగ్వి అనియగును. మాటకారి అనియర్థము. బహు వాగ్వి నో యస్మామ్ అనివిగ్రహము. గ్విన్ ప్రత్యయమున ఇన్ను అనర్థకమైనను “అనిసస్మన్” అనుపరిభాషచే గ్విన్ ప్రత్యయము ప్రముఖుడ ఇన్ ప్రత్యయా ప్రముగ గ్రహంపబడును. కాన నీసూత్రముచే కప్ ప్రత్యయమగును. బహుదట్టి-బహుదట్టిః (బహువః దట్టిసః యస్మిన్) గ్రామము. సమానము ప్రీతింగముగాకపోవుటచే నీసూత్రమువలన కప్ ప్రత్యయము రాదు. ధైర్యుకరకప్ ప్రత్యయమగును. ప్రీయామ్ అనునది సూత్రమున లేకున్నవిధిచోటులందును నిత్య కప్ ప్రత్యయము ప్రవర్తమగును.

896. శేషాద్వికాషా. 5-4-154. శేషాత్, విభాషా, (బాహు ప్రీహా, కప్)

అను క్తనమాసాన్తా చ్ఛేషాధికారస్తాద్బహుప్రీహీః కప్ వా స్యాత్. మహాయశస్కః మహాయథాః అను క్తేత్యాది ర్థిమ్. వాప్రూపాత్. సుగన్ధిః ప్రియనుభవః శేషాధికారస్తాథ్ ర్థిమ్. ఉపబహువః ఉర్ధ్వపూర్వా. సపుత్రః తద్రాడినా శేషకట్టోర్ధ్వప్రత్యయవరః॥

898. ఇదివరకువిధింపబడిన సమాసా ప్రములతోరహితమయి “శేషో బహుప్రీహీః” అనుశేషాధికారమున విహితమగు బహుప్రీహికంటె కప్ ప్రత్యయము వికల్పముగనగును. మహాయశస్కః మహాయథాః (మహాత్యయశః యస్మిన్) “అనేకమన్యవదారే” సూ. చే సమానము. “అన్యహతః” సూ. చే. గా త్యము. ఈసూత్రముచే కప్ ప్రత్యయము. “సోపదాదా” (153) సూ. చే విసర్గమునకు నత్వము. కప్ ప్రత్యయములానివక్షమందు “అత్యసన్తప్యగాఢాతోః” సూ. చే దీర్ఘము. మహాయథాః.

1. వ్యాప్రూపాత్ :— ఇచట “పాదస్యతోదః” సూ. చే సమాసా ప్రముగ లోపము విధింపబడినది. 2. సుగన్ధిః :— ఇచట “గన్ధస్యేదుత్సూత్రి” సూ. చే వికారము (సమాసా ప్రము) విధింపబడినది. 3. ప్రియనుభవః :— “ఋక్సూరఘాః” సూ. చే విచట అప్ ప్రత్యయమువిధింపబడినది. ఈసమానములు సమాసా ప్రత్యయములుగలవగుటచేనను క్తనమాసా ప్రములు గానందుననీసూత్రము ప్రవర్తింపదు.

సూత్రమున శేషాత్ అనుపదమునకు అనుక్రమసాస్తాత్ అనునర్థమును వివక్షింపకున్న నిట్టస్థలములందును కవప్రత్యయము ప్రవక్తమగును.

1. ఉపబహువః :— “సంఖ్యయాఽవ్యయానన్నా” సూ. చే నిచట బహుప్రీహి. 2. ఉత్తరపూర్వా :— “దిణ్వామాన్యన్రాశే” సూ. చే నిచట సమాసము. 3. సప్తత్రః :— “తేననహేతి” సూ. చే సమాసము. ఈస్థలము లందు శేషాధికారమునజేరనటి సూత్రములచే సమాసములు విధింపబడినవి. అందుచే నీస్థలములందీసూత్రముచే కవప్రత్యయము ప్రవర్తింపదు. శేషాత్ అనుపదము నకు శేషాధికారస్థాత్ (శేషోబహుప్రీహిః అనునధికారమునవిహితము) అనునర్థమును వివక్షింపనిచో నిట్టిచోటులందునీసూత్రముచే కవప్రత్యయము ప్రవక్తమగును. సూత్రమున శేషాత్ అనుపదమొకమూడుచ్చరింపబడినను తన్తాదికముచే అనుక్రమసాస్తాత్, శేషాధికారస్థాత్. అనురెండర్థములను బోధించును.

వివః—శేషమన చెప్పబడినదానికంటెచిన్నము. (ఉక్తాదన్యశ్శేషః) ఇంత కుపూర్వము వేచికంటె సమాసాస్తములు చెప్పబడినచో వానికంటెచిన్నమైనది శేష పదార్థము. ఈరీతిగ శేషాత్ అనుపదమునకు అనుక్రమసాస్తాత్ అనునర్థము లభించును. “శేషోబహుప్రీహిః” అనునధికారసూత్రములోని శేషపదము “అనేక మన్యవదారే” అనునొక్కసూత్రములోనిరేయనువర్తించును. మిగిలినసూత్రముల లోనికనువర్తించదు. కాన “సంఖ్యయా” ఇత్యాదిసూత్రములు శేషాధికారస్థములు గావు.

శేషాత్ అనుపదమునకు శేషాధికారస్థాత్ అనునర్థమునుగూడ వివక్షింప వలయును. ఒకమారుచ్చరింపబడిన శబ్దమువలన రెండర్థములెటు సంభవించునను శంకకు “తన్తాదినా శేషశబ్దోఽర్థద్వయపరః” అని సమాధానము చెప్పబడినది. ఆదిశబ్దముచే ఆవృత్తివి గ్రహింపవలయును. అర్థభేదమున్నను శబ్దభేదములేకుండుట తంత్రమనబడును. “శ్వేతోదావతి” ఇత్యాదులందు క్వా—ఇతః (శ్వేతః) ధావతి (ఇచ్చటనుండి టక్కుపరుగిడుచున్నది) శ్వేతఃదావతి (తెలవివాడు పరుగెత్తుచున్నాడు) అనురెండర్థములును శ్వేతః అనునొకపదమువలననే బోధ్యములగు చున్నవి. ఇట్టిచోటులందు తంత్రము. శేషాత్ అనుపదము తంత్రముచే రెండర్థములను బోధించును. అర్థభేదమున్నపుడు శబ్దభేదముండవలెననుట ఆవృత్తి యపబడును. శబ్దము సమాసమైనను మనమెన్నియర్థములను వివక్షింపదలచుకొంటేమో అన్నిమారులాశబ్దమునుచ్చరింపవలయునని భావము. వక్తతంత్రముచే శబ్దమునుచ్చరించును. బోధకు ఆవృత్తిచేతనే బోధ కలును.

897. అపోఽన్యతరస్యామ్. 7-4-15. అపః, అన్యతరస్యామ్.

(కపి, హ్రస్వః)

కప్యజన్తస్య హ్రస్వో వా స్మాత్. బహుమాలకః।
బహుమాలకః। కబిభావే బహుమాలః॥

897. కప్ ప్రత్యయముపరమగునపుడు ఆది గ్రమ్మసః వికల్పముగ హ్రస్వ మగును. బహుమాలకః-బహుమాలకః (బహ్వ్యః మాలాః యస్య) “త్రియాః పుంసత్” సూ. చే పుంసద్భావము. “శేషాద్విభాషా” సూ. చే వికల్పవిప్రత్య యయః. కప్ ప్రత్యయముపరమగునపుడు మాలాశబ్దముబ స్తమగుబహునసీసూత్ర ముచే హ్రస్వము ప్రవర్తించును. బహుమాలకః అనియగును లేనట్లె య బహు మాలాశబ్దః అనియగును. కప్ ప్రత్యయము వికల్పమగుబాచినది ప్రవర్తించనపుడు బహుమాలః అనియగును. “సకపి” సూ. చే హ్రస్వనిషేధము ప్రాప్తించుచుండ హ్రస్వవికల్పమునకై యాసూత్రమారంభింపబడెను.

898. న సంజ్ఞాయామ్. 5-4-155. న, సంజ్ఞాయామ్. (కప్)

శేషాద్విభాషా ప్రాప్తః కప్ న స్మాత్సంజ్ఞాయామ్. విశ్వ దేవా అస్య విశ్వదేవః॥

898. “శేషాద్విభాషా” అనుసూత్రముచే ప్రాప్తమగు కప్ ప్రత్యయము సంజ్ఞయందు రాదు. విశ్వదేవః (విశ్వే దేవా అస్య) ఇది యొకనికి సంజ్ఞ. కాన సీసూత్రము ప్రవర్తించును.

వివ :— “అనన్తరస్య విధిర్యా భవతి ప్రతిషేధో వా” అనుపరిభాషచే నప్యహితమగు “శేషాద్విభాషా” అనుసూత్రముచే విహితమగు కప్ ప్రత్యయమునే యాసూత్రము విషేధించును. ప్యవహితములగు “సప్యభిశ్చ” మొదలగుసూత్ర ములచే విధింపబడు కప్ ప్రత్యయమును విషేధింపదు.

899. ఈయసశ్చ. 5-4-156. ఈయసః, చ। (న, కప్)

ఈయసనో తరపదాస్పరదః. బహుః శ్రేయాంసోఽస్య
బహుశ్రేయాన్, గోప్రియోరితి హ్రస్వే ప్రాప్తః (వా)
ఈయసో బహుప్రేహేర్పైతి వాచ్యమ్. బహ్వ్యః శ్రేయ
సోఽస్య బహుశ్రేయసీ, బహుప్రేహేఃరీడు, అతిశ్రేయసీ॥

899. ఈయన్ ప్రత్యయా సము తరపదముగాగల బహుప్రేహికంబు కప్ ప్రత్యయము రాదు. బహుశ్రేయాన్. శ్రేయన్ శబ్దమీయన్ ప్రత్యయా సము. బహుః శ్రేయాంసః అస్య అనివిగ్రహము. “శేషాద్విభాషా” సూ. చే ప్రాప్త మగు కప్ ప్రత్యయమీసూత్రముచే విషేధింపబడెను.

“ప్రాతిపదికగ్రహణే లింగవిశిష్టస్యాఽపి గ్రహణమ్” అనుపరిభాషచే సూత్రమునసీయన్ గ్రహణమువలన ప్రీప్రత్యయా స్తమగుసీయస్ సము (శ్రేయసీ) గూడ గ్రహింపబడును. శ్రేయశబ్దముతో బహ్వ్యః శ్రేయశ్చః అస్య

అనువిగ్రహమున సమానముచేయునపుడు “గోత్రియోరుపసరనస్య” (880) సూ. చే హ్రస్వము ప్రాప్తమగుచుండ :— (వా) ఈయసో.... నాచ్యమ్. ఈయన్ ప్రత్యయాస్తమగు బహువ్రీహికంటెపరమగు స్త్రీప్రత్యయమునకు హ్రస్వము రావనిచెప్పవలయును. ఈవార్తికముచేనిచట శ్రేయసీశబ్దమునకు హ్రస్వము రాదు. బహుశ్రేయసీ అనియగును. ఇచట “నద్యృతశ్చ” సూ. చే ప్రాప్తిండు కప్ప్రత్యయమీసూత్రముచేనిషేధింపబడెను. అతిశ్రేయసిరి (శ్రేయసీమతిక్రాంత్య) ఇది తత్పురుషము. వార్తికమున బహువ్రీహిః అనుపదములేనిచోనిట్టిచోలులందును హ్రస్వనిషేధము ప్రసక్తమగును.

వివ. — పూర్వసూత్రమును యీసూత్రమును కలిపి “నసంజేషసోః” అని యొకేసూత్రముచేయక పేరుయొగమును చేయుబలవలన నీసూత్రముచే నిత్యము (నద్యృతశ్చ) దైకల్పికమునగు (శేషాద్విభాషా) కప్ప్రత్యయము నిషేధింపబడునని గ్రహించునది.

900. చన్దితే భ్రాతుః. 5-4-157. చన్దితే, భ్రాతుః. (న, కప్)

పూడితేఽర్థే యో భ్రాతృశబ్దస్తదంతాన్ని కప్ స్యాత్. ప్రశస్తో భ్రాతా యస్య ప్రశస్తభ్రాతా. నపూజనాదితి విషేధస్తు బహువ్రీహౌ సక్యజ్ఞోరితి ప్రాగేవేతి చక్ష్యతే. చన్దితే కిమ్. మూర్ధభ్రాతృకః॥

900. పూడింపబడు సోదరుని బోధించు భ్రాతృశబ్దమంతమందుగల బహువ్రీహికంటె కప్ప్రత్యయము రాదు. ప్రశస్తభ్రాతా (ప్రశస్తో భ్రాతా యస్య) ఉత్తముడైన సోదరుడు గలవాడనియర్థము. “నద్యృతశ్చ” సూ. చే ప్రాప్తమగుకప్ప్రత్యయమీసూత్రముచేనిషేధింపబడినది. “నపూజనాత్” (959) దీర్ఘిక్యాభ్యాసము సమాసాచ్చసకరణమున చేయబడును) సమాసాచ్చనిషేధకమగునీసూత్రము. “బహువ్రీహౌ సక్యజ్ఞోః” అనుసూత్రమునకు పూర్వముననున్న సూత్రములందే ప్రవర్తించునని చెప్పబడును. కాన “బహువ్రీహౌ సక్యజ్ఞోః” అనుసూత్రముతరువాతనుండు “నద్యృతశ్చ” సూ. చే విహితమగు కప్ప్రత్యయమును వారించుటకై యీసూత్రమావశ్యకమగును. మూర్ధభ్రాతృకః (మూర్ధో భ్రాతా యస్య) “నద్యృతశ్చ” సూ. చే కప్ప్రత్యయము. మూర్ధుడగుసోదరుడుగలవాడని యర్థము. ఇచటి భ్రాతృశబ్దము పూడితుడగుసోదరుని బోధింపదు. కాన నీసూత్రముచేనిచట కప్ప్రత్యయనిషేధము ప్రవర్తింపదు. చన్దితే అనుపదములేనిచోనిట్టిచోలులందును నిషేధము ప్రసక్తమగును.

901. నాడితన్త్రోః స్వాజ్ఞే. 5-4-159. నాడితన్త్రోః, స్వాజ్ఞే. (న, కప్)

స్వాగ్లే యా నాడీత స్త్రీశబ్దా తదస్తాత్ కవ్ న స్వాత్.
 బహునాడిః కాయః | బహుత స్త్రీర్నీవా త స్త్రీర్నమనీ | త్రీ
 ప్రత్యయా న్తత్వాభావాద్ధృస్త్వా న | స్వాగ్లే కిమ్ | బహునాడి
 కః స్తమ్భః | బహుత స్త్రీకా వీణా ||

801. స్వాంగవాచకములగు నాడీ త స్త్రీ శబ్దములంతమందుగల బహుప్రీహి కంటె కవప్రత్యయము రాదు. బహునాడిః (బహ్వ్యః నాదో యస్య) శరీరము. ఇచటి నాడీశబ్దమునకు నరమని యర్థము. నరములు ప్రాణీనములగుటచే నాడీశబ్దము స్వాంగవాచకమగును. ఈవిషయమును సూచించుటకే కాయః అనువిశేష్యము చూపబడెను. “గోత్రీయోరుపసర్వనస్య” సూ. చే నాడీశబ్దమునకు హ్రస్వము. “నద్యృతశ్చ” సూ. చే ప్రాప్తమగు కవప్రత్యయమీసూత్రముచే విషేధింపబడెను.

బహుత స్త్రీః | త స్త్రీశబ్దమునకును నరమనియే యర్థము. త స్త్రీశబ్దమిచట స్వాంగవాచకమని సూచించుటకు గ్రీవాశబ్దము ప్రయోగింపబడెను. త స్త్రీశబ్దము వీణయొక్క తీగయందును ప్రసేదమగుటచేనిచటి త స్త్రీశబ్దమియర్థముగలదికాదని తెల్పుటకు “త స్త్రీర్నమనీ” అనునర్థవిధేయము చేయబడెను. ఈసూత్రముచే కవప్రత్యయమునకు విషేధము. త స్త్రీశబ్దముకంటె “అవికృత్యస్తాతస్త్రిశ్చ ఈః” అను ఉజ్జాదిసూత్రముచే విధింపబడు ఈ ప్రత్యయమువలన త స్త్రీశబ్దము సిద్ధించెను. త స్త్రీశబ్దము త్రీప్రత్యయా న్తము గాకపోవుటవలన “గోత్రీయోః” సూ. చే హ్రస్వము రాదు.

బహునాడికః (బహ్వ్యః నాద్యః యస్య) స్తంభము విశేష్యము. ఇచట నాడులు (గీతలు) ప్రాణీనములు గాకపోవుటచేనిచట నాడీశబ్దము స్వాంగవాచకము గాదు. అందుచేసీసూత్రమువలన కల్పిషేధము ప్రవర్తింపదు. “నద్యృతశ్చ” సూ. చే కవప్రత్యయము. బహుత స్త్రీకా (బహ్వ్యః త స్త్ర్యః యస్యాస్యా) పీఠ విశేష్యము. ఇచటిత స్త్రీశబ్దమునకు తీగలని యర్థము. కాన త స్త్రీశబ్దము స్వాంగ వాచకము కానేరదు. ఈసూత్రముచే కవప్రత్యయనిషేధము ప్రవర్తింపదు. సూత్రమున స్వాగ్లే అనుపదములేనిచో బహునాడికః బహుత స్త్రీకా మొదలగువాని కంటె కవప్రత్యయనిషేధము ప్రసక్తమగును.

802. విప్రవాణీశ్చ. 5-4-180. విప్రవాణీః, చ |

కబిభావోఽత్ర విపాత్యతే | ప్రపూర్వాద్యయతేర్ధ్యట్ |
 ప్రవాణీ తస్తువాయశలాకా | విర్గతా ప్రవాణ్యస్య విప్ర
 వాణీః పటః | సమాప్తవాసః | సప్ ఇత్యర్థః ||

802. విప్రవాణీః అనుబహుప్రీహిసమాసమున కవప్రత్యయాభావము యీసూత్రముచే వివరింపబడెను. ప్ర అనుసుపసర్వము పూర్వమందుగల పేజ్ (తస్తునన్తానే) ధాతువుకంటె “ప్రోయతే అస్యామే” (దీనియందునేయబడును)

అనువిగ్రహమున ల్యుట్ప్రత్యయముచే ప్రవాణీఅనురూపము సిద్ధించును: ప్రవాణీ శబ్దమునకు సాలివానినేతకట అనియర్థము. విగ్రతాప్రవాణీ అన్య అనువిగ్రహమున సమాసము. ఉపసర్జనప్రాప్త్యము. "సేద్యుతశ్చ" సూ.చే ప్రాప్తమగు కప్ప్రత్యయ మీనిపాతనమువలన నివృత్తమగును. వత్తమువిశేష్యము. సమాప్తమగు వానము (నేత) గలదని సమాసమునకర్థము. నూతనవత్తమనిపరితమగును.

903. సప్తమీవిశేషణే బహుప్రీహా. 2-2-35. సప్తమీవిశేషణే, బహుప్రీహా. (పూర్వమ్)

సప్తమ్యంతం విశేషణం చ బహుప్రీహా పూర్వం ప్రయోజ్యమ్. కణ్ఠికాలః. అతఏవ జ్ఞాపకాద్యధికరణవదో బహుప్రీహిః. చిత్రగుః (వా) సర్వనామసంఖ్యయోరుప సంఖ్యానమ్. సర్వశ్చేతః ద్విశుక్లః మిథోఽనయోస్సమాసే సంఖ్యాపూర్వమ్. శబ్దపరవిప్రతిపేధాత్. ద్వ్యన్యః. (వా) సంఖ్యాయా అల్పియస్యాః ద్విత్రాః. ద్వస్తేఽపి. ద్వాదశః. (వా) వా ప్రియస్య. గుడప్రియః. ప్రియగుడః. (వా) గడ్వాదేః పరా సప్తమీ. గడుకణ్ఠః. క్వచిన్న. వహేగడుః॥

903. బహుప్రీహిసమాసమున సప్తమీవిభక్త్య సము, విశేషణావచకము, పూర్వమందు ప్రయోగింపదగినవి. కణ్ఠికాలః (కణ్ఠికాలో యన్య) సప్తమ్యంతమగు కణ్ఠే అనుదానికి పూర్వనిపాతము. "అమూర్ధమస్తకాత్సాన్న్వ జ్ఞాదకామే" (975) అను సూ. చే సప్తమికి లుగభావమగును.

సూత్రమున సప్తమీగ్రహణము వ్యధికరణములగు పదములకు కొన్ని చోటులందు బహుప్రీహిసమాసముందుననువిషయమున జ్ఞాపకమగును. వ్యధికరణ పదములకు బహుప్రీహిలేనిచో సమానాధికరణములు ప్రథమా నమైనగుపదములకే బహుప్రీహియగునుగాన కణ్ఠికాలః ఇత్యాదులందు బహుప్రీహికి ప్రాప్తియే లేకపోవుటచే సప్తమ్యంతమునకు బహుప్రీహియందు పూర్వనిపాతముకొఱకు సూత్రమున సప్తమీగ్రహణము వ్యర్థమగును. చిత్రగుః. ఇచటిప్రక్రియయిది వరకు విరూపింపబడెను. చిత్రపదము విశేషణావచకమగుటచేనద్దానికి యీసూత్రముచే పూర్వనిపాతము. చిత్రగోశబ్దములురెండునుప్రథమానిరిష్టములగుటవలనగాని విగ్రహమందు నియతభక్తికములగుటవలనగాని రెండిటిలోనేదోయొకదానికి పూర్వనిపాతము ప్రాప్తించుచుండ విశేషణమునకే పూర్వనిపాతముకొఱకు సూత్రమున విశేషణగ్రహణము.

1. వా॥ సర్వనామమునకు సంఖ్యావాచకమునకు బహుప్రీహియందు పూర్వనిపాతమును చెప్పవలయును. సర్వశ్చేతః (సర్వశ్చేతో యన్య) సర్వశ్చేతశబ్దములురెండునుగుణావచకములగుటచేవిశేష్యవిశేషణభావమును యథేష్టముగ జేసికొనవచ్చును. కాన రెండిటిలోనేదోయొకదానికి సూత్రముచే పూర్వనిపాతము

ప్రాప్తించుచుండనీవార్తికముచే సర్వనామసంఖ్యగల సర్వశబ్దమునకే పూర్వనిపాతమగును ద్వితీయః (ద్వైత కృత్ యన్య) ఇతర సంఖ్యావాచకమగు ద్వితీయమునకు పూర్వనిపాతము ఆలోచించనిచట ద్వితీయమునకు సర్వనామమగుటవలననే పూర్వనిపాతము సిద్ధించును. అయినను త్రితుక్తః ఇత్యాదులందు సర్వనామములు రానట్టి సంఖ్యావాచకములకు పూర్వనిపాతమునకై వార్తికమున సంఖ్యాగ్రహణమావశ్యకము. సర్వనామములకు సంఖ్యావాచకములకును పరస్పరము సమానమగునపుడు సంఖ్యావాచకమునకు పూర్వనిపాతమగును. శబ్దపరివ్రతతిషేధమివిషయమున హేతువగును. సర్వనామసంఖ్యయోః అనుచోట సంఖ్యాశబ్దము పరమగుటచే “వివ్రతిషేధే పరం కార్యమ్” అనుసూత్రమువలన నద్దానికే పూర్వనిపాతమగును. సర్వనామసంఖ్యయోః అనుచోట వార్తికమున సర్వనామసంఖ్యావాచకములు పాతములైనను పాతక్రమముననుసరించి సంఖ్యాశబ్దముపరమగుటచే నీవిధమగు శబ్దపరత్వమునాశ్రయించి వివ్రతిషేధసూత్రము ప్రవర్తించునని యభిప్రాయము. ఉదా: — ద్వ్యన్యః, ద్వితీయః, ద్వితీయములకు సమానము. ద్వితీయమునకు పూర్వనిపాతము. ఈప్రకారముగ సంఖ్యావాచకమునకు పూర్వనిపాతమునకై శబ్దపరివ్రతతిషేధము లభించుటకొఱకే “సర్వనామసంఖ్యయోః” అనుద్వంద్వసమాసమున సర్వనామ శబ్దసంఖ్యాశబ్దములలో నల్పార్థమగు సంఖ్యాశబ్దమునకు పరనిపాతముచేయబడినది.

2. వా॥ సంఖ్యావాచకములయొక్క సమానమందు స్వల్పసంఖ్యను బోధించు శబ్దమునకు పూర్వనిపాతమగును. ద్వితీయః, ద్వితీయశబ్దములలో ద్వితీయమునది యల్పార్థవాచకమగుటచే నద్దానికే పూర్వనిపాతమగును. ఈవార్తికము ద్వంద్వసమాసమందును ప్రవర్తించును. ద్వాదశ (ద్వైత చ దశ చ) ద్వంద్వసమాసము. ద్వితీయదశనో శబ్దములలో నల్పార్థబోధకమగు ద్వితీయమునకు పూర్వనిపాతమగును.

3. వా॥ బహుప్రీహియందు ప్రియశబ్దమునకు వికల్పముగ పూర్వనిపాతమగును. గుడప్రియః ప్రియగుడః (గుడః ప్రియః యన్య) పూర్వనిపాతమగునపుడు ప్రియగుడః అనియు లేనపుడు గుడప్రియః అనియు నగును.

4. వా॥ బహుప్రీహియందు గడు మోహమునకు శబ్దములకంటె పరముగ నప్తమ్యుత్తము ప్రయోగింపదగును. గడుకణ్ఠః (గడుః కణ్ఠే యన్య) “నప్తమిచేశ్వరే” నూ. చే నప్తమ్యుత్తమగు కణ్ఠశబ్దమునకు పూర్వప్రయోగము ప్రాప్తించుచుండనీవార్తికముచే సర్వనిపాతమగును. ఈవార్తికము కొన్నిస్థలములందు ప్రవర్తించదు. కానవిట్టిచోటులందు నప్తమ్యుత్తమమునకు పూర్వనిపాతమగును. వహేగడుః (వహే గడుః యన్య) నప్తమిచే లగణావము. వైవార్తికమిచట ప్రవర్తించదు గానసూత్రముచే పూర్వనిపాతమగును.

904. విష్ణు. 2-238. (బహుప్రీహో పూర్వమ్)

నిష్ఠానం బహుప్రీహీ పూర్వం స్యాత్. కృతకృత్యః।
(వా) జాతికాలముఖాదిభ్యః పరా విష్టా వాద్యాః సారజ్జగ్గి।
మానజాతాః సుఖజాతాః ప్రాయికం చేదమ్। కృతకటః।
పీతోదకః॥

904. కవృత్తయ కవతువృత్తయములు నిష్ఠాసంజకములు. ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషచే తదస్మిన్ గ్రహింపబడును. నిష్ఠాసము బహుప్రీహీయందు పూర్వపరియోగార్థమగునని సూత్రార్థము. కృతకృత్యః (కృతం కృత్యం యేన) కృత్థాతువుకంటె కవృత్తయముచేసిన కృతశబ్దము సిద్ధించును. కృతశబ్దకృతకృత్యబిములు రెండును క్రియాశబ్దములగుటచే విశేషణవిశేష్యభావము కామచారముగాన రెండింటిలోనేదోయొకదానికి పూర్వనిపాతము ప్రాప్తించుచుండనీసూత్రముచే నిష్ఠాసమగు కృతశబ్దమునకు పూర్వనిపాతము నిధింపబడెను.

(వా) బహుప్రీహీయందు జాతివాచకములగుట కాలాదివాచకములగుటనుఖాదిశబ్దములకంటెనుపరముగ నిష్ఠాసముపరియోగింపదగును. జాతివాచకమునకుదాహరణము:—సారజ్జగ్గి (సారజ్జః జగ్గో యయా) “అస్వాజ్జపూర్వపదాద్వా” (512) గూ.చే తీవ్రప్రత్యయమగును. జగ్గ లనునది క్తప్రత్యయాస్తము. సారజ్జశబ్దముజాతివాచకము. కాలవాచకమునకుదాహరణము:—మానజాతా (మాసో జాతో యస్యాః) సుఖశబ్దమునకుదా:—సుఖజాతా (సుఖం జాతం యస్యాః) రవా ర్థముసార్యత్రికముగాదు. కానకొన్నిచోటులందు జాతి కాల సుఖాదులకంటె పూర్వమందును నిష్ఠాసము ప్రయోగింపదగును. ఉదా:— కృతకటః (కృతః కటో యేన) కటశబ్దము జాతిపదనమైనను దానికంటెపూర్వముగనే కృతశబ్దము ప్రయోగింపబడెను. పీతోదకః. ఉదకశబ్దము జాతివాచకమైనను పీతశబ్దమునకు పూర్వనిపాతమయ్యెను.

905. వాఽహి * తాగ్న్యాదిభు. 2-2-37. వా, ఆహితాఽగ్న్యోదిభు। (నిష్ఠా, పూర్వమ్)

అహితాగ్నిః। అగ్న్యాహితః। ఆకృతిగణోఽయమ్।
(వా) ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసస్తయ్యాః అన్యుద్యతః।
దద్ధపాణిః। క్వచిన్న। వివృతాపిః॥

ఇతి బహుప్రీహీః॥

905. ఆహితాగ్న్యోదిగణమున పఠింపబడిన ఆహితాగ్నిః మొదలగు బహుప్రీహీనమానములందు నిష్ఠాసమునకు వికల్పముగ పూర్వనిపాతమగును. ఆహితాగ్నిః - అగ్న్యాహితః (ఆహితాః అగ్న్యాయేన) ఆహిత అనెడినిష్ఠాస

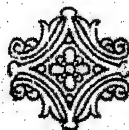
* ఆహితాగ్నిః జాతపుత్రః జాతదస్త్రః జాతశ్శత్రుః తైలపీతః మృతపీతః
హిరణ్యవర్ణః గతార్థః ఆకృతిగణోఽయమ్। తేన గడుకణ్ఠః అన్యుద్యతః దద్ధపాణిః
ఇత్యాదిజ్ఞేయమ్। ఆత్యాహితాగ్న్యోదిః॥

మునకు వికల్పముగ పూర్వనిపాతము. ఇట్లే జాతదస్త్రాః—దస్త్రజాతః మొదలగురూపములనూహింపవలయును. ఆహితాగ్న్యాదిగణమార్చితగణము.

(వా) బహుప్రీహియిండు అయుభవాచకములకంటె ఎకముగనిష్ఠానము, సప్తమ్యస్తము, ప్రయోగింపదగును. అస్మద్భరః (అసిః ఉద్యతః యేష) అసిశబ్దమునకు కత్తియని యర్థము గాననిది ప్రహరణార్థకమగును. ఈవార్తికముచే ఉద్యత అనుర్థానమునకు పరినిపాతము దణ్ణపాణిః (దణ్ణః పాణౌ యస్య) దండశబ్దము ప్రహణార్థకమగుటచే సప్తమ్యస్తమగు పాణిశబ్దమునీవార్తికముచే పరవిపాతము. కాష్ఠిస్థలములందీవార్తికముచే విధింపబడు పరినిపాతము ప్రవర్తింపదు. వివృతాఽసిః (వివృతః అసిర్యేన) అసిశబ్దము ప్రహరణార్థకము. వివృతశబ్దము క్తప్రత్యయాస్తము.

శ్రీః శ్రీః శ్రీః॥

బహుప్రీహిప్రకరణము సమాప్తము.

19. ధ్వన్వప్రకరణము

906. చార్తే ద్వన్వన్వః. 2-2-29. చార్తే, ద్వన్వన్వః। (అనేకమ్, సుప్, సమాసః, విభాషా)

అనేకం సుబంధం చార్తే వర్తమానం వా సమన్యతేన ద్వన్వన్వః। సముచ్చయన్వాచయేతరేతరయోగసమాహారాల్పాల్పాః। పరస్పరవిరపేక్షస్యానేకస్యైకస్మిన్నన్వయస్సముచ్చయః। అన్యతరస్యానుషంగికత్వేన్వాచయః। మిలితానామన్వయః ఇతరేతరయోగః। సమాహస్సమాహారః। తత్రేత్యరం గురుంచ భజస్యేతి సముచ్చయే। భిక్షమట గాం చానయేత్వన్వాచయే చ న సమాప్తోన్సామర్థ్యాత్। ధనభిరౌ సంజ్ఞాపరిభాషమ్। అనేకోక్తేర్హోత్పప్తోత్పన్నేష్టోద్గాతారః। ద్వయోర్ద్వయోర్ద్వన్వన్వం కృత్వా పున్ర్ద్వన్వే తు హోతాపోతానేష్టోద్గాతారః॥

906. చార్తారద్యోత్పత్తయగుర్తమున వర్తమానమున అనేకముననగు సుబంధమున ఏకల్పముగ సమసించును, అది ద్వన్వన్వసంజ్ఞగలవగును. సముచ్చయము అన్వాచయము ఇతరేతరయోగము సమాహారము ఇవి చార్తారద్యోత్పత్తయమును. ఒకదానియపేక్షయరియొకదానికిలేనట్టి యనేకార్థములకొక ముక్కమందన్వయమున్నపుడు సముచ్చయముచార్తమగును. పరస్పరవిరపేక్షయననొకటిక్రియ మందన్వయించినఏదవ మరియొకటిక్రియావృత్తిచేనాక్రియ మందన్వయించుట. ఈశ్వరం గురుంచ భజస్యః। పరస్పరాపేక్షలేనట్టి యాశ్వరునికి గురువుననును భజనక్రియ మును కర్మగనన్వయముండుటచేనిది సముచ్చయమునకుదాహరణము. రెండువస్తువులలోనొకటిప్రధానమై రెండవది యప్రధానమైనపుడు (అనుషంగికము - అనుదేశ్యము) చక్షణార్థమన్వాచయమనబడును. భిక్షమట! గాఢానయ! భిక్షుటనము ప్రధానమగుటచేనిది యన్వాచయమునకుదాహరణము. భిక్షకౌరతేగునపుడు మాగణమున గోవుగాన్నించిన తెమ్మనియు గవానయనము లేకున్నను భిక్షకు తప్పకనేగుమనియునీవాక్యమునకర్థము. భిక్షకేగునపుడును వెదకి యావును తెచ్చుట యావశ్యకము గానందున గవానయనమనునుషంగికము. (అప్రధానము) పరస్పరాపేక్షగలమనేకపదార్థములకు (ఉద్ఘాతావయవభేదముగలసమాహమములకు) ఒకమర్థమందు (ఏకధర్మావచ్ఛిన్నము)

అన్వయమున్నపుడు చార్థమితరేతరయోగమగును. సమాహారము (అనుచ్ఛాతావయవభేదముగలది) సమాహారము. ఈనాడుగర్థములలో సముచ్చయమందు (ఈశ్వరం గురుం చ జటస్వ) అన్వాదమమందును (భిక్షుమతి గాం చానము) అనేరసమిష్టిములు చార్థమున వర్తమానములుగఱుండుటవలన నేచార్థభావసామర్థ్యము లేనందున సమాసమురాదు. ఇతరేతరయోగమందు సమాహారమందుననేక సుబ్దములకేచార్థభావమందుటచేసమాసమగును. “విశిఖానామన్వయః” అను చోటమేలనమన సముదాయము. ఇది సమస్త్యమానవదార్థములనుగురించి విశేషముమగును. కావుననేయట సమాసముకంటె ద్వివచనబహువచనములగును. ఉదా : — ధవఖదిరౌభి (సమదాయమునకవయవములగు ధవఖదిరములనుచేడింపుము) సమాహారమున సముదాయము వ రివదారములనుగురించి విశేషముగును. కావున ప్రధానమగుసముదాయమొక్కటే సమాసదోర్ధ్వమగుటవలననీ సమాసముకంటెనేపుడునేకవచనమే వచ్చును. ఉదా : — సంజాపరిభాషమ్ (సంజాపరిభాషలసమూహము) ఇతరేతరయోగసమాహారములు సమాసముచే నుత్తములగుటవలన సమాసమున చశబ్దమునకు ప్రయోగముండదు. అనేకవదము సనువృత్తిచేసి యనేక సుబ్దస్థములకు ద్వ్యన్వయమగుననుటవలన హోత్వపోత్వ నేష్ట ఉదాత్త శబ్దములకు ద్వ్యన్వయము సిద్ధమగును. “అనజ్ఞుతోద్వన్వయః” (926) సూ. చే నుత్తరపదమువరమగునపుడు విధింపఁబడునానజ్ఞాదేశము నేష్టశబ్దమునకే ప్రవర్తించెను. హోత్వపోత్వశబ్దములకు త్తరపదము వరముగలేనందున నానజ్ఞా రాదు. ఉత్తరపదమనసమాసపరమౌవయవము. హోత్వపోత్వపదములకు, నేష్ట ఉదాత్త శబ్దములకు, మేమేయగ ద్వ్యన్వయముచేసి యీద్వ్యన్వయములకు తిరుగ ద్వ్యన్వయముచేసి నజ్ఞో హోతాపోతానేష్టోద్దాతారః అని యగును. మొదటిద్వ్యన్వయముందు హోత్వ నేష్టశబ్దములకు త్తరపదము వరమగుచేనానజ్ఞా ప్రవర్తించును. దీపవ ప్రవృత్త మగు ద్వ్యన్వయవ నేష్టోద్దాత్తశబ్దము త్తరపదమగుటచే పోత్వశబ్దమునకునానజ్ఞా వచ్చును.

907. * రాజదస్తాదిభి పరమ్. 2-2-31. రాజదస్తాదిభిపరమ్॥

* రాజదస్తాః అగ్రేవణమ్ లి ప్రదాసితమ్ సగ్నముషితమ్ సీర్తసంధ్యష్టమ్ మృష్టయంచితమ్ అవర్తిస్సృపకక్యమ్ అర్చితోప్తమ్ ఉపగాధమ్ ఉలాఖలముసలిమ్ తండులకిణ్యమ్ దృష్టదుపలిమ్ ఆరాగ్వాయసబద్ధకి చిత్రధదాహ్నికమ్ అవస్త్వశ్యమ్ కూద్రాధ్యమ్ స్నాతకరాజానావిష్యక్సేన్ద్రానా అక్షిత్తుతమ్ దారపగమ్॥ ధర్మాదిపూ థయమ్॥ అర్థదర్శ్య ధర్మార్థ అర్థశబ్దో కర్థార్థ అర్థకామో కామార్థా వై చారిమతమ్ గోపవాణమ్ గోపాంధానీపూలాసమ్ పూలాసకకండమ్ స్థూలపూలాసమ్ ఉశీరవీ జమ్ సిఖజాస్థమ్ చిత్రాస్యాతీ భార్యాపరీ దంపతీ జంపతీ జాయాపతీ పుత్రపరీ పుత్రవహుశేశ్యకూ శిరోవీజమ్ శిరోజాను సర్పిర్మదునీ మధుసర్పిషీ ఆద్యంతా అంతాదీ గుణవృద్ధీవృద్ధిగుణాః ఆకృతిగణోఽయంరాజదస్తాదిః॥

ఏషు పూర్వప్రయోగార్థం పరం స్యాత్. దన్తానాం
రాజా రాజదక్షః ధర్మాదిష్వనియమాః అర్థధర్మాః ధర్మార్థాః
దమ్నతీః జమ్నతీః జాయాపతీః జాయాశబ్దస్య దమ్భావో
జమ్భావశ్చ వా నిపాత్యతే అకృతిగతోయమ్॥

907. రాజదన్తాదిగణపతితమలందాయసూత్రములచే పూర్వప్రయోగార్థా
వగునది పరమున ప్రయోగింపదగును. “ఉపనర్జనమ్” (658) ఇత్యాదీసూత్ర
ములచే ప్రాప్తమగు పూర్వనిపాతమునకీది యవవాదము. రాజదక్షః (దన్తానాం
రాజా) ఉచట “నుపనర్జనమ్” సూ. చే దస్తశబ్దమునక పూర్వనిపాతము ప్రాప్తమగు
చున్నది. రాజదన్తాదులందు షష్ఠీతత్పురుషములకు చిర్యధారయములకు ద్వ్యస్వము
లకును పాతముండటవలనసీసూత్రమునన్వనమాసవిషయకిమైనను “అర్థధర్మా”
ఇత్యాదులగునునరించి యీ ప్రకరణముననుపన్యసించబడినదని తెలియునది. ద్వ్యస్వ
సమాఃమున ధర్మాదిశబ్దములవిషయమై పరనిపాతమగుననునియమము ప్రవర్తించు
చదు. అదిగణసూత్రము. అర్థధర్మాః ధర్మార్థాః దమ్నతీః జమ్నతీః జాయాపతీః
(జాయా చ పతిశ్చ) జాయాశబ్దమునకు దమ్ జమ్ అనునాదేశములు గణమున
నివృత్తింపఁబడినవి. అభ్యర్థితమగుటచే సతిశబ్దమునకు పూర్వనిపాతము ప్రాప్తమగు
చుండసీసూత్రముచే పరనిపాతము. రాజదన్తాదిగణమాకృతిగణము.

908. ద్వ్యస్వే హి. 2-2-32. ద్వ్యస్వే హి (పూర్వమ్)

ద్వ్యస్వే హిసంజం పూర్వం స్యాత్. హరశ్చ
హరిహరౌ॥ అనేకప్రాప్తావేకత్ర నియమోఽనియమశ్చేషే
హరిగురుహరాః హరిహరగురువః॥

908. ద్వ్యస్వసమాసమున హిసంజకమునకు పూర్వనిపాతమగును. హరి
హరౌ (హరిశ్చహరశ్చ) ద్వ్యస్వమున సమన్వయమానపదములన్నియును ప్రథమాస్త
ములే యగుటవలననుపనర్జనములగును. కావున పూర్వనిపాతమునకనియమము
ప్రాప్తమగుచుండ హిసంజకమునకే పూర్వనిపాతమగునను నియమమునకై
యాసూత్రమారంభింపఁబడినది. (వా) అనేకములకు పూర్వనిపాతము ప్రాప్తమగు
నపుడుకదానిదే యీనియమమగును ఇతరములకు లేదు. హరిగురుహరాః హరిహర
గురువః హరిగురుశబ్దములకీనియమము ప్రవర్తించదు.

909. అజాద్యదస్తమ్. 2-7-33. (ద్వ్యస్వే, పూర్వమ్)

ఇదం ద్వ్యస్వే పూర్వం స్యాత్. ఈశకృష్ణౌ బహుష్య
నియమః అశ్వంతేన్ద్రాః॥ ఇన్ద్రాశ్వరథాః ఘృన్తాదజాద్యద
స్తం వివ్రతిషేదేన ఇన్ద్రాగ్నిమ్॥

909. అచ్చుఅదియందు హ్రస్వాకారము న్నమందుగలది యజాద్యదస్తమ్।
ఇట్టిశబ్దము ద్వ్యస్వమున పూర్వప్రయోగార్థము. ఇదా:—ఈశకృష్ణౌ, అజాద్య

దస్తమలనేకములున్నపుడినియమము ప్రవర్తించదు. అశ్వరథేంద్రాః॥ ఇంద్రాశ్వరథాః (వా) మిసంజ్ఞకమునకును అజాద్యదస్తమనకును ద్వస్త్యముచేయునపుడు పరవగు "నజాద్యస్తమ" అనుసూత్రముచే నజాద్యదస్తమనకే పూర్వనిపాతమగును. ఇంద్రాగ్నిః॥

వివరము:—“ససౌష్ఠవౌదార్యవిశేషకాలినీమ్” అనిభారవిప్రయోగించెను. సౌష్ఠవౌదార్యయోర్యేవిశేషాన్సచ్చాలినీమ్ అని యర్థము. సౌష్ఠవౌదార్యమునుద్వస్త్యమున సీసూత్రముచే నౌదార్యశబ్దమునకు పూర్వనిపాతము ప్రాప్తమగుటచే నీప్రయోగమెట్లు సాధుపగునని “సముద్రాభ్రాద్యః” (4-4-118) “లక్షణహేతోః క్రియా యాః” (3-2-126) మొదలగు సౌత్రనిర్దేశములచే నీపూర్వనిపాతప్రకరణమనిత్యమగుటవలన భారవిప్రయోగము సాధుపగునని తెలియవచ్చును. సముద్రాభ్రాతను చోట సీసూత్రమును, లక్షణహేతోః॥ అనుచోటద్వస్త్యేమి అనుసూత్రమునుప్రవర్తింపజేయకుండుటచేసీనిర్దేశములక్తార్థమున జ్ఞాపకమగును.

910. అల్పాచరణమ్. 2-2-34. (ద్వస్త్యే, పూర్వమ్)

శివతేశవౌ॥ 1 ఋతునక్షత్రాణాం సమాక్షరాణామనుపూర్వ్యేణ. హేమన్తశిరవస్తాః॥ కృత్తిరారోహిణ్యౌ॥ సమాక్షరాణాం కిమ్॥ గ్రీష్మవస్తాః॥ 2 లఘుక్షరం పూర్వమ్॥ కుశకాశిమ్॥ 3 అభ్యర్థితం చ॥ తాపసపర్వతౌ॥ 4 వర్ణానామానుపూర్వ్యేణ॥ బ్రాహ్మణక్షత్రియదీప్తీహద్రాః॥ 5 భ్రాతృర్జ్ఞాయనః॥ యదీప్తిరాచరణమ్॥

910. ద్వస్త్యముననుండు శబ్దములలో స్వల్పమగునచ్చులుగలది పూర్వప్రయోగార్హమగునని సూత్రార్థము. శివతేశవౌ (అల్పాచరణములనేకములున్నపుడు నియమములేదు. శబ్దదుస్తుధివీణాః॥ వీణాశబ్దదుస్తుధయః) 1 వా॥ సమానమగునచ్చులుగల ఋతువాచకములయొక్కద్వస్త్యమందు, సమానమగునచ్చులుగల నక్షత్రవాచకములద్వస్త్యమందునుగ్రమము (అనుపూర్వ్యము) ననుసరించి పూర్వనిపాతము చెప్పవచ్చును. ఋతువులకు క్రమము ప్రాదుర్భావకృతమనియు నక్షత్రములకు యుదయకృతమనియును గ్రహించునది. ఉదా:—“హేమన్తశిరవస్తాః॥ కృత్తిరారోహిణ్యౌ॥ సమానాచరణములకవిదేవవియోదలగ్రీష్మవస్తా అనుచోట సీసూత్రము ప్రసక్తమగును. 2 వా॥ లఘుక్షరములుగలశబ్దము గుర్యక్షరములు గలశబ్దము ద్వస్త్యముననున్నపుడు లఘుక్షరశబ్దము పూర్వప్రయోగార్హమగును. కుశకాశిమ్॥ 3 వా॥ ద్వస్త్యమున శ్రేష్ఠవాచకమునకు పూర్వనిపాతమును తెప్పవలయును. తాపసపర్వతౌ॥ సాపరమగు పర్వతముకుండు జ్ఞానియగుతాపనుడు శ్రేష్ఠుడు. 4 వా॥ ద్వస్త్యమున వర్ణవాచకములు క్రమముననుసరించి పూర్వప్రయోగార్హములగును. బ్రాహ్మణక్షత్రియవైశ్య కూద్రులు వర్ణములు. బ్రాహ్మణాదులకు క్తక్రమము నేదా

దులవలన సిద్ధమగును. ఉదా: — బ్రాహ్మణక్షత్రియవిభాగాః 5 వా॥ జ్యేష్ఠ సోదర వాచకము ద్వస్త్యమున పూర్వప్రయోగార్హమగును. ఉదా:—యుద్ధిష్ఠిరృణన్॥

వివ:—అల్పాచారమునుచోట తరప్రత్యయమినిర్దేశమువలన స్పార్ధికము గానియతిశయారక్తముగాదని కొందరనిరి. తరబిర్దమగునతిశయమిచట వివక్షితమున వివక్షితమును పక్షద్వయము భాష్యమున విచారింపఁబడుటచే పూర్వోక్తవాదము భాష్యవిరుద్ధమని గ్రహించునది. సూత్రమున కత్వశ్చుత్వములయభావముమాత్రము నిపాతనలభ్యమగును. “అజాద్యదస్త్యమ్”ను సూత్రము పరిములగు, అల్పాచారమ్, లఘ్యక్షరిమ్ మొదలగు వానిచేభాధింపఁబడును. “వాసుదేవాద్ధనాభ్యాంపున్” (4-3-98) అనుసూత్రనిర్దేశముచేపన్నిటికంటె సభ్యర్థితము పూర్వప్రయోజ్యమని గ్రహింపవలయును.

911. ద్వస్త్యశ్చ ప్రాణితూర్య సేనజ్ఞానమ్. 2-4-2. ద్వస్త్యః చ ప్రాణితూర్యసేనజ్ఞానమ్. (ఏకవచనమ్)

ఏషాం ద్వస్త్యః ఏకవత్స్యుత్. పాణిపాదమ్. మారజీక పాణవిత్. సమాహరస్యైకత్వాదేత్యేసిద్ధే నియమాద్గిమ్ ప్రకరణమ్. ప్రాణ్యజ్ఞాదీనాం సమాహర ఏష యథాస్యాత్॥

911. ప్రాణితూర్యసేనజ్ఞానమ్ = ప్రాణితూర్యసేనశబ్దములకు ద్వస్త్యము దీనిరజ్జగబ్దముతో ఒప్పితత్వరూపము. అజ్జగబ్దము ప్రాణ్యజ్ఞాదేతో ప్రత్యేకము సంబంధించును. అజ్జగబ్దము ప్రాణితేనలంఘనమునయవ బోధకము. తూర్యము విషయముననుపకారకపరిము. ప్రాణ్యజ్ఞానబోధకవగ నొకశబ్దమునకు ద్వస్త్యము నమ్మించినందుననేతరము ప్రత్యాసత్తిచే ప్రాణ్యజ్ఞానమును గ్రహింపదగినది. ఇట్లే సేనాద్యవయవకమగు ద్వస్త్యమును హించునది. కావుననే ప్రాణ్యజ్ఞములకు ప్రాణ్యజ్ఞములతోనే సేనజ్ఞములకు సేనజ్ఞములతోనే ద్వస్త్యముచేయునపుడు ఏక వద్భావమునర్థము సిద్ధమగును. దీనికి “మాల్దజ్జికాశ్వారోహణ” అనుచోటనేకవద్భావనిష్పత్తి ఫలమగును. అనుష్ఠాతమగునేకవచనశబ్దము “ఏకంవక్తి” అనువ్యుత్పత్తిచే నేకత్వజ్ఞుగలదానికి బోధకమగును. ఏకవత్తమనది ఫలితార్థము. ప్రాణ్య ద్యవయవములద్వస్త్యమేకవద్భావమునొందునని సూత్రార్థము. ఇట్టిద్వస్త్యమేకార్థ బోధకవయవములనేకవచనా న్నమగునని గ్రహించునది. (సమాహరదిగ్విషయక మగు “ద్విగురేకవచన”మృత్యు సూత్రసాహచర్యమువలనవ్యాఖ్యానమువలన నీసూత్రము సమాహర ద్వస్త్యవిషయకమగునని తెలియదగును) పాణిపాదమ్ (పాణ్యోః పాదయోశ్చ సమాహరః) ఏకవద్భావమువలననేకవచనము, “సనపుంసకమ్” (825) సూ. చే సపుంసకలిజమునగును. ఇది ప్రాణ్యజ్ఞములకు దాహరణము. మారజీకపాణవిత్. మారజీకులు = మద్దెలనువాయించుటయందు నేర్పరులు. పాణవిత్ = పబవమనువాద్యపిశేషమును వాయించుటయందు విషణులు. ఇది తూర్గాజ్ఞములకదాహరణము. రథికాశ్వారోహమ్, రథికులు = రథముచే సంచరిం

చువారు. అశ్వారోహణ = గుఱ్ఱముల నెక్కువారు. ఇది సేనాజ్ఞములకు దాహరణము. సమాహారమేకీరూపమే గాననడటనేకవద్భావము సిద్ధమగుచుండ సమాహారద్వన్వ విషయకమగు సీప్రకరణము నియమార్థమగును, ప్రాజ్ఞుజ్ఞాదులకు సమాహారమందే సమాసమగునుగాని యితరేతరయోగమునలేదని నియమస్వరూపము.

వివ :— 1. ఏకవద్భావప్రకరణము విషయనిభాగముకొఱకగును. ప్రాజ్ఞుజ్ఞాదులకు సమాహారమందే ద్వన్వము లధిపయ అదులకేతరేతర యోగమందే ద్వన్వము శేషించినవానికుభయమందు ద్వన్వమగునవి.

2. సమాహారమందు ప్రాజ్ఞుజ్ఞాదులకే యేకవద్భావమనువివరీతనియమమును శజ్ఞింపవలెనుపడదు. “తిష్యపునర్వసోః” (8.4) అనుసూత్రమున (బహువచనమునకు ద్వివచనమును : ధించునది) బహువచనగ్రహణమందు మానము. సమాహారమందేకవచనమునకు (ఇదం తిష్యపునర్వస = సమాహారద్వన్వము) ద్వివచనమును వారించుటకై బహువచనశబ్దము గ్రహింపబడెను. పె తెప్పబడినరీతిని వివరీతనియమము స్వీకరింపబడినచో తిష్యపునర్వసపులకేకవద్భావము ప్రాప్తము గానందున బహువచనగ్రహణము వ్యర్థము గావలయును. కావుననేకప్రకరణ బహిర్భూతములగువానికిని సమాహారద్వన్వమగును. ఉత్తరసూత్రములున్నచో ఏకవద్భావనియామకములని గ్రహించునది.

912. అనువాదే చరణానామ్. 2-4-3. అనువాదే చరణానామ్. (ద్వన్వః, ఏకవచనమ్)

చరణానాం ద్వన్వ ఏకవత్ప్యాన్, సిద్ధస్యోపన్యాసే (వా)
సేతోరుజ్జీతి చ కవ్యమ్. ఉదగాత్కృతకాలాపమ్. ప్రత్యష్టా
కౌఘమానాం చ సమాహరః॥

912. చరణశబ్దము పేదకాఖిలనధ్యయనముచేయువారిని దోధించును. ఇతరప్రమాణములచే సిద్ధమగునర్థమును కార్యాస్తరార్థమే యుపన్యసించుట యను వాదమనబడును. కాళాద్యేత్వవాచకములద్వన్వము సమాహారముచే ననువాదము గమ్యమానమగునపుడేనేకవద్భావమునందును (వా) ఉచితములగు స్థాధాత్వియధాతుపులప్రయోగమందీసూత్రము ప్రవరించునని చెప్పవలయును. ఉదగాత్కృతకాలాపమ్ (కతానాం కాలాపానాం చ సమాహరః) కతప్రోక్తమగు కాఖినధ్యయనముచేయువారు కతులు, కలాపి ప్రోక్తమగు కాఖినధ్యయనము చేయువాడు కలాపులు. ఉదగాత్తమనది ఇదోధాతుప్రకృతికలుజన్తము. కతులయొక్క కలాపులయొక్క ఉదయనుచటననువదించబడెను. ప్రత్యష్టాత్కృతకౌఘమానాం (కతానాం కౌఘమానాం చ సమాహరః) కతులయొక్క కౌఘములయొక్క ప్రతిష్ఠ యనునదింపబడెను. ప్రత్యష్టాత్తమనది స్థాధాతుప్రకృతికలుజన్తము.

913. అధ్యయ్యక్రతురనపుంసకమ్. 2-4-4. అధ్యయ్యక్రతుః,
తేనెపుంసకమ్॥

యజుర్వేదే విహితో యః క్రతుస్తద్వాచినామనపుంసక
లిక్ష్ణానాం ద్వ్యస్త్యః ఏకవత్స్యాత్. అర్కాశ్వమేధమ్. అధ్య
య్యక్రతుః కిమ్. ఇషువశ్రౌ సామవేదే విహితౌ. అనపుంస
కం కిమ్. రాజసూయవాజపేయే. అర్థర్పాదీ॥

913. అధ్యయ్యక్రతుః అనుబోధ ప్రతిపూదిగ నీ సంబంధార్థకము. అధ్యయ్య
క్రతుః లక్షణచే యజుర్వేదమును బోధించును. యజుర్వేదమున విధింపబడు
యోగములను బోధించెడి స్త్రీలిజపుంలిజములయొక్క- ద్వ్యస్త్యమేకవద్భావమునొందు
నని సూత్రార్థము. అర్కాశ్వమేధమ్ (అర్క-స్వవాశ్వమేధస్య చ సమాహారః)
అర్కము అశ్వమేధము యివి యజుర్వేదవిహితములగు క్రతువులు. ఇషువశ్రౌ
(ఇషుశ్చవశ్రౌ) ఇవి సామవేదవిహితక్రతువులు. పీనికేకవద్భావమును వారించు
టచే అధ్యయ్యక్రతుః అనునది యావశ్యకము. రాజసూయవాజపేయే (రాజసూయం
చ వాజపేయం చ) అర్థర్పాదిగుణపాతమువలననివి సపుంసకలిజములునగును.
ఇవిగణగోరగ్యావహరిణార్థము అనపుంసకమునునది యావశ్యకము.

914. అధ్యయనతో విప్రకృష్టాఖ్యానమ్. 2-4-5. అధ్యయనతః,
అవిప్రకృష్టాఖ్యానమ్॥

అధ్యయనేన ప్రత్యాసన్నా లిఖ్యా యేషాం తేషాం ద్వ
స్త్య ఏకవత్స్యాత్. పదకక్రమకమ్॥

914. అధ్యయనతః ఇది తృప్తిమూర్తకసిప్రకృష్టమూర్తము. అధ్యయ
నముచే నన్నికృష్ణములగువారిని బోధించుశబ్దములయొక్క- ద్వ్యస్త్యమేకవద్భావము
నొందును. పదకక్రమకమ్ (పదకానాం ప్రమకానాం సమాహారః) పదముపద్యము
నముచేయువారు పదములు. క్రమమునధ్యయనము చేయువారు క్రమకులు. మొదట
మస్త్రములను (సంహితను) చదివి పదప మస్త్రములలోని పదములను పఠించి
పదప నాపదములను క్రమమును చెప్పుదురు. కావున పదక్రమములకు ప్రత్యాసత్తి
(సన్నికర్షణము) సిద్ధమగును. పీనిద్వారా పదకక్రమములకును ప్రత్యాసత్తి లభి
మగును.

వివ : — అధ్యయనముననుండు ప్రత్యాసత్తి యధ్యేయమందు తద్వారా తద
ధ్యేతలందునారోపింపబడునని గ్రహించునది. పదక్రమశబ్దములకు తరసూత్రముచే
నేకవద్భావము సిద్ధమగుటచేసీసూత్రము తదధ్యేతృపురుషవాచకములందే ప్రవ
ర్తించును.

915. షాంతప్రాణినామ్. 2-4-5. షాంతః, అప్రాణినామ్॥

ప్రాణివర్ణ్యజాతివాచినాం ద్వ్యస్త్య ఏకవత్. దానశమృతిః
ప్రాణినామ్ విభేదాద్రాః. ద్రవ్యజాతియనామేవ. నేహ.

రూపరసాః గమనాకుఞ్చనేః జాతిప్రాధాన్యవివాయమేత
వద్భావః॥ ద్రవ్యవిశేషవివక్షయాం తు బదరామరాకాని॥

916. జాతిః అనుచోట ప్రథమ షష్ట్యర్థకము. ప్రాణిభిన్నమగు జాతిని బోధించుకబ్బములయొక్క ద్వంద్వమేకవద్భావమునొందును. ఉదాః-ధానశక్తులి (ధానశ్చ శక్తుశ్చ లాసాం సమాహారః) విచ్ఛేదాదుః॥ ఈశబ్దములు ప్రాణి వాచకములగుటచేనిచటనేకవద్భావమును వారించుటకై “అప్రాణినామ్” అనునది యావశ్యకము, అప్రాణినామనునది పర్యుదాసము. ప్రాణిభిన్నము ప్రాణిసర్వశ మునగుదానిని (జాతిని) బోధించును. పర్యుదాసముచే ప్రాణిభిన్నద్రవ్యజాతి వాచకములే ఇవట జాతిపదముచే గ్రహింపబడును. ధానశక్తులికబ్బములట్టిద్రవ్య జాతివాచకములు. రూపరసా (గుణజాతివాచకములు) గమనాకుఞ్చనే (క్రియా జాతివాచకములు) ఈద్వంద్వములందేకవద్భావమునువారించుట అప్రాణినామనుచోట పర్యుదాసాశ్రయమునును పోయు. అప్రాణినామనుపర్యుదాసముచే జాతివాచకము అనుననుసర్థము లభింనుచుండనతిరిక్తజాతిగ్రహణము జాతిప్రాధాన్యముచే యీ సూత్రమునను ప్రవృత్తిని బోధించును. వ్యక్తివిశేషమును వివక్షింపక జాత్యాశ్రయ సకలవృత్తులను బోధించుట జాతిప్రాధాన్యమనబడును. వ్యక్తివిశేషము వివక్షింపకునపుడీయేకవద్భావము ప్రవర్తించదు. ద్రవ్యవిశేషవివక్షయన వియతమగు ద్రవ్యమునుబోధించనిచ్చు; బదరామరాకాని (బదరాజ్యామరాకాని చ) ఇవి ఫలత్వ మను వ్యాప్యజాతివాచకములు. అరణ్యకముంగు బదరావిరోధకముంగుటచేనిచటి బదరాదిశబ్దములు వియతములగు వృత్తులను బోధించును గానజాత్యాశ్రయములగు సకలవృత్తులను బోధింపవు కావున జాతికి ప్రధాన్యములేనందుననేకవద్భావము ప్రవర్తించదు.

917. విశిష్టలిజో నదీ దేవోఽగ్రామాః. 2-4-7. విశిష్ట లిజ్ఞః, నదీ, దేవః. అగ్రామాః (ద్వంద్వః, ఏకవచనమ్)

గ్రామవర్జ్యనదీదేవాదినాం భిన్నలిజానాం సమాహారే ద్వంద్వ విశిష్టత్వాత్. ఉద్యచ్చ ఇరావతీ చ ఉద్వేరావతి గజ్ఞా చ శోదశ్చ గజ్ఞాశోఽదుః. ఋరవశ్చ రురుక్షత్రం చ కురుకుక్షేత్రమ్. భిన్నలిజానాంకిమ్. గజ్ఞాయమునే. మద్ర రేంయాః. అగ్రామాః కిమ్. జామృపం సగరమ్. కాళా కిన్ గ్రామాః. జామృపకాలాకిన్యా॥

918. విశిష్టలిజ్ఞః నదీ దేవః వినిర్దానేకవచనముషష్ట్యర్థకము బహు త్వార్థకముగూడనగును. విశిష్టలిజ్ఞః అనునది బహుప్రీహి (విశిష్టం లిజ్జయేషాం) విశిష్టమన భిన్నము. విభిన్నలిజ్ఞములుగలవని యర్థము. నదీ=నదీవాదరానాదుః. దేవః=దేవవాచకానామ్. నదీకబ్బముచే సదములనుగ్రహించును. కావునవిచట భిన్నలిజ్ఞకములగుట పర్యుగించును. సూత్రమున రెండువాక్యములనూహించునది.

గ్రామవాచకభిన్నములు భిన్నలింగకములునగు నదీనదవాచకములద్వస్వమేకవద్భావమునొందును, గ్రామవాచకభిన్నములు భిన్నలింగకములునగు దేశవాచకములద్వస్వమేకవద్భావమునొందునని. దేశభిన్నమునకునునుష్ఠవాసయోగ్యములగునలములర్థము. వాక్యభేదమువలన నదీవాచకదేశవాచకములకు సమాహారమే యనేడినియముము లేదని సిద్ధమగును. కావున గజ్ఞాకురుక్షేత్రే! అనుచోటనేకవద్భావము ప్రవర్తించదు. నద్యవయవకద్వస్వమునకుదాహరణములు. ఉద్వేరావతి (ఉద్వేః = నదవిశేషము, ఇరావతీ = నదీవిశేషము) ఇద్దే గజ్ఞాశోణమ్! అనుచోటనేకవద్భావము నూహించునది. దేశవాచకద్వస్వమునకుదా :— కురుకురుక్షేత్రమ్ (కురువశ్చ కురుక్షేత్రం చానయోస్సమాహరః) గజ్ఞాయమునే! మద్రకేకయా! ఇవి సమానలింగకములద్వస్వములు. విశిష్టలిజః అనువిశేషణములేనిచోటనేకవద్భావము ప్రవర్తమగును. “అగ్రామాః” అనుచోటగ్రామశబ్దమునకు గ్రామావయవకద్వస్వమని యర్థము. ఈవర్ణదానములేనిచో జామ్బవతాల్కాకేన్యో (జామ్బవం, సగరమ్ కాలూరినీ. గ్రామః) ఇచ్చోటనేక వద్భావము ప్రవర్తమయ్యెడిని॥

917. ఊద్రజస్తువః. 2-4-8. (ద్వస్వః, ఏకవచనమ్)

ఏషాం సమాహారే ద్వస్వ ఏకవత్ప్యాత్. యూకాలిక్షమ్.
అనకులాత్ ఊద్రజస్తువః॥

917. ఊద్రజస్తువులననల్పపరిమాణముగల జస్తువులు. ఊద్రజస్తువాచకములద్వస్వమేకవద్భావమునొందును. యూకాలిక్షమ్ (యూకానాంలిక్షణాం చ సమాహరః) అల్పపరిమాణముగల దోమమొదలు ముంగినవరకు ఊద్రజస్తువులనబడును.

వివ :— ఊద్రజస్తువులెవ్వ యనువిషయమునమతభేదములు గలవు. ఏము కలులేనివని కొందఱు, అల్పపరిమాణముగలవని కొందఱు, అధికమగు సంతతి గలదని కొందఱు, ముంగినయవధిగగల చిన్నజస్తువులనిమరికొందఱునుచెప్పిరి (శ్లో॥ ఊద్రజస్తురనస్తిస్పృహదథవా ఊద్ర ఏవయః! శతం వా ప్రసృతౌ యేషాం తేజిదానకులాదపి) యూకాలిక్షమనునదిసర్వవక్షసాధారణమగునుదాహరణము.

918. యేషాం చ విరోధశ్శాశ్వతికః. 2-4-9. యేషాం, చ, విరోధః, శాశ్వతికః॥

ఏషాం ప్రాగ్భూత్. అహినకులమ్. గోవ్యాఘ్రమ్. కాకో లూకమిత్యాదౌ పరత్వాద్విభాషావృక్షమృగేతి ప్రాస్తావ కారేణ బాధ్యతే॥

918. ఇచట విరోధభిన్నమునకు వైరముని యర్థము. శాశ్వతికమనస్పృహవికము (నిత్యము) స్పృహవికమగు వైరముగలవానిని బోధింపబద్ధములద్వస్వమేక

పద్భావమునొందును. అహినరూపమ్ (అహినం నరూపం లానం చ సమాహరః) గోవ్యాఘ్రమ్ (పశుద్వ్యస్త్యమ్) కాకోర్యాకమ్ (శకునిద్వ్యస్త్యమ్) ఈరెందునలము లందు పరమగుటచే "విహిపావృక్ష" (921) సూ. చే విహితమగు వికల్పితై రపద్భావము ప్రాప్తమగుచున్నది. సూత్రములోని చకారము వాక్యభేదముచేనేపద్భావమునే తిరుగ విధించును. ఈపునర్విధానముచే పరమగు వికల్పము నాధింపఁ బడును. కావున నుక్తోదాహరణములందు నిత్యైకపద్భావమే ప్రవర్తించును.

నివ :— ఇచట వైరమే విరోధపదార్థమనుటవలన సహసపస్తానరూప మగు విరోధముగల ఛాయాతపములద్వ్యస్త్యమేకపద్భావమునొందదు. ఛాయాతపాః వైరము స్వాభావికముగావలయుననుటవలన తాత్కాలిక వైరముగలవానియొక్క ద్వ్యస్త్యమేకపద్భావమునొందదు. దేవానురాః దేవులకు రాక్షసులకునమృతమువిష యమే వైరముగల్గినది గానినముద్రమధనవేళలో వైరములేదుగదా! కావుననది నిత్యముగాదు.

919. హుద్రాణామనిరవసితానామ్. 2-4-10. హుద్రాణామ్।
అనిరవసితానామ్॥

అబహిష్యుతానాం హుద్రాణాం ప్రాగ్వత్। తక్షయస్కా-
రమ్। పాత్రాద్యహిష్యుతానాం తు చక్షాలమృతపాః॥

919. విరవసితులన పాత్రమునుండి బహిష్యుతులు. వివరిచే భుజింపఁ బడినపాత్రము స్వృతులందు విధింపబడు సంస్కారముచేనైన పుట్టిగలదికాదో యట్టివాడు పాత్రబహిష్యుతులనబడుదురు. చందాలాదులెట్టివారగుదురు. అనిరవ సితానామనునిషేధమువలననిచట హుద్రశబ్దము హుద్రాణాం అనుటకులరంబు భిన్నులగుమనుష్యులను బోధించును గానిహుద్రత్వదాతిగలవారినిహుత్రము బోధిం పదు. బహిష్యుతులు గానట్టిహుద్రులగు బోధించుకట్టముల ద్వ్యస్త్యమేకపద్భావము నొందునని సూత్రాధికము. రక్షయస్కారమ్ (తక్షం ఛాయస్కారాణాం చ సమాహరః) అనిరవసితానామనుటచే పాత్రబహిష్యుతులగు చక్షాలాదులబోధించు కట్టములతితరేతరయోగద్వ్యస్త్యముగూడనగును. చక్షాలమృతపాః॥

920. * గవాశ్వప్రతృతీవి చ. 2-4-11,

* గవాశ్వమ్ గవావికమ్ గవైడకమ్ అదావికమ్ అక్షైడకమ్ కుష్ణవాచుసమ్ కుష్ణకిరాతమ్ పుత్రపాత్రమ్ శ్వచిహ్నాలమ్ ప్రితుమారమ్ దాసీమాణవకమ్ కాటిపాటి రమ్ కాటిప్రవృచమ్ కాటివద్ధికమ్ ఉష్టభుచమ్ ఉష్టశశమ్ మూత్రశక్తికమ్ మూత్రపురీషమ్ యక్యస్కేదః మాంసశోణితమ్ దర్భశరమ్ గర్భపూరికమ్ అశ్వునశరీషమ్ అర్జునపురుషమ్ తృణోలపమ్ దాసీదాసమ్ కుడిబటమ్ భగవతీ భగవతమ్ ఏతేగవాశ్వప్రతృతయః॥

యథోచ్చరితాని సాధూని స్యుః గవాశ్వమ్ దాసీదాన
మిత్యాది॥

920. గవాశ్వప్రభృతీని = గవాశ్వమ్ ప్రభృతి యేషాం తానిని విగ్రహము. గవాశ్వశబ్దము మొదలుగగల సమాహారద్వ్యస్వములు గణముననేరీతిగ పరింపఁబడినవో యేవియారీతిగనే సాధువులగుననిర్వచము. గవాశ్వమ్ (గవామశ్వానాం చ సమాహరః) ఇచట “విభాషావృక్ష” (921) సూ. చే ప్రాప్తమగు వికల్పమును బాధించి నిత్యైకవద్భావము నిపతింపఁబడెను. “యథోచ్చరితాని” అనుటపరిసరమున గవాశ్వమని పరింపఁబడుటచే గోశబ్దమునకవఙ్మాదేశము వచ్చునపుడే యీసూత్రము ప్రప రించును. అవఙ్మాదేశభావపక్షమందు తరసూత్రముచే వికల్పమగును. గోశ్వమ్, గోశ్వాః, దాసీదానమ్, హనిపాతనము “పుమాన్ త్రియా” (938) సూ. చే ప్రాప్తమగునేకశేషమును బాధించును.

921. విభాషా వృక్షమృగతృణధాన్యవృక్షానపశుశున్య
శ్వబిడబిహూర్వాపరాధరో త్తరాణామ్. 2-4-12. (ద్వ్య
స్వః)

వృక్షాదీనాం సప్తానాం ద్వ్యస్వః అశ్వబిడచేత్యాదిద్వ్యస్వ
త్రయం చ ప్రాగ్వద్వా. వృక్షాదౌ విశేషాణామేవ గ్రహ
ణమ్. ప్లక్షన్యగ్రోధమ్. ప్లక్షన్యగ్రోధాః. రురువృషతమ్.
రురువృషతాః. కుశశాశమ్. కుశరాశాః. వ్రీహీయవమ్. వ్రీహీ
యవాః. దధిఘృతమ్. దధిఘృతే. గోమహిషమ్. గోమహి
షాః. కుశకమ్. కుశకాః. అశ్వబిడబిమ్. అశ్వబిడబి
హూర్వాపరమ్. హూర్వాపరే. అధరో త్తరమ్. అధరో త్తరే॥
ఫలిసేనావనస్పతిమృగశకునిక్షుద్రజిహ్వాధాన్యతృణానాంబహు
ప్రకృతిరేవ ద్వ్యస్వ ఏకవదితి వాచ్యమ్॥ బిడరాణి చామరి
కాని చ బిడరామరికమ్. “జాతిరప్రాణీనామి” త్యేకవద్భా
వః. సేహ. బిడరామరికే. రధికాశ్వారోహా. ప్లక్షన్యగ్రోధా.
ఇత్యాదివిభాషావృక్షేతి సూత్రేయేఽప్రాణిన స్తేషాం గ్రహ
ణం జాతిరప్రాణీనామితి నిత్యే ప్రాప్తే వికల్పార్థమ్. పశు
గ్రహణం హస్త్యశ్వానిషు సేనాశ్వానిత్యే ప్రాప్తే. మృ
గాణాం మృగైరేవ శకునీనాం తైరేవోభయత్ర ద్వ్యస్వః.
అన్యైస్తు సహేతరేతరయోగవివేచి ని కుమార్తం మృగ
శకునిగ్రహణమ్. ఏవం హూర్వాపరమధరో త్తరమిత్యపి.
అశ్వబిడబిగ్రహణం తు సత్తే నపుంసకత్వార్థమ్. అన్యథా
పరత్వాజ్ఞాపరసదశ్వబిడబినితి స్యాత్॥

921. పృక్ష మృగ తృణ ధాన్య వ్యజ్ఞాన పశు శకుని వీనియొక్క ద్వన్వస్యము, అశ్వబిడబి ఘోర్యాపర అధరోత్తర ఈ ద్వన్వస్యత్రయమును వైకల్పితైకవద్భావమునొందును. సూత్రమున షష్ఠి విషయభేదముచేర్చిన్నమగును. పృక్షమలేదంటి విషయము ననవయవాపయవిభావము, అశ్వబిడబాదివిషయమున తాదాత్మ్యముషన్వస్య ర్థము. పృక్షాద్వన్వయవకద్వన్వస్యము అశ్వబిడబాదిరూపమగు ద్వన్వస్యము అవియునర్థము ఫలితమగును. ఇచట పృక్షాదిశబ్దములేదును తత్త్వద్విశేషములను బోధించును గాని స్వరూపాదులను బోధింపవు. ప్లక్షన్యగ్రోధిమ్ అనునది మొదలు శుకబిఠాః అనునది యస్తమందుగలవి ప్రవచముగనుదాహరణములు. అశ్వబిడబిమ్ మొదలగునవి సూత్రోక్తద్వన్వస్యత్రయమునకుదాహరణము. (వా) ఫలసేనా.....వాచ్యమ్॥ ఇది యేకవద్భావప్రకరణమునకు వియమమును బోధించుచున్నది. ఇంచలి వనస్పతి శబ్దముతోఁగోర్తమగు విశేషారమును బోధింపక పృక్షములన్నిటిని బోధించును. ఫలము సేనాజము పృక్షము మృగము శకుని ఖిద్రజస్తువురాన్యము తృణము వీనిని బోధించుశబ్దములయొక్క ద్వన్వస్యము బహుపచనానా వయవకమగునపుడే, తత్త్వాత్సూత్రములే విహితమగునేకవద్భావమునొందునని వచనార్థము. ఏకపచనాన్తద్విపచనాన్తా వయవకద్వన్వస్యమునకురాదని ఫలితమగును. బహుప్రకృతిః=బహుః=బహుపచనాన్తాః. ప్రకృతిః=కారణం యస్య అనివిగ్రహము ఉదాః— బదరామలిమ్ (బదరాజామామలికానాం చ సమాహరః) “జాతిరప్రాణినామ్” (915) సూ. చే నేకవద్భావము. బదరామలికే (బదరం చామలికం చ) మొదలగు చోటులందేకవచనాన్తద్విపచనాన్తములకితరేతరయోగద్వన్వస్యమే ప్రవర్తించును. “విభాషాపృక్ష” అనుసూత్రముననప్రాణులగు పృక్షమృగతృణధాన్యవ్యజ్ఞానములు “జాతిరప్రాణినామ్”ను సూత్రముచే వీనికి నిత్యైకవద్భావము ప్రాప్తమగుచుండ వికల్పమును విధించుటకు గ్రహింపబడెనని తెలియనగును. హస్త్యశ్వాదులు సేనాజములగుటచే వావిద్వన్వస్యమందు “ద్వన్వస్య” (911) సూ. చే నిత్యైకవద్భావము ప్రాప్తమగుచుండ దానివిభాధించి వైకల్పికైకవద్భావమగుటకై యీసూత్రమున పశువదము గ్రహింపబడెను. మృగవాచకములకు శకునివాచకములకును “చార్తద్వన్వస్యః” సూత్రముచేతనే సమాహరద్వన్వస్యవికల్పము సిద్ధమగుచుండ సీసూత్రమున పశుశకుని గ్రహణమునకేమి ఫలమును శిక్షకు “మృగాణామృగైరేవ.... గ్రహణ” మను గ్రంథముచే సమాధానమునుజెప్పుచున్నాడు. అర్థము :— మృగవాచకములకు మృగవాచకములతోనే సమాహరమందునితరేతరయోగమందును ద్వన్వస్యమగును. ఉదా :— గోమహిషమ్, గోమహిషాః, ఇద్ధే శకునివాచకములకును శకునివాచకములతోనే సమాహరమందు నితరేతరయోగమందును ద్వన్వస్యమగును. ఉదా :— శుకబిఠామ్, శుకబిఠాః॥ మృగవాచకములకితరములతోగాని శకునివాచకములకన్వస్యములతోగాని యితరేతరయోగద్వన్వస్యమేగానిసమాహరద్వన్వస్యము లేదనునియమము కొరకు సూత్రమునమృగశకునిగ్రహణమవి తెలియునది. (రుద్రశుకాః) ఘోర్యాపరమ్. అధరోత్తరమ్. వీనియొక్క గ్రహణముగూడ వియమార్థమే, ఘోర్యశబ్దము

నకపరశబ్దమతోనే యధరశబ్దమునకు తరశబ్దమతోనే సమాహరేతరయోగద్వ్య స్వములు పూర్వాపరమ్. ఇత్యాదులుదాహరణములు. తదితరములతో వితరేతరయోగ ద్వ్యస్వమే యగును. (పూర్వోత్తరే) అశ్వబిదబిముననది పశుద్వ్యస్వమగుటచే వికల్పము సిద్ధమగుచున్నది గావినసమాహరద్వ్యస్వపక్షమున నపుంసకలిజముకొఱకు సూత్రముననశ్వబిదబిశబ్దము గ్రహింపఁబడెను. లేనిచో సమాహరమందు “సనపుంసకమ్” (825) సూత్రప్రాప్తమగు నపుంసకత్వమును బాధించి పరమగు “పూర్వపదశ్వబిదబౌ” (817) సూత్రముచే పరపదలిజమే ప్రవర్తించెడిది. అశ్వబిదబిగ్రహణసామర్థ్యమువలన “పూర్వపదశ్వబిదబౌ” అనునది బాధింపఁబడుననియు “పూర్వపదశ్వబిదబౌ” అనుసూత్రవితరేతరయోగద్వ్యస్వమందు సావకాశమగుననియును గ్రహించునది.

922. విప్రతిషిద్ధం చానధికరణవాచి. 2-4-19. విప్రతిషిద్ధం, చ, అనధికరణవాచి. (విభాషా)

విరుద్ధానామద్రవ్యవాచినాం ద్వ్యస్వ ఏకవద్వా స్యాత్. శీతోష్ణమ్, శీతోష్ణే, వైకల్పికస్సమాహరద్వ్యస్వశ్చారేద్యద్వ్యస్వ ఇతి సూత్రేణ ప్రాప్తః స విరుద్ధానాం యది భవతి తర్హి అద్రవ్యవాచినామేవేతి నియమార్థమిదమ్. తేన ద్రవ్యవాచినామితరేతరయోగ ఏవ. శీతోష్ణే ఉదత్తే ప్రః. విప్రతిషిద్ధం కిమ్. నన్దకపాశ్చజన్యో. ఇహ పాక్షికస్సమాహరద్వ్యస్వో భవత్వేన॥

922. విప్రతిషిద్ధమ్ = పరస్పరవిరుద్ధమ్. ఇవటనహవవస్తానరూపమగు విరోధమును (కలపియొకచోటనుండకుండుట) గ్రహింపవలయును. అద్రవ్యవాచకములకిట్టి విరోధమే సంభవించును గావినైరరూపమగునది సంభవించకుండుట యందు గారణము. అధికరణమన ద్రవ్యము. విరుద్ధార్థప్రతిపాదకములు ద్రవ్యభిన్నవాచకములునగు శబ్దములయొక్క ద్వ్యస్వము వైకల్పికైకవద్భావముగలదగునని సూత్రార్థము. ఉదా :— శీతోష్ణమ్, శీతోష్ణే, ఇవి గుణవాచకములు. ఇట్టివానికి “చారేద్యద్వ్యస్వః” సూత్రముచేతనే సమాహరద్వ్యస్వము వికల్పముగ ప్రవర్తించుట వలననేకవద్భావ వికల్పము ప్రాప్తమగుచుండనీ సూత్రము నియమార్థమగును. విరుద్ధార్థకములకు సమాహరద్వ్యస్వమగుచో నద్రవ్యవాచకములకే యగునని నియమస్వరూపము. ఈనియమమువలన పరస్పరవిరుద్ధములగు ద్రవ్యములను తోధించెడి శబ్దములకితరేతరయోగమే యగును. శీతోష్ణే (ఉదత్తే) చల్లనినీరు వేడినీరు అవి యర్థము. సూత్రమున విప్రతిషిద్ధపదములేనియెడల “చారేద్యద్వ్యస్వః” సూ. చే సమాహరేతరయోగములు ప్రవర్తించినచో నద్రవ్యవాచకములకే యగునను నియమము సంభవించును. అట్లయిన “నన్దకపాశ్చజన్యో” అనుచోట నన్దకపాశ్చజన్యశబ్దములు ద్రవ్యవాచకములగుటచే సమాహరద్వ్యస్వము లేకపోవును. విప్రతి

షిద్ధగ్రహణమున్నపుడు నియమము విరహార్థకవిషయకమే యగును గాన ననక పాశ్చాత్యులను అనుబోధి నీనియమము ప్రవర్తించదు. కావుననిచట “చార్తేద్యస్త్వః” సూ. చే పాక్షికమగు సమాహారద్యస్త్వముగూడ తప్పక ప్రవర్తించును. (ననక పాశ్చాత్యులను) విష్ణుపుయొక్క శబ్దము సనకము. విష్ణుపుయొక్క శబ్దము పాశ్చాత్యులను. ఈరెండును విష్ణుపునందుండునవగుటచే వీనికి పైఁజెప్పఁబడిన విరోధము సంభవించదని తెలియునది.

923. న * దధిపయలదీని. 2-4-14. న, దధిపయలదీని:

(ఏకవచనమ్)

ఏతాని నైకవత్సవ్యః! దధిపయసీ! ఇద్ధాబర్హిషీ! నిపాతనాద్ధీర్ఘః! ఋక్సామే! వాఙ్మనసే॥

923. దధిపయలదీని = ఇది బ్రహ్మక్రీహి! దధిపయలదిగఱమున పతి తములగువానికేకవద్ధావము (సమాహారద్యస్త్వము) రాదు. దధిపయసీ (దధి పయశ్చ) ఇవివ్యక్తనవాచకములగుటచే “విభాషావృక్ష” సూత్రప్రాప్తమగు, వైకల్పికైకవద్ధావము దీనిచే విషిద్ధమగును. ఇద్ధాబర్హిషీ (ఇద్ధ చ బర్హిశ్చ) ఇచ్చట నిపాతనమువలన నిద్యశబ్దమునకు దీర్ఘమగును. ఋక్సామే! వాఙ్మనసే॥ ఈరెండు సలములందును “అవతుర” అనుసూత్రముచే సద్ప్రత్యయము విపరింపబడినదని తెలియునది.

నిః — ఈగణమున బ్రహ్మప్రజాపతీ ఇత్యాదులు పరింపఁబడెను. కావుననీవిషేధము ప్రకరణప్రాప్తమగునేకవద్ధావనియమమునకే యగుననుటలను పరదు. బ్రహ్మప్రజాపతీ అనుచోటనే నియమమునకు ప్రాప్తిలేకుండుట యిందు లకుగారణము. ప్రకరణప్రాప్తమగు నియమమునకువలె “చార్తేద్యస్త్వః” సూత్ర విహితమగు సమాహరణమునకుని విషేధమగునని గ్రహించునది. కావున దధిపయ అదిగణపతితములచేసూత్రముచేతను సమాహారద్యస్త్వము రాదనునర్థము లభించును.

924. అధికరణై కావత్త్వ చ. 2-4-15. (న, ఏకవచనమ్)

ద్రవ్యసంఖ్యావగమే ఏకదేవే వియమో న స్యాత్.
దశ దస్తాషాః॥

924. అధికరణై కావత్త్వమ్ = అధికరణమున సమాసార్థమునకాత్రయము. (వర్తిపదార్థము) ఏకావత్త్వమ్ = పరిమాణనియమము. (సంఖ్యావిశేషము) ద్రవ్య

* దధిపయసీ పరిపూర్ణమని మధుసర్విషీ బ్రహ్మప్రజాపతీ కవవైశ్రవణౌ, స్కందవిశాఖౌ పరివ్రాజకౌశికౌ ప్రవర్ణోపనదౌ శుక కృష్ణౌ ఇద్ధాబర్హిషీ దీక్షితవసీ అధ్యయనతపసీ ఉదాహరణమువలె అద్యవసానే శ్రద్ధామేధే, ఋక్సామే చాఙ్మనసే ఇతి దధిపయలదీనియశ్చ

సంఖ్య. పదాస్తరసమభివ్యాహరముచే గమ్యమానమగునపుడు సమాహారద్వ్యస్త్యమే యగునను ప్రకృతిని సమము ప్రవర్తించదని సూత్రార్థము. దస్తోష్టాః (దస్తాశ్చ ఓష్టాశ్చ) ఇవట సమీపోద్ధారితమగు దశపదముచే సమస్యమానపదార్థములగు దస్తోష్టములయొక్క సంఖ్య విశిష్టముగనవగతమగుచున్నందున ప్రాణ్యజ్ఞవిమిత్ర కమగు నేకపద్యపదమునకిని పేషదము ప్రవర్తించును గాననితరేతరయోగద్యుష్ట్య మగును.

925. విభాషాసమీపే. 2-4-14. విభాషా, సమీపే (అధికరణై తావత్త్యే)

అధికరణైతావత్త్యస్త్య సామీప్యేన పరిచ్ఛేదే సమా హరవిపేత్యేపంయాపో వియమోవాస్యాత్. ఉపదశం దస్తో ష్టమ్. ఉపదశా దస్తోష్టాః॥

925. సమీపశబ్దము లక్షణచే సామీప్యముచేనగుపరిచ్ఛేదమును బోధిం చును. అధికరణై తావత్త్యే అనునది షష్ట్య స్త్యముగ విపరికామమునొందును. సమ స్యమానపదార్థములసంఖ్యవిశేషము సామీప్యముచే పరిచ్ఛిన్నమగునపుడు సమా హారద్వ్యస్త్యమే యగునియమము వికల్పముగనగును. (ఇవట సమాహారద్వ్యస్త్యము నకు వికల్పమనినను దోషములేదు గానిపూర్వసూత్రమున నియమముకే నిషేధ మగుటచే తదనుసారమీసూత్రమందును నియమమునకే వికల్పమని చెప్పబడెను.) ఉపదశమ్ దస్తోష్టమ్. తొమ్మిదిగాని పదునొకండుగాని దస్తోష్టములసమాహములని యర్థము. ఉపదిశమనునది సమీపార్థముననన్యయాభావము. కావునవివట పర్తి పదార్థసంఖ్య సామీప్యముచే పరిచ్ఛిన్నమగును గానిపూర్వసూత్రోదాహరణమందు పలే విశిష్టముగ నవగతముగాదు. ఉపదశాః దస్తోష్టాః॥ ఉపదశాః అనునది బహు వ్రీహి (దశానాం సమీపే యే సన్నితే) సమాహారద్వ్యస్త్యమునటవలెనీయితరేతర యోగమునకునర్థమును గ్రహింపవలెను.

వివ :— సమాహారద్వ్యస్త్యస్థలమున సమాసలిగ్గవచనములుగల యవ్యయా భావమునకే యనుప్రయోగమగును. కావున “ఉపదశం దస్తోష్టస్త్య” అనుప్రయో గము సిద్ధమగును. సమీపమునకు సమీపముగలదానికి నభేదవివక్షచే వివట సామా నాధికరణ్యమునూహించునది. ఇతరేతరయోగమందు సమాసలిగ్గవచనములుగల దగుటచే బహువ్రీహికే యనుప్రయోగమని తెలియదగును.

926. అనబ్ బుతో ద్వ్యస్త్యే. 8-9-25. అనబ్ బుతో, ద్వ్యస్త్యే (విద్యాయోనిసంబంధేభ్యః, ఉత్తరపదే)

విద్యాయోనిసంబంధినామృదన్తానాం ద్వ్యస్త్యే అనబ్ స్యా దుత్తరపదే పరే. హోతాపోతారా. హోతృపోతృనేహ్నిద్గా

తారః। మాతాపితరాః పుత్రైః సన్యతరస్యామిత్యతో మఱ్ఱాః
పుత్ర్యాపుత్రశత్యస్యానువృత్రైః పితాపుత్రాః॥

926. విద్యా యోనిసమ్మస్తేభ్యః అనునది షష్ఠ్యంతముగ విపరిణామము నొందును. విద్యాసమ్మస్తవాచకములు యోనిసమ్మస్తవాచకములునగు ఋదస్యముల ద్వస్త్యమందు తరపదమువరమగునపుడు పూర్వమగు ఋకారమునకు అనడాదేశము (ఆన్) అగును. ఉదా :— మాతాపితరాః హోతృశబ్దమున ఋకారమునకానడాదేశ నలోపములు ప్రవర్తించెను. హోతృపొత్తనేష్టోద్ధాతారః। ఇవి విద్యాసంబంధవాచకములకుదాహరణములు. ఉత్తరపదముచే నిబట పూర్వపదమాక్షిప్తము గాదు. అక్షిప్తమయినచో హోతాపితరా అనుచోటనే ఆనడాదేశము సాధువగును గావి మధ్యమపదమున కాదేశము సిద్ధముగాకుండును. అక్షిప్తమలేనందున హోతృపొత్తనేష్టోద్ధాతారః అనుచోట మధ్యమపదమగు నేష్టశబ్దమున ఋకారమునకుదాదేశము సిద్ధమగును. ఈవిషయమును సూచించుటకే నిదియునుదాహరింపబడి యిచ్చెను. హోత్రాదులకేకయాగమందు విద్యాద్వారకమగు ఋత్విక్యైత సమ్మస్తముగలదని తెలియదగును. యోనిసంబంధవాచకమునకుదాహరణము :— మాతాపితరాః పిరికి పుత్రోత్పాదనమందు యోనికృతసమ్మస్తము కలదు. ఋతః అనునది, యనువృత్త మగునుండ తిరుగుసూత్రమున ఋతః అనునది సమాసములోని పదములన్నియును ఋదస్తములగునపుడే యాదేశమగునని బోధించును. కావుననే పితృపితామహః ఇత్యాదులందాదేశములగుదు. అట్లయిన పితాపుత్రా అనురూపమై ఋతలసాధువగునను శబ్దముకు “పుత్రైః సన్యతరస్యా” మనుగ్రంథముచే సమాధానమును చెప్పబడుచున్నది. “పుత్రైః సన్యతరస్యామ్” (926) సూత్రమునుండి మఱ్ఱాకష్టమిచే విచటికి పుత్ర శబ్దమునువృత్తమగును. మధ్యమందు సూత్రములందనున రింపక తమవాతినూత్రము లందనున ర్తించునపుడు మఱ్ఱాకష్టమిచేననువృత్తి మనఁబడును. ఋతః అనునది “విలాపా స్వస్యవక్త్యోః” (927) అను మధ్యసూత్రములొనికనున రింపమందుట యిట్లుచెప్పబడుకారణము. యోనిసమ్మస్తవాచకములద్వస్త్యమందు పుత్రశబ్దము తర పదమగునపుడు పూర్వమగు ఋదస్తమునకానడాదేశమగునని భిన్నవాక్యముచేసర్థ మును చెప్పవలయును. ఇట్లు చెప్పబడి పితాపుత్రా అనుచోటనాదేశము సిద్ధమగును, తాతపుత్రా అనుచోటనాదేశము వారికమునగును. పుత్రశబ్దము తరపదమగు నపుడాదేశమగుననిచిటనాదేశము ప్రసక్తమగును. పితాపుత్రుంకు యోనికృత సమ్మస్తము జన్మజనకభావరూపమని తెలియదగును.

వివ. — అనడాదేశమున జకారములేకున్న సీసూత్రమున నిర్దిష్టమగు ఋకార మునకే యగును. కావి యుత్తరసూత్రోదాహరణమగు మిత్రావరుణో అనుచోట మిత్రశబ్దమునక స్త్యమగునకారమునకే యాదేశముగుటకు జకారమావశ్యకమని తెలి యునది.

ఇహోత్తరపదేవరే అనజ్ఞః మిత్రావరుణౌ॥ వా॥ వాయు
శబ్దప్రయోగే ప్రతిషేధః అగ్నివాయూ వాయుగ్నిః పునర్ద్వ
స్త్విగ్రహణం ప్రసిద్ధసాహచర్యస్య పరిగ్రహార్థమ్ తేన బ్రహ్మ
ప్రజాపతీ ఇత్యాదౌ నానజ్ఞః ఏతద్ధి నైకహవిర్భాగిత్యేన
శ్రుతమ్, నాపి లోకే ప్రసిద్ధం సాహచర్యమ్॥

927. దేవతానాం ద్వ్యస్త్వః = కస్మిన్ = దేవతాద్వస్తేః. దేవతావదమున
కిన్త్వాదిదేవునియర్థము. దేవతావాచకములద్వ్యస్త్వసమాసముననుత్పదము పర
మగునపుడు పూర్వముననుండు వదమునకానజ్ఞాదేశమగును. ఋకారాన్తములుగా
నందున, విద్యాయోనినమ్మస్థవాచకములుగానందున నానజ్ఞాదేశమప్రాప్తమగుచుండ
నీసూత్రమారంభింపఁబడెను. ఉదా :— మిత్రావరుణౌ. (వా) వాయుశబ్దముగల
ద్వ్యస్త్వముననానజ్ఞాదేశమునకు విషేధమును చెప్పవలయును. ఉదా :— అగ్ని
వాయూః వాయుగ్నిః ద్వ్యస్త్వవదముననుత్పత్తమగుచుండ తిరుగ సూత్రమున ద్వ్యస్త్వ
వదమును గ్రహించుటకు ఫలమునుజెప్పుచున్నాడు. “పునర్ద్వస్త్విగ్రహణం.....
పరిగ్రహార్థమ్” పేదమందుగాని లోకమునగాని ప్రసిద్ధమగుసాహిత్యముగల దేవ
తలను ప్రతిపాదించుశబ్దములయొక్క ద్వ్యస్త్వమందే యాదేశమగునని యివటిద్వ్యస్త్వ
వదగ్రహణము జోధించును. ఇట్లు చెప్పుటచే బ్రహ్మప్రజాపతీ అనుబోధనాదేశము
వారితమగును. ఏరికి ఏకహవిర్భాగానుభవరూపమగు సాహచర్యమువేదమున
శ్రుతముగాలేదు, లోకప్రసిద్ధమగు సాహచర్యమైనను లేదు.

928. ఈదగ్నేస్సోమవరుణయోః. 9-3-27. ఈత్. అగ్నేః।

సోమవరుణయోః (దేవతాద్వస్తేః)

దేవతాద్వస్తేః ఇత్యేవ॥

928. దేవతావాచకద్వ్యస్త్వమున సోమవరుణవదములు త్తరపదములగు నపు
డగ్నిశబ్దమునకీకారమాదేశమగును. ఇది పూర్వసూత్రహితమగునానజ్ఞాదేశమున
కవవాదము.

వివ :— దేవతాద్వ్యస్త్వమందే యీకారమును విధించుటచే అగ్నిసోమ
(మనుష్యులు) అనుబోధ ఏకారాదేశము వారించఁబడును. కాకికారాదునియమ
సరించి యిచట దేవతాద్వ్యస్త్వవదమునకనువృత్తిచేయఁబడెను. ఆశ్వలాయనుడు
అదేదేవతాద్వ్యస్త్వమందును ఈకారాదేశమునుప్రయోగించెను. “అగ్నిసోమోప్రజా
ప్యామి” ఇచటనగ్నిసోమశబ్దములు జ్యోతిర్లతాబోధకములు. అర్షమగుటచేనిది
సాధువగుననియు దేవతాద్వ్యస్త్వమందే యీకారాదేశమగుననియుననువృత్తిచేసిన
వారియాశయము.

929. అగ్నేః స్తోమస్తోమః. ౧-౧-28. అగ్నేః, స్తోమస్తోమః, (మూర్ధన్యః, సమాసే, సః)

అగ్నేః పరేషామేషాం నస్య షః స్యార్ధమూసే. అగ్నిష్టుతః. అగ్నిష్టోమః. అగ్నిష్టోమః. అగ్నిసరుచా॥

930. అగ్నిశబ్దముకంటె పరములగు స్తోమస్తోమశబ్దములందలిసారములు సమాసమందు మూర్ధన్యము (షతారము) అర్చకలగును. "సార్ధదాద్యైః" (౧-౧-111) సూత్రప్రాప్తమగు షత్సవిషేధమునడిచియనవలయును. అగ్నిష్టుత (యాగవిశేషము) అగ్నిష్టోమః (స్తోమయాగవంస) అగ్నిష్టోమ (అగ్నిశ్చోమశ్చ) షత్సవిషయములు. అగ్నిసరుచా. షత్సము.

931. ఇద్యద్ధా. ౧-౧-28. ఇత్, వృద్ధా (దేవతాద్యన్వేషే, అగ్నేః, ఉత్తరపదే)

వృద్ధిమత్యుత్తరపదే అగ్నిరిదాదేశస్యాన్వేషదాద్యన్వేషైః అగ్నిమరుతా దేవతే అస్య అగ్నిమానకం చిత్తం. అగ్నివరుచా దేవతే అస్య అగ్నివరుచా. దేవతాద్యన్వేషేమ్యభయవదవృద్ధిః. అలాకిరే వాక్యే అనుజ్ఞాన్వయం చ దాదిత్వా ఇత్. వృద్ధా కిమ్. అగ్నేష్ట్రైః. దేష్ట్రస్యపరస్యేత్యుత్తరపదవృద్ధిప్రతిషేధః॥ విష్టా స. అగ్నావై ప్రవదుః.

930. వృద్ధిశబ్దము తరవదమునకు విశేషణము. దేవతాద్యన్వేషమున వృద్ధిరూపమగును తరవదము సంభవించునందున వృద్ధిశబ్దము పౌత్రత్రాసంబంధమును బిన్దముని చెప్పవలయును. వృద్ధిమత్తగును తరవదము పరమగునట్లును దేవతాద్యన్వేషమునగ్నిశబ్దమునకికారమస్తాదేశమగునని సూత్రాశ్రయము. ఇతరమునకికారవిధానమానకీకారములబాధనారము. అగ్నిమారుతమ్ (అగ్నిమరుతా దేవతే అస్య) అగ్నివాయువులుదేవతలుగగగరే క్రియావిశేషము. అగ్నివరుచా. (అగ్నిసరుచా దేవతే అస్య) "దేవతాద్యన్వేషే చ" (౧-౧-౩1) సూ. చే పూర్వోత్తరపదముల యాద్యమృత్యునకు వృద్ధియగును. ఈసూత్రముచే విమాతమగునికారము తద్ధితవృత్తికొఱకు కర్పితమగు నలాకిరవాక్యమందు (అగ్నిమరుతా, అగ్ని వరుచా) అగ్నిమారుతమనుచోటనానదాదేశమును, అగ్నివాయుమనుచోటనికారాదేశమును బాధించి షత్సముప్రవర్తించును. సిద్ధరూపముకంటె తద్ధితప్రకర్యము ప్రవర్తించుటచే నుత్తరపదమునకు వృద్ధిమత్తమికారము ప్రవర్తించుననుయముననుండుట యవసరము గానభవియగుచునేగ్రహించవలయును. అగ్నేష్ట్రైః (అగ్నిశ్చేష్ట్రైశ్చ, అగ్నిష్ట్రైశ్చ) తా దేవతే అస్య అన్వేషకర్యము అదివృద్ధియునగును, "దేష్ట్రస్య పరస్య" (౧-౧-22) సూ. చే నుత్తరపదమునకు వృద్ధినిషేధించబడుటచే నుత్తరపదము వృద్ధిమత్తు గాదు. ఇవలనికారాదేశమును వారించుటకై వృద్ధిమత్తమ

విశేషజమావశ్యకము. (వా) విష్ణుశబ్దము తరపదమగునపుడీసూత్రముప్రవర్తించదని జెప్పవలయును. ఉదా :— అగ్నివైష్ణవమ్ (అగ్నిశ్చ విష్ణుశ్చ అగ్నివైష్ణవౌ దేవతే అన్య) అగ్నిశబ్దమునందలి యికారిమునకీకారము రానందున “దేవతాద్వన్వేచ” (927) సూ. చే నానకు ప్రవర్తించెను.

931. దివో ద్యావా. 8-31-29. దివః, ద్యావా, (దేవతాద్వన్వే, ఉత్తరపదే)

దేవతాద్వన్వే ఉత్తరపదే. ద్యావాభూమిః. ద్యావాజ్ఞమే॥

931. దేవతాద్వన్వమునను తరపదముపరిమగునపుడు దివశబ్దమునకు ద్యావా అనునది యాదేశమగును. ద్యావాభూమిః. (ద్యౌశ్చ భూమిశ్చ) ద్యావాజ్ఞమే (ద్యౌశ్చ జ్ఞమా చ) జ్ఞమాశబ్దము పృథివీసర్వాయము.

వివ :— కొన్నిపు న్నకములందు ద్యావాజ్ఞమా అని యుదాహరణమున్నట్లు శబ్దేంద్రశేఖరప్రతికమువలన తెలియదగును. అపుడది షష్ఠ్యంతము. ద్యావాపృథివ్యోః అనియర్థము. ఇది “ద్యావాజ్ఞమా రుక్మో అస్తర్విభాతిదేవాః” అనుఋక్కులోని ప్రయోగము. అచట ద్యావాజ్ఞమాశబ్దముకంటె బరమగు షష్ఠీద్వివచనమునకు “సుపాంసులుక్” (7-1-39) సూ. చే దాదేశమయ్యెను.

932. దివసశ్చ పృథివ్యామ్. 8-31-30. దివసః చ, పృథివ్యామ్. (దివః, దేవతాద్వన్వే)

దివ ఇత్యేవ. చాద్వావా. అదేశే అకారోచ్చారణం సకారస్య రుత్వం చూభూదిత్యేతదర్థమ్. ద్యౌశ్చ, పృథివీ చ దివస్పృథివ్యౌ. ద్యావాపృథివ్యౌ॥ చన్దసి దృష్టానువిధిః। ద్యావా చిదన్తై పృథివీ. దివస్పృథివ్యోరరతిరిత్యత్ర పదకారా విసర్గం పతన్తి॥

932. దేవతాద్వన్వమున పృథివీశబ్దము తరపదమగునపుడు దివశబ్దమునకు దివసో అనునది యాదేశమగును. చకారమువలన ద్యావాదేశముగూడనిగుననియర్థము. దివసాదేశమున సకారముపై యకారము (ఇత్సంజ్ఞకము) ఉన్నట్లునుగూరమునకు ఆదేశములు రాకుండుటచే సకారము శ్రుత్వమగును. ఈయితారముచే ప్రయోగమందలి సకారమునకునేయాదేశములు రావని యూహించవలయును. దివస్పృథివ్యౌ అనుచోట సకారమునకు ప్రాప్తమగు రుత్వమును వారించుట యాదేశములోని అకారోచ్చారణమునకు ప్రయోజనమని పరితమమును. దివస్పృథివ్యౌ. ద్యావాపృథివ్యౌ (ద్యౌశ్చ పృథివీ చ) “చన్దసి దృష్టానువిధిః” అనుబ్రాహ్మణ్యమునివాక్యమునకు పేదనుందగునడు ప్రయోగముననుసరించి తాద్యములన్ని కల్పించ

వలయునని యర్థము. ద్యావా చిదస్మై పృథివీ (దేవవాక్యము) ఇచట దివశబ్ద పృథివీశబ్దములకు “చిదస్మై” అనుబానితో వ్యవహారమున్నను సమాసద్వావాదేశములు ప్రచ రించినవని తెలియదగును. పదకారులు (పదపాఠమును జేయువారు) దివస్పృథివ్యాః అనుచోట (అవగ్రహమందు) విసర్గమును పఠించుచున్నారు. దీని వలన దివసాదేశమున సకారమునకినుమితమగు చికారాభావము లక్ష్యములగును సరించి క్వాచిత్కమని యజ్ఞీకరింపవలెనని గ్రహింపదగును.

933. ఉషాసోషసః. ౯-౩-౩1. ఉషాసాః ఉషసః (దేవతాద్యధ్యే, ఉత్తరపదే)

ఉషనోశబ్దసోషాసాదోశో దేవతాద్యధ్యే. ఉషాసానూ ర్యమ్॥

933. దేవతాద్యధ్యమనను తరపదము పఠమగునపుడు ఉషనోశబ్దమునకు ఉషాసా అనునది యాదేశమగును. ఉషాసానూర్యమ్ (ఉషాశ్చ నూర్యశ్చ అన యోస్సమాహారః)

934. మాతరపితరాపుదీచామ్. ౯-౩-౩2. మాతరపితరాః ఉదీచామ్॥

మాతరపితరాః ఉదీచాం కిమ్. మాతాపితరా॥

934. ఉత్తరదేశీయులగు వె యాకరణులమతమున పితృశబ్దము తరపద మగునపుడు పూర్వపదమగు మాతృశబ్దమునకు అరణాదేశము విపతింపఁబడెను. పితరా అనును తరపదము “ముతోజి” (276) సూత్రవిహితగుణమువలన సిద్ధ మగుటచేనచట నిపాతనమాషశ్యకము గాదు. ఇతర పై యాకరణులమతమున అస ణాదేశముచే మాతాపితరా అనియగును. పితృశబ్దము పితృచుగుటచేనిచట ద్యధ్యమము సాధవగునని గ్రహించునది.

935. ద్యవ్యాచ్యుదషహ వ్రాతృమాహరే. ౯-4-108. ద్యవ్యాత్. చుదషహ వ్రాత్. సమాహరే (అచ్)

చవర్గావ్రాద్యషహ వ్రాత్ ద్యవ్యాత్ స్యాత్సమాహరేః
వాక్య త్వక్చ వాక్త్వచమ్. త్వక్త్వజమ్. శమిద్యుషదమ్.
వాక్త్విషమ్. ఛత్రోపాసహమ్. సమాహరే కిమ్. ప్రాచ్ఛత్
శరదా॥

935. చవర్గము దకారము షకారము హకారము ఇవియ ప్రమందుగల సమాహరద్యధ్యముకంటె అదప్రత్యయము (సమాసాప్తము) అగును. వాక్త్వచమ్ (వాక్య త్వక్చ అనయోస్సమాహారః) త్వక్త్వజమ్ (త్వక్చ ప్రక్చ అనయోస్సమా

హారః) వర్గగ్రహణమునకు ప్రయోజనమును ప్రదర్శించుటకై ఇదియునుదాహరింపబడెను. దాస్తమునకుదా :— శమీదృషదమ్ (శమీ చ దృషచ్ఛుఅనయోస్సమాహారః) షాస్తమునకుదా :— వాక్త్విషమ్ (వాక్పు త్విట్పు) షాస్తమునకుదా :— ఛత్రోపానహమ్। ప్రావృట్ శరదౌ. ఇతరేతరయోగద్వంద్వమగునిచట సమాసాస్తమును వారింతుటకై సమాహారే అనునది యావశ్యకము.

ఇది ద్వంద్వప్రకరణము.

20. ఏకశేష ప్రకరణము

అద్వైత కశేషః॥ మూలము = సరూపాబామ్, రామ్, రామాః॥
(వా) విరూపాబామపి సమానార్థాబామ్, వక్రదద్వైత చుటిల
దద్వైత, వక్రదద్వైత, చుటిలదద్వైత॥

అర్థము :— ఇటుపై దద్వైతవదమగునేకశేషమును వ్యాఖ్యానమును జేయుచు సర్వగుర్వైత వ్యాఖ్యానపూర్వముగు సరూపసూత్రమును తదుపారణమునిచిట స్మరించుచున్నాడు. “అద్వైత కశేషః సరూపాబామ్, రామ్, రామాః” అని. (వా) అనుపూర్వీభేదము గలవై సను సమానార్థములగు శబ్దములలో నేకము నకు శేషము గల్గును. ఉదా :— వక్రదద్వైత, చుటిలదద్వైత, (వక్రదద్వైత చుటిలదద్వైత)

వివరము :— సరూపసూత్రమున రూపశబ్దము, రూప్యతే బోధ్యతే అనువ్యుత్పత్తిచే నర్థవర్త్యాయమని జెప్పినయెడల సమానార్థములకేకశేషముగుననుసర్థము సూత్రాక్షరములచేతనే సంపాదించవశ్యమగును గాన “విరూపాబామ్” అను వాక్యముపూర్వము గాదని తెలియదగును.

996. వృద్ధో యూనా తల్లక్షణశ్చేదేవ విశేషః. 1-2-85.

వృద్ధః, యూనా, తల్లక్షణః, చేత్, ఏవ, విశేషః (శేషః)

యూనా సహోక్తా గోత్రం శిష్యతే గోత్రయప్రత్యయమాత్రకృతంచేత్తయో కృత్సం ప్రరూప్యం స్వాత్. గార్గ్యశ్చ గార్గ్యాదాశ్చ గార్గ్యో, వృద్ధః కిమ్, గర్గగార్గ్యాయదో, యూనా కిమ్, గర్గగార్గ్యో, తల్లక్షణః కిమ్, భాగవద్భాగవద్భిక్, కృత్సం కిమ్, గార్గ్యవాత్సాయనో॥

998. ఇచట వృద్ధశబ్దముచే “అపత్యం పాత్రప్రభృతి గోత్రమ్” (4-1-182) అనుసూత్రముచే విహితమగు గోత్రమునే గ్రహించవలయును. యువప్రత్యయముతో సాహచర్యమిట్లవృద్ధమునకే నమృదించుట యిందుగారదము. యువనశబ్దముగూడ “జీవతి తు వంశ్యే యవా” (4-1-183) సూ. చే జెప్పుటకు యువనంజకమును బోధించును. యూనా అనుచోట తృతీయ “సహాయ శేషప్రధానే” (587) సూ. చే వచ్చినదగుటచే యూనాసహోక్తా అనుసర్థము లభించును. తల్లక్షణః అనుచోట తదృష్టము వృద్ధప్రత్యయప్రత్యయములను

పరామర్శించును. లబ్ధిశబ్దము నిమిత్తవాచకము. చేచ్ఛబ్దము యద్యర్థకము. విశేష శబ్దము వైరూప్యబోధకము. యువప్రత్యయాస్తమతో సహవచనమున్నపుడు గోత్రప్రత్యయాస్తమమిగులును (యువప్రత్యయాస్తమతోపించును) ఈరెండిటికి కృత్సన్నిమగువైరూప్యము గోత్రయువప్రత్యయమాత్రనిమిత్తకమయే యుండవలయును గానితద్విన్ననిమిత్తకముగాగూడదని సూత్రార్థము. కృత్సన్నిమనునర్థమే వకారమువలన లభించును. ఉదా:—గార్హ్య (గార్హ్యశ్చ గార్హ్యాయశ్చ) గార్హ్యశబ్దము గోత్రప్రత్యయాస్తమి. గార్హ్యాయశబ్దము యువప్రత్యయాస్తమి. పృథ్విమనునది లేనిచో గర్లగార్హ్యాయశో అనుచోట గోత్రప్రత్యయాస్తమిగానటి గర్లశబ్దమునటను శేషము ప్రసవమగును. గర్లగార్హ్యః ఇవటనే శేషమును వారించుటకై యువప్రత్యయాస్తమతోసహోక్తియుండవలయునని చేచ్ఛవలయును. వీనిలో గార్హ్యశబ్దముగోత్రప్రత్యయాస్తమైనను గర్లశబ్దమును యువప్రత్యయాస్తమిగాదు. తల్లక్షణః కిమ్! వైరూప్యము గోత్రయువప్రత్యయమాత్రకృతమే యేలగావలయునని ప్రత్యాపయము. భాగవిత్తిభాగవిత్తికో! భాగవిత్తస్య గోత్రావత్త్వం భాగవిత్తిః ఇది గోత్రప్రత్యయాస్తమి. భాగవిత్తిశబ్దముకంటె యువావత్త్వరూపానబంధు “వృద్ధావక్ సావీరేషు బహులయి” (4-1-148) సూ. చే సావీరగోత్రప్రత్యయాస్తమివంటి నిస్స గమ్యమానమగునపుడు యువావత్త్వార్థమందు విధింపబడిన సక్ ప్రత్యయమువలన “భాగవిత్తిరీ” అయియగును. ఇవట వైరూప్యము యువత్వమాత్రకృతమే గాకనిన్దాన్వితముగూడనగుచుండుటచే నిచటనేకశేషవ్యాప్యత్వకై “తల్లక్షణః” అనునది యావశ్యకమని సమాధానాశయము. కృత్సన్నింకిమ్! ఏవలారముచేప్రకృత్యర్థమునటగూడ వ్యాప్యత్వయేలచేయవలయునని శబ్దాశయము. గార్హ్యవాత్సాన్యాయో! ఇవటి వైరూప్యము గోత్రయువప్రత్యయమాత్రకృతమేగర ప్రకృత్యంశకృతముగూడనగుటచే నేపశేషమును వారించుటకై కృత్సన్నిమనునది యావశ్యకము.

937. త్రీపుంవచ్చ. 1-2-46. త్రీ, పుంవత్, చ! (శేషః, పృథ్వీ, యూనా, తల్లక్షణః, చేత్. ఏన, విశేషః)

యూనానహోక్తౌ వృద్ధా త్రీ శిష్యతే తదర్థశ్చ పుంవత్.

గార్హీ చ గార్హ్యాయశో చ గర్లాః! అప్రియామిత్యనువర్తమానే యజ్ఞాహోశ్నేతి లుక్! దాక్షీ చ, దాక్షయజ్ఞశ్చ దాక్షీ॥

937. యువప్రత్యయాస్తమతో సహవచనమున్నపుడు గోత్రప్రత్యయాస్తమగు త్రీవాచకమునకు శేషమగును, శిష్యమగు త్రీవాచకముయొక్కయర్థము, పుంలింగముగలయర్థముతో సదృశమగును. (త్రీలింగశబ్దము పుంవద్రూపమునొందును.) వానియొక్క వైరూప్యము గోత్రయువప్రత్యయములు లింగము వీనివలన సిద్ధమైనదే గావలయునని సూత్రార్థము. ఉదా :— గర్లాః! (గార్హీ చ గార్హ్యాయశో చ) గార్హీ అనునది గోత్రప్రత్యయాస్తమగు త్రీవాచకము, రెండవది యువప్రత్య

యాస్తము. అర్థమునకు పుంపద్మావతిదేశమునుచేయుటకు పరిమును జూపుటకే "గాగ్యోయతో" అను ద్వివచనాస్తముతో విగ్రహము చూపబడెను. ఇప్పుడు ఏకేశ్వము బహువచనాస్తమగును గానవిట పుంపద్మావతిదేశమునకు పరిమును స్పష్టమగును. ఏకవచనాస్తమునకు విగ్రహమునుచేప్పినచోనేకేశ్వముద్వివచనాస్తమగునుగానపుంపద్మావమువచ్చిననురాకున్నను "గాగ్యోయతో" అనునొకేవిధమగురూప మగుటచే పుంపద్మావపరిమును స్పష్టమగునెరదు. "యజ్ఞాఞోశ్చ" (2-4-84) సూత్రములోనికి "తద్రాజస్య బహు" (2-4-82) సూత్రముమండి అప్రియామ సునది యనువృత్తమగును. యజ్ ప్రత్యయమునకు అజ్ ప్రత్యయమునకును లుక్కువచ్చును, ప్రీతిజమున రాదని తదర్థము. పుంపద్మావమువలననే యిచట యజ్ ప్రత్యయమునకు లుక్కు-గూడప్రవర్తించెను. గర్గాలనియగును. (ద్వితీ యాబహువచనమందు "గర్గాన్" అనుచోట నత్యముగూడ పుంపద్మావమునకు పరి మగును) దాక్షి (దాక్షిచ దాక్షియలశ్చ) దాక్షిశబ్దమునకుశేషము. పుంపద్మావముచే డిమ నివృత్తమగును. దాక్షి అనునది ద్వివచనాస్తము. "గాగ్యోయతో" వాక్యాదులందేకేశ్వమును వారించుటకై "తల్లక్షణః" ఇత్యాదికమునువృత్తి చేయవలయునని తెలియునది.

988. పుమాన్ త్రియా. 1-2-87, పుమాన్, త్రియా. (శేషః, నరూపాణామ్. తల్లక్షణశ్చేదేపవిశేషః)

త్రియాసహోక్తా పుమాన్ శిష్యతే తల్లక్షణవివ విశేష శ్చేత్. హంసీ చ హంసశ్చ హంసౌ॥

989. నరూపమగు ప్రీవాచకముతో సహోక్తియున్నపుడు పుంలింగము నకు శేషమగును, కృత్తులైరూప్యము ప్రీలింగమాత్రకృతమయై యుండవలెను. ఉదా :— హంసౌ (హంసీ చ హంసశ్చ)

వివ :— ఈసూత్రములోనికి నరూపాణామనుదావినువృత్తియగుననుటలో "భాత్పుత్రా స్వస్మదుహితృత్వామ్" (988) అనుసూత్రము జాపకమగును. లేనిచో తదుదాహరణమగు పుత్రా (పుత్రశ్చ దుహితా చ) అనుచోట నీసూత్రము చేతనే శేషము ఏర్పడును, గాననాసూత్రము వ్యర్థమయ్యెడిది. "నరూపాణా" మనుదావినువృత్తిచేయుటవలన హంసశ్చపరటాచ అనుచోటనేకేశ్వము వారింప మగును. తల్లక్షణః ఇత్యాదికమునువారించుటచే ఇన్ద్రశ్చ ఇన్ద్రాదేవ అనుచోటనేక శేషము వారింపబడును. ఇచట పైరూప్యము ప్రీలింగమాత్రకృతమేగాక పుంయోగ కృతమగును.

990. భాత్పుత్రా స్వస్మదుహితృత్వామ్. 1-2-88. భాత్పుత్రా, స్వస్మదుహితృత్వామ్ (శేషః)

బ్రాతా చ స్వపా చ, బ్రాతరా, పుత్రశ్చ దుహితా చ పుత్రౌ॥

939. స్వస్థదుహితృశబ్దములతో సహోక్తియున్నపుడు గ్రమముగ ధాత్యశ్చత్రశబ్దములు నిగులును. ప్రాతరౌ (ప్రాతా చ స్వసా చ) పుత్రౌ (పుత్రశ్చ దుహితా చ)

940. నపుంసకమనపుంసకేనై కవచ్చాస్యాస్యతరస్యామ్.

1-2-69. నపుంసకమ్, అనపుంసకేన, ఏకవత్, చ, అస్య, అన్యతరస్యామ్ (శేషః, తల్లక్షణః, చేత్, ఏవ, విశేషః)

అతి బేనసహోక్తౌ కీ బం శిష్యతే తచ్చ వా ఏకవత్స్యా త్తల్లక్షణఏవ విశేషశ్చేత్. శుకః పటః, శుకా శాటీ, శుక్లం వస్త్రమ్, తదిదం శుక్లమ్. తానీమాని శుక్లాని॥

940. ఆన స్తర్యమువలన తుశబ్దానకచశబ్దమువలనను అన్యతరస్యామడు నది ఏకవత్తమదానితోనే నమ్మబడును. కావుననేకవద్భావమునకే ఏకల్పము గాని ఏకశేషమునకు గాదు. పుంస్త్రీలింగశబ్దములతోనమాచ వసమున్నపుడు నపుంసకము నకు శేషముగను, లిప్తముగుశబ్దమునకేవద్భావము (ఏకత్వసజ్జనుగలదగుట) ఏకల్పముగనగును, కృత్స్నముగువై రూప్యము కీ బత్వాకీ బత్వమాత్రకృతమే కావలయు నని సూత్రార్థము. ఉదా :— శుక్లమ్, శుక్లాని (శుకః శుకా శుక్లమ్) ఏకవద్భావములానిపక్షమందు శుక్లాని అనియగును. ఇదట నపుంసకలింగముగు శుకశబ్దము నకు శేషమయ్యెను. స్త్రీపుస్త్రీపుంసకములగు శుకశబ్దములకే విగ్రహము. ఇది గుణివాచకములనియు విశేష్యనిమిత్తులై నందున లిక్తభేదముగలవనియును బోధించుటకు మాత్రమునటాదిశబ్దములు విగ్రహమగుద్రవర్గికములై నవి. లేనిచో “గుడే శుకాదయః పుంసీ” అనుకోశముచేసన్నియునుపుంలింగములే గావలయునని తెలియునది.

వివ :— అనపుంసకేన అనునది లేనిచో శుక్లంచ శుక్లంచ అనునోట నేకశేషముఏకవద్భావమును ప్రకములగును. సూత్రమున “అస్య” అనునది లేనన్నిష్ఠారము సాన్నిధ్యమువలననే సిద్ధమగును. కాని అస్యఅనిచెప్పబడలన నీసూత్రముచే విహితముగనేకశేషమునకే యేకవద్భావమగును గానిసూత్రాంతరవిహిత మగుదానికేవద్భావము ప్రవర్తించదనునర్థము సిద్ధమగును. కావుననీసూత్రమే సమాహారద్వంద్వవిషయమున ప్రవర్తించుననియు నితరసూత్రములు సమాహార ద్వంద్వవిషయమున ప్రవర్తించవనియును తెలియునది.

941. పితా మాత్రా. 1-2-77. పితా, మాత్రా (శేషః, అన్యతరస్యామ్)

మాత్రా సహోక్తౌ పితా వా శిష్యతే. మాతాచ, పితా చ పితరౌ మాతాపితరౌ॥

941. మాతృశబ్దముతో సహోక్తియున్నపుడు పితృశబ్దమునకు శేషము వికల్పముగనగును. ఉదా :— పితరౌ మాతాపితరౌ (మాతా చ పితాచ) “పితరశగుణం మాతా గౌరవేణాతిరివ్యతే” (తంద్రికంబెత్తల్లి పదిరెటాగౌరవముగలది) అనుస్మృతిచే మాత యభ్యర్థితయగును గాన “అభ్యర్థితంపూర్వ” మనుపదనము పలన మాతృశబ్దమునకే పూర్వనిపాతమయ్యెను. మాతాపితరౌ “అనన్త ఋతో ద్వన్వే” (928) సూ. చే మాతృశబ్దమునకానన్తా చచ్చును.

942. శ్వశురః శ్వశ్రావ. 1-2-71. శ్వశురః, శ్వశ్రావ (శేషః, అవ్యతరస్యామ్)

శ్వశ్రావ సహోక్తౌ శ్వశురో వా శిష్యతే, తల్లిక్షణవివ
విశేషశ్చేత్ శ్వశ్రూశ్చ శ్వశురశ్చ, శ్వశురౌ శ్వశ్రూశ్వశురౌ॥

942. శ్వశ్రూశబ్దముతో సహోక్తియున్నపుడు శ్వశురశబ్దమునకు శేషము వికల్పముగనగును. ఉదా :— శ్వశురౌ శ్వశ్రూశ్వశురౌ (శ్వశ్రూశ్చశ్వశు రశ్చ) స్వశా ర్యకు జననియును తనకు మాతవంటిది గానమాతృశబ్దమునకుపలన శ్వశ్రూశబ్దము నకును పూర్వనిపాతమయ్యెను.

వివ :— “యశ్శిష్యతే న బ్రహ్మహనర్థాభిధాయా” (దేవించినశబ్దములు యావశబ్దములయర్థముగూడ ప్రతిపాదించును) అనున్యాయముచే గూర్చి శ్వశురౌ అనునేకశేషవిషయమున లక్షణచే శ్వశ్రూశబ్దమే తల్లిని, శ్వశురశబ్దమే మామగు, బోధించును. ఏకశేషములేకున్నచేయర్థము పైరీతిగ నిర్దేశును గాననీసూత్రస్వయము వ్యర్థము. ఇవని వక్ష్యమున ద్వ్యవస్థమున్నిచుగనుటచే దేవశేషవిధాయకులగు పూర్వసూత్రసముదాయమువలెనిదియును ద్వ్యవస్థవిచ్ఛిన్నమనమీచ నీసూత్రస్వగిది సమాధానము. పితృశ్వశురశబ్దములకుపలన శేషలక్షణాత్మశ్వశ్రూశబ్దములకును ద్విరూపాకమందు ప్రయోగమును వారింపనీసూత్రద్వయమాపర్యవసానవ్యర్థమగుచున్నది.

943. త్యదాదీని సర్వైర్నిత్యమ్. 1-2 72. త్యదాదీని, సర్వైః, నిత్యమ్ (శేషః)

సర్వైస్సహోక్తౌ త్యదాదీని నిత్యం శిష్యన్తే. స చ దేవ దర్శన తా॥ 1 త్యదాదీనాం ఋతస్సహోక్తౌ యత్పరం తచ్చిష్యతే. స చ యశ్చ యా॥ 2 పూర్వశేషోఽపి దృశ్యతే. ఇది, తావ్యమ్॥ స చ యశ్చతా॥ 3 త్యదాదితత్కేషే పుం సపుంసకతో లిङ్గవచనాని॥ సా చ దేవదత్తశ్చ తా॥ తచ్చ దేవదత్తశ్చ యజ్ఞదత్తా చ తాని॥ 4 పుంసపుంసర యోస్తు పరత్వాన్నపుంసకం శిష్యతే తచ్చ దేవదర్శన తే॥ 5 అద్యన్ద్యతత్పురుషవిశేషజానామితవ క్తవ్యమ్॥ ఋక్సా యజుర్వేదాదిమే. మయా రీకుక్కుటాదిమౌ. తచ్చ సా చ అర్థపిష్పల్కౌ తే॥

943. సర్వశబ్దము సాకల్యార్థకము. త్యదాదులతోగాని తద్విన్నమగునేకబ్దముతోగాని సహోక్తియున్నపుడు త్యదాదులు (సర్వాద్యన్తరణము) నిత్యముగ శేషమునొందును. సర్వశబ్దములేనియెడల సాన్నిధ్యముచలనత్యదాదులతోనే సహోక్తియున్నపుడనునట్లము నన్బుచ్చించును. ఇటియర్థమును నివర్తింపజేయుటకు సర్వపదము గ్రహించబడెను. ఉదా :— తా (స చ దేవదత్తశ్చ) 1 వా॥ త్యదాదులకు త్యదాదలతోనే సహోక్తియున్నపుడు, గణపాతముననేది పరమో యయ్యది మిగులును. ఉదా :— యో (స చ యశ్చ) 2 పూర్వము పరింపఁబడినదానికి గూడ శేషముగాన్నించుచున్నదిని భాష్యమందున్నది. ఉదా :— తా (స చ యశ్చ) అహం చ భివాశ్చ అవామనభాష్యోక్తివలననీనూత్రమున త్యదాదులు ద్విసర్వస్థములేయనునియమమునాశ్రయింపదగదు. 3 వా॥ త్యదాదులకు శేషమువచ్చునపుడు సహవిపక్షితములగుపుంసపుంసకములననుసరించి శిష్యములగు శ్రీలిజిత్యదాదులట్టి లిజమునుగలవగును. ఉదా :— తా (సా చ దేవదత్తశ్చ) తాని (తచ్చ దేవదత్తశ్చ యజ్ఞదత్తా చ) 4 పుంసపుంసకములు సహవిపక్షితములగునపుడు “పుంసపుంసకతో లిజపదనాని” అనువచనమునందలి పర్యతమునాశ్రయించి నపుంసకత్యదాదులకు శేషమగును. ఉదా :— తే (తచ్చ దేవదత్తశ్చ) 5 ద్వన్వవిశేషణములకు తత్పురుషవిశేషణములకును పూర్వోక్తనియమము ప్రవర్తించదని యర్థము, ఇది పూర్వపదనమునకవదాదము. ద్వన్వతత్పురుషములు పరపదలిజములుగాన తద్విశేషణములు తదభీనలిజములేయగునని యాశయము. ద్వన్వవిశేషణమునకుదాహరణము. ఇమే (అయం చేయం చ) కుక్కుటమయూర్యోః ఇచట పూర్వపదనముచే పుంలిజేదమ్ శబ్దమునకు శేషము నివృత్తమయ్యెను. పరపదలిజమగు శ్రీలిజమే వచ్చెను. ఇమో (మయూరీకుక్కుటా) ఇది ప్రకృతానుపయోక్తమైనను ప్రసజపశమున నుదాహృతమయ్యెను. తత్పురుషవిశేషణమునకుదాహరణము. అర్థపిప్పల్యోః, తే (తచ్చ=పిప్పల్యర్థమ సాచ=అర్థపిప్పలీ) ఇచట పూర్వపదనముచే నపుంసకమునకు శేషమురాక శ్రీలిజమునకు వచ్చెను. తే అనుద్విపదనము, శ్రీనపుంసక సాధారణమగుటచే విశేషములేదనిన, తచ్చ తచ్చ సాచ అర్థపిప్పల్యఃతాః, అను నది యుదాహరణమగునని తెలియదగును.

944. గ్రామ్య పశుసజ్జేష్వతరుణేషు శ్రీ. 1-2-73. గ్రామ్య పశుసజ్జేష్వు. అతరుణేషు, శ్రీ (శేషః)

ఏషు సహవిపక్షయాం శ్రీ శిష్యతేః పుమాన్ప్రియేత్యస్యావవాదః। గావ ఇమాః। గ్రామ్యేతి కిమ్। రురవ ఇమే। పశుగ్రహణమ్ కిమ్। బ్రాహ్మణాః। సజ్జేషు కిమ్। ఏతౌ గావాః। అతరుణేషు కిమ్। పశ్వా ఇమే॥ వా॥ అనేకశేషేష్వీతి వాచ్యమ్। అశ్వా ఇమే। ఇహ సర్వత్ర ఏకశేషే కృతేనైకసుబ్దస్తాభివాద్యన్తో న। తేన శిరసీ। శిరాః సీత్యాదౌ సమాసస్యేత్యన్తోదాత్తః, ప్రాబ్ధిజ్ఞత్వాదేకపదా

వశ్యునః పస్తానాః పస్తానః। ఇత్యాదౌ సమాసాన్తో స॥
ఇత్యేకశేషః॥

944. గ్రామముననుత్పన్నములగు గవాక్షులు గ్రామ్యపశువులు. స్వమున బహువ్యక్తులయొక్క సముదాయము. తరుణశబ్దము లేగలను బోధించును. తరుణ లిన్నములగు గ్రామ్యపశువులసజ్జములు సహవిపక్షితములగునపుడు స్త్రీవాచకము నకు శేషమగును, “పుమాన్ స్త్రీయా” (938) అను సూ. చే పుంలిజమునకు శేషము ప్రాప్తమగుచుండ దానికవవాదముగ స్త్రీ లిజమునకు శేషము చెప్పబడెను, ఉదా:— గావ ఇమాః। ఇవట స్త్రీలిజగోశబ్దమునకు శేషమయ్యెను. గ్రామ్యశబ్దము లేనిచో సరిజ్యుజన్యపశు శబ్దములు సహవిపక్షితములగునపుడు స్త్రీలిజము నకు శేషము ప్రసక్తమగును. రురివఇమే। రురుశబ్దములగు జింకలు గ్రామ్య ములుగావు. పశుశబ్దములేనిచో గ్రామ్యపశులగు బ్రాహ్మణాదులసజ్జములు సహవిప క్షితములగునపుడు స్త్రీలిజమునకు శేషము ప్రసక్తమయ్యెడిది. బ్రాహ్మణాదులే। శబ్దపదము లేనిచో ఏతా గవా। అనుచోఁగ స్త్రీలిజమునకు శేషము ప్రసక్తమయ్యె డిని. అతరుణేషు అనునది, వత్సా ఇమే, అనుచోట స్త్రీలిజమునకు శేషమును వారించుటకావశ్యకమా, (వా) అనేకశబ్దములుగల గవాక్షులసజ్జములవిషయముననే యీసూక్రము ప్రవరించునని చెప్పవలయును. శపశబ్దమునకు పశుపాదమందలి దెక్కయర్థము. గవాక్షులకు రెండుదెక్కలుండటచేసవి యాచారణములగును. అశ్వములు గ్రామ్యములై సనేకశబ్దములగుటచేసవి ప్రవృత్తిదాహరణమగును. అశ్వ ఇమే.

ఏకశేషోదాహరణములన్నిటియందును విభక్తినిరపేక్షమగుటవలన నస్తరజ్జ మగునేకశేషము ప్రవరించినపక్షిదవ సనేకనుబంధములులేనందున ద్వ్యన్వయము ప్రవ రించదు. ఇట్లు చెప్పుటచే కృతద్వ్యన్వయములకేకశేషమును బ్రాని నిరసమగును. కృతద్వ్యన్వయములకేకశేషమగునవిసచో శిరిసీ శిరాంసి అనుచోట “సమాసస్య” (8-1-228) సూత్రవిహితమగుననోదాత్తము “ద్వ్యన్వయప్రాటి” (911) సూ. చే నేకవద్భావము ప్రసక్తములయ్యెడిని. పస్తానాః పస్తానః। అనుచోట “ఋక్సూరవ్” (945) సూ. చే సమాసాన్తోము ప్రసక్తమయ్యెడిని ద్వ్యన్వయమునకు పూర్వమే యేక శేషముప్రవరించుచు గాని ద్వ్యన్వయసంజ్ఞగాని సమాససంజ్ఞగాని యేకశేషమునకు లేకుండుటచే శిరిసీ ఇత్యాదులందు పూర్వోక్తచోషప్రసక్తి వారించబడును. ఏక శేషము ప్రవరించినవిగవ ద్వ్యన్వయమునకు ప్రాప్తిలేనందున విచ్ఛిన్నమే, “ద్వ్యన్వయ సవాదఏకశేషః” అనుప్రవాదమువి గ్రహించునది.

శ్రీ:

ఇది ఏకశేషప్రకరణము.

21 సర్వసమానశేషప్రకరణము.

1 మూ = కృత్తదితసమానైకశేషసనాద్యస్త ధాతురూపాః సజ్జవృత్తయః। పరార్థాభిదానం వృత్తిః। వృత్త్యర్థావబోధకం వాక్యం విగ్రహః। స ద్వివిధః। లోకీకోఽలౌకికశ్చ। పరినిష్ఠితత్వాత్సాధుర్లోకికః। ప్రయోగానర్హోఽసాధుః లౌకికః। యథా రాజ్ఞః పురుషః। రాజన్ అన్ పురుషసు ఇతి। అవిగ్రహో నిత్యసమానః, అన్వపదవిగ్రహో వా॥

2 సమాసశ్చతుర్విధ ఇతి తు ప్రాయోవాదః। అవ్యయీభావతత్పురుషబహుప్రీహిద్వన్వాధికారబహిర్భూతానామపి సహసుపేతి సమాసవిధానాత్। పూర్వపదార్థప్రధానోఽవ్యయీభావః। ఉత్తరపదార్థప్రధానస్తత్పురుషః। అవ్యపదార్థప్రధానో బహుప్రీహిః। ఉభయపదార్థప్రధానో ద్వన్వయః। ఇత్యపి ప్రాచాం ప్రవాదః ప్రాయోచిప్రాయః। సూపప్రతి। ఉస్మత్తగజమిత్యాద్యవ్యయీభావే, అతిమాలాదౌతత్పురుషే, ద్విత్వా ఇత్యాదిబహుప్రీహౌ, దన్తోష్టమిత్యాదిద్వన్వే చాభివాత్। తత్పురుషవిశేషః కర్మధారయః। తద్విశేషో ద్విగుః। అనేపదత్వం ద్వన్వబహుప్రీహ్యోరేవ। తత్పురుషస్య క్వచిగేవేత్కుక్షమ్॥

3 కిచ్చు॥ సుపాం సుపా తిజా, నామ్నా ధాతునాథ తిజాం తిజా। సుబి నేనేతి విజ్ఞేయస్స మానష్యద్విభోజుధైః॥ సుపాం సుపా। రాజపురుషః, తిజా, పర్యభూషయత్। నామ్నా, కుమ్మకారః। ధాతునా, కటప్రూః। అజస్రమ్, తిజాం తిజా। ఏవిశభాదతా, భాదతమోదతా, తిజాం సుపా। కృష్ట విచక్షణేతి యస్యాం క్రియాయాం సా కృష్టసవిచక్షణా। ఏహీదాదయోఽన్యపదార్థే ఇతి మయురవ్యం సకాదాపాత్యమానః॥

అర్థము:—1 ప్రసజ్జవశమునవృత్త్యాదిస్వరూపము వివరింపబడుచున్నది.

(1) కృదస్తము (కారకః) (2) తద్ధితప్రత్యయముతోగూడుకొనినది. (దాశరథిః, పర్వకః) తద్ధితపదమునకు తద్ధితాస్తమవి యర్థము చెప్పినచో బహుచ్ఛప్రత్యయ విశిష్టమగు బహుపటపః అనునదియు, అర్థప్రత్యయవిశిష్టమగు సర్వకః అను నదియును వృత్తులుగాకపోవలసివచ్చును. బహుచ్ఛప్రత్యయము ప్రాతిపదికమునకు బూర్వావయవమై ప్రవర్తించును. అర్థప్రత్యయము ప్రాతిపదికముయొక్క మధ్యను ప్రవర్తించును. (3) సమాసము (అవ్యయీభావాదికము) (4) ఏకశేషము (రామో) (5) సనాదిప్రత్యయములు (నన్ క్త్వన్ కాచ్యన్ క్త్వజ్ క్యవ్ ఆచార క్త్వివ్. జీవ్ యజ్ యక్ ఆచు యయాజ్ జీజ్) అస్థానదుగులదాపులు (విపరిష) యాద్రును వృత్తులగును. వృత్తియను పరార్థానికను. ఇచటి పర శబ్దముచే పరశబ్దార్థము బోధితమగును. అర్థపదముచేస్వార్థము బోధితమగును. పరార్థముతోగూడినోర్థము పరార్థమగును. పరార్థసమృద్ధమగు స్వార్థముయొక్క యుపసీతికి కారణము వృత్తినిబడును. దేనిలోనుండుపదములచేనితరపరార్థముతో సమృద్ధించు స్వార్థమునకేయుపసీతిగలుగనో యాయది వృత్తియగునని ఫలిత మగును. వృత్తులందవయవశక్తిచే నిర్వాహముగలుగదనియుసముదాయశక్తిని(ఏకార్థి భావము) అవిశ్యముస్వీకరింపవలయుననియును నై యాకరణులనిద్ధానము. రాజపురుషః అనునది సమాసమగుటచే వృత్తియగును, ఇచట రాజపురుష పదములు వాక్యమందువలె ప్రత్యేకము రాజునుమాత్రము పురుషునిమాత్రము బోధింపవలయుననియును సముదాయశక్తిచే రాజసంబంధిపురుషునే బోధించును. యవృత్తులు పదోద్దేశ్యకవిధు లగుటవలన వీనియందేకార్థిభావరూపసామర్థ్యముండును. ఇది సముదాయశక్తి రూపము. కావున వృత్తులవలన పరస్పరసమృద్ధమగునర్థమే యుద్భవించును. వృత్త్యర్థమునుబోధించు వాక్యము విగ్రహమనబడును. ఇచటి వాక్యశబ్దమునకు సమాసముననుండుపదములు వృత్తులైగ్రహమనవలయును. లోకమనియునైతిక మనియును విగ్రహము లెంచువిధములు. వ్యాకరణసంస్కారముగలదగుటచే సాధువగునది లోకమగును. లోకమున ప్రయోగార్హమగునదని ఫలితార్థము. ఉదా: - రాజపురుషః (రాజపురుషః) అనునది లోకము. వ్యాకరణసంస్కృతము గానిదగుటచే లోకమగు ప్రయోగార్హముగావిది (కాత్రప్రక్రియానిర్వాహమునకై కాత్రకాలచేగర్భితము) అలోకము. ఉదా: - రాజన్ + ఆన్, పురుష + ను. అవిగ్రహముగావి యన్వపదనిగ్రహముగాని నిత్య సమాసమనబడును. అవిగ్రహ మన లోకవిగ్రహములేనిదనియర్థము. నిత్యాదికారీయసమాసమునసమాసమందలి పదములకు వ్యవేక్షారూపసామర్థ్యములేనందున లోకవిగ్రహముండదు. సమనించు పదములన్నిటితోగూడిన విగ్రహములేవిది యన్వపదనిగ్రహమనబడును.

2 సమాసము, అవ్యయీభావము శక్తురుషము బహుప్రీహి ద్వస్త్యము అనునాదుగుభేదములుమాత్రముగలదని ప్రాచీనులుచెప్పిరి. అవ్యయీభావాద్యది

కారములకు బహిర్భూతములగు “సహసుపా” (852) నూ. చే విహితములగు సమాసములుండుటవలన సమాసము చతుర్విధమును ప్రాచీనులవ్రావదము బాహు ల్యాభిప్రాయకమని గ్రహించుచుంది. పూర్వపదార్థము ప్రధానముగగలది యవ్యయా థావము. (ఉపకృష్టమ్) ఉత్తరపదార్థము ప్రధానముగగలది తత్పురుషము. (కృష్ట శ్రితః) అన్యపదార్థము ప్రధానముగగలది బహుప్రీహి (సీలాస్పరః) ఉభయపదా ర్థములకు ప్రాధాన్యముగలది ద్వన్వయు. (రామకృష్ణ) అనియును ప్రాచీనులు చెప్పిరి. సూపవ్రతి (అవ్యయాథావము) ఇచటను ఉత్తరపదార్థము ప్రధానము. ఉన్యత్తగజమ్ (అవ్యయాథావము) ఇచటసన్యపదార్థము ప్రధానము అతిమాలః (తత్పురుషము) ఇచట పూర్వపదార్థము ప్రధానము. ద్విత్రాః (బహుప్రీహి) ఇచటనుభయపదార్థములకు ప్రాధాన్యము గలదు. దన్వోష్టమ్ (ద్వన్వయు) ఇచట నుభయపదార్థములకుంచెనివతమగు సమాసమునకు ప్రాధాన్యము. వీనిలో ప్రాచీ నులు చెప్పినవిషయములు లేనందున వారివారు విషయములగుట బాహుల్యాని ప్రాయకమేయని చెప్పవలయును. వారుచెప్పినవిషయములుగలవి బహులముగనుండుటచే వారటులచెప్పిరి గాననన్నిటిలోను వారివిషయమును ప్రవృత్తిలేదని మూలము. తత్పురుషస్సమానాధికరణః కర్మధారయః” అనిచెప్పుటచే కర్మధార యును తత్పురుషమునొక భేదము “సహ్యహారోద్విగ్నిః” అనుటచే ద్విగుపు కర్మధారయనునొక భేదము. “అనేవిసన్యపదార్థే” అనుటచూప్రీహివిధానక గూత్రమునననేర వదముండుటచేతను అనేకను అనుచునది ద్వన్వవిధానక గూత్రములోనిరనువృత్తిచేయుటవలనను ద్వన్వబహుప్రీహులందే యనేరపదము నుండును. తత్పురుషాదులా వదద్యయమునకే యగును. “స్వహ్యభాతః” మొద లగు కొన్నితత్పురుషములందుగూత్రమునేరపదముండును. నైవిష సుమలు ఖాచ్యాదిగ్రంథములందుఁజెప్పఁబడియె.

౩ సమాసవిభాగమావశ్యకమగుచో నీక్రిందిరీతిసనుసరించుటయు క్రమ. “సుపాంసుపా” అనుర్లోకమునకర్థము. సుపాం అనునది లభ అనుచానికి పూర్వముననుండు “సుపా” మొదలగునాల్గింటిలోను నమ్మన్దించును. (1) సుపాం సుపా. సుబిప్రములకు సుబిప్రముతో సమాసము. ఉదా : — రాజపురుషః। (2) సుపాంతిజా. సుబిప్రములకు తిజిప్రముతో సమాసము. ఉదా : — పర్యభూష యతః। (3) సుపాంనామ్నా. సుబిప్రములకు ప్రాతిపదికముతో సమాసము. కుమ్మ రారః। (4) సుపాంధాతునా. సుబిప్రములకు ధాతువుతో సమాసము. కటప్రూః। ఇచట “క్విబ్విచిప్రచ్ఛాయతస్తుకటప్రజాశ్రీజాంధీర్హోఽసంప్రసారణం చ” అను వార్తికముచే కటశబ్దమునకు “ప్రృగతా” అనుధాతువుతో సమాసము మొదలగునది నివతంపఁబడెను. అజగ్రమ్। “సమికమ్మృజన” (3-2-167) అనుసూత్రముచే నష్టానకు జనధాతువుతో సమాసమునివతంపఁబడెను. కారికలోని “తిజామ్” అను నది తిజా సుబి నేన అనువానితోపన్నయించును. (5) తిజాంతిజా. తిజిప్రములకు

తిజస్తమతో సమాసము. పిబతభాదతా! భాదతమోదతా! “మయూరవ్యం సకా
దయశ్చ” సూ.చే సమాసము. (ః) తిజాం సుపా! తిజస్తమలకు సుబస్తమతో
సమాసము. కృష్టవిచక్షణా (కృష్ట విచక్షణేతి యుగ్మాం క్రియాయాం సా) కృష్ట
(చిన్తి) అనుతిజస్తమనకు విచక్షణ (సమ్బుద్ధ్యస్తమ) అనుసుబస్తమతో మయూర
వ్యంసకాదులందు పతింపఁబడిన “ఏహీదాదయోఽస్యపదార్థే” అనువచసముచే
సమాసము. ఈవిధముగ సమాసమారువిధములని గ్రహించునది.

శ్రీః

సర్వసమాసశేషప్రకరణము ముగిసెను.

22. సమాసాన్తప్రకరణము

—o—o—o—

945. ఋత్విరబ్ధాః పథామానక్షే. 5-4-74. ఋత్విరబ్ధాః పథామ్. అ, అనక్షే (సమాసాంతాః)

అ, అనక్షే, ఇతి ఛేదః। ఋగాద్యంతస్య సమాసస్య అప్రత్యయోఽన్తాయపవస్యైత్ అక్షే యా ఛూసదవస్య తు నః। అర్చరభః॥ అన్యచబహ్వచ్చావద్యేతర్యేవ నేహ। అన్యక్ సామ। బహ్వచ్చక్ సూక్తమ్। విష్ణోః పూః, విష్ణు పురమ్। శ్రీ బత్సం లోకాత్। విమలాపం సరః॥

945. అనక్షే అనునది అర్థసాదుర్థ్యమువలన ఛూర్ శబ్దమునకే విశేషణ మగును గానియనంధవమువలన ఋగాదులకు గాదు. అనక్షే అనుచోటన ప్రతి సంబంధార్థము. అ అనునది లుచ్చప్రథమా స్తము. ఋక్ పుర్ అప్ ధుర్ పథిన్ పీనిలోనేదయిన సప్తమందుగల సమాసమునకన్య వసువమే అకారప్రత్యయము గును, అక్షనంబస్తముగలధురమును దోధించు ధుర్ శబ్దాన్తసమాసమునకీప్రత్యయము రాదని సూత్రార్థము. ఉదాః— అర్చరభః (ఋదోఽర్చమ్) ఋక్ శబ్దాన్తమునకు అప్రత్యయముయ్యెను. అన్యచబహ్వచ్చవశబ్దములు (అప్రత్యయాన్తములు) ఋక్కు సభ్యమునముచేయుటకు యోగ్యతగలవానియందే సాధువులగును. అన్యచః (అవి ద్యమానా ఋదో యస్య) ఋగధ్యయనయోగ్యతగలిగి కేవలయజుర్వేదమును బదివినవాడు. బహ్వచ్చః (బహవః ఋదో యస్య) ఋక్ శాఖాధ్యయనముజేసిన వాడు. అద్యేతకంఠెభిన్నమగుసర్థమునుబోధించు అన్యక్ బహ్వచ్చవశబ్దములకు సమాసాన్తము రాదు. ఉదాః— అన్యక్ (అవిద్యమానాః ఋదో యస్య) సామ। బృహస్పత్, సూక్తము. విష్ణుపురమ్ (విష్ణోః పూః) లిజము లోకాశ్రయమగుటచే (పండితులువిష్ణుపురశబ్దమునునపుంసకలిజముగవ్రయోగించుటచే) నిచట నపుంస రలిజము సాధువగును. లిజమువిషయమున లోకమే ప్రమాణము గానవిష్ణుపుర మనునది శ్రీలిజపూశ్చన్తప్రత్యురుషమగుటచే శ్రీలిజముగావలయునని కట్కింప పిలువదని యాశయము. విమలాపమ్ (విమలా ఆపో యస్మిన్) స్వచ్ఛమగునీరు గలసరస్సు.

అవః— కృతసమాసాన్తమగునవశబ్దమునకు కార్యవిశేషములను విధించు సూత్రములగు వ్యాఖ్యానముచేయబడినవిదప చూశ్యబద్ధపథిన్ శబ్దాన్తములకు అప్రత్యయోదాహరణములు జూపబడును.

946. ద్వ్యస్తరుపసర్గేభ్యోఽవ ఈత్. 6-9-97. ద్వ్యస్తరుప సర్గేభ్యః అవః, ఈత్॥

అపభ్రంశ కృతసమాసాస్తస్యానుకరణము. పశ్యద్ధే ప్రథమా. ఏభ్యోఽవస్య ఈత్ స్యాత్. ద్వ్యర్థతా ఆపో యస్మిన్నితి ద్వీవమ్. అస్తరివమ్ ప్రసేవమ్, సేవవమ్. సమాపో దేవయజనమితి తు సమా ఆపో యస్మిన్నితి చోభ్యమ్. కృతసమాసాస్తగ్రహణాన్నేసా. ద్వీవః స్వపీ (వా) అవర్ధానాద్వా॥ ప్రేవమ్. వరేవమ్. ప్రావమ్. పరావమ్॥

946. అవః అనునది అప్రత్యయమునకునుకరణము. ఇచటిప్రథమ పశ్యర్థకము (అవస్య) ద్వీ అస్తరి ఉపసర్గములు వివికంబువరచుగల అప్రత్యయమునా పోకబిడుచున్నది. అతాల్పమునచారహోదేశముగనుని గూత్రార్థము. ఉదా: ... ద్వీవమ్ = ద్వీ + అవమ్ (ద్వ్యర్థతా ఆపో యస్మిన్) ఈత్ త్వమ్. సవర్ధితము. అస్తరివమ్. అస్తరి + అవమ్ (అస్తరితా ఆపో యస్మిన్) ప్రథవమ్. ప్రతి + అవమ్ (ప్రతికూలా ఆపో యస్మిన్) సేవవమ్. సేవ + అవమ్ (సేవతా ఆపో యస్మిన్) "సమాపో దేవయజన" మనుచొట సమశబ్దావళిములకు సమాసము. (సమా ఆపో యస్మిన్) అపసర్గముపసర్గాదులరంటె పరిచుగలేనందుననీ త్వమునకు ప్రాప్తిలేదని గ్రహించునది. దేవయజనసర్గమునకు ముఖ్యమౌచి యుత్తము. సమా పోకబిడుచట లోకమునాశ్రయించి పుంలిప్తముగ ప్రయుక్తమైనది. అవః అనునది కృతసమాసాస్తమునకునుకరణమునుటచే స్వపీ స్వపీ (చోభనా ఆపో యస్మిన్) అనుచోటనీ త్వము వారితమగును. ఇచట "సహజనాత్" (909) మా. చే సమాసాస్తము నిషేధింపబడెను. (వా) అవర్ధానముగనుపసర్గమురంటె పరిచుగనుపకరిమునకీ త్వము వికల్పముగ నగును. ప్రేవమ్. ప్రావమ్ (ప్ర + అవమ్) వరేవమ్, పరావమ్ (పరా + అవమ్)

947. ఉదనోరేశే. 6-9-98. ఉత్, అనో, దేశే. (అవః)

అనోః పరస్యావస్య ఉత్సార్ధ్యదేశే. అనూసోదేశః. రాజధురా. అక్షే తు. అక్షధూః. దృఢధూః. సఖివహః. రమ్యపథో దేశః॥

947. అనుఅనెడియుపసర్గముకంటె పరిచుగల అపసర్గము (కృతసమాసాస్తావళిము) యొక్క ఆధ్యాకారమునకు ప్రదేశము సముదాయ పోధ్యమగునపు డూతారహోదేశమగును. ఉదా:— అనూపః (అనుగతా ఆపో యస్మిన్) అలప్రాయమగు ప్రదేశము. రాజధూ (రాజో ధూః) అప్రత్యయము. బాహుపర్వదీర్ఘములు. దురమక్షనబ్ధియగునపుడు సమాసాస్తమురాదని పూర్వముచెప్పబడెను. అక్షధూః (అక్షే ధూః) దృఢధూః (దృఢా ధూర్యస్య) అక్షము. సమాసాస్తవిషేధమునకక్షనమృన్మము మాత్రమపేక్షితము. అక్షశబ్దముపూర్వపదముగనుండునపుడు

నిషేధమనిన “ద్వ్యధూః” అనుచోట నిషేధము ప్రవర్తింపకుండును. అక్షమన్య పదార్థమగునపుడు నిషేధమనిన అక్షధూః అనుచోట నిషేధము ప్రవర్తింప కుండును. ఈరెండచోట్లుందు ప్రవృత్తికొఱకే యక్షసమృద్ధియున్నపుడుని వ్యాఖ్యా నముచేయబడెను. ఈవిషయమును సూచించుటకీయుదాహరణద్వయము జూపబడె నని తెలియునది. సఖివథః (సఖ్యుఃపన్థాః) తత్పురుషము. సమాసాస్తము. “తేః” సూ. చే టిలోపము. రమ్యవథః (రమ్యః పన్థా యన్య) బహువ్రీహి. ఉత్తర సూత్రములలోని “బహువ్రీహా సంఖ్యేయే” అనుసూత్రమునుండి బహువ్రీహి పదమునువర్తింపదని సూచించుటకీయుదాహరణద్వయము చూపబడెను. కావుననీ ప్రకరణమున విహితములగు సమాసాస్తములు సర్వసమాససాధారణములగునని గ్రహించునది.

948. అచ ప్రత్యన్వవపూర్వాత్సామలోమ్నః. 5-4-70. అచ, ప్రత్యన్వవపూర్వాత్, సామలోమ్నః॥

ఏతత్పూర్వాత్సామలోమా న్తాత్సమాసాదత్ స్యాత్. ప్రతి సామమ్. అనుసామమ్ అవసామమ్. ప్రతిలోమమ్. అను లోమమ్. అవలోమమ్॥ వ = కృష్ణోదక్వాన్లుసజ్ఞాపూర్వా యా భూమిరజిష్యతే. కృష్ణభూమః. ఉదగ్భూమః. పాణ్డు భూమః. ద్విభూమః ప్రాసాదః. వ॥ సజ్ఞాయా నదీగోదా వరీశ్చాం చ. వశ్చానదమ్. సప్తగోదావరమ్. అజితయోగ విభాగాదన్యత్రాపి. పద్మనాభః॥

948. ప్రతి అను అవ యివి పూర్వపదముగాగల్గి సామశబ్దముగాని లోమ శబ్దముగాని యన్వయమందుగల సమాసముకంటెనచప్రత్యయమగును. ఉదా :—ప్రతి సామమ్. అవ్యయాభావము, లేకప్రాచీనమాసము. సమాసాస్తము ప్రవర్తించిన పదవ “సన్వదితే” (గీ. 3) సూ. చే టిలోపము. అనుసామమ్. ఇత్యాదులువిస్తే. వ॥ కృష్ణ ఉదక్ పాణ్డు సజ్ఞావాచకములు, యివిపూర్వపదములు భూమిశబ్ద ముత్తరపదముగల సమాసముకంటెనచప్రత్యయమువచ్చును. కృష్ణభూమః (కృష్ణాభూమిరన్య) అచప్రత్యయము. “యస్మేతివ” సూ. చే నికారలోపము. ఇచ్చే ఉదగ్భూమః. మొదలగునవి. ద్విభూమః (ద్వై భూమీ యన్య) ప్రాసాదః = రెండ స్థులమేడ. ఈవచనము “సజ్ఞాయానదీ” అనువచనముగూడసపూర్వ ములుగావు. సూత్రమున “అచ” అనుదానిని విభాగముచేయుటవలన సిద్ధములగు నవని గ్రహించునది. వ॥ సజ్ఞావాచకముకంటెనచరములగు నదీగోదావరీశబ్దముల న్న మందుగల సమాసమునకచప్రత్యయమగును. వశ్చానదమ్ (వశ్చానాం నదీనాం సమాహారః) సప్తగోదావరమ్ (సప్తానాం గోదావరీశాం సమాహారః) పద్మనాభః (పద్మాకారా నాభిరన్య, యద్వా పద్మం నాభౌ యన్య) సూత్రమున అచపదమును విభజించి సమాసమాత్రముకంటె అచప్రత్యయమగునని జెప్పుటచేసిట్లిష్టప్రయో

గమలం దీనమాసాస్తమ నిర్దవగును. ఇష్టసిద్ధ్యర్థమే యోగవిభాగము గాననోపాపాదనమునుజేయవలెదను.

949. అక్షోఽదర్శనాత్. 5-4-76. అక్షః, అదర్శనాత్. (అద)

అచక్షుఃపర్యాయాదక్షోఽచస్యాత్సమాసాస్తః. గవామక్షివ గవాక్షః॥

949. అదర్శనవనచోట దర్శనశఙ్కమునకు నేత్రమని యర్థము. నేత్రమును బోధింపని యక్షిశబ్దమైదుగల సమాసముకంటెనద ప్రత్యయమగు అక్షిశబ్దమక్షిసదృశమగు రంభమునుబోధించునట్టిసాత్రము ప్రపరించునని ఫలితార్థము. ఉదా:— గవాక్షః (గవామక్షివ) కిటికి అనియర్థము. గోశబ్దమునకు కిరణములర్థము. అక్షిశబ్దమక్షిసదృశబోధించుని సూచించుటకే విగ్రహవాక్యమున నివశబ్దము ప్రయోగింపబడినది.

950. అచతురవిచతురనుచతురశ్రీపుంసదేన్యనదుహ

త్వా కామవాఙ్మనసాక్షిబ్రువదారగవోర్వప్తీవపదిష్టి
వనక్తనివరాత్రినివాహర్దివసరజనవిశ్రేయసపురుషా
యుషద్వ్యాయుషత్రాయుషగ్య కాజుషజాతోషమ
హోషవృద్ధోషచతుసగోషశ్వాః 5-4-77.

ఏతే పద్మానింశతిరజస్తా నిపాత్యతే. అద్భూతయో
బహుప్రేమాయః॥ అవిద్యమానాని చత్వార్యస్య॥ అచతురః
విచతురః సురతురః॥ చ॥ త్ర్యుపాభ్యాం చతురోఽతిష్యతే॥
త్రివతురాః చతురాం సమీపే యే నన్తి తేఽవచతురాః॥
తత ఏకాదశ ద్వస్త్యః॥ శ్రీశంసా॥ భేన్యనదుహా॥ ఋత్వా
మే॥ వాఙ్మనసే॥ అక్షిణీ చ బ్రువో చ అక్షిబ్రువమ్॥ దారాశ్చ
గావశ్చ దారగావమ్॥ దిరూ చ అక్షివస్తా చ దిర్వప్తీవమ్॥
నిపాతనాట్టితోపః॥ పఽక్షివమ్॥ నిపాతనాత్పదశబ్దస్య పద్మా
వః॥ వక్తం చ దివా చ నక్తనివమ్॥ రాత్రో చ దివా చ
రాత్రినివమ్॥ రాత్రేర్మాత్రస్తం నిపాత్యతే॥ అహని చ దివా
చ అహర్నివమ్॥ పిప్రాయాం ద్వస్త్యో నిపాత్యతే॥ అహగ్య
హనిశ్చర్మః॥ సరజసమితి సాకల్యేఽవ్యయాభావః॥ బహు
ప్రేమా తు సరజఃపఙ్కజమ్॥ విశ్చితం శ్రేయో విశ్రేయ
సమ్ తత్పురుష ఏవ॥ నేహ॥ నిశ్రేయాన్ పురుషః॥ పురు
షస్యాయుః పురుషాయషమ్॥ గతో ద్విగుః॥ ద్వాయు
షమ్॥ త్రాయుషమ్॥ తతో ద్వస్త్యః॥ ఋగ్యజుషమ్॥ తత
ప్రయః కర్మదారయాః॥ జాతోషః మహతోషః॥ వృద్ధోషః॥

కునస్సమీపముపకునమ్. టిలోపాఖావః, సప్రస్నసారణం చ
నిపాత్యతే। గోషే శ్వా గోష్ఠశ్చ॥

950. సూత్రముననచతురాదిశబ్దములకు ద్వ్యన్వయము. అచతురః మొదలగు నిరుపదియొడుశబ్దములొద్దప్రత్యయా సములుగ నివతించబడినవి. సమాసవిశేషనియమము టిలోపాదికము నిపాతనమునకు ఫలమనితెలియనగును. ఇందు మొదటి మూడును బహుప్రహిసమాసములే. అచతురః (అవిద్యమానాని చత్వారి యన్య) విద్యమానశబ్దమునకు లోపము. విచతురః (విగతాని చత్వారి యన్య) సుచతురః (శోభనాని చత్వారి యన్య) తప్సురుషమున అచత్వారః విచత్వారః సుచత్వారః గానియే యగును. చ॥ త్రి ఉప పీనికంఠైబరమగు చతుర్శబ్దమునకొద్దప్రత్యయము సమాసా సముగును. త్రిచతురాః (త్రయశ్చత్వారో వా) ఉపచతురాః (చతుర్థాం సమీపేయేన ని) ఇచట “సజ్జయ్యాద్యయ” (847) సూ. చే బహుప్రహిః “బహు ప్రహి సంత్యేయే” సూత్రప్రాప్తమగు ఉద్దప్రత్యయమునకిది యపవాదము. త్రిపుంసా మొదలగు పదునొకండుశబ్దములు ద్వ్యన్వయమందే నివతించబడినవి. త్రిపుంసా (త్రి చ పుమాంశ్చ) ద్వ్యన్వయమున త్రిపుమాంసా అనురూపమునకు నివృత్తి నిపాతమునకు ఫలము. ధేన్వనదుహా (ధేనుర్వానద్వాంశ్చ) “తరేతరయోగద్వ్యన్వయమున ధేన్వనద్వాహా అనునది నివృత్తమగును. ఋక్సామే (ఋక్స సామ చ) ఋక్సామసీ అనునది నివృత్తమగును. వాఙ్మనసే (వాక్స మనశ్చ) వాఙ్మనసీ అనునది నివృత్తమగును. అక్షిభ్రువమ్ (అక్షిణీ చ భ్రువౌ చ) ప్రాణ్యజ్ఞమగుటచే నేకపద్మావము. అక్షిభ్రు అనునది నివృత్తమగును. దారగవమ్ (దారాశ్చ గావశ్చ) సమాహారద్వ్యన్వయము. దారగు అనునది నివృత్తమగును. ఊర్వస్థివమ్ (ఊర్వా చ అస్థి వన్తౌ చ) నిపాతనమువలన టిలోపము. అక్షీవచ్చబ్దమునకు జానుపులర్థము. వదస్థివమ్ (పాదౌ చ అస్థివన్తౌ చ) నిపాతనమువలన పాదశబ్దమునకు పదాదేశము. సత్తనివమ్ (స కం చ దివా చ) రురెండు నవ్యయములు. అద్దప్రత్యయము. యస్యేతిచ సూ. చే నాకారలోపము. అదస్తమగునవ్యయాభావసమాస ముండువలెనిచట ప్రక్రియనూహించునది. రాత్రినివమ్ (రాత్రౌ చ దివా చ) రాత్రి శబ్దమునకు మా సత్వమీనిపాతనమువలననగును. అవ్యయాభావసమాసకార్యము లగును. అహరివమ్ (అహని చ దివా చ) సుప్సనకు యక్కుగుటచే ప్రత్యయ లక్షణములేనందున సుప్సవరముగలేకుండుటచే “రోఽనుపి” (179) సూ. చే అహన్ శబ్దములో నిసకారమునకురాదేశము. రెండుపదములు సమానారకములగుటచే “విరూపాజామపి సమానార్థకానామ్” అనువచనముచే ప్రాప్తమగునేకశేషమును బాధించి యీసూత్రముచే పీషయందు ద్వ్యన్వయము నివతించబడినది. ప్రతిదినుమందని యర్థము. సరజనమ్ (రజోఽవ్యపరిత్యజ్య) “అవ్యయం విభక్తి” (868) సూ. చే సారల్యార్థకసహశబ్దమునకు రజశబ్దముతోనవ్యయాభావము. “అవ్యయాభావే వారాలే” (864) సూ. చే సహశబ్దమునకు సాదేశము. ఈసూత్రముచేనద్దప్రత్యయము. అవ్యయాభావసమాసమందే యీనిపాతమనుటచే సహశబ్దరజశబ్దములకు

బహుప్రీహితేయనపుడచ ప్రత్యయము రాదు. సహరజోభిః అనువిగ్రహమున
 “తేనసహేతితుల్యయోగే” (853) సూ. చే సమాసము. “వోపసరసస్య” (854)
 సూ. చే సహశబ్దమునకు సాదేశము. సరజః అనియేయగును. పుష్పాడితోగూడిన
 పద్మాదికముని యర్థము. ఇట్లుండ “సరజసమపహాయ కేతకీనమ్”, “సరజసమ
 కరస్థనిర్బరాను ప్రసవవిభూతిమ్” ఇత్యాదిప్రయోగములు (బహుప్రీహాలు)
 ప్రామాదికములే యనిగ్రహించునది నిశ్చేయసమ్ (నిశ్చితం చ తత్ శ్రేయః)
 తత్పురుషమందే అచ ప్రత్యయము. నిశ్చితం శ్రేయో యేన అనువిగ్రహముగం
 నిశ్చే సూన్ అనుబిన్యూప్రీహియందచ ప్రత్యయము రాదు. ఈయనకృ అనువిషేధ
 ముచే కప్రత్యయము నివృత్తమగును. పురుషాయుషమ్ (పురుషస్యాయః) షష్ఠి
 తత్పురుషమందచ ప్రత్యయము. ద్వాయుషమ్ (ద్వయోరాయుషో సమాహరః)
 త్రాయుషమ్ (త్రయాణామాయుషాం సమాహరః) ఈయెందును సమాహరద్విగు
 వులు. ఋగ్యజుషమ్ (ఋగ్యజు యజాంషి చ) ద్వస్త్యము. జాతోక్ష మహోక్ష
 వృద్ధోక్ష శబ్దములు కర్ణధారయములు. జాతోక్షః (జాతాశ్చాసావుక్షాచ) అచ ప్రత్య
 యము. ఉక్షన్ శబ్దముని టిలోపము. మహోక్షః (మహాంశ్చా సావుక్షా చ) ఆపట
 మహాచ్యుబ్దమునకు “ఆన్మహతః” (811) సూ. చే నాత్వవము. వృద్ధోక్షః
 (వృద్ధశ్చాసావుక్షా చ) అచ ప్రత్యయము. టిలోపము. ఉపకుసమ్ (కుసస్సమిపమ్)
 అచ్యుయితవము. “న స్తద్ధితే” (813) సూ.త్రప్రాప్తమగు టిలోపము సకభావము
 “శ్యయుమమఘానామత్థితే” (814) సూ. చే సప్రాప్తమగు (ఆతదితే అనుదర్శ్య
 దాసమివలన) సప్రసారణమును నిపతింపబడినది. గోష్ఠశ్యః (గోష్ఠే శ్చా) అచ
 ప్రత్యయము. టిలోపము. స పమితత్పురుషయందే నివాతసము. షష్ఠితత్పురుష
 యందు గోష్ఠశ్చ అనియగును.

951. బ్రహ్మహ స్తిత్యాం వర్చసః. 5-4-78. బ్రహ్మహ స్తి
 త్యాం, వర్చసః (అచ)

అచ స్తోత్. బ్రహ్మవర్చసమ్. హ స్తివర్చసమ్॥ వా॥
 పర్యరాజత్వాంచేతి చక్రవ్యమ్. పర్యవర్చసమ్. రాజవర్చ
 సమ్॥

951. బ్రహ్మహ స్తివర్చసంబంధాదురమగు వర్చస్పర్జిమంతమందుగల
 సమాసమునకచ ప్రత్యయమగును. ఉదా : — బ్రహ్మవర్చసమ్ (బ్రహ్మతో
 వర్చః) హ స్తివర్చసమ్ (హ స్తివో వర్చః) (వా) పర్యకర్ణిజానశబ్దములకంటె
 పరమగువర్చస్పర్జిమంతమందుగలసమాసమునకు నచ ప్రత్యయమగును. పర్యవర్చ
 సమ్ (పర్యస్య పర్చః) పర్యకర్ణిమగును మాంసమునుభుజించువాడని యర్థము.
 రాజవర్చసమ్ (రాజో వర్చః)

952. అపసమస్తేభ్య సమసః. 5-4-79. అపసమస్తేభ్యః తమ
 సః (అచ)

అవతమనమ్. సన్తమనమ్. అన్తయతీత్యన్తమ్. పచా
ద్యచ్. అన్తం తమః అన్తతమనమ్॥

952. అవ సమ్ అన్త వీనికంటె బరమగు తమశ్శబ్దము న్నమందుగలసమాస
మునకచ్ఛత్యయమగును. అవతమనమ్ (అవహీనం తమః) సన్తమనమ్ (సత
తం తమః) అన్తతమనమ్ (అన్తం తమః) అన్తయతి అనునర్థమున జీజన్తమగు
నన్తదాతువునకు పదాద్యచ్చుచ్చేపినసన్తమమ రూపము సిద్ధమగును. పురుషులదృష్టికి
ప్రసారములేకుండఁజేయునది. అన్తశబ్దమునకు గాఢమైనదని ఫలితార్థము. అన్తతమ
నమన గాఢమగుచీకటియని యర్థము.

953. శ్వసో వసీయశ్శ్రేయసః. 5-4-80. శ్వసః. వసీయ
శ్శ్రేయసోః (అచ్)

వసుశబ్దః ప్రశస్తవాచీ తత రాయసుని పరీయః. శ్వస్
శబ్ద ఉత్తరపదార్థప్రశంసామాశీర్విషయతామాహ. మయా
రవ్యంనకాదిత్వాత్పమానః. శ్వోవసీయసమ్. శ్వశ్రేయ
సమ్ తే ఘాయాత్॥

953. శ్వసోశబ్దము (అవ్యయుము) కంటె వరములగువసీయశ్శ్రేయశ్శబ్ద
ముల న్నమందుగల సమాసమునకచ్ఛత్యయమగును. ప్రశస్తవాచరమగు వసుశబ్ద
మునకు అతిశయార్థమున రాయసున్ ప్రత్వగుమువలన వసీయః అనునది సిద్ధ
మగును. ఉత్తరపదార్థమగు ప్రశంసకాశీర్విషయత్వమును శ్వసోఅనునది ద్యోతనజే
యును. “మంజూరవ్యంనకాదయశ్చ” (768) సూ. చే సమాసము. శ్వోవసీ
యసమ్. శ్వశ్రేయసమ్. తే ఘాయాత్. ఆశీరిజ సప్రయోగమందే యారూప
ములు సాధుభులగునని వృత్తికాదునియూశయము శ్వశ్రేయ సనమ్. శ్రేయశ్శబ్దము
గూడనీయసున్ ప్రత్యయాప్తమ్.

వివ :— వృత్తికాదుదిరితిననుసరించి శ్వసోశబ్దము కాలవిశేషవాచకమైనను
శబ్దశ క్రిన్వభావమువలన వృత్తియందుపూర్వోద్భావ ద్వేతతమగునని చెప్పెను. ఇవట
శ్వసోశబ్దమునకిర్థమేలేదనుట యుక్తము. లేదా ఉత్తరపదార్థమాత్రబోధకమని చెప్ప
వచ్చును. ఈవిషయము పాణినీయమతదర్పణమనుగ్రంథమున చెప్పఁబడెను.
“అగ్రం పరపదస్యేహ శ్వశ్శబ్దఃకాలవాచ్యః. అఖిధత్తే స్వభావేన తేనమా చుక్
లార్థా” ఇతి॥ మూలమునఉత్తరపదార్థప్రశంసామాశీర్విషయమాహ అనిగాని
ఉత్తరపదార్థప్రశంసాయా ఆశీర్విషయతామాహ అనిగాని పాఠము యుక్తమని
గ్రహించునది.

954. అన్వపతప్తాదహసః. 5-4-82. అన్వపతప్తాత్, రహసః,
(అచ్)

అనురహసమ్! అవరహసమ్! తస్తరహసమ్॥

954. అను అవ తప్త పీనికంఠెవరమగు రహశ్యము సమందుగల సమా సమునకదప్రత్యయమగును. అనురహసమ్ (అనుగతం రహః) ప్రాదినమాసము. ప్రాణాభావము రహశ్యార్థము. అవరహసమ్ (అవహీనం రహః) తస్తరహ సమ్ (తస్తమివ తప్తమ్, తచ్చ రహః) పరునిచే తెలిసికొనుటకుశక్యముగానిదని యర్థము.

955. ప్రతేయరసస్య స్తమీస్థాత్. 5-4-83. ప్రతేః, ఉరసః, స్తమీస్థాత్ (అద)

ఉరసీతి ప్రత్యురసమ్! విభక్త్యర్థేఽన్యయాభావః॥

955. స్తమీస్థాత్, అనుచానికి స్తమ్యుర్థద్యో తరమని యర్థము. ఇట్టి ప్రతి అనునవ్యయముకంటె చిరమగునురశ్యము సమందుగల సమాసమునకద ప్రత్యయమగును. ప్రత్యురసమ్ (ఉరసి) విభక్త్యర్థద్యోతకమగు ప్రతిశబ్దముననన్య యాభావము.

956. అనుగవమాయామే, 5-4-83. అనుగవమ్! ఆయామే॥

ఏతన్నిపాత్యతే దీర్ఘత్వే! అనుగవమ్. యానమ్! యస్య చాయామృతి సమాసః॥

956. ఆయామశబ్దము దీర్ఘపఠ్యాయము. ననుచాయముచే దైర్ఘ్యము జోధ్యమగునపుడునుగవమనునదప్రత్యయాస్తమ్యు నివతింపఁబడెను. దీక్షా :— అనుగవమ్! "యస్య చాయామః" (874) సూ. చే నవ్యయాభావము. గోదైర్ఘ్య సదృశదైర్ఘ్యముగలది యానమని యర్థము. దైర్ఘ్యము ద్యోత్యముగానపుడు అనుగు (గవాం పశ్యాత్) అనియే యుండును.

957. ద్విస్తావా త్రిస్తావా వేదిః. 5-4-84. ద్విస్తావా! త్రిస్తావా! వేదిః॥

అదప్రత్యయద్విలోపస్సమాసస్య నిపాత్యతే! యావత్ ప్రకృతౌ వేదిస్తతో ద్విగుణా త్రిగుణా వాప్యమేదాదా తత్రే దం నిపాతసమ్! వేదిరితి కిమ్! ద్విస్తావతి త్రిస్తావతి రజ్ఞః॥

957. వేది (అగ్న్యైవారస్తరివిశేషము) అర్థమగునపుడు ద్విస్తావా త్రిస్తావా అనునదప్రత్యయములు నివతింపఁబడెను. ద్విః త్రిః అనునదినుదప్రత్యయాస్తమ్యులగునవ్యయములు. వీనికి తావద్భిన్నముతో సమాసమునమాసమునకదప్రత్యయములతోవములు నివతింపబడినచే పైచూపముచున్బింపఁబడును. ప్రకృతియొగమున

చేది మొక్క పరిమాణమెంత విధింపఁబడెనో యంతకు రెండురెట్లుగాని మూడురెట్లుగాని యధికమగు పరిమాణముగలది వికృతియాగమందలి పేదయనునర్థమున క్రమముగ నీ రెండురెట్లములు నివర్తించఁబడినవి. నమస్తయాగములేయాగముననువదేరింపఁబడునో యయ్యది ప్రకృతియాగమగును అగ్నిష్టోమాదులిచ్చవగును. ఏయాగముననున్నములతి చేశింపఁబడునో (సర్వాష్టోపదేయలేనిది) అది వికృతియాగమగును. అశ్వమేధాదులిచ్చవగునెలెలియునది. వేదికంబెనితుమగు రజ్జానులర్థమగు నపుడు ద్వీః తాపతి, త్రిః తాపతి, లనియగును. ఇవట సమాసాదులను వారింఁచిఁబూత్రముని పేర్లగహణవాచ్యకము.

958. ఉపస్థాపవనః. 5-4-85. ఉపస్థాత్. అవ్వనః, (అద్)

ప్రగతోఽధ్వనం ప్రాధోస్ రథః॥

958. ఉపస్థాపవదము ప్రాదులకుపలక్షణము. ప్రాదులకంటె బరమగు సభ్యున శబ్దము ప్రదుండుగల సమాసమునకుచేత్రత్యయమగును. ఉదా :— ప్రావ్యః (ప్రగతోఽధ్వనమ్) రథము. ప్రాదినమాసము. అదే ప్రత్యయము. “నస్తద్ధితే” సూ. చే దిలోపము. ఇట్లే నిరభ్యమ్ ప్రత్యభ్యమ్ మొదలగునవియగును.

959. న పూజనాత్. 5-4-89. న, పూజనాత్॥

పూజనార్థాత్పరేభ్యస్సమాసాన్తా న స్యుః। సురాజా।
అతిరాజా॥ స్వతిథ్యామేవ। నేహ। పరమరాజః। పూజనా
త్రిమే। గామతీక్రాంతోఽతిగవః। బహువ్రీహౌ సక్యక్ష్ణోరిత్య
తః వ్రాగేవాయం నిషేధః। నేహ। సుసక్యః। స్వక్షః॥

959. “రాజాహస్సభివ్యష్టవ్” ఇత్యాదిసూత్రములచే నేయేశబ్దములకుసమాసాస్త్రములు విధింపఁబడినదోయోశబ్దములు, పూజావాచకముకంటె బరములగు నపుడు సమాసాస్త్రప్రత్యయములురావని యర్థము ఉదా :— సురాజా, అతిరాజా (పూజ్యుడగురాజా) సు అతి ఇవి పూజార్థకములు. ఇవట “రాజాహస్సభివ్యః” సూత్రవిహితమగు చిత్రప్రత్యయమునిషిద్ధమయ్యెను. ఇట్లే సుగో, అతిగో, ఇత్యాదులుదాహరణములు (వా) పూజనార్థకములలో సు అతి అనువానినే గ్రహింపవలయును. ఇట్లు చెప్పబడే పరమరాజః అనుచోటనినిషేధము ప్రవర్తించదు. ఇచట పరమశబ్దము పూజనార్థకము. అతిగవః (గామతీక్రాంతః) ఇవటసతి అనునది పూజనార్థకము గాదు. పూజనాత్తమవదములేనిచోనిషిద్ధమనిషేధము ప్రసర్తమయ్యెడిది. ఈనిషేధము “బహువ్రీహౌ సక్యక్ష్ణోరి” (857) సూత్రమునకు పూర్వము చెప్పఁబడినసమాసాస్త్రములకేమని చెప్పవలయును. “ప్రాగ్భూవ్రీహి

గ్రహణం కర్తవ్యమ్" అనువార్తికముచేసియర్చము సిద్ధమైనది. ఇటు చెప్పుచుచే సుసక్తః (శోభనే సక్తిని యస్య) స్వక్షః (శోభనే అక్షిణే యస్య) ఇత్యాదులందీ విషేధము ప్రవర్తించరు. బహువ్రీహా సక్త్యక్షః" నూ. చే నిచట చదవ్రత్యయ మగును.

960. కిమః క్షేపే. 5-4-70. కిమః, క్షేపే (స)

క్షేపే యః కింశబ్దస్తతః పరం యత్తదస్తాత్మమాసాస్తా
సన్యుః। తుత్పితో రాజా కింరాజా। కింసఖా। కింగోః।
క్షేపే కిమ్। కింరాజః। కింసఖః। కింగవః॥

960. నిన్దాబోధకమగు కింశబ్దముకంటె(బరమగు శబ్దము ప్రపంచదుగల సమాసముకంటె సమాసాస్తములు రావు. ఉదా:— కింరాజా (తుత్పితో రాజా) ప్రజలనురక్షింపనిరాజుని యర్థము. కింసఖా। కింగోః। ఇచటనుకింశబ్దమునిన్దార కము. క్షేపే అనునది లేనియెడల కింరాజః (సన్య రాజా) కింసఖః। కింగవః ఇత్యాదులందునీవిషేధము ప్రసక్తమగును. వీనిలో కింశబ్దము ప్రస్తావకము.

961. నజస్తత్పురుషాత్. 5-4-71. నజః, తత్పురుషాత్ (స)

సమాసాస్తో న। అరాజా। అసఖా। తత్పురుషాత్కిమ్।
అధురం శకటమ్॥

961. నజః అనునది షష్ఠ్యస్తము. (నజస్పుర్నుప్తి) నజోపూర్వపదకము గవలయునని ఫలితమగును, నజోపూర్వపదకమగు రాజాదిశబ్దస్తతత్పురుషమునకు సమాసాస్తములు రావు. అరాజా అసఖా ఇవి నజోతత్పురుషములు. తత్పురుషాత్తమనదిలేనిచో అధురమ్ (అవిద్యమానా ధూర్యస్య) అనుబహువ్రీహియందు నీవిషేధము ప్రసక్తమయ్యెడిది. అధురమునుచానికి శకటము, విశేష్యము.

962. పథోవిధాషా. 5-4-72. పథః విధాషా। (నజః, తత్పురుషాత్, స)

నజోపూర్వాత్పథో వా సమాసాస్తః। అపథమ్। అపథాః।
తత్పురుషాదిత్యేవ। అపథో దేశః। అపథం వర్తతే॥ ఇతి
సమాసాస్తాః॥

962. నజోపూర్వపదము పథినోశబ్దాస్తమునగు తత్పురుషమునకు సమాసాస్తాస్తవిషేధము వికల్పముగనుగును. దీనిపరినిసమాసాస్తము వికల్పముగనగునువి ఫలితమగును. ఉదా:— అపథమ్। అపథాః (స పథాః) "అపూర్వ" (945) నూ. చే సప్రత్యయమగునపుడు "సప్రదితే" (948) నూ.చే టిటోపము "అపథమ్

సపుంసకమ్" (819) సూ. చే సపుంసక లిజ్జమునగును. తత్పురుషమునకే సమా సా స్తనిషేధమునుటవలన అపథః (సవిద్యతే పస్తా యస్య = దేశము) అనుబిహా ప్రేహించుదును అపథమ్ (పథోఽభావః) అనునవ్యయిభావమందునీనిషేధము ప్రవర్తించదని గ్రహించునది.

శ్రీః

సర్వసమాససాధారణసమాస్తప్రకరణము ముగిసెను.

23. అలుక్పమానప్రకరణము

963. అలుగు త్తరవదే. 6-3-1. అలుక్. ఉత్తరవదే॥

అలుగదికారః ప్రాగాసజః, ఉత్తరవదాదికాస్తాస్తాపక
సమాప్తే॥

963. అలుక్, ఉత్తరవదే, ఈపదములదికృతములగును. అలుక్పదము
“అసజ్జో యతో ద్యవ్యే” (6-3-26) సూత్రమువలకును, ఉత్తరవదే అనునది
షష్ఠాద్యాయతృతీయవాదసమాప్తివర్గమునదియగును. అలుక్పదమునకు లుగ
భావము (లుక్కుప్రసరింపకుండుట) అర్థము.

964. పశ్చిమ్యాః స్తోరాదివ్యః. 6-1-2. పశ్చిమ్యాః, స్తోరా
దివ్యః॥

విధ్యః పశ్చిమ్యా అలుక్ స్తోరు త్తరవదే. స్తోరాన్యు
క్తః। ఏవమనికారదూరార్థకృచ్చేభ్యః। ఉత్తరవదే కమ్।
నిష్కర్త్యః స్తోకాన్నిస్తోః॥ వా॥ బ్రాహ్మణాచ్చంసిన ఉప
సజ్జానమ్। బ్రాహ్మణే విహితాని శస్త్రాణి ఉపచారాద్యాహ్మ
ణాని। తాని శంసతితి బ్రాహ్మణాచ్చంసే। యుక్తిగ్యేతేషః।
ద్వితీయార్థే పశ్చిమ్యుపసజ్జానాదేవ॥

964. “స్తోరా నికరదూరార్థకృచ్చాణి క్తేన” (2-1-39) అనుసూత్రమున
పరితరములగు స్తోరాదులను సూత్రమున స్తోరాదిశబ్దముచే గ్రహ్యములు. పూర్వపద
మొడిప్రము. పూర్వపదములగు స్తోరాదులకుండుపరిమగు పశ్చిమ్యుపసజ్జానమిదే స్తోర
పదము పరిమగునుచుట లుగభావము (సంసారపదములగువిధములకు “నుహో
ధాతు” సూత్రప్రాప్తమగులుక్కుసంభావము) లగును. ఉదా : - స్తోరాన్యుక్తః।
ఇదే అన్విదాగతః। మరదాగతః ఇత్యాదులనుసాహించునది. స్తోరాన్విసూత్ర
మున స్తోరాదిపద్యాయములగును గ్రహణముని చెప్పబడినది. కావున వానిరుండు
బలముగూర్చుకొని లుగభావమగును. అల్పాన్యుక్తః। సంసారాదాగతః। ఇత్యా
దులు. నిష్కర్త్యః (నిష్కర్త్యః స్తోరాత్) ఇదట లుగభావమునుపరిమించుటకై “ఉత్తర
వదే” అనునది యావశ్యకము. (వా) బ్రాహ్మణాచ్చంసే అనుచోట పశ్చిమ్యుప
లుగభావమును చెప్పవలయును. ఇదట పశ్చిమ్యు ద్వితీయార్థకము. ఇది యానిపద
సామర్థ్యమువలననే పొదుపగును. బ్రాహ్మణమున (మత్తవ్యాఖ్యానరూపము) విధిం

వజ్రదుశత్రుములు (అక్షగీతమంత్రసాధ్యగుణనిష్ఠగుణాధిభాసములు) లక్షణచే బ్రాహ్మణములగును. ఆశత్రుములను పఠించు ఋత్విక్కునకు బ్రాహ్మణాచ్చంసీ అనివ్యవహరము.

వివ:—స్తోతాన్మక్తః, ఇత్యాదులు వాక్యములేలిగాఁగూడదు. సమాసములని యిట్టికఠించిలుగభావమునువిధించుటకేమిఫలమనిన, ఏక పదత్వము, సమాసస్వరము, “స్తోతాన్మక్తస్యాపత్వం స్తోతాన్మక్తః” అనుచోట తద్దితప్రత్యయనిమిత్తకమునాదివృద్ధి, మొదలగునవిప్రయోజనమని తెలియనగును. అసభిభాసమువలన ద్వివచనబహువచనాస్తములగు స్తోతాదులకు వాక్యమే గానిసమాసము సాధువు గాదు. స్తోతాభ్యాం ముక్తః ఇత్యాదులు.

౪౪5. ఓజస్సహోఽమృతమసస్తృతీయామాః. ౪-౩-4.

ఓజస్సహోఽమృతమసః, తృతీయామాః॥

ఓజసాకృతమిత్యాది. వా॥ అజ్ఞాన ఉపసంఖ్యానమ్. అజ్ఞా సాకృతమ్. అర్జునేన కృతమిత్యర్థః॥ వా॥ పుంసానుజ్ఞో జనుషాస్త ఇతి చ. యన్యాగ్రణఃపుమాన్ స పుంసానుజః। జనుషాస్తో జాత్యర్థః॥

౪౪5. ఓజస్ సహస్ అమృత్ తమస్ పూర్వపదములగువీనిరంటె బరమగుకృతీయావిభక్తికు తరపదము చరమగునపుడు లుగభావమగును. ఉదా :— ఓజసాకృతమ్. సహసాకృతమ్ అమృతాకృతమ్. తమసాకృతమ్. ఇదట “కర్తృ కరచే కృతా” (౪౪8) నూ. చే సమాసము. (వా) అజ్ఞానోశబ్దముకలెపరమగు తృతీయకు లుగభావమును చెప్పవలయును. అజ్ఞాసాకృతమ్. న్యాయ్యముగ చేయబడిన దని యర్థము. (వా) పుంసానుజః, జనుషాస్తః, అనుచోట తృతీయకు లుగభావమును చెప్పవలయును. పుంసానుజః (పుంసా హేతునానుజః) ఎవనికిముందు పుట్టినవాడు పురుషుడగునోవాడు పుంసానుజాడు. జనుషాస్తః (జన్మనా హేతునాస్తః) పుట్టి గ్రుడ్డివాడు. జనుశ్శబ్దమునకు జన్మయర్థము. “తృతీయా తత్కృతార్థేన” అను సూత్రమున “తృతీయా” అనుయోగవిభాగముచేంచట సమాసమగును.

౪౪6. మనసః సంజ్ఞాయామ్. ౪-౩-4. మనసః, సంజ్ఞాయామ్।

(తృతీయామాః)

మనసాగుప్తా॥

౪౪6. మనశ్శబ్దముకలెపరమగు తృతీయకు ఉ తరపదమువరమగు నపుడు సంజ్ఞాయందు లుగభావమగును. మనసాగుప్తా (ఒకశ్రీకిపేరు)

౪౪7. అజ్ఞాయని చ. ౪-౩-5. (మనసః, తృతీయామాః)

మనస ఇత్యేవ। మనసా అజ్ఞాతుం శీలమన్య మనసా జ్ఞాయా॥

967. మనశ్శబ్దముకంటెబరమగు తృతీయకు ఆజ్ఞాయన్ శబ్దము పరమగు నపుడు లుగభావమగును. ఆజ్ఞాతుం శీలమన్య అనుస్థిముననాజ్ఞే పూర్వకతా దాతువునకు జీన్ ప్రత్యయమువలన ఆజ్ఞాయన్ శబ్దము సిద్ధమగును. మనసాజ్ఞాయా. సంజ్ఞాకానపుడు లుగభావముకొరకీసూత్రమని తెలియునది.

968. అత్మనశ్చ. 6-3-6. (తృతీయాయాః)

అత్మనస్తృతియాయా అలుక్వ్యాత్. వా॥ పూరణ ఇతి వత్తవ్యమ్. పూరణప్రత్యయాస్తే ఉత్తరపదే ఇత్తర్థః. అత్మనాపజ్ఞామః జనార్దనస్త్వాత్మచతుర్థపదే బహు ప్రహిర్హ్యర్థః. పూరణే కిమ్. అత్మకృతమ్॥

968. ఇచట “పూరణఇతివత్తవ్యమ్” అనువాక్తికముగలదు. అత్మన్ శబ్దమునకు పూరణార్థకప్రత్యయముపండుగుట యసంభవము గాననుత్తరపదాది కారమందును తదస్తాదోధకమగును. కావున పూరణశబ్దమునకు పూరణార్థమున విహితమగుప్రత్యయము న్నమందుగలదని యిచ్ఛము. “తస్యపూరణేకత్వం” (5-2-48) జ్ఞాత్వాదీసూత్రములచే తిద్ధితప్రకరణమున పూరణార్థమందు ప్రత్యయములు విధిం పబడినవి. అత్మన్ శబ్దముకంటెబరమగుతృతీయకు పూరణార్థకప్రత్యయాస్తే (ఉత్తరపదము) పండుగునపుడు లుగభావమగుననిసూత్రార్థము. ఉదా:- అత్మనాపజ్ఞామః (జీనతో నైవపదాదు) పజ్ఞామః అనునది “పజ్ఞానాంపూరణః” అను నర్థమునవిహితమగు ఉదాప్రత్యయము న్నమునగలది. జనార్దనస్త్వాత్మచతుర్థపద” అనుప్రయోగమున “అత్మచతుర్థః” అనునది “అత్మా చతుర్థో యస్య” అను విగ్రహముగల బహుప్రహియగుటచేనిచట సీసూత్రము ప్రవర్తించదు. చతుర్థః (చతుర్థాం పూరణః) అనునది పూరణప్రత్యయాస్తేము. అత్మ కృతమ్ (అత్మనా కృతమ్) ఇచట తృతీయకు లుగభావమును వారింప పూరణేఅనునది యావశ్య కము.

వివ:-అత్మనశ్చ అనునంశముగూడ వార్తికార్థకమేగాని ప్రత్యేక సూత్రముగాదని కొందరు చెప్పిరి. అట్లయిననుత్తరసూత్రము (వైయాకరణాభ్యా యామ్) లోని “అత్మసః” అనువానిరన్యత్తిరేకమోపును. అందు“పరస్య చ” అనుసూత్రము వర్జమగును. కావున ఇట్టివాని భ్రాస్త్రులు గానపీఠయనిప్రాయము గ్రాహ్యముగాదనితెలియునది.

969. వైయాకరణాభ్యామాం చయర్థ్యాః, 6. 3-7. వైయా కరణాభ్యామాం, చయర్థ్యాః. (అత్మనః)

అత్మన ఇత్యేష. అత్మనేవదమ్. అత్మనేభాషా. తదర్థే చతుర్థేషా. చతుర్థీకి యోగవిధాగాత్పమానః॥

969. పూర్వసూత్రమునుండి “అత్మనః” అనుపదమునువర్తించును. (వైయాకరణాఖ్యాయామ్ = వ్యాకరణేభవా వైయాకరణే, సాచాసావాఖ్యాతస్యామ్) వ్యాకరణాత్మమున వ్యవహరింపఁబడు సంజయర్థమగునపుడు అత్మన్ శబ్దముకంటె పరమగు చతుర్థి లుగభావమగును. ఉదా:—అత్మ నేభాషా ఇచట “తాదర్థ్యే చతుర్థివాచ్యా” అనుదార్థికముచే చతుర్థివచ్చెను. ఇచట సమన్యమానపదార్థము లులు ప్రకృతివికృతిభావములేనందున “స్థనాయసాని” అనుప్రయోగమునందువలె “చతుర్థి తదర్థాత్” (702) సూ. చే సమాసముప్రాప్తమగుచున్నది. కాని చతుర్థి అనుదానిని విభాగముచేసిప్రకృతి వికృతిభావములేకున్నను సమాసమువచ్చునని చెప్పబడేదిచట చతుర్థితర్పులుషము సాధువగును.

వివ:— అత్మనేభాషా, అనునది యష్టాధ్యాయసూత్రములందువ్యవహరింపఁబడియుండుటలేదు గానిధాతుపాఠమున నీవ్యవహారమగడుచున్నది. ధాతువులు సూత్రములు గణములు ఉతాదులు వార్తరికములు యాయెదింటియొక్క సముదాయ హాసమే వ్యాకరణమని స్వీకరింపవలయును. అత్మనేపదాత్మనేభాషాశబ్దములు, త ఆతామ్ య దాన్ ఆతామ్ ధ్వమ్ ఇట్ ఎహ మహి తానన్ కానన్, యాప్రత్యయములనుబోధించును.

970. పరస్య చ. 6-8-8. (పూర్వసూత్రమ్)

పరస్మైపదమ్. పరస్మైభాషా॥

970. వైయాకరణులసంజ్ఞ బోధ్యమగునపుడు పరశబ్దముకంటెపరమగు చతుర్థికి లుగభావమగును ఉదా:— పరస్మైపదమ్. పరస్మైభాషా.

971. హలదస్తాత్ప్రత్యూస్సంజ్ఞాయామ్. 6-8-9. హల దస్తాత్, సప్తమ్యాః, సంజ్ఞాయామ్॥

హలదస్తాదదస్తాచ్చ సప్తమ్యా అలుక్సంజ్ఞాయామ్. త్వచి సారః॥

971. హలదస్తాత్ = హల్ అత్, వీనికి ద్వన్ద్వము. పిదపదీనికస్తశబ్దముతో బహువ్రీహి. హల్లుగాని హ్రస్వాకారముగాని యస్తమందుగలశబ్దము కంటెపరమగు సప్తమికి సంజ్ఞగమ్యమానమగునపుడు లుగభావమగును. హలస్తమునకుదాహరణము. త్వచిసారిః (ఈపేరుగలయొకరాజు) యుధిష్ఠిరః (ధర్మరాజు) ఇదియు హలస్తమునకుదాహరణము. స్థితశబ్దములోని నకారమునకు “సాత్పదాద్యోః” (8-3-111) సూ. చే షత్వనిషేధము ప్రాప్తమగుచుండను త్రసూత్రముచే షత్వమును విధించుచున్నాడు. ఉత్తరసూత్రవ్యాఖ్యానసందర్భముననీసూత్రసమ్మన్దియగు సదస్తాదహరణము చూపఁబడును.

972. గవియుధిభ్యాం స్థిరః. 6-3-95. గవియుధిభ్యామ్. స్థిరః॥

అధ్యాం స్థిరస్య సస్య షః స్వాత్ గవిష్టిరః అత్ర
గవీలివచనాదేవాలుక్ యుద్విష్టిరః అరద్యేతిలకాః అత్ర
సంజ్ఞాయామితి సప్తమీసమాసః వా॥ హృద్వ్యుద్ధ్యాం చ॥
హృదిస్పృక్ దివిస్పృక్॥

972. గవి యుద్ధి అనునది సప్తమ్యస్తమితి. పీరికంబెరరమగుస్థిరశబ్దములొని సహరమునకు షత్వమగును. గవిష్టిరః అసూత్రముచే గవి అనుచాని కంటె పరమగుదానికి షత్వవిధానసామర్థ్యమువలననే యచటగోళబద్ధముకంటెఁబరమగుసబ్దమికి యగభావముని గ్రహింపదగును. ఉదా :— యుద్విష్టిరః పూర్వసూత్రముచేనిచట సప్తమికి యగభావమయ్యెను. పూర్వసూత్రములొని యదస్త్రము ననుదాహరణము :— అరద్యేతిలకాః ఇచట “సంజ్ఞాయామ్” (725) సూ చే సమాసము వా॥ హృద్ స్వ రుశబ్దములకంటెఁబరమగుసప్తమికియగభావమగునని చెప్పునది ఉదా :— హృదిస్పృక్ దివిస్పృక్. వీనికి వరుసగ హృదయం స్పృశతి, దివిస్పృశతి, అని విగ్రహములు. ఇచటసబ్దగిష్ఠానసామర్థ్యమువలననే కర్మార్థమున సప్తమవచ్చెనని తెలియునది. ఈసూత్రము “సాత్వద్యోః” అను దానినిభాధకము.

973. కారనామ్ని చ ప్రాచాం హలాదౌ. 9-10. కారనామ్ని, చ, ప్రాచామ్ హలాదౌ. (హలదస్తాత్, సప్తవ్యాః)

ప్రాచాం దేశే యత్కరనామ తత్రహలాదామస్తవదే
హలదస్తా త్సప్తవ్యా అలుక్. ముకుటేశారాపణమ్ దృష్వది
మాషకః పూర్వేణ సిద్ధే నియూర్ణమ్ కారనామ్నేష్వ, ప్రాచామేవ, హలాదాపేషేతి కారనామ్ని ఓమ్ అధ్యాహత
ఐశుః కారదన్యన్యైతద్దేశానః నమః ప్రాచామ్ ఓమ్
యూధదీతః హలాదౌ ఓమ్ అవిద్యోరణః హలదస్తా
త్సమ్ నిద్యాం దోహో నదిదోహః॥

973 సప్తమితి పశుపాలకులు వ్యవసాయదారులు వీరిసలసరాజులచే గ్రాహ్యమగుభాగము కరమపదిమను. కార అనునది స్వార్థికాదే ప్రత్యక్షాస్తమగుటచే కరకారశబ్దములు నిమానార్థకములు తూర్పుదేశమురరాజగ్రాహ్యభాగము సముదాయముచేబోధితమై సంజ్ఞప్రతీయమానమగునపుడు హలాదిమగును తరపరముపరమగునపుడు, హల సప్తమకంటె సప్తమకంటెనుపరమగు సప్తమికి యగభావమగును. ఉదా :— ముకుటేశారాపణమ్ దృష్వదిమాషకః ఇవి రాజగ్రాహ్యభాగబోధకములు. ఏతత్సూత్రోదాహరణములందు పూర్వసూత్రముచే యగభావము సిద్ధమగుచుండనిసూత్రము నియూర్ణమగును. (1) కరమునకు సంజ్ఞమగు నపుడే అనియు (2) ప్రాగ్దేశీయులకరమైనపుడే అనియు (3) ఉత్తరపదము హలాదియగునపుడే అనియును, నియమము మూడువిధములు. అభ్యర్థితపశుః (రాజస

కీయదగిన యు కరముకంటెనితరమగునటయు వస్తువునకునంజు) ఇచట లుగ భావమును వారింతుటకై “కారనామ్ని” అనునది యావశ్యకము. యూధరణః (ఉత్తరదేశముందలిరాజగ్రాహ్యభాగమునకునంజు) ఇచట లుగభావమునువారింతుటకై ప్రాచామనునది యావశ్యకము. అవికవోరణః (అవికపే + కరణః = మేకలమందలోని మేకపోతు, రాజగ్రాహ్యభాగమునకునంజు) ఇచటనుత్తరపదమజ్ఞాది. ఇచట లుగభావమును వారింతుటకై “హలాదో” అనునది యావశ్యకము. నదీ దోహః (నద్యాం దోహః = నదీనివాటించునపుడిచ్చు కరమునకు నంజు) ఇచట లుగభావమును వారింతుటకై హలదంతాత్తనుదానికనువృత్తియూవశ్యకము.

వివః—ఈసూత్రమునకు కాశికావృత్తిననుసరించి వియామకత్వము చెప్పబడెను. పూర్వసూత్రముచే నిత్యముగ లుగభావము సిద్ధమగుచుండ నీసూత్రము వికల్పార్థము. కావున ముకుతేకారావణమ్ ముకుటకారావణమును సూపద్యయము సాధువగునని భాష్యమునజెప్పబడెను. సంజ్ఞాయామనునదియనుప రించును గాన నీసూత్రమున నామగ్రహణము స్పష్టార్థము. హలి అనిచెప్పినచో యస్మిన్విధిః అనుపరిణాషవలననే తదావిధిగ గును. గానహలాదో అనుచోటనాదిగ్రహణము గూడ స్పష్టార్థమగును.

974. మద్యార్థరా. 5-31-11. మద్యార్థ, గురౌ, (సప్తమ్యాః)
మధ్యేగురుః వా॥ అన్తాచ్చ॥ అన్తేగురుః॥

974. మధ్యశబ్దములకంటెనరమగున ప్తమికి ఉత్తరపదమగుగురుశబ్దము పరమగునపుడు లుగభావమగును. ఉదాః—మధ్యేగురుః॥ వా॥ అ సప్తమియు కంటె పరమగు సప్తమికి గురుశబ్దము త్తరపదమగునపుడు లుగభావమును చెప్పవలయును. అన్తేగురుః॥ ఈయుదాహరణములందు “సప్తమీ శ్చాజ్ఞైః” అనుసూత్రమున విభిక్తమగు సప్తమి అనుదానిచే విధింపబడు సమాసముసిద్ధమగునని తెలియునది.

975. అమూర్తమస్తకాత్స్వాజ్ఞాదికామే. 8-31-2. అమూర్త
మస్తకాత్, స్వాజ్ఞాత్, అకామే (సప్తమ్యాః, హలదంతాత్)

కష్టేకాలః॥ ఉపసిలోమా॥ అమూర్తమస్తకాత్కీమ్॥
మూర్తశిఖః॥ మస్తకశిఖః॥ అకామే కీమ్॥ ముఖే కామోఽ
స్య ముఖికామః॥

975. మూర్తమస్తకశబ్దములకంటెభిన్నమగు హలదంతస్వాజ్ఞావాచకమునకు త్తరమగు సప్తమికి కామశబ్దముకంటెభిన్నమగును త్తరపదము పరమగునపుడు లుగభావమగును. ఉదాః—కష్టేకాలః॥ ఉపసిలోమా॥ మూర్తశిఖః. మస్తకశిఖః॥ ఇచట లుగభావమును వారింతుటకై అమూర్తమస్తకాత్తనునది యావశ్యకము. ముఖికామః

(ముఖేకామోఽస్య) ఇచట లుగభావమును వారించుటకై అహమే అనునది యావశ్యకము.

976. బన్ధే చ విభాషా. 6-3-14. బన్ధే, చ, విభాషా. (హలదస్తాత్, సప్తమ్యాః)

హలదస్తాత్సప్తమ్యా అయిక్. హస్తేబిన్ధః. హస్తబిన్ధః.
హలదస్తేతి తిమ్. గుప్తిబిన్ధః॥

976. హలస్తమకంబె నదస్తమకంబెవరమగునప్తమికి బిన్ధబిన్ధము త్రవదమగునపుడు లుగభావము వికల్పముగనగును. ఉదా:—హస్తేబిన్ధః. హస్తబిన్ధః. గుప్తిబిన్ధః. అనుచోటనతిప్రసక్తిని వారించుటకై హలదస్తాత్సప్తమిని యావశ్యకము.

977. తత్పురుషే కృతి బహుళమ్ 6-7-14. తత్పురుషే,
కృతి, బహుళమ్ (సప్తమ్యాః)

స్తమ్పేరమః. కర్దేజవః. క్వచిన్న. తురుచరః॥

977. తత్పురుషమున కృదస్తమగును త్రవదమువరమగునపుడు సప్తమికి లుగభావము బహుళముగనగును. స్తమ్పేరమః. స్తమ్పేరమః. ఇత్యాదులుదాహరణములు. బహుళగ్రహణమువలన తురుచరః అనుచోట సప్తకలుక్కు. గోషువర అనుచోట లుగభావముగూడ సిద్ధమగునని తెలియునది.

978. ప్రావృప్ శరత్కాలదివాం జే. 6-3-15. ప్రావృప్ శరత్కాలదివాం, జే. (సప్తమ్యాః)

ప్రావృషిజః. శరదిజః. కాలేజః, దివిజః. పూర్వస్యా
యం ప్రపిజ్యః॥

978. ప్రావృప్ శరత్ కాల దివ వీచితంబును త్రవమగు సప్తమికిజగద్ధిము వరమగునపుడు లుగభావమగును. ప్రావృషిజః ఇత్యాదులుదాహరణములు. ఏతత్పూర్వోదాహరణములందు లుగభావము “తత్పురుషే కృతి” సూత్రముచేరనే సిద్ధమగుననిన నాసూత్రమునబుదాహరణములగువానిలో గొన్నిటి నుండినూత్రము ప్రసక్తింబుననియునందుచేనిది యపూర్వముగవిరామకముగావనియును గ్రహించునది.

979. విభాషా వర్షక్షరశరవరాత్. 6-3-16. విభాషా, వర్షక్షరశరవరాత్ (సప్తమ్యాః, జే)

ఏభ్యస్సప్తమ్యా అయిక్ జే. వర్షేజః. వర్షజః. క్షరే
జః. క్షరజః. శరేజః. శరజః. వరేజః. వరజః॥

979. వర్షక్షర శర వర వీనికంటె వరమగునప్రమికి జళబిమువరమగు నపుడు లుగభావము వికల్పముగనుగును. వర్షజః వర్షజః, ఇత్యాదులుదాహరణములు.

980. ఘకాలతనేషు కాలినామ్నః. 6-3-17. ఘకాలతనేషు, కాలినామ్నః (సప్తమ్యాః, హరిదస్తాత్, విభాషా)

సప్తమ్యా విభాషాఽయిక్ స్యాత్. ఘే. పూర్వాహ్లాతరే. పూర్వాహ్లాతరే. పూర్వాహ్లాతమే. పూర్వాహ్లాతమే. కాలే. పూర్వాహ్లాకాలే. పూర్వాహ్లాకాలే. తనే. పూర్వాహ్లాతనే. పూర్వాహ్లాతనే॥

981. ఘకాలతనేషు = ఘశబ్దిమునట తరతమప్రత్యయములర్థము, కాల శబ్దిము స్వరూపబోధకము. తను లనునది ప్రతయము. ఘ తన, యివి ప్రత్యయములయినను “ఉత్తరపదాదికారే ప్రతయగుహజే తదస్త్యగ్రహణం నాస్తి” (ఉత్తరపదే అనుదానికనుపృత్తియున్న ప్రకరణమున గ్రహింపబడుప్రత్యయము తదస్త్యమును బోధింపదు) అనుపరిభాషచే తదస్త్యబోధకములు గావు. హరిదస్తము గాని యదస్త్యముగావియుగు కాలవాచకముకంటె వరమగునప్రమికి తరతమప్రత్యయములు కాలశబ్దిము తనప్రత్యయము యిది వరమగునపుడు లుగభావము వికల్పముగనుగును. పూర్వాహ్లాతరే, పూర్వాహ్లాతరే, ఇత్యాదులుదాహరణములు.

981. శయవానవాసిక్యకాలాత్. 8-3-14. శయవానవాసిక్య, అకాలాత్ (హరిదస్తాత్, సప్తమ్యాః, విభాషా)

భేషయః! భిషయః! గ్రామేవాసః! గ్రామవాసః! గ్రామేవాసి! గ్రామవాసి! హరిదస్తాత్తేవ! భూమిశయః! నా॥ అపోయోనియన్యతుషు॥ అప్పుయోనియత్పత్తిర్యన్యసోఽప్పుయోనిః! అప్పుభవోఽస్సవ్యః! అప్పుమస్తావాజ్యభాగో॥

981. కాలవాచకముకంటెభిన్నమగు హరిదస్తశబ్దిముకంటెను తరమగునప్రమికి, శయవాన వాసిన్ యివి ఉత్తరపదముగనుపుడు లుగభావము వికల్పముగనుగును భేషయః భిషయః ఇత్యాదులుదాహరణములు. హరిదస్తాత్తనుదానికను పృత్తిచేయనియెడల భూమిశయః (ఘామ్యాం శయః) అనుబోధి లుగభావము ప్రసక్తమగును నా॥ అవేశబ్దిముకంటె వరమగు సప్తమికి యోనిశబ్దిము యత్ప్రత్యయము మతుప్రత్యయము యిది వరమగున్నపుడు లుగభావమగును. అప్పుయోనిః (అప్పుయోనియత్పత్తిర్యన్య) నీటియందుత్పన్నమైనవాడు. అస్సవ్యః (అప్పుభవః) నీటిలో పుట్టినవాడు. అప్పుభవః అనునర్థముననన్వృద్ధిముకంటె యత్ప్రత్యయము. ఈసూత్రముచే సప్తమికి లుగభావమగును. గుణావాదేశముచి. అప్పుమస్తా. (కారీరీష్టియందలి సూక్ష్మభాగముచి) అప్పు అనుశబ్దిముగలవను నర్థముచి

నప్పుశబ్దముకంటె మతుప్రత్యయమునుచేసిన అప్పుమస్తా అనునదియగును. “అప్పు గేష్ఠాదిష్ఠన”, “అప్పుమేసోమోఽబ్రవీత్” అనేడి యనువాక్యమందప్పుశబ్దము లుండుటవలన నాజ్యభాగములప్పుమత్తులగును.

వివ :—“అపోయోనియస్మతిషు” అనిపఠించి అప్పుమతిః, అని ప్రాచీ నులుదాహరించినవియునీపాఠము భాష్యముననగపడదనియును మనోరమయందు దీక్షితులు వ్రాసెను. మతిషు అనుపాఠమే యుక్తమని నాగేశుడు వ్రాసెను.

982. నేన్ద్రిద్ధబద్ధాతిషు చ. ౧-౧-౧. న, ఇన్ సిద్ధబద్ధా
తిషు, చ, (సప్తమ్యాః)

ఇన్న న్దాదిషు సప్తమ్యా అలుగ్ను. స్థణ్ణిలశాయా. సా
జ్ఞాశ్యసిద్ధః. చక్రబద్ధః॥

982. సప్తమ్యస్తమునకిన్ ప్రత్యయముపరమగుట యసంభవము గాన సూత్రమందలిఇన్ పదము తదస్తోధకమగును హలస్తముకంటె నదస్తముకంటెను పరమగు సప్తమికి. ఇన్నస్తము, సిద్ధశబ్దము బద్ధధాతుప్రకృతికకృదస్తములు పర ముగనున్నపుడు లుగభావము ప్రవర్తించదని సూత్రార్థము. మునగనుదాహరిణ ములు. స్థణ్ణిలశాయా. సాజ్ఞాశ్యసిద్ధః. చక్రబద్ధః॥

వివ :— చక్రబద్ధః (చక్రేబద్ధః) బద్ధః అనునది బద్ధధాతుప్రకృతిక క్త ప్రత్యయాస్తము. చక్రబద్ధః అనికొందరుదాహరించినవియు అచట బద్ధశబ్దము పదార్థ్యజ్ఞమనియు, ఘజ్ఞస్తముపరమగునపుడు “బన్దేచ విభాషా” సూత్రము ప్రవర్తించుననియును ఉత్తరసూత్రమునుండి బన్దేచ విభాషా అనుసూత్రములోనికి తత్పురుషపదమునకవకవకయనియును. శబ్దేనుశేఖరమున జెప్పబడినది. ప్రకృత సూత్రములోనికి తత్పురుషే అనుదానికనుష్ఠిచేయుటవలన తత్పురుషయందే యానిషేధము ప్రవర్తించుననియు చక్రబద్ధః అనునది బహువ్రీహియగునపుడు “బన్దేచ విభాషా” అనుసూత్రము ప్రవర్తించుననియును తత్త్వబోధినియందుచెప్ప బడినది.

983. స్థే చ భాషాయామ్. ౧-౩-20. స్థే, చ, భాషాయామ్
(సప్తమ్యాః, న)

సప్తమ్యా అలుగ్ను. సమస్తః. భాషాయాం ిమ్. కృష్టోఽ
స్యాథరేష్ఠః॥

983. హలస్తముకంటెనదస్తముకంటెను పరమగు సప్తమికి పశబ్దము పరమగునపుడు లుగభావము లౌకికభాషయందు ప్రవర్తించదు ఉదా :—సమస్తః. “కృష్టోఽస్యాథరేష్ఠః” ఇది వేదవాక్యము. ఇచటనీనిషేధమును వాఙ్మించుటకై “భాషాయామ్” అనునది యవశ్యకము.

984. షష్ఠ్యా ఆక్రోశే. 6-3-21. షష్ఠ్యాః, ఆక్రోశే॥

చౌరస్యకులమ్. ఆక్రోశే కీమ్. బ్రాహ్మణకులమ్. వా॥
 1 వాగ్వికృత్యద్వ్యో యుక్తిదణ్డహరేషు. వాచోయుక్తిః।
 దిశోదణ్డః। పశ్యతోహరః। వా॥ 2 అముష్యాయజాముష్య
 పుత్రికాముష్యకులికేతిచ। అముష్యాపత్యమ్, అముష్యాయ
 జః। నడాదిత్వాత్పుక్। అముష్య పుత్రస్య భావః అముష్య
 పుత్రికా। మనోజ్ఞాదిత్వాత్సత్త్వో. ఏవమాముష్యకులికా। వా॥
 3 దేవానాంప్రియ ఇతి చమూర్థః। అన్యత్ర దేవప్రియః। వా॥
 4 శేఫపుచ్చలాజ్ఞారేషు శునః। శుశ్శేఫః। శునఃపుచ్చః।
 శునోలాజ్ఞాలః। వా॥ 5 దివశ్చ దాసే. దివోదాసః॥

984. విన్ద గమ్యమానమగుచుండ ను తరపదమువరమైనపుడు షష్ఠికి లుగ
 భావమగును ఉదా :— చౌరస్యకులమ్ ఆక్రోశే అనునదిలేనిచో బ్రాహ్మణ కుల
 మనుచోట లుగభావము ప్రసక్తమగును. 1 వా॥ వాక్ దిక్ పశ్యత్ వీచికంటె వర
 మగుషష్ఠికి క్రమముగ యుక్తిదణ్డహరశబ్దములుపరములగునపుడు లుగభావమ
 గును. ఉదా :— వాచోయుక్తిః। దిశోదణ్డః। పశ్యతోహరః। ఇచట “షష్ఠీ
 చానాదరే” (688) సూ. చే షష్ఠీయగును చూచుననియొక్కసమక్షమందు వానికి
 తెలియుచుండగనేదొంగలించువాడు (స్వర్ణకారుడు) అని యర్థము. 2 వా॥ అము
 ష్యాయజః అముష్యపుత్రికా అముష్యకులికా వీనికోషష్ఠికి లుగభావము నివర్తించబ
 డెను. అముష్యాయజః. అముష్య అనునది అచశ్యబ్దమునకు షష్ఠ్యంతము. అము
 ష్యాపత్యమ్యనునర్థమున “నడాదిభ్యః ఫక్” (4-1-19) సూ. చే ఫక్ప్రత్యయము ఆది
 వృద్ధి. ప్రత్యయమునకాయన్నాదేశము. అముష్యపుత్రికా = అముష్యపుత్రశబ్దముమనో
 జ్ఞాదిగణమునచేరినదగుటచే అముష్య పుత్రస్య భావః అనునర్థమున అముష్యపుత్రశ
 బ్దముకంటె “ద్వన్దవమనోజ్ఞాపభ్యశ్చ” (6-1-131) సూ చే పుష్ప్ప్రత్యయము.
 దీనికిఅకాదేశము. ఆదివృద్ధి. టాఫు. ఇత్త్యము అముష్యకులికా (అముష్య
 కులస్య భావః) అముష్యపుత్రికాశబ్దమునకువలె దీనికిని ప్రక్రియనూహించునది.
 3 వా॥ మూర్ధదనునర్థమున, దేవానాంప్రియః అనియగును. ఇచట షష్ఠికి లుగ
 భావమగునని యాశయము. ఇచట మూర్ధశబ్దము బ్రహ్మజ్ఞానశూన్యలను బోధిం
 చును బ్రహ్మజ్ఞానరహితులు (సంనాటము) యాగామలసేరియియ్యిదిదేవతలను
 సన్తోషపెరుదురు. కాన దేవతలకుపీఠసశువులవలెప్రియులగుదురని గ్రహింప
 దగును. (దేవశశబ్దమునకు మూర్ధలర్థమనియు మూర్ధలకు మూర్ధలేప్రియులగు
 దురు గానదేవానాం ప్రియః అనునమదాయమునకును మూర్ధమనునర్థము ఫలిత
 మగుననియును తెలుపుడు వ్రాసెను) అన్యార్థమందు దేవప్రియః అనియగును.
 4 వా॥ శ్వనోశబ్దముకంటెపరమగు షష్ఠికి శేఫపుచ్చలాజ్ఞాలశబ్దములు పరమగు
 నపుడు లుగభావమగును. ఉదా :— శుశ్శేఫః (శున ఇవ శేఫమస్య) ఇట్లే
 శునః పుచ్చశునోలాజ్ఞాలశబ్దములకును బహుప్రీహియందు లుగభావము. ఇవి ఋషి

విశేషులకు సంజ్ఞలు. ఇవిబహువచనాహ్వానాదిగ్రన్థములందు ప్రసిద్ధములై యున్నవి. 5 వా॥ దివ్యశబ్దముకంటెపరమగుషష్టికి దానశబ్దముపరమగునపుడు లుగభావమగును. ఉదా :— దివోదాసః॥

985. పుత్రేఽన్యతరస్యామ్. 8-3-22. పుత్రే! అన్యతరస్యామ్
(షష్ట్యాః, ఆక్రోశే)

షష్ట్యాః పుత్రేఽలుగ్వా నిన్దయామ్। దాస్యాఃపుత్రః।
దాసీపుత్రః। నిన్దయాం కమ్। బ్రాహ్మణీపుత్రః॥

985. పుత్రశబ్దము త్తరపదము నిన్ద గమ్యమానమగునపుడు షష్టికి లుగభావము వికల్పముగనగును. ఉదా :— దాస్యాఃపుత్రః। దాసీపుత్రః। బ్రాహ్మణీపుత్రః అనుచోట లుగభావమును వారించుటకై ఆక్రోశే అనుపదమునకీ చాత్రము లోనికనువృత్తిచేయవలయును.

986. ఋతో విద్యాయోనిసమ్మన్తేభ్యః. 8-3-23. ఋతః।
విద్యాయోనిసమ్మన్తేభ్యః (షష్ట్యాః)

విద్యాసమ్మన్తయోనిసమ్మన్తవాచినఋదస్తాత్ షష్ట్యాంబుక్.
హోతురనేవాసీ। హోతుఃపుత్రః। పితరనేవాసీ। పితః
పుత్రః వా॥ విద్యాయోనిసమ్మన్తేభ్యస్తత్పూర్వోత్తరపద
గ్రహణమ్। నేహ. హోత్పదనమ్॥

986. విద్యాసమ్మన్తవాచకములు యోనిసమ్మన్తవాచకములునగు ఋదస్తములకంటెపరమగు షష్టికు త్తరపదముపరమగునపుడు లుగభావమగును. ఉదా :— హోతురనేవాసీ। యాగమున ఋగ్వేదవిహితములగు మంత్రములనువతించువానికి హోతయని వ్యవహారము. కావున హోత్పశబ్దమునిద్యాసమ్మన్తవాచకమగును. హోతుఃపుత్రః. ఇచట హోత్పశబ్దము యోనిసమ్మన్తవాచకము. పితరనేవాసీ। ఇచట పితృశబ్దము విద్యాసంబంధవాచకము. పితఃపుత్రః పితృశబ్దము యోనిసంబంధవాచకము. (ప్రసిద్ధమైన తండ్రియైన పుట్టినవాడు) వా॥ పూర్వోత్తరపదములు విద్యాసమ్మన్తవాచకములుగాని యోనిసమ్మన్తవాచకములుగాని అగుచోట సమాసమందే యీసూత్రము ప్రవర్తించుననిజెప్పవలయును. కావున హోత్పదనమ్. పితృధనమ్. ఇత్యాదు లందు త్తరపదము విద్యాయోనిసమ్మన్తవాచకముగాకుండుటవలన సీసూత్రము ప్రవర్తించదు.

987. విభాషా స్వస్మపత్యోః. 8-3-24. విభాషా, స్వస్మపత్యోః
(ఋతః, షష్ట్యాః)

ఋదస్తాత్ షష్ట్యా అలుగ్వా స్వస్మపత్యోః పరయోః॥

987. ఋదస్తశబ్దముకంటెపరమగుషష్టికి స్వస్మపత్తిశబ్దములు త్తరపదములగునపుడు లుగభావము వికల్పముగనగును.

988. మాతుఃపితృర్జ్యమన్యతరస్యామ్. 9-3-85. మాతుః
పితృర్జ్యమ్, అన్యతరస్యామ్ (స్వనుః, సః, మూర్ధన్యః,
సమాసే)

ఆఖ్యాం స్వసుస్సస్య షో వా స్యాత్సమాసే। మాతుః
ష్వసా। మాతుఃస్వసా। పితుఃష్వసా। పితుఃస్వసా। యక్ష్మ
క్షే తు॥

988. మాతుః పితుః అనుషష్ఠ్యంతములకంటెపరమగు స్వస్వశబ్దములొని
సకారమునకు సమాసమందు షకారాదేశము వికల్పముగనగును. ఉదా :—మాతుః
ష్వసా। మాతుఃస్వసా. పితుఃష్వసా పితుఃస్వసా। షష్టికి యక్కు-వచ్చినపక్షమందు
నిత్యషత్వమునువిధించుసూత్రము వ్యాఖ్యానముచేయబడుచున్నది.

989. మాతృపితృభ్యాం స్వసా. 8-3-84. మాతృపితృభ్యామ్,
స్వసా (సః, మూర్ధన్యః, సమాసే)

ఆఖ్యాం పరస్య స్వనుః సస్య షః స్యాత్సమాసే। మాతృ
ష్వసా। పితృష్వసా। అసమాసే తు। మాతుఃష్వసా। పితుః
స్వసా॥

989. స్వసా అనుచోట ప్రథమ షష్ఠ్యర్థము. మాతృశబ్దముకంటెగాని
పితృశబ్దముకంటెగాని పరమగుస్వస్వశబ్దములొని సకారమునకు సమాసమందు
షకారాదేశమగును. ఉదా :—మాతృష్వసా। పితృష్వసా। సూత్రద్వయమందును
సమాసపదానువృత్తివలన వాక్యమందీషత్వము ప్రవర్తించదు. మాతుః స్వసా।
పితుః స్వసా॥

శ్రీః

అలుక్సమాసప్రకరణము సమాప్తినొందెను.

24. సమాసాశ్రయవిధిప్రకరణము

990. ఘరూపకల్పచేలద్ బ్రువగోత్రమతహతేషు జ్యోఽనేకాదోహస్యః. ౧-౩-43. ఘరూపకల్పచేలద్ బ్రువగోత్రమతహతేషు, జ్యః అనేకాచః, హస్యః, (భాషితపుంస్కాత్)

భాషితపుంస్కాద్యో జీ తదస్త్యానేవాచో హస్యః స్యాత్ ఘరూపకల్పప్రత్యయేషుపరేషు చేలవాచిషు చోత్తరపదేషు। బ్రాహ్మణీతరా। బ్రాహ్మణీతమా। బ్రాహ్మణీరూపా। బ్రాహ్మణీకలాప। బ్రాహ్మణీచేరీ। బ్రాహ్మణీబ్రువా। బ్రాహ్మణీగోత్రేత్యాది। బ్రూషః పచాద్యది వచ్చాదేశగణయోరభావోవిసాత్యతే। చేలదాదీని వృత్తివిషయే కుత్సనవాచీని। తైః కుత్సితానికుత్సనై రితి సమాసః। జ్యః కిమ్। దత్తతరా। భాషితపుంస్కాత్కిమ్। ఆమలకీతరా। కువలీతరా॥

990. “తంపతమపౌ ఘః” (1-1-22) అనుసూత్రముచే తరప్తమప్ ప్రత్యయములకు ఘసంజ్ఞవిధింపబడెను. కావుననిచట ఘపదమునకు తరప్తమప్ ప్రత్యయములర్థము. రూప కల్ప అనునవి తద్విత్ ప్రత్యయములు. తుదాయలు ప్రత్యయములయినవిచట తదస్తబోధకములుకావు. “ఉత్తరపదాధికారే ప్రత్యయగ్రహణే తదస్తగ్రహణం నాస్తి” (ఉత్తరపదే అనుపదమునకునువృత్తిగల ప్రకరణమున గ్రహంపబడు ప్రత్యయము తదస్తమునకు బోధకముగాదు. ఉత్తరపదమును విశేష్యముగగై కొని ప్రత్యయము తదంతమును బోధింపదని భావము) అను పరిభాషయే యిట్లుచెప్పటలో గారణము. చేలబ్ అనునది పచాదిగణమునటీర్తుగా పరింపబడినప్రాతిపదికము. “జీ” అనునది ప్రత్యయమగుటవలన (పూర్వపద విశేష్యకము) తదస్తమును బోధించును. ఉత్తరపదే అనునది యీప్రకరణమున “మిత్రే చర్షా” (౧-౩-130) అనుసూత్రమువరకధిక్యతమగును. పూర్వపదమాక్షేపలబ్ధిము భాషితపుంస్కముకంటెవిహితమగు జీప్రత్యయము న్నమందుగల్గి యనే కావ్యయిన పూర్వపదమునకు తరతమరూపకల్పప్రత్యయములు, చేల బ్రువగోత్రమత హత అనును త్తరపదములు, పరమగునపుడు హ్రస్వమగునని సూత్రార్థము. బ్రాహ్మణీతరా ఇత్యాదులుదాహరణములు. బ్రాహ్మణీశబ్దము పురుషనిగూడ బోధించును గానభాషితపుంస్కము. బ్రాహ్మణీశబ్దము జ్యస్థము అనేకాచ్ఛలుకలది. దీనికి తరతమాదిప్రత్యయములు పరముగనుండుటచే హ్రస్వము ప్రవర్తించెను.

(తసిలాదిప్యాకృత్వసుచః (840) అనుసూత్రముచే ప్రాప్తమగుపుంవద్భావము “జాతేశ్వ” (846) అను సూ. చే నిషేధింపబడినదని తెలియదగును) బ్రాహ్మణీ చేరి. చేరితల్లియు ట్తగుటచే ట్టబ స్తము. బ్రాహ్మణీబ్రువా. బ్రువ అనునది బ్రూజ్ దాతువునకు పరాధిగణముకంటెవిధింపబడు అదప్రత్యయముచే సిద్ధమగును. అదప్రత్యయము పరముగనున్నపుడు ప్రవ ర్తించెడి “బ్రూజ్ వచిః” (2-4-53) అను సూ. చే వచ్యాదేశము, “సార్వధాతుకార్థదాతుకయోః” (7-3-84) అను సూ. చే గుణము, వీనియొక్కయభావము, ఇవటనిసాతనమువలన సిద్ధమైనది. చేరి బ్రువాదులు సమాసాదివృత్తివిషయములయినపుడునిన్దాబోధకములు. కావున “కున్ది తాని కుత్సనైః” (736) అను సూ. చే బ్రాహ్మణీదారులు చేలాదులతో సమసిం చును. జ్యస్తమునకు ప్రాస్యమగుననుటచే “దత్తాతరా” అనుచోట టాబి నదతా శబ్దమునకు ప్రాస్యము వారింపబడును. ఆమలకీతరా. కువలీతరా. ఆమలకీకువలీ శబ్దములు నిత్యప్రీతింజ్ఞములగుటచే భాషితపుంస్కములుకావు. కావుననివట ప్రాస్య మును వారింపుటకై భాషితపుంస్కపదమునకనువృత్తి యావశ్యకము.

వివ :— సమాసములందు బ్రవ ర్తించుకార్యవిశేషములను విధించుటకీ ప్రకరణమారంభింపబడెను. తరతమరూపకల్పప్రత్యయములు అతిశయము ప్రళంసమొదలగునర్థములందువిహితములగుతదితములు. కావున బ్రాహ్మణీతరా బ్రాహ్మణీతమాళబ్ధియు తమబ్రాహ్మణప్రీతిబోధకములు. బ్రాహ్మణీరూపాళబ్ధియుప్రళ స్తబ్రాహ్మణప్రీతిబోధకము. బ్రాహ్మణీకల్పాళబ్ధియు బ్రాహ్మణప్రీతికంటెగుణములచే గొంతతక్కువయినప్రీతి బోధించును. బ్రాహ్మణీగోత్రాదిశబ్దములు నిందితబ్రాహ్మణ ప్రీతిబోధకములు.

991. నద్యాశ్శేషస్యా ఒ న్యతరస్యామ్. 6-3-44. నద్యాః, శేషస్య, అన్యతరస్యామ్. (పూర్వసూత్రము)

అజ న్ననద్యా జ్యస్తస్యైకాచక్ర ముదిషు ప్రాసోపి వా స్యాత్. బ్రహ్మబిన్దుతరా. బ్రహ్మబిన్దుతరా. త్రితరా. ప్రీ తరా. వా॥ కృన్నద్యా న. లక్ష్మీతరా॥

991. శేషపదమునకు పూర్వసూత్రమునజెప్పబడినదానికంటె నితరమవి యర్థము. పూర్వసూత్రమునజ్యస్తమునకుననేకాచ్చునకును ప్రాస్యమువిధింపబడెను. కావునవీసూత్రమున జ్యస్తముగానట్టి నదీసంజ్ఞకమునకును, జ్యస్తమగునేకాచ్చునకును అనునర్థము లభించును. జ్యస్తబిన్దుమగునద్యస్తమునకు ఏకాచ్చగుజ్యస్తమునకును తరబాదులువరమైనపుడుప్రాస్యము వికల్పముగనగుననిసూత్రార్థము. అజ్యస్తనదికుదా హరణము. బ్రహ్మబిన్దుతరా. బ్రహ్మబిన్దుతరా. జ్యస్తమగునేకాచ్చునకుదాహరణము. త్రితరా. ప్రీతరా. పూర్వసూత్రమందనువృత్తమగు భాషిత పుంస్కశబ్దమునకీసూత్ర మున సంబంధములేదు. ఈవిషయమును సూచించుటకు అభాషితపుంస్కమగు

శ్రీశబ్దమునుదాహరించెను. వా॥ నదీసంజ్ఞకము కృదస్థమైనపుడు హృస్వమురాదు. ఉదా:—లక్ష్మీతరా లక్ష్మీశబ్దము లక్షదాక్షప్రకృతిక కృదస్థము.

992. ఉగితళ్ళ. 8-31-46. ఉగితః, చ, (మరూపకల్పచేలబ్
బ్రువగోత్రమతహతేషు, నిద్యాః, స్రాస్యః, వా)

ఉగితః ఎరా యా నదీ తదస్థస్య ఖూదిషు హ్రస్వో
వా స్యాత్. విదుషితరా. హ్రస్వాభావపక్షే తు తసిలాదిష్వితి
పుంవత్. విద్యుత్తరా. పృథ్విదిషు విదుషితరేత్యప్యదా
హృతం, తన్నిర్హ్యాలమ్॥

992. ఉక్రృత్యాహరముతోనివర్తమిత్యంజ్ఞాగలది ఉగితనబడును. ఉగి
తుకంతువరమగు నదీసంజ్ఞకము నమందుగలదానికి తరదాలులువరమైనపుడు హ్రస్వ
ము విశల్పముగనగును. “యూప్ర్యోభ్యానదీ” (287) అనుసూత్రమీకారోకారము
లకును తదస్థములగుట నదీసంజ్ఞనువిధించును. అందు మొదటిపక్షమును
గ్రహించి “ఉగితఃపరాయానదీ” అని వ్యాఖ్యానము చేయబడెను. ఉదా:—విగుషి
తరా. విగుషిశబ్దము విద్యుచ్ఛబ్దమునకు శ్రీలింగరూపము. విద్యున్ అనునది వసు
ప్రత్యయా న్తమగుటచేనుగి తగును. దానికివరమగునీకారము నదీసంజ్ఞకము. విగుషి
శబ్దమునకు హ్రస్వమురానిచేయును “రసిలాదిష్విరృత్వనుచః” (840) అను
సూ. చే పుంవద్భావమువలన విద్యుత్తరా అనియగును. హ్రస్వాభావపక్షమందు
విదుషితరా అనియగునని కాశికాపృథ్విమొదలగు గ్రంథములందు చెప్పబడెను.
హ్రస్వాభావపక్షమందును పుంవద్భావమును హ్రస్వము బాధించుననుట న్యాగ్యము
గానందున పృథ్విద్యుత్తము ప్రమాదరహితమగును.

993. హృదయస్య హృల్లేఖయదన్ లాసేషు. 8-31-50.

హృదయస్య, హృత్, లేఖయదన్ లాసేషు॥

హృదయం లిఖతి హృల్లేఖః హృదయస్య ప్రియం

హృద్యమ్. హృదయస్యేదం హర్దమ్. హృల్లాసః లేఖేత్య
అస్థస్య గ్రహణమ్. ఘణే తు హృదయలేఖః లేఖగ్రహణ
మేవ జ్ఞాపకమ్. ఉత్తరపదాధికారే తదస్థవిధిర్నాస్తీతి॥

993. హృదయశబ్దమునకు, లేఖశబ్దము యత్ప్రత్యయము అన్ ప్రత్యయము
లాసశబ్దము వరమగునపుడు హృద్ అనుఅదేశమగును. లేఖ అనునది లిఖదాతు
ప్రకృతికమగునట్లే ప్రత్యయమ న్తమందుగలది. ఉదా:—హృల్లేఖః (హృదయం
లిఖతి) హృద్యమ్ “హృదయస్య ప్రియః” (4-4-95) అను సూ.చే హృదయశబ్దము
కర్తృయక్ ప్రత్యయము. (మనసునకింపయినది) హర్దమ్ “తస్యేదమ్” (4-3-120)
అను. సూ. చే హృదయశబ్దమునకన్ ప్రత్యయము. అన్ ప్రత్యయముతో తగుటచే
“తద్ధితేష్వదామాదేః” (7-1-117) అను సూ. చే నాదివృద్ధియగును. మనసునకు

నంబంధించినదని యర్థము. హృల్లాసః ఇది లాసశబ్దమువరమగునపుడుదాహరణము. లేఖశబ్దముతో ప్రత్యయా నము యతో ప్రత్యయా స్తముగూడగావచ్చును, అట్లే ప్రత్యయసాహచర్యమువలనసీసూత్రమందు లేఖశబ్దముతో ప్రత్యయాంతమే నిర్దిష్టమయినదని యూహింపదగును. కావున ఘజ సలేఖశబ్దము పరమయినపుడు హృదాదేశమురాదు. హృదయలేఖః. సూత్రములోని అట్లే పదము ప్రత్యయగ్రహణ పరిభాషచే తద సమును బోధించినచో నజ్ఞానమగులేఖశబ్దమునుగ్రహించుట వ్యర్థమగును. ఇట్లే లేఖగ్రహణము వ్యర్థమై ఉత్తరపదే అనుపదమధికృతమయినంత వఱకు అనగా వస్తాద్యాయ తృతీయపాదముతుదిపరకుగలసూత్రములందుగ్రహింపబడు ప్రత్యయము తదంతబోధకముగాదనుటతో జాపకమగును. (ఉత్తరపదాధికారే ప్రత్యయగ్రహణే తదంతగ్రహణం నాస్తి) పురూపకల్పాద్విప్రత్యయములు తదంతములను గ్రహింపకుండుట యీపరిభాషకు ఫలము. జాపనోత్తరమున అజ్ఞానలేఖశబ్దము పరమగునపుడు హృదాదేశమునకై లేఖగ్రహణము సార్థకమగునుగానె జాపకము సుస్థమగును.

994. వా శోకశ్చకోరోగేషు. 7-31-1. వా, శోకశ్చకోరో
గేషు. (హృదయస్య, హృత్)

హృచ్చోకః. హృదయశోకః. సౌహర్ద్యమ్. సౌహృ
దయ్యమ్. హృద్రోగః. హృదయరోగః. హృదయశబ్ద
పర్యాయో హృచ్చతోఽప్యస్తి తేన సిద్ధిప్రపక్షార్థమిదమ్॥

994. హృదయశబ్దమునకు శోకశబ్దము ష్యజ్ ప్రత్యయము రోగశబ్దము యివిపరమగునపుడు హృదాదేశము వికల్పముగనగును. ఉదా:— హృచ్చోకః. హృదయశోకః. సౌహర్ద్యమ్ “గుణవచనబ్రాహ్మణాదిభ్యః కర్మణి చ” (2-1-124) అనుసూత్రము గుణవాచకములకంటెను బ్రాహ్మణాదులకంటెను భావకర్మర్థము లందు ష్యజ్ ప్రత్యయమును విధించును. సుహృదయశబ్దము బ్రాహ్మణాదిగణ ముననూహింపదగినది. సుహృదయునికర్మలేకభావముఅనునర్థమందు ష్యజ్ ప్రత్యయము. సుహృదయ + య. ప్రకృతసూత్రముచే హృదయశబ్దమునకు హృదాదేశమగును. పిదప “హృద్భగస్త్విన్ద్యస్తే పూర్వపదస్య చ” (7-3-19) అను సూ. చే పూర్వోత్తరపదములగు సుపదహృత్పదముల మొదటియచ్చునకు వృద్ధి వచ్చును. సౌహృదయ్యమ్. హృదాదేశమురానపుడు “తద్ధితేష్యవామాదేః” (7-2-117) అను సూ. చే సుపదములోవియుకారమునకుసూత్రమే వృద్ధి ప్రవర్తించును. “యేష్య తిచ” సూ. చే నకారలోపమగును. హృదయశబ్దనమానార్థకమగు హృచ్చశబ్దము గూడ కోశములందున్నది. ఈరెండిటివలన హృచ్చోకః హృదయశోకః మొదలగు శబ్దములు సిద్ధమగుచుండసీసూత్రము ప్రపంచార్థమే యవిగ్రహించునది. అవగా శోకాదులుపరమగునపుడే హృత్ హృదయశబ్దములకు ప్రయోగమనియు, మిగిల్చిన

చోట హృదయశబ్దమునకుమాత్రమే ప్రయోగమనియును నియమముకొఱకీసూత్రమని యాశయము.

995. పాదస్య పదాజ్ఞాతిగోపహతేషు॥ 0-9-52. పాదస్య, పద, ఆజ్ఞాతిగోపహతేషు॥

ఏమాత్తరపదేషు పాదస్య పద ఇత్యదస్త్ర ఆదేశస్యాత్ ।
పాదాభ్యామజతీతి పదాజః । పదాతిః । అజ్ఞాతిభ్యాం పాదేచే
తీత్ ప్రత్యయః । అజేర్వ్యభావో నిపాతనాత్ । పదగః । పదో
పతః॥

995. అజి అతి గ ఉపహత, ఇవి యుత్తరపదములగునపుడు పాదశబ్దమునకు పద అనునద సమాదేశమగును. ఉత్తరసూత్రముచే పద అను నాదేశము విధింపబడుటవలననిచట పద అనునద సమేయాదేశమనవలయును. సూత్రమున పద అనునది యుప్తవిభక్త్యర్థము. ఆదేశమద సమనుటవలన పదగః మొదలగు రూపములు సిద్ధములగును. ఉదా :— పదాజః । పదాతిః । పాదములచేనడచువాడని యర్థము. ఆజ్ఞాతిశబ్దములు, అజ అత అనుధాతువులకు “అజ్ఞాతిభ్యాం పాదే చ” అనుఉజాదినూత్రవిహితమగు ఇత్ ప్రత్యయమువలన సిద్ధములగును. “అజేర్వ్యభావోః” (2-4-50) అను సూ. చే నజధాతువునకు విధింపబడిన ఏ అనునాదేశము సూత్రమందలి అజి అనునిపాతసమువలన నివృత్తమయ్యెను.

996. పద్యత్వతదర్థే. 0-9-53. పద్, యతి, అతదర్థే (పాదస్య)

పాదస్య పత్స్యాదతదర్థే యతి పరే । పాదౌ విధ్యన్తి
పద్యాశ్చరణాః । అతదర్థేకమ్ । పాదార్థముదకమ్ పాద్యమ్ ।
పాదార్థాభ్యాం చేతి యత్ । వా॥ ఇతేవరతాపుషసంఖ్యానమ్ ।
పాదాభ్యాం చరతి పదికః । పర్వాదిత్యాత్ ప్తన్॥

996. పాదశబ్దమునకు యత్ ప్రత్యయమువరమగునపుడు పద్ అను నాదేశమగును, యత్ ప్రత్యయము తదర్థమునవిహితముగాకుండవలయునని సూత్రాథాము. ఉదా :— పద్యాః. పాదములకునొప్పినికలుగజేయు గుప్తవ్యాశ్చని యర్థము. “విధ్యత్వదనుషా” (4-4-88) సూ. చే పాదశబ్దముకంటె యత్ ప్రత్యయము విధింపబడెను. పాద్యమ్ ఇవట యత్ప్రత్యయము “పాదార్థాభ్యాంచ” (8-4-25) సూ. చే పాదముకొరకె నదనునరమున విధింపబడినది. ఇచటనాదేశమునువారింప అతదర్థే అనునదావశ్యకము. వా॥ చరతి అనునరమందు విధింపబడు ఇకప్రత్యయమువరమేగునపుడు పాదశబ్దమునకు పదాదేశమునో చెప్పవలయును. ఉదా :— పదికః. పాదశబ్దము పర్వాదిగణముననున్నందున “పర్వాదిభ్యః ప్తన్” (4-4-10) అను సూ. చే ప్తన్ ప్రత్యయమువచ్చును. “తప్యేకః” (7-3-50) అను సూ. చే ప్తన్ ప్రత్యయమునకు ఇకాదేశమగును. ఈవార్తికముచే పదాదేశము. పాదములచే సంఘరింపువాడనియర్థము.

వివ :— పూర్వసూత్రమున పాదశబ్దము ప్రాణ్యవయవమే గ్రహింపబడుటచే నీసూత్రమందునట్లేదనినే గ్రహించదగును గాని పరిమాణవచనమును గ్రహింపరాదు. కావున ద్వీపాద్యమ్ (ద్వాభ్యాం పాదాభ్యాం క్రీతమ్) అనుచోట పరిమాణవాచకమగుపాదశబ్దమునకు పదాదేశము ప్రవర్తించదని తెలియునది.

997. హిమకాపిహతిమ చ. ౯౯-54. హిమకాపిహతిమ, చ (పాదస్య, పత్)

పద్దిమమ్. పత్కా-షీ. పద్దతిః॥

997. హిమ కాపిన్ హతి శబ్దములుపరమగునపుడు పాదశబ్దమునకు పదాదేశమగును. ఉదా :— పద్దిమమ్ (పాద + హిమమ్) పదాదేశము పూర్వసర్వాదేశముచే హకారము నకుదకారమునగును. పత్కా-షీ పద్దతిః.

998. ఋచః శే. ౯౯-55. ఋచః, శే, (పాదస్య, పత్)

ఋచః పాదస్య పత్స్యార్చేపరేః గాయత్రీం పచ్చః శంసతిః పాదంపాదవిత్కర్తః॥ ఋచః కిమ్, పాదః కార్దవణం దదాతి॥

998. ఇచటిపాదశబ్దమునకు ఋక్కుయొక్క (ఋగ్వేదమునవందోబిద్యమగుభాగము) చతుర్థాంశమర్థము. శే అనునది తద్విత్ప్రత్యయమగు శన్యొక్క ఏకదేశమునకనుకరణము. ఋక్కుతులభాగమునుబోధించెడి పాదశబ్దమునకు శన్ ప్రత్యయముపరమగునపుడు పదాదేశమగునని సూత్రార్థము. ఉదా :— గాయత్రీం పచ్చః శంసతి (పాద + శన్) ఇచట “సంఖ్యైకవచనాచ్చ వీప్సాయామ్” (5-4-43) అను సూ. చే శన్ ప్రత్యయము విధింపబడినది. నాల్గుపాదములుగల గాయత్రీమంత్రము నొక్క-కపాదము చొప్పునజెప్పుచున్నాడని ఋగర్థము. పాదః కార్దవణం దదాతి. ఇచటిపాదశబ్దము పరిమాణవాచకమగుటవలన (ఋక్పాదబోధకముగానందున) విచట పదాదేశమునువారించుటకై సూత్రమున ఋచః అనువిశేషణమావశ్యకము.

999. వా ఘోషమిశ్రశబ్దేషు. ౯౯-56. వా, ఘోషమిశ్రశబ్దేషు (పాదస్య, పత్)

పాదస్య పత్. పద్దోషః పాదఘోషః పన్నిశ్రః పాదమిశ్రః పచ్చబ్జః పాదశబ్దః॥ వా॥ విష్కేచేతి వాచ్యమ్. పన్నిష్కః పాదవిష్కః॥

999. పాదశబ్దమునకు ఘోష మిశ్ర శబ్ద శబ్దములుపరమగునపుడు పదాదేశము వికల్పముగానగు. పద్దోషః మొదలిగునవియుదాహరణములు. వా॥ విష్క-శబ్దము పరమగునపుడుగూడ పాదశబ్దమునకు పదాదేశమగునవిచెప్పవలయును. ఉదా :— పన్నిష్కః పాదవిష్కః॥

1000. ఉదకశబ్దమునకు తరపదమున్నపుడు సముదాయముచే సంజభోధిం
పబడుచుండనుదాదేశమగును. ఉదా :— ఉదమేఘః। ఇది మేఘ విశేషమునకు
సంజః॥ వా॥ ఉత్తరపదమునుదకశబ్దమునకు గూడ సంజయందు ఉదాదేశమగునని
చెప్పవలయును. ఉదా :— శ్రీరోదః। సముద్రవిశేషమునకిదిసంజః.

ఉదమేఘః॥ వా॥ ఉత్తరపదస్య చేతి వక్తవ్యమ్।
శ్రీరోదః॥

1000. ఉదకశబ్దమునకు తరపదమున్నపుడు సముదాయముచే సంజభోధిం
పబడుచుండనుదాదేశమగును. ఉదా :— ఉదమేఘః। ఇది మేఘ విశేషమునకు
సంజః॥ వా॥ ఉత్తరపదమునుదకశబ్దమునకు గూడ సంజయందు ఉదాదేశమగునని
చెప్పవలయును. ఉదా :— శ్రీరోదః। సముద్రవిశేషమునకిదిసంజః.

వివ :— “ప్రసన్నోదకమ్” (నిర్మలమగునుదకముగూ సరస్సు) అను
చోటనుదాదేశమునువారించుటకు వా రికమున సంజాయామనుదానికి సంబంధము
చేయవలయును. కావున ప్రసన్నోదకం సరః ఇత్యాదిప్రయోగములసాధువులుగును.

1001. పేషంవాసవాహనధిమ చ. ౧-౩-౫8. (ఉదకస్య, ఉదః)

ఉదపేషం పినషి। ఉదవాసః। ఉదవాహనః। ఉదధిర్లు
టః। సముద్రే తు పూర్వేణ సిద్ధమ్॥

1001. పేషం వాస వాహన ధి ఇవి పరమగున్నపుడు ఉదకశబ్దమున కుదా
దేశమగును. ఉదపేషం పినషి మొదలగునవి యుదాహరణములు. ఉదపేషమ్
అనునది ఉదకశబ్దపూర్వకపిషధాతుప్రకృతికణముల స్తము. పినషి అనునదియను
ప్రయోగము. ఉదపేషంపినషి అనుసముదాయమునకుదకముచే నూరుచున్నా
దని యర్థము. ఉదధిః (ఉదకం దీయతేఽస్మిన్) నీరుపోసికొనుటకుయోగ్య
మగు ఘటాదికయర్థము. సముద్రమునుబోధించునుదధిశబ్దము సంజ్ఞావాచకమగుటచే
వచట పూర్వసూత్రముచేతనే ఉదాదేశము సిద్ధమగును.

1002. ఏకహలాదౌ పూరయితవ్యే ౭ న్యతరస్యామ్.

౧-౩-౫9. ఏకహలాదౌ, పూరయితవ్యే, అన్యతరస్యామ్,
(ఉదకస్య, ఉదః)

ఉదకుంభః। ఉదకకుంభః। ఏకేతి కిమ్। ఉదకస్థాలీ।
పూరయితవ్యేతి కిమ్। ఉదకపర్వతః॥

1002. ఏకహలాదౌ అనునది కర్మధారయగర్భితవిహారిహి (ఏకాశ్చ
సౌ హల్ స ఆదిర్యస్య) ఇచటనేకశబ్దముసహాయార్థకము. సహాయము సమాన
జాతీయములకేయగును, గాననేకశబ్దము ద్వితీయమగుహలుకు వ్యావృత్తమగునట్లు
జేయును. ఒకేహల్వర్ణమాదియందుగలదని యర్థము. పూరయితవ్యమన పూరణార్థ
మగువస్తువని యర్థము. సంయోగాదిగానటియు పూరించుటకుయోగ్యమగుకుంభాదు
లకు శోభకములై నట్టియు శబ్దములు పరమగున్నపుడుదకశబ్దమునకుదాదేశము ఏకల్ప
ముగ నగునని యర్థము. ఉదా :— ఉదకుంభః, ఉదకకుంభః, ఉదకస్థాలీ అను

చోట స్థానీ శబ్దము సంయోగాదియగుటచేనాదేశమునువారించుటకు ఏకగ్రహణమావశ్యకము. ఉదకపర్వతః. పర్వతముదకముచేయారినయోగ్యమైనదిగానందున విచటనుదాదేశమును వారించుటకు పూరయితవ్యే అనునదావశ్యకము.

1003. మన్తాదనసత్తుబిస్తువజ్రభారహరవీవధగాహేషు చ.

6-3-10. (ఉదకవ్య, ఉదః)

ఉదమన్తః, ఉదకమన్తః, ఉదాదనః, ఉదకౌదనః॥

1003. మన ఓదన సత్తు బిస్తు వజ్ర భార హర వీవధ గాహ ఈశబ్దములు తరపదములగునపుడు పూర్వపదమగుదుదకశబ్దమునకుదాదేశము ఏకల్పముగ నగును. ఉదాః— ఉదమన్తః. ఉదకమన్తః నీరు నెయ్యి మొదలగు ద్రవద్రవ్యములతోగలుపబడినసత్తులు మన్తశబ్దమునకర్థము. ఉదకేన మన్తః అనివిగ్రహము.

1004. ఇకో హ్రస్వోఽఽఽ గాలవన్య. 0-3-01, ఇకః,

హ్రస్వః, లఙ్ఘః, గాలవన్య (అన్యతరస్యామ్)

ఇగ సప్తస్యాన్యసన్య హ్రస్వో వా స్యాదుత్తరపదే. గ్రామణీపుత్రః, గ్రామణీపుత్రః, ఇకః కిమ్, రమావతిః, అఙ్ఘ ఇతి కిమ్, గౌరీపతిః, గాలవగ్రహణంపూజార్థమ్, అన్యతరస్యామిత్యనువృత్తేః, వా॥ ఇయజువజ్జాభావినామవ్యయానాంచ నేతి వాచ్యమ్, శ్రీమదః, భూషణః, శుక్తిభావః, వా॥ అభ్రకుంసాదీనామితి పత్రవ్యమ్, భ్రుచుంసః, భ్రుకుటిః, భ్రూకుంసః, భ్రూకుటిః, అహరోఽనేన విధీయతఇతి వ్యాఖ్యానానరమ్ భ్రుకుంసః, భ్రుకుటిః, భ్రువాకుంసోభాషణం శోధా వా యన్య సః శ్రీవేషధారి నర్తకః, భ్రువఃకుటిః కౌటిల్యమ్॥

1004. ఇకః లఙ్ఘః అనునవి పూర్వపదమునకు విశేషణములగుటచే తదన్తబోధకములగును. ఇక్రప్రత్యాహరవర్ణమంతమందుగల్గి జ్యస్తముగానట్టి పూర్వపదమునకు తరపదముపరమగునపుడు హ్రస్వము ఏకల్పముగనగును. ఉదాః— గ్రామణీపుత్రః, గ్రామణీపుత్రః, గ్రామణీశబ్దము జ్యస్తభిన్నమగునిగస్తము. రమావతిః అనుచోట రమాశబ్దమునకు హ్రస్వమునువారించుటకై ఇకః అనునది యావశ్యకము. గౌరీపతిః. ఇచటహ్రస్వమునువారించుటకు అఙ్ఘః అనునదావశ్యకము. ఏకల్పబోధకమగు అన్యతరస్యామ్ అనుపదమీమాత్రమందనువర్తించును. కావున ఏకల్పమును బోధించుటకై గాలవగ్రహణమనావశ్యకమయి మహర్షినామన్యరణమువలనగలిగెడి పుణ్యముకొఱకగును. వా॥ ఇయజువజ్జాదేశములకు యోగ్యములగు విగస్తములకు, అవ్యయసంజ్ఞగలవిగస్తములకుహ్రస్వమురాదని చెప్పవలయును. శ్రీమదః, భ్రూమదః, శ్రీభ్రూశబ్దములు క్రమముగవియజువజ్జాభావులు గానహ్రస్వ

మువివరించును. శుక్తిభావః. శుక్తిశబ్దముచ్చితప్రత్యయానమగుటచే “ఊర్వాదిచ్చిదాచశ్చ” (766) అను సూ. చే నిపాతసంజకమగును. ఏదవ “స్వరాదివిపాతమవ్యయమ్” (450) అను సూ. చే నవ్యయమగును. వా|| భ్రుకుంసః భ్రుకుటిః ఇట్టిశబ్దములందు హ్రస్వవిషేధము ప్రవర్తింపదనిచెప్పవలయును. వీనిలో భ్రూశబ్దమువజ్ఞభావియగుటచే విషేధము ప్రాప్తమగుచుండవలసినపరమారధింపబడెను. “అభ్రుకుంసాదీనా” మనువచనమునకు భ్రుకుంసాదులందలిభ్రూశబ్దము యొక్క ఊకారమునకు అకారమారదేశమగునని గొందరు వ్యాఖ్యానమును జేసిరి. ఈపక్షమున అ, అనునది లుప్తప్రథమాస్తము. ఉదాః— భ్రుకుంసః. భ్రుకుటిః. కుంసశబ్దమునకు భాషణముగాని, శోభగాని, యర్థము. భ్రుకుంసశబ్దముకనుజొమ్మచే సంభాషణమునుగాని శోభనుగాని గల్గినస్త్రీవేషదారియగు నర్తకుని బోధించును. కుటిశబ్దము కౌటిల్యార్థము. భ్రుకుటిశబ్దము కనుజొమ్మయొక్క వక్రతను ప్రతిపాదించును,

వివ :— భ్రుకుంసాదులు హ్రస్వవికల్పముచేతను అకారాదేశవికల్పము చేతను మూడువిధములుగనగును. “భ్రుకుంసశ్చ భ్రుకుంసశ్చ భ్రూకుంసశ్చేతి నర్తకః। “తంత్రీ ప్రమిలా భ్రుకుటిర్భ్రుకుటిర్భ్రూకుటిః స్త్రీయమ్” అనియునమరకోశము.

1005. ఏక తద్ధితే చ. ౧-౩-౧2. ఏక, తద్ధితే, చ, (హ్రస్వః)

ఏకశబ్దస్య హ్రస్వః స్యాత్తద్ధితే ఉత్తరపదే చ। ఏకస్యా ఆగతమ్ = ఏకరూప్యమ్। ఏకక్షీరమ్॥

1005. ఏకశబ్దము లుప్తష్టీరము. ఏకశబ్దమునకు తద్ధితప్రత్యయముగాని ఉత్తరపదముగాని పరమయినపుడు హ్రస్వము వచ్చును. ఏకశబ్దమునకు పున్నపుంసకములందు విశేషములేదుగాన స్త్రీలింగమందే హ్రస్వవిధానము సార్థకమగును. ఏకరూప్యమ్ (ఏకస్యా ఆగతమ్) ఏకశబ్దమునకు రూప్యప్రత్యయము (తద్ధితము) పరమగుటచే హ్రస్వము వచ్చెను. ఏకక్షీరమ్ (ఏకస్యాః క్షీరమ్) ఉత్తరపదము పరమగునపుడు హ్రస్వమునకిదియదాహరణము.

1006. జ్యౌష్ఠిస్సంజ్ఞాచంద్రసోర్భహాలమ్. ౧-౩-౧3. జ్యౌ

ష్ఠిః సంజ్ఞాచంద్రసోః, బహుళమ్। (హ్రస్వః)

రేవతిపుత్రః। అజక్షీరమ్॥

1006. జ్యౌష్ఠమునకు ఆదిస్తమనకు సుత్తరపదము పరమైనపుడుసంజ్ఞాయందు వేదమందును హ్రస్వము బహుళముగనగును. ఉదాః— రేవతిపుత్రః. రేవతిశబ్దము జ్యౌష్ఠము. రేవతిపుత్రశబ్దము సంజ్ఞానాచకము. వేదమందాదిస్తము ననుదాహరణము. అజక్షీరమ్ (అజాయాః క్షీరమ్) “అజక్షీరేణాహ్వానోతి” అని వేదవాక్యము.

1007. త్వే చ. 6-3-64. (పూర్వసూత్రమహాస్యః)

త్వప్రత్యయే బ్యాపోః ప్రాస్యః। అజత్వమ్। అజా
త్వమ్। రోహిణీత్వమ్। రోహిణీత్వమ్॥

1007. జ్యస్థాబిస్తములకు త్వప్రత్యయము పరమగుమునున్నపుడు వేదమున
ప్రాస్యము బహుళముగనగును. త్వప్రత్యయస్తము సంజ్ఞావాచకమగుటయనంత
వము గాననీసూత్రము వేదమందే ప్రవర్తించుననుట ఫలితమగును. ఉదా:—
అజత్వమ్. అజాత్వమ్ (అజాయాఃభావః) రోహిణీత్వమ్. రోహిణీత్వమ్
(రోహిత్యాః భావః) త్వప్రత్యయము తరపదముగానందున పూర్వసూత్రమప్రాప్త
మగుచుండ నీసూత్రమారంభించబడినవి గ్రహించునది.

1008. వ్యజిస్సంప్రసారణం పుత్రపత్యోస్తత్పురుషే.

6-1-13. వ్యజి, సంప్రసారణం, పుత్రపత్యోః, తత్పురుషే॥

వ్యజిస్తస్య పూర్వపదస్య సంప్రసారణం స్యాత్పుత్ర
పత్యోరుత్తరపదయోస్తత్పురుషే॥

1008. తత్పురుషపదముచే పూర్వోత్తరపదము లాక్షిప్తములగును. వ్యజిః
అనునది పూర్వపదమునకుచేషణమై తదస్తమునుబోధించును. వ్యజాదేశమంత
మందుగల పూర్వపదమునకు పుత్రపత్యంతిభూతమగు ఉత్తరపదమునకును
విభిన్నతత్పురుషమందు సంప్రసారణమువచ్చును.

1009. సంప్రసారణస్య. 6-3-139. (దీర్ఘః)

సంప్రసారణస్య దీర్ఘః స్యాదుత్తరపదే। కౌముదగ
న్ధ్యాయాః పుత్రః కౌముదగన్ధిపుత్రః। కౌముదగన్ధిపతిః।
వ్యవస్థితవిభాషయా హ్రస్వో న। (ప) త్వప్రత్యయే చానువ
సరనేనేతితదాదినియమప్రతిషేధాత్। పరమకారిషగన్ధి
పుత్రః। ఉపసర్జనే తు తదాదినియమాన్నేహ। అతికారిష
గన్ధాపుత్రః॥

1009. సంప్రసారణమునకు ఉత్తరపదము పరమయినపుడు దీర్ఘమువచ్చును.
ఉదా :— కౌముదగన్ధిపుత్రః (కౌముదగన్ధ్యాయాః పుత్రః) కౌముదగన్ధ్య అనువ్య
జిస్తముకంటె త్రీలిజమున చాప్రత్యయముచే కౌముదగన్ధ్యా అనియగును. ఇది
పూర్వాస్తవద్భావముచే వ్యజిస్తము. సంప్రసారణముచే యికారమునకికారము.
పిదప పూర్వరూపము ప్రవర్తించెను. కౌముదగన్ధిపుత్రః అనియగును. స్థావిప
ద్భావముచేవికారము సంప్రసారణమగుటవలననీసూత్రముచే దీర్ఘము వచ్చును.
ఇట్లే కౌముదగన్ధిపతిః। అనుచోట ప్రక్రియనూహించునది. ఇకోప్రాస్యః

(6-3-81) సూత్రము వ్యవస్థితవిభాషయగుటనలననీయుదాహరణద్యయమందు ప్రవర్తించదు. వ్యవస్థితవిభాషాన్వరూపమును (89) సూత్రమున జూదవలయును. పరమకారీషగన్ధిపుత్రః = “త్రీప్రత్యయే చానువసర్జనే న” అనుపరిభాషచేననుప సర్జనవిషయమున తదాదినియమము నిషేధింపబడుటవలన పరమకారీషగన్ధ్యాశబ్దముగూడ వ్యజస్తమగును. కావుననిచట సంప్రసారణము ప్రవర్తించును. త్రీప్రత్యయపరిభాషార్థమును (294) సూత్రమున జూచునది. అతికారీషగన్ధ్యాపుత్రః (కారీషగంధ్యాతీక్రాంతా = అతికారీషగంధ్యాతస్యాః పుత్రః) ఉపసర్జనవిషయమున త్రీప్రత్యయపరిభాషప్రవర్తించకుండుటచేనిచట తదాదినియమముండును, ఇచట కారీషగన్ధ్యాఅనునదియే వ్యజస్తమగును గానిపూర్వపదమగు అతికారీషగన్ధ్యాశబ్దము వ్యజస్తమగానందున సంప్రసారణము ప్రవర్తించదు.

వివరము:—కౌముదగన్ధిపుత్రః. కుముదగన్ధియొక్క అపత్యము (త్రీ) అనునర్థమున కుముదగన్ధిశబ్దముకంటె “తస్యాపత్యమ్” (4-1-32) అను సూ. చే అప్రత్యయము. దీనికి “అణిజోరనార్థయోః” (4-1-78) సూ. చే వ్యజాదేశము. వ్యజస్తమకంటె “యజ్ఞాన్” (4-1-74) అను సూ. చే చాప్రత్యయము (త్రీప్రత్యయము) కౌముదగన్ధ్యాశబ్దము చాబిస్తమయినను పూర్వాస్తవద్భావముగే వ్యజస్తమగును. సంప్రసారణపూర్వరూపములచే కౌముదగన్ధి అని యగును. పూర్వరూపముప్రవర్తించినపిదప స్థానివద్భావముచేనికారము సంప్రసారణమగును. కానదీర్ఘము ప్రవర్తించును. దీర్ఘమలాశ్రయవిధియైనను దీర్ఘవిధానసామర్థ్యము వలన నిచట ననన్విధో అనునిషేధము ప్రవర్తించదని గ్రహించునది.

1010. బిన్దుని బహుప్రీహా. 6-1-14. బిన్దుని, బహుప్రీహా,
(వ్యజః, సంప్రసారణమ్)

బిన్దుశబ్దే ఉత్తరపదే వ్యజః సంప్రసారణం స్యాద్బహుప్రీహా. కారీషగంధ్యా బంధురస్యేతి కారీషగన్ధిబంధుః। బహుప్రీహావితి కిమ్। కారీషగంధ్యాయాః బిన్దుః, కారీషగంధ్యాబంధుః। కీబిన్ద్రేశస్థ శబ్దిస్వరూపాపేక్షయా। వా॥ మాతజ్జమాతృకమాతృపు వా। కారీషగంధీమాతః। కారీషగంధ్యామాతః। కారీషగంధీమాతృకః। కారీషగంధ్యామాతృకః। కారీషగన్ధిమాతా। కారీషగన్ధ్యామాతా। అస్మాదేవ నిపాపాతనన్యాత్వశబ్దిస్య మాతజాదేశః, కబ్వికల్పశ్చ। బహుప్రీహావేషేదమ్। నేహ। కారీషగన్ధ్యాయాః మాతా = కారీషగన్ధ్యామాతా। చిత్త్వసామర్థ్యాత్పిత్త్వో బహుప్రీహాస్వరం దాధతే॥

1010. వ్యజస్తపూర్వపదమునకు బిన్దుశబ్దము తర్రపదమయినపుడు బహుప్రీహాయందు సంప్రసారణమగును, ఉదా:—కారీషగన్ధిబిన్దుః (కారీషగన్ధ్యా బిన్దు

రస్య) సంప్రసారణదీర్ఘములు ప్రవర్తించినవి. కారీషగబిన్సుః (కారీషగద్యాంస్థాయా బిన్సుః) ఇది తత్పురుషము. ఇచట సంప్రసారణవిప్లవైత్తి సూత్రమున బహు ప్రీహిపదమావశ్యకము. సూత్రములోని బిన్సుని అనునది నపుంసకబిన్సుశబ్దమునకు సప్తమ్యంతము. బిన్సుశబ్దము పుంలిజముగాన నపుంసకవిధేశమెట్లుసాధువగుననిన బిన్సుని అనునది యధ్యాహృతముగు శబ్దస్వరూపమ్ అనుదానికి విశేషణమగుటచే విశేష్యగతముగు నపుంసకలిజము విశేషణమందుజేయబడుటవలనవిధేశము సాధువ గును. వా॥ ష్యజిన్తపూర్వపదమునకు మాత (న్) మాతృక మాతృశబ్దములు పర మైనపుడు సంప్రసారణము వికల్పముగనగును. కారీషగనీమాతః కారీషగన్త్యా మాతః (కారీషగన్త్యా మాతా యస్య) ఇత్యాదులుదాహరణములు. ఈవార్తికమంతి నిపాతమువలననే మాతృశబ్దమునకు వైకల్పికమాతజాదేశము “సద్యోతశ్చ” (887) సూ. చే నిత్యముగవిధింపబడినకవప్రత్యయమునకు వైకల్పికత్వము నూహింపదగును. ఈరెండువికల్పమువలన రూపక్రయము సాధువగును. కారీషగనీమాతః ఇత్యాదులను బహుప్రీహియందే భాష్యకారుడుదాహరించుటవలన నీవచనము బహుప్రీహియందే ప్రవర్తించును. కావున తత్పురుషమందిది—అవ ర్తించదు. కారీషగన్త్యామాతా (కారీషగన్త్యాయా మాతా) కారీషగనీమాతః। ఇచట మాతజాదేశము ఇత్సంజకచకారిముగఁబడిగ విధింపబడుటచేతత్పలముగు చిత్స్వరము (అన్తోదత్తము) బహుప్రీహిస్వరమును (పూర్వపదప్రకృతిస్వరము) బాధించును.

1011. ఇష్టకేషికామాలానాం చితతూలభారిఫ. 6-31-85.

(ప్రహస్యః)

ఇష్టకాదీనాం తదన్తానాం చ పూర్వపదానాం చితాదిఫ
క్రమాదుత్తరపదేషు హ్రస్వః స్యాత్। ఇష్టకచితమ్। పక్షేష్ట
కచితమ్। ఇషీకతూలమ్, ముంజేషీకతూలమ్। మాలభారి।
ఉత్పలమాలభారి॥

1011. అధికారప్రాప్తమగునుత్తరపదముచే పూర్వపదమాక్షిప్తమగును. ఇది ఇష్టకాదులకువిశేష్యమగుటచే తదన్తవిధిగల్గును. పూర్వపదములగు ఇష్టకా ఇషీకా మాలా యీశబ్దములకు, ఇష్టకాద్యస్తపూర్వపదములకు నుత్తరపదములగు చిత, తూల, భారిశబ్దములుపరమగునపుడు హ్రస్వమగునని సూత్రాఫణము. ఉదా:—ఇష్టకచితమ్ (ఇష్టకాధిశ్చితమ్) “కర్తృకరణే” (898) అను సూ. చే సమాసము. ఇష్టకాస్తమగుతుదాహరణము పక్షేష్ట కచితమ్. ఇషీకతూలమ్ మొద లగునుదాహరణములందు ప్రక్రియనిచ్చి యూహించునది.

1012. కారే సత్యాగదస్య. 6-31-70. కారే, సత్యాగదస్య।

(ముమ్)

ముమ్ స్వాత్. సత్యజ్కారః. అగదజ్కారః. 1 వా॥
 ఆస్త్రిశ్చైవ వక్తవ్యమ్. అస్తుజ్కారః. 2 వా॥ ధేనోర్భవ్యా
 యామ్ ధేనుమ్భవ్యా. 3 లోకస్య పృథే. లోకమ్భుజః.
 పృథితి మూలవిభుజాదిత్వాత్కరః. 4 వా॥ ఇత్యేనభ్యా
 శస్య. అనభ్యాశమిత్యః. దూరతః పరిహర్యవ్య ఇతర్ద్యః.
 5 వా॥ భ్రాష్ట్రగోష్ఠిరిన్దే. భ్రాష్ట్రమిన్దః. అగ్నిమిన్దః.
 6 వా॥ గిలేనగిలస్య. తిమింగిలః, అగిలస్య కిమ్.
 గిలగిలః. 7 వా॥ గిలగిలే చ. తిమింగిలగిలః. 8 వా॥ ఉష్ట
 భద్రయోః కరణే. ఉష్టజ్కరణమ్. భద్రజ్కరణమ్॥

1012. సత్యాగదస్య అనునది సత్యశబ్దాగదశబ్దములకు సమాహరద్యస్వము. సత్యాగదశబ్దములకు కారశబ్దము పరమయినపుడు ముమ్ (మ్) ఆగమమగును. సత్యజ్కారః. శపథకరణము శపథక రయనర్థము. అగదజ్కారః (వైద్యుడు) ఉదాహరణద్యయమందును స్వారపరసవర్ణములగును. 1 వా॥ కాంశబ్దమునందును నపుడు అస్తు అనుదానికిగూడ ముమాగమమగును. అస్తుజ్కారః (అట్టికారము) అస్తు అనునది తిజ్జప్రతిరూపమగునవ్యయము. 2 వా॥ ధేనుశబ్దమునకు భవ్యా శబ్దముపరమగునపుడు ముమాగమమగును. ధేనుమ్భవ్యా (ధేనుశ్చాసౌ భవ్యా చ) “మేయూరవ్యంసకాదయశ్చ” అను సూ. చే సమాసము. ఆగణమున నిపాతనము వలననే భవ్యాశబ్దమునకు పరనిపాతము. కాగలధేనువీయర్థము. 3 వా॥ లోక శబ్దమునకు పృథితిశబ్దముపరమయినపుడు ముమాగమమగును. లోకమ్భుజః (లోకం పృథితి) లోకమును సంతసించజేయువాడని యర్థము. పృథితికపు మూలవిభుజాదిగణము లోనిదగుటచే “కప్రకరణే మూలవిభుజాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్” అను వార్తికముచే కప్రత్యయము (౨) వచ్చెను. ఆగణమునజేర్చనియెడల “కర్మ గ్యాత్” (3-2-1) అను సూ. చే నజ్ప్రత్యయముప్రాప్తింబుటచేలోకమ్భుజః అనురూపముసిద్ధమగుచుండును. 4 వా॥ అనభ్యాసబ్దమునకు ఇత్యశబ్దము పరమయినపుడు ముమాగమమగును. అనభ్యాసమిత్యః. దూరమునందుంచతగినవాడని యర్థము. 5 వా॥ భ్రాష్ట్ర శబ్దాగ్నిశబ్దములకు ఇన్దశబ్దముపరమగునపుడు ముమాగమమగును. భ్రాష్ట్రమిన్దః. అగ్నిమిన్దః. 6 వా॥ గిలశబ్దముత్తరపదమగునపుడు గిల శబ్దముకంటెబిన్నమగు పూర్వపదమునకు ముమాగమమగును. తిమిన్దః (తిమింగిలతి) గిలఅనునది మూలవిభుజాదికప్రత్యయాన్తము. అగిలస్య అనుటచే పూర్వ పదమగుగిలశబ్దమునకాగమము రాదు. గిలగిలః. 7 వా॥ గిలగిలశబ్దముపరమైనపుడు గూడ గిలశబ్దముకంటెబిన్నమగు పూర్వపదమునకు ముమాగమమగును. తిమిన్దః (గిలంగిలతీతి గిలగిలః, తిమీనాం గిలగిలః) ఇవి మత్స్యవిశేషపాదకములు. 8 వా॥ ఉష్టభద్రశబ్దములకు కరణశబ్దముత్తరపదమగునపుడు ముమాగమమగును. ఉష్టజ్కరణమ్. భద్రజ్కరణమ్॥

1013. రాత్రేః కృతి విభాషా. ౮-౩-72. రాత్రేః కృతి.
విభాషా (ముమ్)

రాత్రిజ్వరః రాత్రిచరః రాత్రిమటః రాత్రివటః అభి
దర్శమిదం సూత్రమ్. ఖితి తు అరుద్విషదీతి విత్యమేవ
వక్ష్యతే. రాత్రిమృత్యుః॥

1013. ఉత్తరపదాధికారమున గ్రహింపబడుప్రత్యయము తదస్తవోధకము
గాదని విశేషమున్నను రాత్రిశబ్దమునకు కృతప్రత్యయముపరమగుటయసంభవము
గాననీసూత్రమున తదస్తవిధి గలుగును. రాత్రిశబ్దమునకు కృదస్తముపరమైనపుడు
ముమాగమము వికల్పముగనగునని సూత్రార్థము. రాత్రిజ్వరః ఇత్యాదులుదాహరణ
ములు. కృతప్రత్యయములలో గొన్నితకారేత్సంజ్ఞకములు. (ఖిత్తులు) కొన్నితద్వి
స్సములుగలవు. ఖిత్తుఃగానట్టికృత్తుల స్తమందుగలయుత్తరపదముపరమైనపుడి
సూత్రము ప్రవర్తిండును. చరః అటః ఇవి యఖిద సములు. ఖిద సముపరమయి
నపుడు పూర్వవిప్రతిపేదాశ్రయమువలన “అరుద్విషత్” (౮-౩-౮7) అను
సూ. చే విత్యమగుముమాగమమే యగును. రాత్రిమృత్యుః “మన్యః” అనునది
మనదాతుప్రకృతికణిక్ ప్రత్యయాస్తము.

1014. సహస్య సః సంజ్ఞాయామ్. ౮-౮-78. సహస్య, సః,
సంజ్ఞాయామ్॥

ఉత్తరపదే. సపలాశమ్. సంజ్ఞాయాం కిమ్. సహాయుద్వా॥

1014. సహశబ్దమునకు తరపదము పరమైనపుడు సాదేశమగును. ఉదా:-
సపలాశమ్ (సహపలాశమ్) పనవిశేషమునకిది సంజ్ఞ సహాయుద్వా (సహ
యుద్వ్యతి) కలసియుద్ధముచేయువాడు. సహశబ్దపూర్వకమగు యుద్ధాతువుకంటె
క్వనిప్రత్యయముచే పిదపైన సకారాంతశబ్దము. ఇది సంజ్ఞగాదు. ఇచట సాదేశ
మగు వారించుటకై సంజ్ఞాయామనునది యావశ్యకము.

1015. గ్రన్థాంతాధికే చ. ౮-౮-79. (సహస్య, సః)

అనయోరర్థయోస్సహస్య సః స్వాదుత్తరపదే. సము
హూర్తం జ్యోతిషమధీతే. సద్రోణా వాః.

1015. గ్రన్థాంతాపదాధికపదములకు సహహారద్వంద్వము. గ్రన్థముయొక్క-
తుదిభాగమును అధికమును ప్రతిపాదించెడి సహశబ్దమునకు తరపదముపరమగు
నపుడు సాదేశమగును. ఉదా :- సముహూర్తం జ్యోతిషమధీతే. జ్యోతిశ్శాస్త్ర
మును ముహూర్తగ్రన్థపర్యస్తము చదువుచున్నాడనియర్థము. సముహూర్తమును
చోట సహముహూర్తపదములకు “అన్వయం విభక్తి” సూ. చే స్తవచనమింద

వ్యయాభావము. అధికార్థమునకుదా :— సప్రదోణా (భారీ = కుంచనముచేసేది) కమగు పుట్టెడనియర్థము)

నివ :— సముహూ రమ్. కాలవాచకమగుముహూ ర్తపదమిచటముహూ ర్ ప్రతిపాదకగ్రస్తవరమైనను కాలత్వారోపముచే కాలవాచకమగును. అవ్యయిభావమున సహశబ్దమునకు సాదేశమును విధించు “అవ్యయిభావే” అనుసూత్రము కాలవాచకమువరమైనపుడు ప్రవర్తించనందున నీసూత్రమారంభింపబడినది.

1016. ద్వితీయే చానుపాఖ్యే. 81-84. ద్వితీయే, చ అను పాఖ్యే (సహస్య, సః)

అనుమేయే ద్వితీయే సహస్య సః స్యాత్. సరాక్షసీరా నికా. రాక్షసి సాక్షిదనుపలభ్యమానా నిశయానుమీయతే॥

1016. ద్వితీయశబ్దముప్రధానమగు సహాయుని బోధించును. ఉపాఖ్యాయున ప్రత్యక్షము. తద్విన్నవనుపాఖ్యము. అనుమేయిమని ఫలితార్థము. ప్రత్యక్షముగ గ్రహింపనశక్యమైనందున ననుమానప్రమాణముచే దెలియతగినదని భావము. అనుమేయము అప్రధానమగుదానిని ప్రతిపాదించు శబ్దము తరపదమగునపుడు పూర్వపదమగు సహశబ్దమునకు సాదేశమగునని సూత్రార్థము. ఉదా :— సరాక్షసీరా (సహ రాక్షస్యా) “తేనసహేతితుల్యయోగే” (853) అను సూ. చే సహశబ్దమునకు రాక్షసిశబ్దముతో బహుప్రీహి “సద్యతశ్చ” అను సూ. చే కప్రప్రత్యయము. ఇచటరాత్రిప్రధానమగుటచే రాక్షసి యప్రధానము. రాక్షసి ప్రత్యక్షముగ నగవడదనిదయి రాత్రిచేసనుమానింపదగినది. కావున రాక్షసిశబ్దముప్రధానమనుమేయవస్తుబోధకమగును.

1017. సమానస్య ఛన్దస్యమూర్ధప్రభృత్యుదరేక్మః.

81-84. సమానస్య, ఛన్దసి, అమూర్ధప్రభృత్యుదరేక్మః. (సః)

సమానస్య సః స్యాదుత్తరపదే న తు మూర్ధాదిషు. అనుభ్రాతా, సగర్భ్యః, అనుసఖా, సయాధ్యః, యోనస్సను త్యః, తత్రభవజ్జత్యర్థే సగర్భసయాధసనుతాద్యన్. అమూర్ధాదిషు కిమ్. సమానమూర్ధా. సమానప్రభృతయః. సమానోదర్గాః. సమానస్యేతియోగో విభజ్యతే. తేన సపక్షః సాధర్యం, సజాతీయమిత్యాదినీదమితి కాశికా. అథవా సహశబ్దస్సద్భవచనోఽవ్యస్తి. సదృశస్సఖ్యా సనఖీతి యథా. తేనాయమస్యపదవిగ్రహో బహుప్రీహిః. సమానః పక్షఽవ్యేత్యాది॥

1017. పేదమున సమానశబ్దమునకు మూర్ఖన్ ప్రభృతి ఉదర్క- వీని కంటెనితరమగు శబ్దము తరవదమైనపుడు సాదేశమగును. అనుభాతాసగర్భ్యః (సమానేగర్భేభవః) ఇత్యాదులుదాహరణములు. సగర్భ్యః ఇత్యాదులు పేదము లోనివనితెల్పుటకై వాక్యములుదాహరింపబడినవి. సగర్భసయూధసనుతశబ్దములు కర్మధారయములు. వీనికంటెభవ్యమందు “సగర్భసయూధసనుతాద్యన్” (4-4-114) అను సూ. చే యన్ ప్రత్యయమగును. సమానమూర్ఖ ఇత్యాదులందు సాదేశనివృత్తికై అమూర్ఖప్రభృత్యదర్శేషు అను ప్రతిషేధమావశ్యకము.

లౌకికభాషయందు సపక్షః సాధర్యమిత్యాదులలో సమానశబ్దమునకు సాదేశముకొఱకు “సమానస్యేతి” త్యాదిగ్రంథముచేసుపాయము ప్రదర్శింపబడుచున్నది. సూత్రమున “సమానస్య” అనుదానిని విభాగముజేసి సమానశబ్దమునకు తరవదమువరమైనపుడు సాదేశమగునని చెప్పవలయును. ఈవాక్యముచే సపక్షః (సమానః ఐక్షో యస్య) సాధర్యమే (సమానో ధర్మో యస్యతస్య భావః) సజాతీయః (సమానాయాం జాతౌ భవః) ఇత్యాదులలో సాదేశము సిద్ధమగును. యోగవిభాగమిష్టసిద్ధ్యర్థము గావునసత్ప్రసక్తిని శక్తింపవలనుపడదు. యోగవిభాగముచే వీనిలో సాదేశమగునని కాశికాచ్యుత్తిగ్రంథమున జెప్పబడినది. ఈద్రయోజనమపేక్షించియే ఛన్దోవిషయరమగునీసూత్రమిదట వ్యాఖ్యానముచేయబడినదని గ్రహించునది. భాష్యమున నీయోగవిభాగమగుపదనందున నీయుపాయము ప్రామాణికముగాదని తలచి “అతపేత్యా” దిగ్రంథముచేసుపాయాంతరము చెప్పబడుచున్నది. నదృశార్థకమగు సహశబ్దము సనఖి (నదృశః సఖ్యా) మొదలగు నవ్యయాభావములందు ప్రసిద్ధమైయున్నది. సపక్షః ఇత్యాదివృత్తులందు నదృశార్థక సహశబ్దముకలదని యజీకరించవలెను. అందుచేని “సమానః పక్షోఽస్య” అను దీక్షిని యస్యపదవిగ్రహముగల బహు వీహులగును. కావున వీనిలో సహశబ్దమునకు “వోపన్యనస్య” (854) సూ. చే సాదేశము సిద్ధమగునని అతపేత్యాదినీసూత్రానమునకాశయము.

1018 జ్యోతిర్జనపదరాత్రినాభినామగోత్రరూపస్థానపర్జ
పయోవచనబిన్ధుమ. 81-85. (సమానస్య, సః)

ఏమ ద్వాదశసూత్రరవదేమ సమానస్య సః స్యాత్.
సజ్యోతిః సజనపదఇత్యాది॥

1018 జ్యోతిః జనపద రాత్రి నాభి నామ గోత్ర రూప స్థాన పర్జవయః వచన బిన్ధు యీ పదిరెండుశబ్దములకు ద్వంద్వము. ఇవి యుత్తరపదములగు విపుడు సమానశబ్దమునకు సాదేశమగును. సజ్యోతిః (సమానం జ్యోతిర్యస్య) మొదలగులక్ష్యములనూహించునది. లౌకికభాషయందు సాదేశముకొఱసూత్ర మారంభింపబడినది తెలియునది.

1019. చరణే బ్రహ్మచారిణి. 6-31-86. చరణే, బ్రహ్మచారిణి
(సమానస్య సః)

బ్రహ్మచారిణ్యుత్తరపదే సమానస్య సః స్యాచ్చరణే
సమానత్వేన గమ్యమానే. చరణశ్శాఖా. బ్రహ్మ వేదః।
తదధ్యయనార్థం వ్రతమపి బ్రహ్మ। తచ్చరణేతి బ్రహ్మచారి।
సమానః సః సబ్రహ్మచారి॥

1019. బ్రహ్మచారిన్ శబ్దము తం పదమగునపుడు సమానశబ్దమునకు చర
ణము (వేదశాఖ) సమానమైనదిగ ప్రతియమానమగునపుడు సాదేశమగును. చర
ణశబ్దమునకు వేదప్రసిద్ధమగు ఋగాదిశాఖార్థము. బ్రహ్మచారిన్ శబ్దములోని బ్రహ్మ
శబ్దమునకు వేదమర్థము. వేదార్థమునకు కొంత గుప్రతముగూడ లక్షణచే బ్రహ్మ
శబ్దముగనును. ఈ ప్రతమునాచరించువాని బ్రహ్మచారినాబడును. సబ్రహ్మచారి
(సమానః బ్రహ్మచారి) వ్రతము సమానమగుటచే బ్రహ్మచారికి సమానత్వము
ఫలితమగునని గ్రహింపదగును. సమానమగు వేదాధ్యయనవ్రతమునాచరించు
వాడని యర్థము.

1020. తీర్థే యే. 6-31-87. తీర్థే, యే (సమానస్య, సః)

తీర్థే ఉత్తరపదే యాదౌ ప్రత్యయే వివక్షితే సమానస్య
సః స్యాత్. సత్తీర్థ్యః, ఏకగురుకః। సమానతీర్థేవాసీతి యత్
ప్రత్యయః॥

1020. ప్రత్యయే అనున ప్రత్యయ ప్రమాధ్యాహరణము. దీనిని “యే” అను
నది విశేషణము. యారాదిప్రత్యయమని యర్థములభించును. సమానశబ్దమునకు
తీర్థశబ్దము త్తరపదమగునపుడు యారాదిప్రత్యయము వివక్షితమగుచుండ సాదేశ
మగును. ఉదాః—సత్తీర్థ్యః (సమానే తీర్థే వాసీ) సమానశబ్దమేకపర్యాయము,
తీర్థశబ్దమునకు గురువనియర్థము, ఒకేగురువువలన భిన్నవాలములందవ్యయనము
చేయువానివలన సర్వము సత్తీర్థులనబడుదురు. “సమానతీర్థే వాసీ” (4-4-107) అను
నూ. చే వివచ యత్ప్రత్యయము.

వివః—సమానతీర్థశబ్దమునకు సమానము (శబ్దతార్థోత్తరపద సమాహారే చ)
ఉత్తరపదమాత్రమిది త్తమగుటచేన సర్వజ్ఞము. సమానముకంటె (సమానతీర్థ)
విధింపబడు యత్ప్రత్యయము బహిరర్థము. కావున యత్ప్రత్యయాస్తమగు
తీర్థశబ్దముపరమగునపుడు సాదేశమగుననియర్థముచేయవలెగాదు. ఈకారణము
చేతనే యాదిప్రత్యయము వివక్షితమగునపుడని యర్థము జెప్పబడెను.

1021. విభాషోదరే. 6-31-88. విభాషా, ఉదరే (సమానస్య,
సః, యే)

యాచౌ ప్రత్యయే వివక్షితే ఇత్యేవః సోదర్యః సమా
నోదర్యః॥

1021. సమానశబ్దమునకు ఉదరశబ్దము ప్రపదమగునపుడు యాదిప్రత్య
యమువివక్షితమగుచుండ సాదేశము వికల్పముగనగును. సోదర్యః (సమానే
ఉదరే శయితః) యప్రత్యయము వివక్షితమగుచుండ (రాక పూర్వమే) సమానో
దరశబ్దములకు సమానము. సమానశబ్దమునకు సాదేశము. సోదరశబ్దముకంటె “సోద
రాద్యః” (4-4-109) అను సూ. చే యప్రత్యయము. సాదేశమునానివక్షమందు
“సమానోదరే శయిత ఓ చోదా తః” (4-4-108) అను సూ. చే యక్ ప్రత్య
యముచే సమానోదర్యః అనియగును.

వివ :— “సమానముదరం యస్య” అనునర్థమున “సమానస్యభస్తిసి”
అనుసూత్రమందు అభవేత్వావిగ్రంథముచే జెప్పబడినరీతిని సాదేశము సిద్ధమగును
గానసోదరశబ్దము “వోవనర్జనస్య” అను సూ. చే విహితమగు సాదేశము వికల్ప
మగుటవలన సహోదరశబ్దముగూడ సాధుపులగునని గ్రహించునది.

1022. దృగ్ దృశవతుః. ౪-౩-89. (సమానస్య, సః)

సదృక్. సదృశః. వా॥ దృక్షేచేతి వక్తవ్యమ్. సదృక్షః।
వతురుత్తరః॥

1023. వతుప్రత్యయము యచ్ఛబ్దములకంటె విధింపబడుటచే సమానశబ్ద
మునకు వతుప్రత్యయముపరమగుటసంభవంపదు. కావున సూత్రములోని వతు
గ్రహణము తరసూత్రములోని కనువృత్త్యర్థమగును. సమానశబ్దమునకు దృక్ దృశశబ్ద
ములు తరపదములగునపుడు సాదేశమగును. ఉదా :— సదృక్ సదృశః. వా॥
దృక్షశబ్దముపరమగునపుడు సమానశబ్దమునకు సాదేశమగునని జెప్పవలయును.
సదృక్షః॥

వివ :— దృక్షేచ అనువార్తికమునకు “సదృక్షేసః” అనునుదాహరణము
భాష్యమున చూపబడినది. వేదములోని ప్రయోగమునుచూపించుచున్నవార్తికము
వేదవిషయకమనియు, వేదవిషయకమయినను ప్రకరణబుద్ధిగాఁగక బాహ్యభాష్యసము
చేయబడినదనియును గ్రహించునది.

1023. ఇదంకిమోర్తికీ. ౪-౩-90. ఇదంకిమోః, ఈశ్ కీ
(దగ్ దృశవతుః)

దృక్ దృశవతుః ఇదమః ఈశ్ కిమః కీ స్యాత్. ఈ
దృక్. ఈదృశః కీదృక్. కీదృశః। వతుదాహరణం వక్ష్య
తే॥ వా॥ దృక్షేచేతి వక్తవ్యమ్. ఈదృక్షః। కీదృక్షః। ఆ

సర్వనామ్నః॥ వా॥ దృక్షేవ॥ తాదృక్॥ తాదృశః॥ తావాన్॥
తాదృక్షః॥ దీర్ఘః॥ మత్వోత్తేష్ఠి॥ అమూదృక్॥ అమూదృశః॥
అమూదృక్షః॥

1023. దృక్ దృశ వతుప్రత్యయము యివి పరమయిదపుడిదమ్ శబ్దమునకు ఈశ అనునది, కిమ్ శబ్దమునకు కీ అనునదియునాదేశములగును. ఈశోదేశము శిల్పగుణచే సర్వాదేశమగును. ఈదృక్. ఈదృశః. (ఇదమివదృశ్యతే) వతుప్రత్యయము పరమగునపుడుదాహరణమగు, ఇయాన్ అనునది తద్దితప్రకరణమున చెప్పబడును. (వా) దృక్షశబ్దము పరమగునపుడును ఇదమికిమ్ శబ్దములకు గ్రమముగ ఈశో కీ అనునాదేశములగునని చెప్పవలయును. ఈదృక్షః, కీదృక్షః. “అ సర్వనామ్నః” (438) అను సూ. చే దృగాదులుపరమైనపుడు సర్వనామమునకాత్వము విధి-పబడెను. వా॥ దృక్షశబ్దముపరమైనపుడును సర్వనామమునకాత్వము ప్రవర్తించునని వార్తికార్థము. ఉదా :— తాదృక్. తాదృశః. తావాన్. తాదృక్షః॥ మూలమున నీయుదాహరణముతరువాతనున్న “దీర్ఘః” అనునది పూర్వపరోదాహరణములతోనన్వయించును. తాదృక్షః అనుచోట తద్దృష్టిముయొక్క సకారమున కాత్వముచేసినపిమ్మట సవర్ణదీర్ఘమగునని యర్థము. పరములగు సమూదృగాదు లందదశ్యబ్దమునకాత్వము ప్రవర్తించిన పిదప సవర్ణదీర్ఘమగుననియర్థము. తరువాత మత్వోత్తేష్ఠములు ప్రవర్తించుటచే అమూదృక్ ఇత్యాదులు సిద్ధములగును.

1024. సమాసేఒజ్గలేః సజ్గః. 8-8-80. సమాసే॥ అజ్గలేః॥
సజ్గః॥ (సః, మూర్ధన్యః)

అజ్గులిశబ్దాత్సజ్గస్య సన్య మూర్ధన్యస్యాత్సమాసే॥ అజ్గు
లిషజ్గః॥ సమాసే కిమ్॥ అజ్గులే సజ్గః॥

1024. సః మూర్ధన్యః అనుపదములు “సక్షత్రాద్వా” అనుసూత్రము పఠకధికృతములగును. సః అనునది షష్ఠ్యంతము. సకారమునకు మూర్ధన్యాదేశ మగుననివ ఆ స్రుతమ్యమువలన షకారాదేశమగునని ఫలితమగును. అజ్గులిశబ్దము కంటెపరమగు సజ్గశబ్దముయొక్క సకారమునకు సమాసమందు షకారాదేశమగునని సూత్రార్థము. ఉదా :— అజ్గులిషజ్గః (అజ్గులేః సజ్గః) అజ్గులేః సజ్గః అనువాక్యమున షత్వమును వారించుటకు సమాసపదమావశ్యకము.

1025. భీరోః స్థానమ్. 8-8-8. భీరోః॥ స్థానమ్॥

భీరుశబ్దాత్ స్థానస్య సన్య మూర్ధన్యః స్యాత్సమాసే॥
భీరుస్థానమ్॥ అసమాసే తు భీరోఃస్థానమ్॥

1025. సమాసమందు భీరుశబ్దముకంటె పరమగు స్థానశబ్దముయొక్క సకారమునకు షకారాదేశమగును. ఉదా :— భీరుస్థానమ్ (భీరోః స్థానమ్) సమాస మందనుఉపలన భీరోః స్థానమనువాక్యమందు షత్వము వారితమగును.

1026. జ్యోతిరాయుషః స్తోమః 8-3-83. జ్యోతిరాయుషః, స్తోమః॥

అభ్యాం స్తోమస్య సస్య మూర్ధన్యః స్యాత్ సమాసే।
జ్యోతిష్టోమః। ఆయుష్టోమః। సమాసే కిమ్। జ్యోతిషః
స్తోమః॥

1026. జ్యోతిరాయుశ్శబ్దములకు సమాహరద్వన్వయము. జ్యోతిరాయుషః అనునది పంచమ్యన్వయము. ఈరెండుశబ్దములకంటెవరమగు స్తోమశబ్దముయొక్క సకారమునకు సమాసమున షకారాదేశమగును. ఉదా :— జ్యోతిష్టోమః। ఆయుష్టోమః। “జ్యోతిషః స్తోమః” అనువాక్యమందు షత్వవారణమునకై సమాస గ్రహణమావశ్యకము.

వివ :— అజ్ఞాతేనజ్ఞః, భీరోస్తానమ్ జ్యోతిషఃస్తోమః ఆయుషః స్తోమః అనునర్థములందు ప్రత్యాసత్తిచేనాయావదములకు సమాసమగునపుడు సకారమునకు షకారమగునని “సమాసే అజ్ఞాతేనజ్ఞః” మొదలగు మూడుసూత్రములకు గ్రమముగనర్థమును చెప్పవలయును. మూలము ఫలితార్థప్రదర్శకమగును. ఇట్లు చెప్పబడినాయాసూత్రములందు ప్రథమాసర్వేశములకొవితి సంభవించును.

1027. * సుషామాదిపు చ. 8-3-98. (ఇణ్కోః)

సస్య మూర్ధన్యః। శోభనం సామ యస్య సుషామా।
సుషన్విః॥

1027. సుషామా అనుశబ్దమాచియందుగల గణములోనిశబ్దములయొక్క ఇణ్కోకవర్ణములకంటెవరమగు సకారమునకు షకారమాదేశమగును. ఉదా :— సుషామా (శోభనం సామ యస్య బ్రాహ్మణస్య)

1028. ఏతి సంజాయామగాత్. 8-3-99. ఏతి। సంజాయామ్।
అగాత్. (ఇణ్కోః)

సస్య మూర్ధన్యః। హరిషేణః ఏతి కిమ్। హరిసకమ్।
సంజాయాం కిమ్। వృథుసేనః। అగకారాత్కిమ్। వివ్వత్సే
నః। ఇణ్కోకోర్థేవ। నర్వసేనః॥

1028. గకారముకంటెబిన్నమగు ఇణ్కోకవర్ణములకంటెవరమగునటియు ఏకారమువరమందుగల్గినట్టియునగు సకారమునకు సంజాయందు షకారమాదేశ

* సుషామా విషామా దుషామా సుషేధః విశేధః దుశేధః సుషన్విః విషన్విః దుషన్విః సుప్త్య దుప్త్య గౌరిషక్తః సంజాయామ్ ప్రతిష్ఠితా జలాషాహమ్ నాపేచనమ్ దునుభిషేవణమ్ ఏతి సంజాయామగాత్ హరిషేణః సక్షత్రాద్వా రోహణీషేణః అకృత్తిగణో ఽయం సుషామాదిః॥

మగును. హరిషేణః. ఈపేరుగలరాజు. హరిసక్తమ్. ఇచట షత్సవారణమునకై ఏకారపరకమగుసకారమునకు షత్సమనవలయును. వృథుసేనః (వృథ్యే సేనా యస్య) విస్తారమగుపేనగలవాడని యర్థము. ఇది సంజగాదు. ఇచట షత్సమును వారిండుటకు సంజాయావ మనది యావశ్యకము. విష్వక్సేనః! ఇచట సకారము గకారముకంటెపరమయినదగుటచే షత్సము వారితమగును. ఇందుకై అగః అను నది యావశ్యకము. షత్సమునుగుఱించి చ ర్త్యమసిద్ధమగుటవలన గకారముండునని గ్రహింపదగును. “ఇణ్కోః” అనునధికారిసూత్రమిచటగూడనధికృతమగును. కావుననే సర్వసేనః అనుచోట షత్సము వారితమగును. ఇచట సకారమిచ్ఛకవర్గములకంటెపరముగాదు.

1029. నక్షత్రాద్వా. 8-31-100. (పూర్వసూత్రము)

ఏతి సస్య సంజాయామగకారాన్మూర్త్యో వా. రోహిణీ
షేణః! రోహిణీసేనః! అగకారాత్కిమ్! శతభిషక్సేనః!
అకృతిగణోయమ్॥

1029. గకారముకంటె వితరములగు ఇణ్ వర్గములకంటెపరమగునట్టియు నక్షత్రవాచకముకంటెపరమందున్నట్టియు సకారమునకు ఏకారము పరమగునపుడు సంజయందు షకారాదేశము వికల్పముగనగును. ఉదా:— రోహిణీషేణః, రోహిణీసేనః! ఇది సంజావిశేషము. శతభిషక్సేనః! ఇచట సకారము గకారము కంటెపరమైనదగుటవలన షత్సము వారింపబడును. సుషామాదిగణమాకృతిగణము. అనగా వీనితోసదృశములగు శబ్దములనిందు జేర్చవచ్చునని యర్థము.

వివ:— సుషామాదిగణమాకృతిగణమనుటచే “ఏతిసంజాయామగాత్” “నక్షత్రాద్వా” అనునవి గణసూత్రములవియు నష్టాధ్యాయాసూత్రములమధ్యను ప్రక్షిప్తములై నవనియును సూచింపబడెనని గ్రహించునది.

1030. అషష్ఠ్యత్పత్తియాస్థస్యాన్యస్య దుగాశీరాశాస్తా
స్థితోత్సుకోతికారకరాగచ్ఛేష. 8-31-89. అషష్ఠ్య
త్పత్తియాప్తస్య, అన్యస్య, దుక్, ఆశీరాశాస్తాస్థితోత్సుకోతి
కారకరాగచ్ఛేష॥

అన్యస్య దుగాగమః స్వాదాశీరాదిషు పరేషు! అన్య
దాశీః! అన్యదాశా! అన్యదాస్తా! అన్యదాస్థితః! అన్యదుత్సు
కః! అన్యదూతిః! అన్యద్రాగః! అన్యదీయః! అషష్ఠీత్యాది
కిమ్! అన్యస్యాన్యేనవాశీః అన్యాశీః! వా! కారకే చే చ
నాయం విషేధః! అన్యస్య కారకః, అన్యత్కారకః! అన్య
స్యాన్యమన్యదీయః! గహదేరాకృతిగణత్వాచ్చః॥

1080. షష్టితృతీయావిభక్తులకంటెనితరమగు విభక్తికి ప్రకృతియగు అన్యశబ్దమునకు ఆఃస్ ఆతా ఆస్థా ఆస్థిత ఉత్పక ఊతి కారక రాగ, చ ప్రత్యయము ఇవి పరమగునున్నపుడు దుగాగమము (ద్) అగును. అన్యదాః (అన్యా ఆః) ఇచ్చే అన్యదాతా మొదలగునుదాహరణములనూహించునది. ఇవి కర్మదారయములు. అన్యదీయః అన్యస్థాయమనునర్థమున “గహదిభ్యశ్చః” (4-2-138) అను సూ. చే నన్యశబ్దముకంటె చ ప్రత్యయము. దీనికి ఈయాదేశము. గహదిగణమా కృతిగణమగుటచే నన్యశబ్దమాగణమున జేర్చదగును. అన్యస్య ఆఃః, అన్యేన ఆఃః, ఇత్యాదులందు దుగాగమవారవారణమునకై “అషష్ట్యకృతీయాస్తస్య” అనువిశేషణమావశ్యకము. వా॥ ఈవిషేధము కారకశబ్దచ ప్రత్యయములు పరమైనపుడు ప్రవ ర్తించదు. అత్యత్కారకః (అన్యస్య కారకః) అన్యదీయః (అన్యస్థాయమ్) ఇచట షష్ట్యస్తమునకును దుగామమయ్యెను. ఈవిషయమున మహాభాష్యము ప్రమాణము. సూత్రమందలి నజ్జోద్వయోపాదానము స్పష్టార్థము.

వివ :— కారకశబ్దచ ప్రత్యయములు పరమైనపుడు అషష్టిత్యాది విషేధము ప్రవ ర్తించదనుటలో “అషష్ట్యకృతీయాస్తస్య” అనుచోట నజ్జోద్వయోపాదానము మానము. “అషష్టితృతీయాస్తస్య” అవినవిష్టార్థసిద్ధియగుచుండ నజ్జోద్వయము విషేధానిత్యత్వమున జావకమగును. ఇట్టి యనిత్యత్వమూలకమే “కారకే చే చ నాయం విషేధః” అనువచనమని, తత్త్వబోధినీకారునియాశయము.

1091. అర్థే విభాషా. 6-3-100. అర్థే, విభాషా, (అన్యస్య, దుక్)

అన్యదర్థః, అన్యార్థః॥

1091. అర్థశబ్దముపరమైనపుడు, పూర్వసూత్రమునకు విషయమగునట్టి యన్యశబ్దమునకు దుగాగమము వికల్పముగనగును. అన్యదర్థః, అన్యార్థః॥

1092. కోః కత్తురుషేఽచి. 6-3-101. కోః, కద్, తత్తురుషే, అచి (ఉత్తరపదే)

అజాదావుత్తరపదే, కుత్తితోఽశ్వః, కదశ్వః, కదన్నమ్, తత్తురుషే కిమ్, కూష్టో, రాజా॥ వా॥ త్రై చ, కుత్తితాత్రయః, కత్త్రయః॥

1092. కుత్తితార్థకమగు కుశబ్దమునకజాదియగును తరవదముపరమగునపుడు తత్తురుషమందు కద్ అమనాదేశమగును. కదశ్వః (కుత్తితోఽశ్వః) కదన్నమ్ (కుత్తితమన్నమ్) ఇచట “కుగతిప్రాదయః” (785) అను సూ. చే తత్తురుషము. కూష్టోరాజా (కుత్తితః ఉష్టో యన్య) ఇట్టిబహుప్రీహియందు కదాదేశమును నారించుటకై తత్తురుషే అనువది యావశ్యకము. వా॥ త్రిశబ్దము తరఫదమైనపు

దును కుశబ్ధమునకు కదాదేశమును చెప్పవలయును. కత్తయః (కుత్తితాత్రయః) త్రిశబ్దముజాదిగానందున నీవచనమారంభంపబడెను.

1033. రథవదయోశ్చ. 6-3-102. (కోః, కద్, తత్పురుషే)

కద్రథః కద్యదః

1033. రథవదశబ్దములు పరమగునపుడు తత్పురుషమున కుత్తితారక కుశబ్ధమునకు కదాదేశమగును. కద్రథః (కుత్తితో రథః) కద్యదః (కుత్తితో వదః)

1034. తృణే చ జాతౌ. 6-3-103. తృణే, చ, జాతౌ (కోః కద్)

కత్తృణమ్॥

1034. కుశబ్ధమునకు తృణశబ్దముపరమైనపుడు నమదాయముచే జాతి బోధ్యమగుచుండకదాదేశమగును. కత్తృణమ్. తృణజాతివిశేషమునీశబ్దము బోధించును.

1035. కా పథ్యక్షయోః. 6-3-104. కా, పథ్యక్షయోః (కోః)

కావథమ్. కాక్షః అక్షశబ్దేన తత్పురుషః, అక్షిశబ్దేన బహుప్రీహిర్యా॥

1035. పథినోశబ్దము అక్షశబ్దము పరమైనపుడు కుశబ్ధమునకు కా అను నాదేశమగును. కావథః (కుత్తితః వస్తాః) కుశబ్ధమునకు పథినోశబ్దముతో “కుగతి ప్రాదయః” అను సూ. చే సమాసము “ఋక్పూర్ణభాః” (945) అను సూ. చే సమాసాంతప్రత్యయము వచ్చును. కాక్షః (కుత్తితమక్షమ్) వినితమగునిన్నియమని యర్థము. ఇచట “కుగతి” సూ. చే సమాసము. కత్తితమక్షి యన్య అనువిగ్రహముగల బహుప్రీహియందు “బహుప్రీహకా సక్త్యక్షః” (857) అను సూ. చే నవప్రత్యయమువలన సిద్ధమగునక్షశబ్దము పరమగునపుడు నీయాదేశమగును.

1036. ఈషదర్థే. 6-3-105. (కోః, కా)

ఈషజ్జలం, కాజలమ్. అజాదావపి పరశ్వాత్కా-దేశః। కామ్మః॥

1036. అల్పార్థబోధకమగు కుశబ్ధమునకు కాదేశమగును. కాజలమ్ (ఈషజ్జలమ్) “కుగతి” సూ. చే గతినమాసము. ఇది వికృతమగుటచే నన్వవద విగ్రహము భూపబడెను. కామ్మః (కుత్తితః అమ్మః) ఇచట “కోః కత్తపురుషేఽచి” అను సూ. చే ప్రాప్తమగు కదాదేశమును, పరమగు నీసూత్రముచే విధింపబడిన కాదేశము బాధించును. అల్పార్థకమగు కుశబ్ధమునకు హలాద్యుత్తరవదముగాని యజాద్యుత్తరవదముగాని పరమైనపుడు కాదేశమే వచ్చునని ఫలితమగును.

1037. విభాషా పురుషే. 6-3-106. విభాషా, పురుషే (కోః, కా)

కాపురుషః। కుపురుషః। అప్రా పవిభాషేయమ్, ఈషదర్థే హి పూర్వవిప్రతిషేదాన్నిత్యమేవ। ఈషత్పురుషః। కాపురుషః॥

1037. కుశబ్దమునకు పురుషశబ్దము తరవదమైనపుడు కాదేశము వికల్పము గనగును. కాపురుషః. కుపురుషః (కుస్పితః పురుషః) ఈసూత్రమప్రా పవిభాష. ఈషదర్థక కుశబ్దమునకు పురుషశబ్దమువరమైనపుడు పూర్వవిప్రతిషేదాశ్రయణము వలన “ఈషదర్థే” అను సూ. చే కాదేశము నిత్యముగనే వచ్చును. కాపురుషః (ఈషత్పురుషః) అల్పబిందు పురుషుడని యర్థము.

1038. కవం చోష్ఠే. 6-3-107. కవమ్, చ, ఉష్ఠే (కా, విభాషా)

ఉష్ఠశబ్దే ఉ తరవదే కోః కవం, కా చ, వా స్యాత్। కవోష్ఠమ్, కోష్ఠమ్ కదుష్ఠమ్॥

1038. కుశబ్దమునకుష్ఠశబ్దము తరవదమయినపుడు కవాదేశకాదేశములు వికల్పముగనగును. ఈయాదేశద్వయమురానిపక్షమందు “కోః క త్తత్పురుషేఽని” అను సూ. చే కవాదేశమగును. కవోష్ఠమ్. కోష్ఠమ్. కదుష్ఠమ్॥

1039. * పృషోదరాదీని యథోపదిష్ఠమ్. 6-3-108. పృషోదరాదీని, యథోపదిష్ఠమ్॥

పృషోదరప్రకారాణి శిషైర్యథోబ్ధానితాని తథైవ సా ధూని స్యుః। పృషతః ఉదరం, పృషోదరమ్। తతోపః వారివాహకో, బలాహకః। పూర్వపదస్య బిః ఉత్తరపదా దేశ్య లత్వమ్॥

లో॥ భవేద్యర్థాగమార్థంసః, సింహో వర్ణవివర్యయాత్।

గూఢోత్మా వర్ణవికృతేః వర్ణనాకాత్పృషోదరమ్॥

1 వా॥ దిక్శబ్దేభ్యస్తేరస్య తారభావో వా॥ దక్షిణతారమ్। దక్షిణతీరమ్। ఉత్తరతారమ్। ఉత్తరతీరమ్। 2 వా॥ దురో దాశనాశదభద్యేఘాత్సముత్తరపదాదేః స్థాత్వంచ। దుఃఖేన దాశ్యతే దూడాశః। దుఃఖేన నాశ్యతే, దూడాశః। దుఃఖేన దభ్యతే, దూడభః। ఖల్ త్రిభ్యః। దంభేర్నలోపో నిసా

* పృషోదర పృషోత్థాన బలాహక జీమూత శ్మశాన ఉలూఖిః విశాచ బృహీ మయూర ఇతి పృషోదరాదిరాకృతిగణః॥

త్యతే। దుఃఖేన ధ్యాయతీతి దూఢ్యః। ఆతశ్చేతి కః। బ్రువ
న్తోఽస్యాం సీదన్తీతి, బృన్। బ్రువచ్ఛబ్దస్య బృ ఆదేశః।
సదేంధిరరణే డట్. ఆకృతిగణోఽయమ్॥

1039. పృషోదరాచీని అనునది (పృషోదరమూచిర్వేషాం తాని) బహు
ప్రీహి। శబ్దస్వరూపీ అనునది యద్యాహారలభ్యము. యథోపదిష్టమనుపదస్వారస్య
మువలననాశిశబ్దము సామ్యవ్యార్థకమని చెప్పవలయును. యథోపదిష్టమనునది
యథార్థే అవ్యయీభావము. ఉపదిష్టపదమునకుచ్చరించబడినదని యర్థము. ఉచ్చా
రణకర్తలెవరనునాకాంక్షవలన శిష్టైః అనునది లభ్యమగును. శిష్టులనశబ్దతత్త్వ
సాక్షాత్కారముగలయోగులని (వైయాకరుణులు) మహాభాష్యమునజెప్పబడెను.
పృషోదరశబ్దముతోపద్యతములగు శబ్దములు శిష్టులచేనేరీతిగనుచ్చరింపబడునో
యని యట్లే సాధువులగునని సూత్రార్థము. ఉదా :— పృషోదరమ్ (పృషతః
ఉదరమ్) తరారలోపము. గుణము. బిలావాకః (వారిపాహకః) పూర్వపదమగు
వారిశబ్దమునకు బాదేశము. వాశబ్దములోని పకారమునకు లకారమునగును.

శ్లో॥ “భవేద్వర్ణాగమాద్దంసః.... పృషోదరమ్” । భవేద్వర్ణాగమాద్దంసః =
హనధాతువునకప్ప్రత్యయముపరమైనపుడుదీనిచేసగాగమమగుటవలన హంసః
అనురూపము సిద్ధమగును. 2 సింహో వర్ణవివర్ణయాత్ = హింసోధాతువునకప్
ప్రత్యయమువరమగునపుడు హకారనకారములకు సానవ్యత్యయముగలుటచే
సింహః అనురూపము సిద్ధమగును. 3 గూఢోత్పావర్ణవికృతేః = ఆత్మనోశిబ్దము
యొక్క యకారమునకు ఉపకారాదేశమువలన గూఢోత్పా (గూఢః ఆత్మా యస్య)
అనునది సిద్ధమగును. 4 పృషచ్ఛబ్దముయొక్క తకారమునకు లోపముచలనపృషో
రదమ్ అనునది సిద్ధమగునునని శ్లోకార్థము.

1 వా॥ దిగ్విచములకంటెపరమగు తీరశబ్దమునకు తారశబ్దాదేశము వికల్ప
ముగనగును. ఉదా :— దక్షిణతారమ్. దక్షిణతీరమ్. ఉత్తరతారమ్. ఉత్తర
తీరమ్॥ 2. వా॥ దుర్ అనుదానికి దాశ నాశ దభ ద్య ఇవి పరమగునపుడు దుర్
అనుదానియొక్క రేఫమునకుకాదేశము దాదాదురయాది వర్ణములకు మత్స్యము
నగును. ఉదా :— దూదాశః (దుర్ + దాశః) రేఫమునకుత్స్యము. సవర్ణదీర్ఘము.
మత్స్యముచే దకారమునకు డకారము. దూదాశః (దుర్ + దాశః) దూదభః (దుర్
+ దభః) అనునవియునిశ్లేషమగును. కృచ్ఛేణ దాశ్యతే ఇత్యాద్యర్థములందు దుర్
పూర్వకములగు దాశ్య (దానే) ణశ (అదర్శనే జీజన్తమ్) దమ్మ (హింసాయామ్)
దాతువులకంటె “హషడ్జనుమ ఇప్రిచ్చాకృచ్చార్దేమ ఖల్” (క-31-126) అను
సూ. చే ఖల్ (అ) ప్రత్యయము పచ్చుటవలన దూదాశః మొదలగునవి సిద్ధము
లగును. దమ్మదాతువులోని సకారమునకు లోపము, సలోపవిదాయకశాస్త్రముచే
సద్దముగానందునవిచట దభఅనునిపాతనమువలననే ప్రవర్తించినదని గ్రహించు
నది. దూఢ్యః (దుఃఖేన ధ్యాయతి) దుర్ పూర్వకర్త్యే (చింతాయామ్) దాతువు

కంటె “ఆతశ్శోపనరే” (3-1-136) అను సూ. చే కప్రత్యయము ప్రవర్తించినచో ధ్య అనురూపమేర్పడును. ప్రకృతవార్తికముచేనుత్పత్త్యయములగును. బృసీ (బ్రువన్తోఽస్యాం సీదన్తి) బ్రువత్ శబ్దమునకు బృలనెడియోదేశము సదధాతువున కధికరణరూపారమందు డబ్ ప్రత్యయము బ్రవర్తించును. డబ్ ప్రత్యయము పరమగునపుడు సదధాతువుయొక్క టిసంజకమునకు లోపమువలన న అనునది సిద్ధమగును. పిదప ప్రత్యయమందలి టిత్త్యమువలన “టిడ్డాణి” సూ. చే టీవు వచ్చును. పృష్టోదరాదిగణమాకృతిగణము. కావున పై నిచూపబడిన రూపములును వార్తికములును గణములోనినవి యూహింపదగును.

వివ :— నిరు కాదికాస్త్ర సిద్ధములగునసమ స్తవదములు “ఉజాదయో బహులమ్య”ను సూత్రముచేనీకాస్త్రమున సాధుత్వముగలవగును. కావున సమాసములకు మాత్రమే యీసూత్రము సాధుత్వమును బ్రతిపాదించునని హరదత్తునియొకయము. ప్రాచీనులచే జెప్పబడిన “భవేద్యర్థాగమాత్” అనుకారికయందు హంసః హంసః మొదలగు నసమ స్తవదములుబాహురింపబడుటచేనీసూత్రము సమాసవిషయకమే యగుననుహరదత్తుని యాశయము గ్రాహ్యముగాదని దీక్షితాశయము.

2 పృష్టోదరాదిగణమాకృతిగణమనిచెప్పబడుటచే గణవతితములకేగాక తదితరములకును దీవిచేసాధుత్వము సిద్ధమగును. ఎట్లన :—

శ్లో॥ లుమ్పేదవశ్యమః కృత్యే తుంకామమనశోరపి।

సమో వా హితతతయో ర్మాంసస్య పచియద్ ఘ౞ోః॥

అర్థము :— అన్యమనునదమునకధ్యాహరము. కృత్యప్రత్యయాన్తముత్తరపదమగునపుడు అవశ్యమనుపూర్వపదముయొక్క అన్యమగు మకారము లోపించును. ఉదా :— అవశ్యసేవ్యః (అవశ్యమ్ సేవ్యః) కామశబ్దమనశ్శబ్దములుపరమగునపుడు తుమ్ ప్రత్యయమున కన్యమగు మకారము లోపించును. ఉదా :— గన్తుకామః (గన్తుమ్ కామః) గన్తుచనాః (గన్తుమ్ చనో యక్) హితతతశబ్దములుపరమగునపుడు సమ్ముయొక్క మకారము వికల్పముగ లోపించును. ఉదా :— సహితః. సంహితః. సతతమ్. నస్తతమ్. యత్ ప్రత్యయము ఘ౞ ప్రత్యయము పరమందుగల పదధాతువుపరమగునపుడు మాంసశబ్దమునకన్యమగు నకారము లోపించును. ఉదా :— మాంశ్చచనమ్ మాంస్పాకః॥

1040. సంహితాయామ్. 6-3-114.

అధికారోఽయమ్॥

1040. ఇది యధికారసూత్రము.

వివ :— సంహిత వివక్షితమైనపుడే వక్ష్యమాజసూత్రవిహితములగు కార్యములు ప్రవర్తించును. “ద్యౌవోతస్తిజః” (8-3-135) సూత్రము ద్యౌవ్యమగు తిజ స్తముయొక్క అకారమునకు సంహితవిషయమైనపుడు దీర్ఘాదేశమును విధించును. ఉదా :— “విద్యాహిత్యాసత్పతింశూరగోనామ్” (ఋగ్వేదమంత్రము) ఇచట విద్యకణమునకు దీర్ఘము ప్రవర్తించెను. “విద్యహిత్యా” అనునవగ్రహ సమయమున (వేషన) సంహితయుండదు గాన దీర్ఘము రాదు. అధికారమునకిది ఫలమగును. ఈయధికారములోని యితరసూత్రములు తరవదాధికారీయములగుట వలన నమానవిషయములే యగును. నమానమందు సంహిత నిత్యమగుటచేనచట సీయధికారమునకు ఫలములేదని గ్రహించునది.

1041. కర్ణే లక్షణస్యావిష్టాప్తపజ్జామణిభిన్నచిన్నచిద్ర
ప్రవస్యస్తికస్య 8-3-115. (దీర్ఘః)

కర్ణశబ్దేపరే లక్షణవాచకస్య దీర్ఘః, ద్విగుణాకర్ణః, లక్షణస్య కిమ్, శోభనకర్ణః, అవిష్టాదీనాం కిమ్, విష్టకర్ణః, అష్టకర్ణః, పజ్జాకర్ణః, మణికర్ణః, భిన్నకర్ణః, చిన్నకర్ణః, చిద్రకర్ణః, ప్రవకర్ణః, స్వస్తికకర్ణః॥

1041. కర్ణకణము తరవదమైనపుడు చిహ్నవాచకమునకుదీర్ఘమగును, విష్ట అష్ట పంచ మణి భిన్న చిన్న చిద్ర ప్రవ స్వస్తిక వీనికిమాత్రము దీర్ఘము రాదు. స్వామివిశేషసంబంధమును తెల్పుటకై పశుపులకీరమున పేరుబడు కొడ వలిమొదలగువానియొక్క యాకృతిగల గురుతు యిచట లక్షణకణమునకర్ణము. ద్విగుణాకర్ణః (ద్విగుణరేఖా కర్ణా మన్య) ద్విగుణకణము చిహ్నవాచకము. శోభనకర్ణః. ఇచట దీర్ఘమును వారింపుటకై చిహ్నవాచకమునకు దీర్ఘమనవలెను. విష్టకర్ణః అష్టకర్ణః ఇత్యాదులలో దీర్ఘమును వారింపుటకై అవిష్టాదీనివిషేష మావశ్యకము. విష్టాదులు లక్షణవాచకములని తెలియునది.

1042. సహవృత్తివృషివ్యధిచసహితవిషు క్షౌ. 8-3-116.

(ఉత్తరపదే, దీర్ఘః)

క్విబి నేషు ఏషు పరేషు పూర్వపదస్య దీర్ఘః, ఉపావత్, సీపృత్, ప్రావృత్, మర్కావత్, నీరుక్, అభీరుక్, ఋతీ షట్, పరీతత్, క్షావితీ కిమ్, పరిణానమ్, విభాషాపురుష ఇత్యతో మణ్డాకపుత్యా విభాషామనర్తకే, సా చ వ్యవస్థితా, తేన గతికారకయోరేవ, నేహ, పటురుక్, తిగ్మరుక్॥

1042. క్విప్రత్యయా స్తములగు నహ (బిప్తనే) వృకు (వ రనే) వృపు (పేవనే) వ్యద(తాదనే)రుచ(దీప్తై)నహ(మర్షణే)తను(విస్తారే) రుదాతుపురుత రప దములగునపుడు పూర్వపదమునకు దీర్ఘమగును. ఉదా :— ఉపావత్. ఉపసహ్యతే

అనెడియరమున నహదాతువునకు క్విప్ప్రత్యయము. నీవృత్ (నివర్తతే) ప్రావృత్ (ప్రవర్తతి) మర్మావిత్ (మర్మాణినిధ్యతి) నీరుక్ (నిరోచతే) ఋతీషత్ (ఋతిం సంహతే) పరీతత్ (పరితనోతి) పరిణహనమనుచోట నహనమనునది నహదాతువునకు య్విప్ప్రత్యయా స్వరూపము. ఇది పరిచుగనున్నపుడు దీర్ఘమునువారిండుటకై క్వ అనునదావశ్యకము. “విభాషా పురుషే” అనుసూత్రమునుండి విభాషా పదము నిచటకనువృత్తిచేసి యీసూత్రము వ్యవస్థితభాషయని యజీకరించవలెను. కావున గతిసంజ్ఞమునకు కాటకమునకునుమాత్రమీసూత్రముదీర్ఘమును విధించు ననున్దము లజ్ఞించును. ఉపానత్ ఇత్యాదులందుపాదులు గతులుగాని కారకములుగాని యగును. ఇట్టివ్యాఖ్యానమువలన పటురుక్ తిగ్మరుక్ మొదలగురూపములందు దీర్ఘము వారింపబడును. పటుతిగ్మశబ్దములిచట గతులుగాని కారకములుగాని కావని గ్రహించునది.

1048. వనగిర్వ్యోః సంజ్ఞాయామ్ * కోటర ** కింశులకాదీనామ్, 8-3-117. వనగిర్వ్యోః, సంజ్ఞాయామ్, కోటరకింశులకాదీనామ్, (దీర్ఘః)

కోటరాదీనాం వనేపరే కింశులకాదీనాం గిరాపరే దీర్ఘః
స్యాత్సంజ్ఞాయామ్॥

1048. కోటరాదిగణపతితములకు వనశబ్దముపరమగునపుడు, కింశులకాదిగణపతితములకు గిరిశబ్దముపరమగునపుడును, సంజ్ఞప్రతీయమానమగునపుడు దీర్ఘమగును. ఉదా:—కోటరావణమ్. కింశులకాగిరిః॥

1044. ఎనం పురగామిశ్రకాపిద్రకాసారికాకోటరాగ్రేభ్యః.

8-4-4. వనమ్, పురగా.....గ్రేభ్యః! (నః, ణః, పూర్వపదాత్, సంజ్ఞాయామ్)

వనశబ్దస్యోత్తరపదస్య ఏభ్యఏవ ణత్వం, నాన్యేభ్యః! ఇహ కోటరాన్తాః పశ్చాద్దీర్ఘవిధౌ కోటరాదయో బోధ్యాః, తేషాం కృతదీర్ఘాణాం ణత్వవిధౌ విధేశో వియమార్థః! అగ్రేశబ్దస్య తు విధ్యర్థః! పురగావణమ్! మిశ్రకావణమ్! పిద్రకావణమ్! సారికావణమ్! కోటరావణమ్! ఏభ్యఏవేతి కిమ్! అపివత్రవనమ్! వనస్యాగ్రే అగ్రేవణమ్, రాజదన్తా

* కోటర మిశ్రక పిద్రక పురగ శారిక ఇతికోటరాదిః॥

** కింశులక శాప నద అంజన భజన భజన లోహిత కుక్కుట ఇతికింశులకాదిః॥

దిమ నిపాతనాత్మప్రమ్యా అలుకో. ప్రాతిపదికార్థమాత్రే
ప్రథమా. కింశులకాగిరిః॥

1044. వనమ్ అనుచోట ప్రథమ సంబంధార్థకము. ఉ తరవదమగువనశబ్దముయొక్క నకారమునకు, పురగా మిశ్రకా సిద్ధకా సారికా కోటరా అగ్రే వీని కంటె పరమైనపుడే సంజ్ఞప్రతీయమానమగునపుడు ఐకారాదేశమగును, పురగాదు లకంటెనివితరములగువానికంటెపరమగునపుడు ఐత్యము రాదని సూత్రారము. ఈ సూత్రమున పురగాశబ్దముమొదలుకోటరా నములయిదును దీర్ఘవిధాయకమగు “వన గిర్యోః” అనుసూత్రమునకోటరాడులని గ్రహించునది. కృతదీర్ఘములగు పుర గాదులకిసూత్రమునగహణము నియమార్థము. అనగా పురగాదిశబ్దములకు సంజ్ఞ యందే దీర్ఘమునువిధించుటచేతను యీసూత్రములోనికి “సంజ్ఞాయామ్” అనున దనువృత్తమగుటచేతను సంజ్ఞయందు “పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగః” (8-4-3) సూ. చే ఐత్యము సిద్ధమగుచుండ నీపురగాదిగ్రహణము నియమార్థమగునని యాశ యము. అగ్రేవణమ్ అనునది సజ్జగానందున “పూర్వపదాత్” (8-4-3) సూ. చే ఐత్యమివట సిద్ధమగుచుండుటచే అగ్రేశబ్దగ్రహణము విద్యర్థముగాని నియమార్థము గాదు. పురగావణమ్ ఇత్వాదులందు పూర్వసూత్రముచే దీర్ఘము నీసూత్రముచే ఐత్యమునగును. పురగావణాదులయిదును సరకవిశేషమునకు సంజ్ఞలు. సరక విశేషబోధకమగు అనిపత్రవనమ్ అనుచోట “పూర్వపదాత్” (8-4-3) అను సూ. చే ప్రాప్తమగుఐత్యముయొక్క నివృత్తియీనియమమునకుఫలమని గ్రహిం చునది. రాజదస్తాదిగణమున అగ్రేవణమ్ అని నివతించుటవలన అగ్రశబ్దముకంటె పరమగు నప్రమికి లుగభావమగును. అగ్రేవణశబ్దమునకు వనగ్రమందని యర్థము. అగ్రేవణమనుచోటనగ్రేశణార్థము ప్రధానమగుటచే అగ్రేవణే అని ప్రాప్తమగుచుండ నగ్రేవణమను ప్రథమాంతమెల్లుసాధువగుననుశబ్దముకు నమా దానమిది. పశ్యకంప్రాతిపదికార్థః అనుపత్తమున నప్తమ్యర్థముగూడ ప్రాతిపది కార్థాంత ర్భూతమగుటచే “ప్రాతిపదికార్థ” సూ. చే ప్రథమ సాధువగునని. “వన గిర్యోః” అను సూత్రమునజెప్పబడిన కింశులకాదులకుదాహరణములు చూపబడు చున్నవి. కింశులకాగిరిః, అజ్ఞానాగిరిః॥

1045. వలే, 8-8-118. (దీర్ఘః, సంజ్ఞాయామ్)

వలప్రత్యయేవరే దీర్ఘః స్యాత్సంజ్ఞాయామ్, కృషీవలః॥

1045. వల (వ) శ్చ్యతయముపరమైనపుడు సంజ్ఞావిషయమున ప్రకృతికి తీర్థమగును. ఉదా:—కృషీవలః (కృషి+వలః) వ్యవసాయము గలవాడనునర్థ ముందు “రణఃకృష్ణానుతిపర్షదోవలచ్” (5-2-112) అను సూ. చే కృషీశబ్దము కంటె మకుటర్థమున వలప్రత్యయము విధింపబడెను. ఇట్లే అనుతివలః అనున దనితెలియునది.

వివ :— ఈ సూత్రములోనికి యథోపదిష్టమ్ అనుపదమునకనువృత్తిచేయుటవలనవిచట వలశబ్దముచే ప్రత్యయమునకే గ్రహణముగాని “వల” అనుదాతువునకు గ్రహణగుగదు. సంజ్ఞగానందున పుత్రవలః ఇత్యాదులలో దీర్ఘము ప్రవర్తించదు.

1046. మతౌ బహ్వచోఽనజిరాదీనామ్. ౧౧౩-119. మతౌ, బహ్వచః, అనజిరాదీనామ్, (దీర్ఘః, సంజ్ఞాయామ్)

అమరావతీః అనజిరాదీనాం కిమ్, అజిరవతీః బహ్వచః కిమ్, ప్రీహిమతీః సంజ్ఞాయామిత్యేవ, నేహః వలయువతీః॥

1046. మతువ ప్రత్యయమువరమైనపుడు సంజ్ఞావిషయమున అజిరాదుల కంటెభిన్నము బహ్వచ్చ-మునగు ప్రకృతికి దీర్ఘమగును, ఉదా :— అమరావతీ. స్వర్గమునకు సంజ్ఞ, అమరులుగలదనునర్థమున సమరశబ్దముకంటె మతువ ప్రత్యయము. ప్రత్యయములోని మకారమునకు వకారదేశమగును. అజిరవతీ. ఇచట దీర్ఘ వాణమునకే అజిరాదులకు నిషేధమావశ్యకము. ప్రీహిమతీ. ప్రీహిశబ్దము బహ్వచ్చ-ముగానందున దీర్ఘము వారితమగును. సంజ్ఞగానటి వలయువతీ అనుచోట దీర్ఘ వివృత్తికై సంజ్ఞాయామనుదానికి యనువృత్తియవశ్యకము.

1047. ** శరాదీనాం చ. ౧౧౩-120. (దీర్ఘః, మతౌ, సంజ్ఞాయామ్)

శరావతీః॥

1047. శరాదిగణపతితములకు మతువ ప్రత్యయమువరమగునపుడు సంజ్ఞా విషయమున దీర్ఘమగును. శరావతీ (నదీవిశేషము) బహ్వచ్చ-ముగానట్టి ప్రకృతికిని దీర్ఘముకొఱకునూత్రమారంభించబడెనని గ్రహించునది.

వివ :— “వల” మొదలగునీమూడు సూత్రములు సమాసవిషయకములు గాక ప్రత్యయవిషయకములైనను ప్రకరణకుద్ధి (పూర్తి) కొఱకు సమాసాశ్రయ విధి ప్రకరణమున వ్యాఖ్యాతములైనవని యూహించునది.

1048. ఇకో వహేఽపిలోః ౧౧౩-121. ఇకః, వహే, అపిలోః॥ (దీర్ఘః)

ఇగ ప్రస్థ దీర్ఘః స్వాధ్వహేః ఋషీవహమ్, కపివహమ్, ఇకః కిమ్, పిణవహమ్, అపిలోః కిమ్, పిలువహమ్, వా॥ అపిల్వాదీనామితి వాచ్యమ్, దారువహమ్॥

* అజిర ఖదిర పిలిస హంస కారండవ చక్రవాక ఇత్యజిరాదిః॥

** శర వంశ ధూమ అహి కపి మణి ముని శుద్ధి హను ఇతిశరాదిః॥

1048. ఉత్తరపదాదికారమువలన పూర్వపదమునాక్షేపము గలుగును. పీలు శబ్దముకలఁజెల్లివచ్చును ఇగస్తపూర్వపదమునకు వహశబ్దము తరపదమగునపుడు దీర్ఘమగును. ఉదా :— ఋషీవహమ్. కపీవహమ్. పిల్లవహమనుచోట దీర్ఘ నివృత్తికై ఇకఃఅనునదావశ్యకము. అపీలోః అనుటచే పీలువహమనుచోట దీర్ఘము నివృత్తమగును. వా॥ పీలుశబ్దమునేగాక పీల్వాదులకు దీఘకానిషేధమును చెప్పవలయును. దారువహమ్. పీల్వాదిగణమాకృతిగణమనితెలియునది.

1049. ఉపసర్గస్య ఘజ్యమనుష్యే బహులమ్. 8-3-122.

ఉపసర్గస్య, ఘజ్య. అమనుష్యే, బహులమ్, (దీర్ఘః)

ఉపసర్గస్య బహులం దీర్ఘః స్యాత్ ఘజ్యస్తేపరే న తు మనుష్యే. పరీపాకః. పరిపాకః అమనుష్యేకిమ్. నిషాదః॥

1049. ఉపసర్గమునకు ఘజ్యప్రత్యయ స్థమువరమగునపుడు బహులముగ దీర్ఘమగును, ఉపసర్గముతో గూడినఘజ్య స్థము మనుష్యునిప్రతిపాదించునపుడు దీర్ఘము రాదు. ఉదా :— పరీపాకః, పాకః అనునది, పద్దాతువునకుఘజ్య స్థము. నిషాదః, ఈశబ్దము మనుష్యునిబోధించును గాననిచట దీర్ఘనివృత్తికై అమనుష్యే అనునదావశ్యకము.

వివ :— అమనుష్యే అనుటచే ద్వారపాలకునిబోధించెడి ప్రతీహారశబ్దమున దీర్ఘమునకు సాధుత్వమెట్లనిన, ద్వారరూపార్థమున ప్రతీహారశబ్దము సిద్ధమగును గాన “తాస్యాత్తాచ్ఛబ్ద్యమ్” (తనయందుండువస్తువుతనునుబోధించెడిశబ్దముచే వ్యవహరింపబడును) అనున్యాయముచే ద్వారమునందువానియందునాశబ్దములక్షణచే సాధువగును. ద్వారపాలకునిబోధించునపుడుపసర్గమునకు దీర్ఘము ప్రామాణికముగాదని కొందఱియొశయము.

1050. ఇకః కాశే. 8-3-123. ఇకః, కాశే, (ఉపసర్గస్య, దీర్ఘః)

ఇగస్తప్రకృతపసర్గస్య దీర్ఘః స్యాత్ కాశే. వీకాశః. వీకాశః ఇకః కిమ్. ప్రకాశః॥

1050. ఇగస్తమగునుపసర్గమునకు కాశశబ్దమువరమైనపుడు దీర్ఘమగును. వీకాశః (వి+కాశః) ప్రకాశః అనుచోట దీర్ఘమునువారించుటకై ఇగస్తమునకే దీర్ఘమనవలయును.

1051. అష్టనన్పంజాయమ్. 8-3-125. అష్టనః, సంజాయమ్ (దీర్ఘః)

ఉత్తరపదే దీర్ఘః. అష్టాపదమ్. సంజాయాం కిమ్. అష్టపుత్రః॥

1051. అష్టనౌశబ్దమునకు త్తరపదమువరమగునపుడు సంజ్ఞావిషయమున దీర్ఘమగును. ఉదా :— అష్టాపదమ్. ఇది సువర్ణమునకుసంజ్ఞ. అష్టపుత్రః (అష్టా పుత్రా యన్య) ఇది సంజ్ఞగానందునవిచట దీర్ఘము విప్యతమగును.

1052. చితేః కపి 8-3-127, చితేః, కపి, (దీర్ఘః)

ఏకచిత్తకః॥

1052. చితశబ్దమునకు కప్ప్రత్యయమువరమగునపుడు దీర్ఘ మగును. ఏక చిత్తకః (ఏకాచిత్తిర్యన్య) ఏకచిత్తశబ్దముకంటె “శేషాద్విభాషా” అను సూ. చే కప్ప్రత్యయమునుచేసిన, ఏకచిత్తకః అను సిద్ధమగును.

1053. సరే సంజ్ఞాయామ్. 8-3-129. సరే, సంజ్ఞాయామ్, (విశ్వస్య, దీర్ఘః)

విశ్వానరః॥

1053. విశ్వశబ్దమునకు సరశబ్దము త్తరపదమగునపుడు సంజ్ఞయందు దీర్ఘ మగును. విశ్వానరః॥

1054. మిత్రే చర్షా. 8-3-130. మిత్రే, చ, ఋషౌ. (విశ్వస్య, దీర్ఘః)

విశ్వామిత్రః, ఋషౌ కిమ్. విశ్వమిత్రో మాణవకః, వా॥ శునో దన్తదంష్ట్రాకర్ణకున్దవరాహపుచ్ఛవదేషు దీర్ఘో వాచ్యః, శ్వాదన్తః ఇత్యాది॥

1054. సముదాయముచే ఋషి బోధ్యుడగుచుండ మిత్రశబ్దము త్తరపద మగునపుడు విశ్వశబ్దమునకు దీర్ఘమగును. ఉదా :— విశ్వామిత్రః. ఈపేరుగల ఋషి. విశ్వమిత్రః. ఈపేరుగలబ్రాహ్మచారి. ఇది ఋషిబోధకముగానందునవిచట దీర్ఘమును వారించుటకై సూత్రమున ఋషౌ అనునదావశ్యకము. వా॥ శ్వనౌశబ్దము నకు దన్త దంష్ట్రా కర్ణ కున్ద వరాహ పుచ్ఛవద ఈశబ్దములువరమగునపుడు దీర్ఘ మును చెప్పవలయును. ఉదా :— శ్వాదన్తః (శునో దన్తః) శ్వాదంష్ట్రా (శునో దంష్ట్రా) శ్వాకర్ణః ఇత్యాదు లాహ్యంబులు.

వివ :— వార్తికమున దంష్ట్రాశబ్దమును దీర్ఘాన్తముగపఠించి తత్పురుషాది సమాసములందు దీర్ఘమగునని కొందఱు చెప్పిరి. మరికొందఱు వార్తికమున హ్రస్వాన్తమునుపఠించి శ్వాదంష్ట్రః అనుబహువ్రీహిందే దీర్ఘమగుననిచెప్పిరి. బహువ్రీహిలో దంష్ట్రాశబ్దమునకు “గోష్ఠీయోః” (880) సూ. చే హ్రస్వమగును.

1055. ప్రనిరన్తఃశరేక్షప్లజ్జమౌర్వ్యఖిరపీయూజ్జభ్యోః సంజ్ఞాయామపి. 8-4-5. ప్రనిః.....జ్జభ్యోః, అసంజ్ఞాయామ్, అపి, (వనమ్, రషాభ్యామ్, నః, ణః)

ఏభ్యో వనస్య ఇత్వం స్యాత్ । ప్రవణమ్ । కార్వవణమ్ ।
ఇహ పాత్పరత్వాజ్ఞత్వమ్ ॥

1055. ప్ర నిర్ అ సిర్ శర ఇతి పక్ష అమ కార్వ ఖిరి పీయాజ్ఞ పీవింబెవరమగు వనశబ్దముయొక్క నకారమునకు సంజయిండునసంజయిండును జాదేశమగును. ఉదా:—ప్రవణమ్ । కార్వవణమ్ అనుచోట నకారము, షకారము కంటె వరమగుటచేత ఇత్వవిమయ్యెను. సూత్రమందు తాలవ్యమగుశవరముతోగూడిన కార్యాశబ్దమును కొందఱు బఠించిరి. అపుడు ఇత్వవిమిత్తములేసందున ఇత్వము రాకుండును. కావున నాపాతమప్రామాణికము. ఈవిషయమును “ఇహ పాత్పరత్వాజ్ఞత్వమ్” అనుగ్రంథముచే దీక్షితులు సూచించెను. నిర్వణమ్, అస్తర్వణమ్, ఇత్యాదులుదాహరణములు.

వివ:—అపిశబ్దముచే సంజయిండునీసూత్రము ప్రపరించును. “వనంపు రగా” సూత్రము నియమార్థమగుటచే సంజయిండు ప్రవణమిత్యాదులతో ఇత్వ మప్రాప్తమగుటచేతను, సంజాకానపుడు ప్రవణమిత్యాదులలో “పూర్వవదత్” (8-4-3) అను సూ. చే ఇత్వమురాకుండుటచేతనీసూత్రము ఇత్వముకొఱకారం బించబడెను. శరవణమ్ అనుచోట శరశబ్దమొచ్చిదివాచక మగుటచేను తరసూత్ర మువలన ఇత్వవికల్పము ప్రాప్తమగుచుండి నిత్యఇత్వముకొఱకీసూత్రమున శరప దము గ్రహింపబడెను.

1056. విభాషోషధివనస్పతిభ్యః 8-4-1. విభాషా, ఓషధి
వనస్పతిభ్యః, (వనమ్, రషాభ్యామ్, నః, ఐ)

ఏభ్యో వనస్య ఇత్వం వా స్యాత్ । దూర్వావణమ్ ।
దూర్వావనమ్ । శిరీషవణమ్ । శిరీషవనమ్ । 1 వా ॥ ద్వ్యద్
త్ర్యజ్జ్యమ్వేవ । నేహ, వేవదారువనమ్ । 2 వా ॥ *ఇరికాదిభ్యః
ప్రతిషేధో వక్తవ్యః । నేహ, ఇరికావనమ్ । మిరికావనమ్ ॥

1058. ఇచటనోషధిశబ్దమునకు ఫలపాకాన్తములగు దూర్వాదులర్థము. (వలించినతోడనే నశించునవి) వనస్పతిశబ్దమునకిచట వృక్షమాత్రమర్థము. ఓష ధివాచకములకంటె వృక్షవాచకములకంటె వరమగు వనశబ్దముయొక్క నకార మునకు (రేఫషకారములకంటెవరమయినపుడు) వికల్పముగ ఇకారాదేశమగును. ఓషధివాచకములకుదాహరణము. దూర్వావణమ్, దూర్వావనమ్. వనస్పతివాచకములకు, శిరీషవణమ్, శిరీషవనమ్. 1 వా ॥ ఓషధివనస్పతివాచకములు రెండచ్చులుగలవిగాని మూడచ్చులుగలవిగాని అయినపుడే యీసూత్రము ప్రపరించునని చెప్పవలయును. ఇట్లుచెప్పటచేదేవదారువనమునుచోట ఇత్వము నివృత్తమగును. 2 వా ॥ ఇరికాదిగణ

పరితములకంటెవరమగు వనశబ్దముతోనినకారమునకు ఇత్వనిషేధమును జెప్పవలయును. ఇరికావనమ్. మిరికావనమ్॥

వివ:—ఈసూత్రము వ్యవస్థితవిభాషయనునవలననిచటవార్తక ద్వయము సిద్ధమగుననితెలియునది. పుష్పములు ఫలములుగలవి వానస్పత్యములనియు, పుష్పములు లేకయే ఫలముగలవి వనస్పతులనియునమరాది కోశములందుజెప్పబడెను. పుష్పములు ఫలములుగలదగునచే శిరీషము వనస్పతిగాదు. శిరీషవణమునునదెట్లు దాహరింపబడెనను శంకకలుగును. కాని “అపి యుక్తవత్” (1-2-51) సూత్రభాష్యమందు శిరీషము వనస్పతిశబ్దవ్యామగునని సూచించుటచే పె శబ్ద వివృత్తమగును. కావుననీసూత్రముతోనివనస్పతిశబ్దము వృక్షమాత్రోపలక్షకమగునని గ్రహించునది.

1057. వాహనమాహితాత్. 8-4-8. వాహనమ్, ఆహితాత్.

(రషాభ్యాం, నః, ణః)

అరోవ్య యదుహ్యతే తద్వాచిస్థాన్ని మిత్రాత్పరస్య వాహననారస్య ఇత్వం స్యాత్. ఇత్తువాహణమ్. ఆహితాత్. ఇంద్రవాహనమ్. ఇన్ద్రస్వామికంవాహనమిక్యంః పహతేస్త్వతి వృద్ధిరహౌవ సూత్రే విపాతనాత్॥

1057. ఆహితవాచకమగు పూర్వపదమందు రేఫవకారములకంటె పరమగువాహనశబ్దనకారమునకుఁకారాదేశమగును శకటాదివాహనమందు స్వయముగ నధిష్ఠించుటకనమర్థమైనదగుటచే నితరులవలన వాహనమందుంచబడునచేత నముగాని తత్పద్యశముగాని యగునస్తువు, ఆహితపదవాద్యమగును. అట్టివస్తువును జోధించునది యాహితవాచకమగును. ఇత్తుశరాదిశబ్దములట్టివియగును. ఉదా:—ఇత్తువాహణమ్. శరవాహణమ్. ఇన్ద్రవాహనమనుచోట ఇత్వవారణమునకై ఆహితాత్ అనునదియావశ్యకమగును. ఇన్ద్రానియొక్క-వాహనమని ఇన్ద్రవాహనమనుదానికర్థము. వహధాతువుకంటెయ్యిట్ ప్రత్యయమునుచేసిన, వహనఅనియగును. ఈసూత్రమున వాహనమనివాతపమమలన వహనశబ్దమందు వృద్ధియగును. ఇట్లువాహనశబ్దము సాధువగును.

1058. పానం దేశే. 8-4-9. పానమ్, దేశే, (రషాభ్యాం,

నః, ణః)

పూర్వపదస్థాన్నిమిత్రాత్పరస్య పానస్య వస్య ఇత్వం స్యాత్ దేశే గమ్యే. క్షీరం పానం యేషాం తే క్షీరపాణాః ఉశీనరాః సురాపాణాః ప్రాచ్యాః పీయతే ఇతిపానమ్. కర్మణి య్యచ్॥

1058. దేశశబ్దము దేశవాస్తవ్యబోధకము. పూర్వపదమందుండు రేఫషకారములకంటెపరమగు పానశబ్దావయవయనకారమునకు సముదాయముచే, దేశవాసులు బోధ్యులగుచుండ ఇకారదేశమగును. క్షీరపాణాః (క్షీరం పానం యేషాం) క్షీరములు పేయముగగల సుశీరదేశవాసులనియర్థము. సురాపాణాః ప్రాగేశవాసులు. పాదాతువుకంటె కర్కారమున ల్యుట్ప్రత్యయముచేసిన, పానమను రూపము సిద్ధమగును. “కృత్యల్యుట్బోధహాలమ్” అనుసూత్రమందు బహులగ్రహణమువలన కర్కారకల్యుట్ప్రత్యయమిదట సాధువగును. ఇట్లు పానశబ్దమునకు త్రాగబడువస్తువనునర్థము లభ్యమగును. దాక్షిపానమ్ (దాక్షిణం పానమ్) ఇదట ఇత్యవారణమునకై దేశే అనునదావశ్యకమని గ్రహించునది ఇదటదేశవాసులు ప్రతీయమానులుగారు.

1059. వా భావకరణయోః. 8-4-10. వా, భావకరణయోః, రషాభ్యాం, సః, బః)

పానస్యేత్యేవ, క్షీరపానమ్, క్షీరపాణమ్, వా॥ * గిరినద్యాదీనాం వా, గిరినదీ, గిరిబదీ, చక్రనితమ్నా, చక్రణీతమ్నా॥

1059. భావార్థమునగాని కరణార్థమునగాని విధింపబడు ల్యుట్ప్రత్యయముచే సిద్ధమగుపానశబ్దముయొక్క నకారమునకు పూర్వపదమందలి రేఫషకారములకంటెపరమగునపుడు ఇకారాదేశము వికల్పముగనగును. క్షీరపాణమ్. క్షీరపానమ్ (పీయతేనేనేతి పానం. క్షీరస్య పానమ్) కరణల్యుడస్తము. భావల్యుడస్తమునకును వ్యుత్పత్తిభేదముచే (పీతిఃపానం; క్షీరస్యపానమ్) నిదియుదాహరణమగును. వా॥ గిరినదీ మొదలగుశబ్దములయొక్క నకారమునకు ఇత్యమును వికల్పముగ జెప్పవలయును. సంజయందు “పూర్వపదాత్ అను సూ. చే ఇత్యము ప్రాప్తమగుచుండ సంజయందప్రాప్తమగుచుండ వికల్పముగఇత్యమును విధించు నీవార్తకము ప్రాప్తప్రాప్తవిభాషయగును. ఉదాః—గిరిబదీ. గిరినదీ, చక్రనితమ్నా, చక్రణీతమ్నా॥

1060. ప్రాతిపదికా ననుమివభక్తిమ చ. 8-4-11. (రషాభ్యాం, సః, బః, వా)

పూర్వపదస్థాన్నిమితాత్పరస్య ఏమ స్థితస్య వస్య తో వా స్యాత్. ప్రాతిపదికాస్తే, మాషవాః, తో, సుమి, వ్రీహి వాపాణి, విభక్తౌ, మాషవాపేణి, పక్షి మాషవాపినివత్వాది, ఉత్తరపదం యత్ప్రాతిపదికం తదన్తస్యైవ ఇత్యమ్, నేహ॥

* గిరినదీ గిరినఖ గిరినద్య గిరినితంబి చక్రనదీ చక్రనితంబి పూర్వమాన మాషోన అర్గయాన ఇతిగిరి నద్యాదిరాకృతిగణం॥

గర్గాణాం భగినీ గర్గభగినీ! అతఏవ సుమ్గ్రహణం
కృతమ్! అజ్గన్య సుమ్విధానాత్తద్భక్తోహి సుమ్, సత్తాత్తర
పదన్య! కింవ ప్రహిజ్యన్నిత్యాదౌ హివేర్షుమో జత్వార్థ
మపి సుమ్గ్రహణమ్! ప్రేన్యసమిత్యాదౌ తు క్షణ్నిది
త్వాన్మ! వా॥ యువాదేర్షు! రమ్యయానా! పరిపత్వాని!
ఏకాజాత్తరపదే జః! నిత్యమిత్యుక్తమ్! వృత్రహణౌ!
హరిం మానయతీతి హరిమాణీ! సుమి, క్షీరపాణి! విభక్తౌ,
క్షీరపేణ! రమ్యవిజా॥

1080. ప్రాతిపదికాన సుమ్ విభక్తిభిములకు ద్వన్వము. ఉత్తరపద
మనునది యధికారలభిము. పూర్వపదమాక్షిపల్లభిముగును. పూర్వపదస్థములగు రేఫష
కారములకంటెవరమై యుత్తరపదమగుప్రాతిపదికము యొక్క తుదినుండునదిగాని,
సమాగమసంబిధిగాని, విభక్తిస్థముగాని యగునకారమునకు ఇకారాదేశము వికల్ప
ముగనగును. ప్రాతిపదికా న్నకారమునకుదాహరణము. మాషవాపిణౌ! ఇచట
వాపిన్ అనునది యుత్తరపదమగుప్రాతిపదికము. సుమ్సంబిధిసకారమునకుదాహర
ణము. వ్రీహివాపాణి! వ్రీహివాపశబ్దము (నపుంసకము) నకు వ్రథమాబిహావచ
నాస్తము. “నపుంసకన్య” (915) అను సూ. చే సమాగమము. విభక్తిసకార
మున కుదాహరణము. మాషవాపిణ. మాషవాపశబ్దమునకు తృతీయైకవచనము.
(మాషవాప + ఇవ) ఇత్వాభావపక్షమందు మాషవాపిణౌ! ఇత్వాదులగును.

గర్గభగినీ (గర్గాణాం భగినీ) ఇచట ఇత్వవారణార్థముత్తరపదముప్రాతి
పదికమునకు విశేషణమనవలయును. ఉత్తరపదశబ్దము సమాసచరమావయవమందు
రూఢము. ఇచట భగినీశబ్దముత్తరపదమగుప్రాతిపదికము. ఇచట నకారము ప్రాతి
పదికా స్థము గాదు. ఇటర్థముచెప్పటలో శిష్టలిప్యభ్యాసమే శరణము. ఈవిషయ
మున ప్రాచీనులుచెప్పిన జ్ఞాపకమును “అతఏవ సుమ్గ్రహణంజ్ఞాపక”మ్యనుగ్రన్థ
ముచే ప్రదర్శించుచున్నాడు. ఉత్తరపదమనునది ప్రాతిపదికవిశేషణము గనుకనే
సూత్రమున సుమ్గ్రహణము సార్థకమగును. వ్రీహివాపాణి అనుచోట ఇత్వార్థము
సుమ్పదము గ్రహింపబడినది. ప్రాతిపదికము నవిశేషణముగానిచోచట “మాష
వాపిన్” అనుసమాగమసహితసమాసము ప్రాతిపదికమగును గానప్రాతిపదికాస్త
ఇకారమగుటచే ఇత్వము సిద్ధమగుచుండనీ సుమ్గ్రహణమువ్యర్థమగును. ఇట్లు
వ్యర్థమై ఉత్తరపదమగుప్రాతిపదికముయొక్క తుదినున్నసకారమునకు ఇత్వమగు
ననువిషయమున జ్ఞాపకమగును. సమాగమము అజ్గమునకు విధింపబడుటచే నజ్గము
నకేయవయవమగును గాని యుత్తరపదమునకు గాదు. ఉత్తరపదమగుప్రాతిపది
కము వాచ అనునదియే అగును. ఉత్తరపదభూతప్రాతిపదికా స్థమున సకారములేనం
దున ఇత్వము సిద్ధముగాదు గానవిభట ఇత్వార్థము జ్ఞాపనోత్తరమందు సుమ్గ్రహ

ఐము సార్థకమగునని ప్రాచీనులయాశయము. “కించేత్వాది” గ్రంథముచే ప్రాచీనులు చెప్పినజ్ఞాపకము సరియైనదిగాదని నిరూపించుచున్నాడు. ప్రహిణ్యన్. ఇది ప్రపూర్వకహావిధాతుప్రకృతికళత్వప్రత్యయాన్తము. దాతువికారేత్సంజకమగుటచే సుమాగమమాయెను. ఈయాగమనకారము ప్రాతిపదికా స్థముగానందునవిచట ఐత్వార్థమునకును సుమ్గ్రహజమావశ్యకమగును. కావుననీసుమ్గ్రహణము జ్ఞాపకముగానేరదని దీక్షితాశయము. ప్రేన్వసమ్. ఇది ప్రపూర్వకమగు ఇవిదాతువునకు ల్యుడన్తము. ఇట్టిరూపములను జ్ఞాత్వాదిగణమున చేర్చుటచే వీనిలో ఐత్వము నివృత్తమగును. వా॥ యువాదిగణవతితములగు శబ్దములనకారమునకు ఐత్వప్రతిషేధమును జెప్పవలయును. రమ్యయానా. ఇచట సీమాత్రముచే ఐత్వము ప్రాప్తమగుచున్నది. పరిపక్వాని. ఇచట “కుమతిచ” (1011) అను సూ.చే ఐత్వము ప్రాప్తమగుచున్నది. “ఏకాజ్ఞాత్తరపదేణః” అను సూత్రమీవరలో వ్యాఖ్యాతమైనను ప్రకరణశుద్ధికై యిచట స్మరింపబడెను. ఈసూత్రము నిత్యఐత్వవిధానుకమనియీవరలో చెప్పబడెను. ఈసూత్రమునకుదాహరణములు ప్రదర్శింపబడుచున్నవి. ప్రాతిపదికాన్తనకారమునకు, వృత్రహణౌ (వృత్రం హతవన్తౌ) వృత్రహన్ శబ్దము క్షిబ్ధన్తము. హరిమాణి. ఇదియును ప్రాతిపదికాన్తనకారమునకే యుదాహరణము. మాన్ శబ్దము జీజన్తమగుమనదాతువునకుక్షిబ్ధన్తము. హరిశబ్దమునకు మాన్ శబ్దముతో సమాసము. పిదపదీప్రత్యయము. మాన్ అనునదియుత్తరపదమగుటచేఐత్వము ప్రవర్తించును. సుమాగమనకారమునకుదాహరణము. క్షీరపాణి. క్షీరపశబ్దమునకు ప్రథమాబహువచనాన్తము. అజన్తలక్షణనుమాగమము. విభక్తిస్థనకారమునకుదా :— క్షీరపేణ. రమ్యవిజా. రమ్యశబ్దమునకు విశబ్దముతో సమాసము. ఇచట “అజోనాత్రియామ్” (245) అను సూ. చే నాభావమగుటవలన నకారము విభక్తిస్థమగును.

1081. కుమతి చ. 8-4-13. కుమతి, చ, (రషాఖ్యాం, నః, ణః, 1080 సూత్రము)

కవర్గవత్కృత్తరపదే ప్రాగ్వత్. హరికామిణౌ. హరి కామాణి. హరికామేణ॥

1081. కవర్గముతోగూడిన యుత్తరపదమందున్నటువంటిన్ని పూర్వ, పదన్తములగురేపవకారములకంటె పరమగునట్టిన్ని, ప్రాతిపదికాన్తమిద్వభక్తిస్థమగునట్టి నకారమునకు ఐత్వము నిత్యముగ వచ్చును. క్రమముగనుదాహరణములు. హరికామిణౌ. హరికామిన్ శబ్దమునకుప్రథమాద్వివచనాన్తము. హరికామాణి. హరికామశబ్దమునకు నపుంసకమున ప్రథమాబహువచనాన్తము. హరికామేణ. హరికామశబ్దమునకు తృతీయైకవచనాన్తము.

1062. పదవ్యవాయేఽపి. 8-4-18 పదవ్యవాయే, అపి,
(నః, ణః)

పదేన వ్యవధానేఽపి ఐత్వం న స్యాత్. మాషకుమ్మ
వాపేన. చతురశ్చయోగేన. వా॥ అతద్ధితఇతి వాచ్యమ్. ఆర్ధ
గోమయేణ. శుష్కగోమయేణ॥

1062. పూర్వపదస్థములగు రేఫషకారములకును, నకారమునకును మధ్య
నొకపదముతో వ్యవధానమున్నపుడు నకారమునకు ఐత్వము రాదు. మాషకుమ్మ
వాపేన (మాషాణాం కుమ్మః, తస్య వాపః) ఇవట షకారమునకును విభక్తిస్థనకార
మునకును కుమ్మపదము వ్యవధానుకము. చతురశ్చయోగేన (చత్వార్యశ్చాన్యస్వ
చతురశ్చః తేన యోగశ్చతురశ్చయోగః, తేన) ఇవట నిమిత్తనిమిత్తలక్షణపదము వ్యవ
ధాయకము. “ఉత్తరపదత్వేన” అనువార్తికముచేనిచటనక్షశబ్దమునకు పదసంజ్ఞ
చేయునపుడు ప్రత్యయలక్షణములేదనవీలులేదు. ఉత్తరపదమునకు కార్యముచేయు
నపుడే యానిషేధము ప్రవర్తించుననుటయే యిందులకుగారణము. వా॥ వ్యవధానుక
మగుపదమునకు తద్ధితప్రత్యయముపరముగలేనపుడే యానిషేధము ప్రవర్తించునని
చెప్పవలయును. ఆర్ధగోమయేణ. శుష్కగోమయేణ. ఇవట గోశబ్దముపదసంజ్ఞ
కము. దీనికి తద్ధితమగు మరుత్ప్రత్యయముపరమగుటవలననిచటనినిషేధము
ప్రవర్తించదు.

1063. కుస్తుమ్మరూణి జాతిః. 6-1-143. కుస్తుమ్మరూణి,
జాతిః।

అత్ర సుజ్ఞిపాత్యతే. కుస్తుమ్మరు ధాన్యాకమ్. క్లిబత్వ
మతస్తమ్. జాతిః కిమ్. కుతుమ్మరూణి. కుత్పితాని
తిస్తుకీఫలానీత్యర్థః॥

1063. కుతుమ్మరుశబ్దమున తకారమునకు ధాన్యాకజాతి (ధనియాలు) వాచ్య
మగునపుడు సుడాగమమీసూత్రముచే విపత్తింపబడును. కుస్తుమ్మరు (కొత్తిమిరి)
సూత్రమున నపుంసకలింగము బహువచనముగూడ వివక్షితముగాదు. కాన పుంబి
మందు నేకవచనద్వివచనములందును సుడాగమముసాధువగును. కుతుమ్మరూణి.
కుత్పితములగుతిస్తుకీఫలములనియర్థము. ధాన్యాకజాతివాచకముగానట్టి యాశబ్దమున
సుడాగమవివృత్తికై జాతిః అనునది యావశ్యకము.

1064. అవరస్పరాః క్రియాసాతత్వే 6-1-144. అవరస్ప
రాః, క్రియాసాతత్వే।

సుజ్ఞిపాత్యతే। అపరస్పరాః సార్థా గచ్ఛన్తి। సతత
మవిచ్ఛేదేన గచ్ఛన్తీత్యర్థః। క్రియేతి కిమ్। అపరపరా
గచ్ఛన్తి। అపరే చ పరే చ సకృదేవ గచ్ఛన్తీత్యర్థః॥

1084. క్రియాసాతత్యే=క్రియాయాః సాతత్యమ్, తస్మిన్. గమనాది
క్రియయొక్క, సాతత్యము=ప్రబంధము. (విచ్ఛేదములేకుండుట) గమ్యమానమగు
నపుడు, అపరస్పరాశబ్దమున సుడాగమము వివరింపబడుననియర్థము. ఉదా :—
అపరస్పరాః (సార్థాగచ్ఛన్తి) అపరులు పరులనెల్ల పుడునెడతెగకుండ వెళ్ళుచున్నా
రని యర్థము. అపరపరాః (గచ్ఛన్తి) అపరులు పరుల నొక్కమారే వెళ్ళు
చున్నారని యర్థము. ఇచట గమనమునకు సాతత్యము ప్రత్యయమానము గాదు.
కావునవిచట సుడాగమవిప్లవైతి సూత్రమున క్రియాసాతత్యే అనునది యావశ్యక
మగును.

1085. గోష్పదం సేవితాసేవితప్రమాణేషు. ౧-1-145.

గోష్పదమ్, సేవితాసేవితప్రమాణేషు॥

సుబ్ సన్య షత్వం చ విపాత్యతే। గావః పద్యస్తేఽ
స్మిన్ దేశే స గోభిస్సేవితో గోష్పదః। అసేవితే, అగో
ష్పదాన్యరణ్యాని। ప్రమాణే, గోష్పదమాత్రం క్షేత్రమ్। సేవి
తేత్యాది కిమ్। గోః పదమ్, గోపదమ్।

1085. సేవితాసేవితప్రమాణశబ్దములకు ద్వన్వము. సేవింపబడునది
సేవింపబడనది ప్రమాణము, ఈయర్థములందు గోపదశబ్దమున పకారమునకు
సుడాగమము, దీనికి షత్వము వివరింపబడునని సూత్రార్థము. క్రమముగనుదా
హరణములు. గోష్పదః। ఏప్రదేశమున గోవులు తిరుగుచుండునో యాస్థలము
గోవులచే సేవింపబడునదై గోష్పదమనబడును. అసేవితమనునది బహువ్రీహి,
గాననేప్రదేశమున గోవులసంచారమొకసారియైననుండదో యట్టిప్రదేశము బోధ్య
మగునపుడు సుడాగమషత్వములగును. గోపదశబ్దము. నశ్చౌపూర్వకమగునపుడే
యిట్టియర్థప్రతీతిగల్గును గాన నశ్చౌపూర్వకముగు గోష్పదశబ్దమే దీనికుదాహరణ
మగును. అగోష్పదాని. గోసంచారశూన్యములగునరణ్యాదులర్థము. గోష్పద
మాత్రమ్ (క్షేత్రము) అల్పప్రమాణముగలిగియున్నది. క్షేత్రమందలి యల్పప్రమాణ
త్వమిశబ్దముచే బోధింపబడును. కావున క్షేత్రము గోష్పదముకంటెనధికమయినదై
ననుదోషము లేదు. గోపదమ్ (గోః పదమ్) గోవుయొక్కపాదమనియర్థము.
ఇచట సుడాగమవారణమునకై సేవితేత్యాదివిశేషణమావశ్యకము.

1066. ఆస్పదం వ్రతిష్ఠాయామ్. 6-1-114. ఆస్పదమ్,
వ్రతిష్ఠాయామ్॥

ఆత్మయాసనాయ స్థానే సుజ్ఞిపాత్యతే। ఆస్పదమ్।
ప్రేతి కిమ్। ఆపదాపదమ్॥ (ఆపదమ్)

1066. కాలమునుగడుపుటకగు స్థానము వ్రతిష్ఠాపదమునకర్థము. అట్టి స్థానరూపార్థమున ఆస్పదశబ్దమందు సుడాగమము వివరింపబడునని సూత్రార్థము. ఆస్పదమ్ (అనేన లబ్ధమ్) కాలమునుగడుపుటకై న స్థానము వీనిచే పొందబడెనని యర్థము ఇట్టియర్థము బోధ్యము. గానపుడు ఆపదమనుచోటనాగమనివృత్తికై వ్రతిష్ఠాయామనువిశేషణమావశ్యకము. “ఆపదాపదమ్” అనుపాఠము, చాలపుస్తకము లిందగవడుచున్నది. అచట ఆపత్, ఆపదమ్ అనిచేదము. సుడాగమరహితమగు నాపదశబ్దమున కావ త్తని యర్థము. ఆపదమనుపాఠమున, అజ్ఞానసు, పదశబ్దముతో నవ్యయ్యాభావము (ఆ, వదాత్)

1067. ఆశ్చర్యమనిత్యే. 6-1-147. ఆశ్చర్యమ్, అనిత్యే॥

అద్భుతే సుట్। ఆశ్చర్యం యది స భుజ్జీత। అనిత్యే
కిమ్। ఆచర్యం కర్మ శోభనమ్॥

1067. అనిత్యమనునది యెల్లప్పుడునునది గానందున నాశ్చర్యమును గలుగజేయును గానననిత్యశబ్దము లక్షణచేనద్భుతార్థమును బోధించును. అద్భుత రూపార్థము గమ్యమానమైనపుడాచర్యశబ్దమందు సుడాగమము వివరింపబడునని సూత్రార్థము. ఆశ్చర్యమ్ (యది స భుజ్జీత) నాడుబోజనముచేసినట్లయిననని యద్భుతమనియర్థము. ఆచర్యమ్ (కర్మ శోభనమ్) సత్కర్మచేయదగినదని యర్థము. ఇచట సుడాగమనివృత్తికై అనిత్యమనునది యావశ్యకము.

1068. వర్చస్కైవసస్కరః. 6-1-148. వర్చస్కే, అవ
స్కరః॥

కుత్సితం వర్చో వర్చస్కమ్ అన్నమలమ్ తస్మిన్,
సుట్। అవకీర్యత ఇత్యవస్కరః। వర్చస్కే-కిమ్। అవకరః॥

1068. వర్చస్కశబ్దము కుత్సితార్థకప్రత్యయార్థము. వర్చస్కశబ్దమున కన్నమలము (పురీషము) అర్థము. ఇది బోధ్యమైనపుడవకరశబ్దమున సుడాగమము వివరింపబడును. అవస్కరః। అవపూర్వకకృదాతువునకు కర్మార్థకకృత్ప్రత్యయ మువలనవవకరః అనురూపమగును. వర్చస్కే అను నదిలేనిచో, పురీషార్థమును బోధింపనట్టి అవకరశబ్దమున సుడాగమము ప్రసక్తమయ్యెడిది.

1069. అవస్కరో రథాజ్ఞమ్. 6-1-149. అవస్కరః। రథాజ్ఞమ్॥

అవకరోఽన్యః॥

1069. రథాజ్ఞమున చక్రిము. ఇది యర్థమగునపుడు అవక్కరః అనునది సుదాగమసహితమై నిపతింపబడును. “స్యాద్రథాజ్ఞమపస్కరః” అనియమరము. చక్రముకంటెనితరము బోధ్యమగునపుడు అవకరః అనియగును.

1070. విష్కరశ్చమనిర్వికరో వా. 6-1-150. విష్కరః, శకునిః, వికరః, వా॥

పక్షే వికరః। వాచవనేనై పసుక్వికల్పే సిద్ధే వికరగ్రహణం తస్యాపి శకునేరన్యత్ర ప్రయోగో మాఘాదితి వృత్తిస్తస్మిన్। భాష్యవిరోధాత్॥

1070. పక్షియర్థమగునపుడు విష్కరశబ్దమున సుదాగమము వికల్పముగ నిపతింపబడును. విష్కరః। పక్షియనునర్థమున సుదాగమము రానపుడు వికరః అనియగును. “విష్కరశ్చమనో వా” అని సూత్రమునురచించినను పై జెప్పబడిన యర్థము సిద్ధమగుచుండ సూత్రమున వికరగ్రహణము, పక్షిరూపార్థమందే వికరపదముగూడ సాధువగునవియు నితరార్థముననీపదముసాధువగునవియు బోధించునని, కాశికావృత్తియందు చెప్పబడెను. అర్థాంతరమందును వికరపదముసాధువగునని మహాభాష్యమువలన స్పష్టమగుటచే వృత్త్యుక్తము భాష్యవిషయమగును గాననది గ్రాహ్యము గాదు. అర్థాంతరమందు వికరశబ్దప్రయోగమగపడుచున్నది. “వికరం వై శ్వదే వికమ్”.

1071. ప్రతిష్కరశ్చ కశేః. 6-1-152. ప్రతిష్కరః, చ, కశేః॥

కశగతిశాసనయోరిత్యన్య ప్రతిపూర్వస్య పచాద్యచి సుట్టిపాత్యతే, షత్సత్సా। సహాయః పురోయాయా వా ప్రతిష్కరశ్చ ఇత్యుచ్యతే। కశేః కిమ్। ప్రతిగతః కథాం ప్రతికరోఽశ్వః। యద్యపి కశేరేవ కథా, తథాపి కశేరితిధాతోర్గ్రహణముపసర్గస్య ప్రతేగ్గ్రహణార్థమ్। తేన ధాత్వస్తరోపసర్గాన్న॥

1071. ప్రతిఅనుమపసర్గముపూర్వమందుగల కశ (గతిశాసనయోః) ధాతువునకు పచాద్య చ్చుత్వయుమువలన ప్రతికశః అనుయాపమగును. ఇట్లు సిద్ధమగునీ రూపమున సుదాగమషత్సములు నిపతింపబడును. ఈశబ్దమునకు సహాయుడు లేక ముందునడచువాడనియర్థము. ప్రతికశః (ప్రతిగతః కథామ్) దీవికశ్వమర్థము. ఇచట సుదాగమవారణార్థము కశేః, అనునది యావశ్యకము. కశాశబ్దము(కారదా) గూడ కశధాతువువలన పిదగమైనదే, కాని సూత్రగృహీతమగు కశేః అనునది కశ

ధాత్వర్థమును గురించి యుపసర్గమగు ప్రతిఅనునది పూర్వముననున్నపుడే సుడాగమమునకు నివయమగునని బోధించును. “యత్క్రియాయుక్తైః ప్రాదయ స్తప్రత్యేవ గత్యుపసర్గసంజ్ఞాః” అని చెప్పబడుటచే ప్రతికళః అనుచోట ప్రతి అనునది గమధాత్వర్థమును గురించి యుపసర్గమగును, గానికళధాత్వర్థమును గురించిగాదు. కావున దోషము వారితమగునని సమాధానాశయము.

1072. ప్రస్కంజ్యహరిశ్చన్ద్రావృషీ. 6-1-153. ప్రస్కంజ్య హరిశ్చన్ద్రా, ఋషీ॥

హరిశ్చన్ద్రగ్రహణమమస్తార్థమ్. ఋషీ ఇతి కిమ్. వ్రక త్వో దేశః. హరిచంద్రో మాణవకళః॥

1072. ఋషిరూపార్థమున ప్రస్కంజ్యహరిశ్చన్ద్రశబ్దములందు సుడాగమము నివర్తించబడును. ప్రస్కంజ్యః. హరిశ్చన్ద్రః. ఇవి ఋషులపేర్లు. “లోకే”, “భస్మి” మొదలగు పదములతో రహితములగు సూత్రములు లోకవేదసాధారణములగును గాన సీమాత్రము వేదమందును ప్రవర్తించును. కాని యివటి హరిశ్చన్ద్ర శబ్దగ్రహణముమాత్రము లోకముకొరకేయని గ్రహింపవలయును. వేదమున “ప్రసాస్వాచ్చన్ద్రోత్తరవదే మస్తే” (6-1-151) నూ. చే హరిశ్చన్ద్రశబ్దమున సుడాగమము పదమగుట యిందుగారణము. ప్రాస్వముకంటె పరమగునపుడు తరపదమగుచన్ద్రశబ్దమునకు వేదమున సుడాగమమగునని పై సూత్రమునకర్థము. వ్రక జ్యః = దేశము, హరిచన్ద్రః = ఈ పేరుగల బ్రహ్మచారి. ఈయర్థములందు సుడాగమవారణార్థము “ఋషీ” అనునది యావశ్యకమగును.

1073. మస్కరమస్కరిణో వేణుపరివ్రాజకయోః.
6-1-154.

మకరశబ్దోఽవ్యుత్పన్నస్తస్య సుడినిశ్చ నిపాత్యతే. వే జ్యోతి కిమ్. మకరో గ్రాహః. మకరీ సముద్రః॥

1073. మకరశబ్దమవ్యుత్పన్నము (ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగకూన్యము) వేణువు (వేదురుకర్ర) అర్థమగునపుడు మకరశబ్దమందు సుడాగమము, సన్యాసియర్థమగునపుడు మకరపదమందివిప్రత్యయము సుడాగమముగూడ, నివర్తించబడునని సూత్రార్థము. మస్కరః. మస్కరీ. ఇవి క్రమముగనుదాహరణములు, సూత్రమున వేణుపరివ్రాజకయోః అనునది లేనియెడల మకరః = మొసలి, మకరీ = సముద్రము, ఈశబ్దములందును సుడాగమము ప్రసక్తమగును.

1074. కా సీరాజస్తన్దే నగరే. 6-1-155. కా సీరాజస్తన్దే, నగరే॥

ఈషత్తీరమస్యాస్తీతి కాస్తీరం నామ నగరమ్: అజ
స్యేవ తున్దమస్యేతి అజస్తున్దం నామ నగరమ్: నగరే
కిమ్: కాతీరమ్: అజతున్దమ్||

1074. నగరమభిధేయమగునపుడు కాస్తీరమ్ అజస్తున్దమ్ అనునవి సుడాగ
మసహితములై నివర్తించబడును. కాస్తీరమ్ (ఈషత్తీరమస్య) అజస్తున్దమ్ (అజ
స్యేవ తున్దమస్య) ఈరెండును నగరవిశేషపాఠకములు. సూత్రమున “నగరే”
అనునదిలేనపుడు, కాతీరమ్ (అల్పమగుతీరము ఈషదర్థకకుశబ్దమునకు “ఈషదర్థ”
(1036) సూ. చే కాదేశము) అజతున్దమ్ (మేకయొక్క ఉదరము) ఈయర్థములు
గల కాతీరాజతున్దశబ్దములందును సుడాగమము ప్రసక్తమగును.

1075. కారస్కరో వృక్ష: 6-1-156. కారస్కర: వృక్ష:||

కారం కరోతీతి కారస్కరోవృక్ష: అవ్యక్త కారకర:

కేచిత్త కస్కా దిప్సిదం పతన్తి న సూత్రేషు.

1075. వృక్షమనునర్థమందు కారస్కర: అనుచోట సుడాగమమునివర్తించ
బడును. అర్థాంతరమున కారకర: అనియగును. కొండలు “కారస్కరోవృక్ష:”
అనుపదనమును సూత్రములందు పరిపక కస్కాదిగణమున పరిచిరి.

వివ:— “కేచిత్త” అనియనుటచేసేమతము గ్రాహ్యముగాదని సూచించ
బడెను. కారస్కరశబ్దము పారస్కరాదిగణమున ప్రత్యక్షముగ గాన్పించుటయు
“కస్కాదిపత” అనుసూత్రము ప్రకరణపశ్యమున విసర్జనమునందే సత్త్వమును
విధించునదగుటయునిందు గారణము. కావునవిదిపారస్కరాద్యన్తరణసూత్రమని
తెలియదగును. ఈవిషయము కొన్ని పుస్తకములందుమాత్రమేయుండెడి “కస్కా
దిప్సిదమ్” అనుపాఠమునాశ్రయించి వ్రాయబడెను. కాశికావృత్తిపాఠసంవాదము
వలనను, మూలనస్థర్పస్వారవ్యమువలనను “పారస్కరాదిప్సిదంపతన్తి” అను
నది వాస్తవికపాఠమని గ్రహించునది.

1076. * పారస్కర ప్రవృత్తిని చ సంజ్ఞాయామ్. 6-1-157.

పారస్కరప్రవృత్తిని, చ, సంజ్ఞాయామ్||

* పారస్కరో దేశే కారస్కరో వృక్ష: రథస్యానదీ కిక్కు:ప్రమాణమ్
కిక్కిన్యాగుహ తద్భూహతో: కరవత్కౌశ్చోరదేవతయో: సుఖ తలోపశ్య
ప్రాత్రంపతౌ గవి కర్తరివ ప్రాయస్య చిత్తిచిత్తయో: ఇతి పారస్కరాదిరా
కృతిగణా||

ఏకావి సమట్కావి విపాత్యస్తే నామ్ని. పారస్కరః॥
 కిష్కిన్తా. గ. సూ. 1 తద్బృహత్కారవత్కౌశ్మీరదేవతయో
 స్సుబ్బలోపశ్చ. తాత్పర్యం చ ర్తేన దకారోఽపి బోధ్యః॥
 తద్బృహత్కారతకారౌ లుప్యేతే. కరవత్కౌస్తు సుబ్బో.
 చోరదేవతయోరితి సముదాయోపాధిః॥ తస్కరః॥ బృహ
 స్పతిః॥ 2 గ. సూ. ప్రాయస్య చిత్తిచిత్తయోః ప్రాయశ్చిత్తిః॥
 ప్రాయశ్చిత్తమ్. వనస్పతిరిత్యాది. ఆకృతిగణోఽయమ్॥
 ఇతి సమాసాశ్రయవిధయః॥

1076. సంజయందు పారస్కరః మొదలగుశబ్దములు (పారస్కరాదిగణ
 పతితములు) సుడాగమనహితములుగ వివరింపబడినవి. పారస్కరః. దేశవిశేష
 మునకు పేరు. కిష్కిన్తా. వానరసైన్యమునుధరించు సుగ్రీవునిగూతురగు పారస్క
 రాదులవయవార్థకూన్యములగురూఢశబ్దములు. తద్బృహత్కారచబ్దములకు క్రమముగ
 కరశబ్దపతితములు పరమగునపుడు చోరుడు దేవత అనునర్థములందు సుడాగమము,
 తద్బృహత్కారచబ్దములతుదినుండు దకారతకారములకు లోపమునగును. గణ
 సూత్రమున “తలోపశ్చ” అనుచోట తకారమునకు పూర్వము దకారమున్న ధనియు,
 దానికి చర్తమువచ్చినదనియును గ్రహింపదగును. ఇట్లు తలోపశ్చ అనుదానికి
 దకారతకారములకు లోపమునర్థము సిద్ధమగును. తస్కరః (తద్ + కరః =
 దొంగవాడు) బృహస్పతిః (బృహత్ + పతిః = దేవగురువు) 2 ప్రాయశబ్దమునకు
 చిత్తిచిత్తశబ్దములు పరమగునపుడు సుడాగమమగును. ప్రాయశ్చిత్తిః॥ ప్రాయ
 శ్చిత్తమ్. వనస్పతిః మొదలగునవి పారస్కరాదిగణపతితములగనూహించునది.
 పారస్కరాదిగణమాకృతిగణము. కావున “పరశ్చతా” (శతాత్పరా) మొదలగు
 రూపములందును సుడాగమము సిద్ధమగును. “అధిశ్రయ స్థిరనతాః పరశ్చతాః”
 మాఘకావ్యము. శతాత్పరా అనువిగ్రహమున వచ్చామీతత్పురుషము. రాజదన్తాదిగణ
 పాతమువలన శతశబ్దమునకు పరవిపాతము. పరాశబ్దమునకు పుంసద్భావము. ఈ
 సూత్రముచే సుడాగమము. ఇట్లు పరశ్చతాశబ్దము సిద్ధమగునవి గ్రహింపదగును.

ఇది సమాసాశ్రయవిధిప్రకరణము.

శ్రీః॥ శ్రీః॥ శ్రీః॥

గద్య :— శ్రీ శ్రీ శ్రీ హృషవాద్యంశపయఃపారావారకానువాకతులును
నవితరసాధారణప్రతిధావిశేషవినిర్మితగీష్పతులును సకలకలాపరిపోషకులునగు శ్రీ
శ్రీ శ్రీ విజయనగరసంస్థానాధీశ్వరరాజాధీరాజ శ్రీ విజయరామగజపతిమహారాజవర్య
సంవర్ధ్యమానుఁడును, కలాప్రపూర్ణులును విద్వదభిమానులును వదాన్యవతంసులు
నగు శ్రీ శ్రీ శ్రీ జయపురసంస్థానాధీశ్వర రాజాధీరాజ శ్రీ విక్రమదేవవర్మమహా
రాజోత్తములయసాధారణకృపకుఁ జాతుఁడును, విద్వత్సార్వభౌమ శ్రీ పేజ్జుట
సుబ్బరాయసుధీనుణి ప్రసాదాసాదితవిద్యాసమచ్ఛేతుఁడును, శ్రీమదప్పల్లవంశవయో
విదిశీకరిరణులును శ్రీ ఖాళింకోటసంస్థానాస్థానవిద్వాంసులును అద్వైతపేదాన్త
శాస్త్రతత్వజ్ఞులును సతతహరినామస్మరణపరిపూతాన్తరంగులును శ్రీ బాలాత్రిపుర
సుందరీప్రసాదాసాదితాఖిల్లదీప్తభవులును అరుస్తతీసమాస శ్రీపేజ్జుమామ్మసమచ్ఛేత
వామబాగులునగు సోమేశ్వరశాస్త్రులవారికాత్మజుఁడును, యజుర్వేదాద్యయసంప
న్నులును సౌజన్యవిధులును శ్రీబాలాత్రిపురసుందరీప్రసాదపాత్రులునగు భవానీ
శక్కిర శ్రీరామ కామేశ్వరశర్మలకుప్రియసోదరుఁడును, శ్రీమేదాదక్షిణామూర్తి
ప్రసాదోపలబ్ధప్రజ్ఞాపరికలితుఁడును, వ్యాకరణాలంకారవిద్యాప్రవీణుఁడునగు,
జోగన్నశాస్త్రీచేవిరచితంబగు వై యాకరణసిద్ధాంతకౌముదీశరదాగమమున ద్వితీయ
భాగము సంపూర్ణము.

